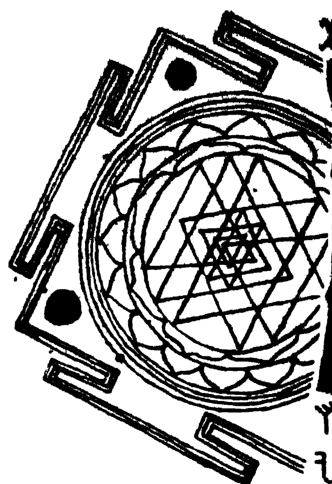
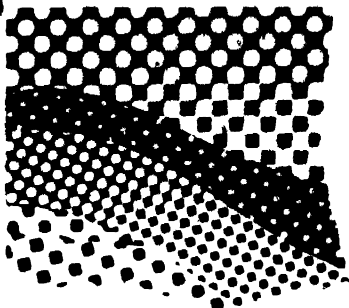

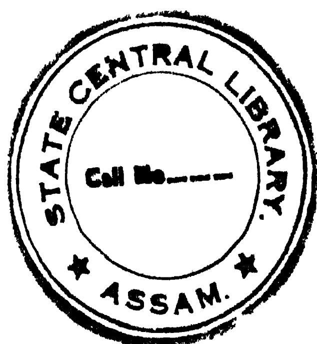

ৰঙা

পদ্ম বৰকটকী

ৰং

ৰঙা ৰঙা ৰং

পদ্ম বৰকটকী

সাহিত্য-প্ৰকাশ

RANGĀ RANGA RANG—A novel by Padma Barkataki and published by Sahitya Prakash, Tribune Buildings, Gauhati—3.

দ্বিতীয় প্ৰকাশ :
ফেব্ৰুৱাৰী । ১৯৭২

প্ৰকাশক
সাহিত্য প্ৰকাশ
ট্ৰিবিউন বিল্ডিংচ
গুৱাহাটী—৩

মুদ্ৰক :
ট্ৰিবিউন প্ৰেছ
গুৱাহাটী—৩

বেটুপাতৰ শিল্পী :
বেণু মিশ্ৰ

মূল্য ৮ টকা মাত্ৰ

কেনেকুৱা সৰ্বনাশীয়া সাংগঠনিক, সামাজিক,
তথা বাস্তৱ পৰিস্থিতিৰ প্ৰভাৱ বা অভাৱৰ ফলত সকলোৰ
বিপ্লৱ গৈ শ্যাবা-সংগীতৰ ৰূপত সোমাল, জ্যোতিপ্ৰসাদৰ
বিপ্লৱে ৰোমাণ্টিকতাৰ ট্ৰুডিজ'-দ্যু'ৰ সেৱিলে পা

এই দুখ, এই বেদনাই মোৰ ৰাভা-স্মৃতি
জ্বলাই আছে আৰু থাকিব।

বিষ্ণুপ্ৰসাদ ৰাভাৰ স্মৃতিত

"Although man's social life is the only source of literature and art and is incomparably livelier and richer in content, the people are not satisfied with life alone and demand literature and art as well. Why? Because while both are beautiful, life as reflected in works of literature and art can and ought to be on a higher plane, more intense, more concentrated, more typical, nearer the ideal, and therefore more universal than actual everyday life. Revolutionary art and literature should create a variety of characters out of real life and help the masses to propel history forward."

এই আশী হেজাৰ শব্দ

মনৰ ভাব প্ৰচাৰাৰ্থেই মানুহে কথা হয়। লিখেও। তাৰ বিষয়-বস্তু সামান্য ব্যক্তিগত দুখ-আনন্দ, মতামত বা ভাতকৈ ডাঙৰ কিবাও হব পাৰে। প্ৰচাৰ-সাহিত্য বুলি এবিধ সাহিত্যক উপলুঙা কৰা ৰক্ষণশীল সাহিত্যিকেও ৰক্ষণ-শীলতাৰ স্বাৰ্থত প্ৰতিপক্ষক আক্ৰমণ কৰা প্ৰচাৰকে কৰে।

কবলগীয়া কিছু কথা লিখি যাওঁতে 'ৰঙা ৰঙা ৰং' হল। মোৰ এই বক্তব্য উপস্থাপনৰ কাৰণে উপন্যাসৰ ফৰ্মেই উপযুক্ত মাধ্যম হয়নে ? উত্তৰত মই সৈ কাঢ়িব লাগিব যে মোৰ সীমিত শক্তিৰ কাৰণে উপন্যাসেই সুচল মাধ্যম। এই বিষয়বস্তুৰ এনেকৈ লিখা উপন্যাস মই পঢ়া নাই। সেয়ে ইয়াত আংগিকৰ কিবা দোষ থাকিলেও সেয়া নিতান্ত নতুন বাট-কাটোঁতাৰ অনভিজ্ঞতাৰ দোষ। কিন্তু বিষয়বস্তু ব্যাখ্যাৰ যি বাস্তৱ দৃষ্টিভংগী লোৱা হৈছে, তাত আপোচৰ কথা নুঠে। অতীতক বৰ্তমানৰ সেৱাত লগোৱাৰ এই চেষ্টাক আন কোনোবা অধিক শক্তিশালী কলমে অধিকতৰ সফল কৰা চাবলৈ পালে মই গৰ্বিত হম। কৈছোঁৱেই, এইটো মোৰ চেষ্টাহে। এই আশী হেজাৰ শব্দ লিখাৰ পাচতো মই মোৰ লক্ষ্যৰপৰা হেজাৰ মাইল দূৰত থাকি যাবও পাৰোঁ। মোৰ তৃপ্তি, শক্তিৰ কাৰ্পণ্য নকৰাত।

যুক্তি আৰু বিজ্ঞানে ঢুকি নোপোৱাকৈ বিশ্বাসৰ ৰৰপেৰাত মহাসম্পদ ভাবি থোৱাখিনিক অচল টকা বুলি উদঙাই দেখুৱাওঁতে বহুতে মৰ্মান্তিক আঘাত পোৱা স্বাভাৱিক। মোৰ উদ্দেশ্যও সিমান নিষ্ঠুৰেই। 'কাণ-খোৱা' আহিছে বুলি গীত গালেহে ঘুমটি যোৱা শিশু-চৰিত্ৰ বয়সপ্ৰাপ্তিৰ পাচতো থাকি গলে আমি তাক সুস্থতা বুলি গ্ৰহণ কৰিমনে ? বয়সত স্বাভাৱিক সাবালকত্ব নোপোৱা মানুহৰ দৰেই অতীতৰ ধৰ্মৰ দুধদানীতে এতিয়াও থাই থকা তথাকথিত শিক্ষিতক সজাগ কৰাত নিষ্ঠুৰতা লাগিবই।

["ৰঙা ৰঙা ৰং" কেৱল চিন্তা-বিজ্ঞানীৰ সভাত উপস্থিত থকাৰ প্ৰয়াসহে। এই প্ৰয়াসক লিখাৰ আগতে প্ৰকাশৰ দায়িত্ব লৈ নিজা বৈশিষ্ট্যৰ চিনাকি দিলে প্ৰকাশকে (এতিয়ালৈকে ডেৰ কুৰিৰো অধিক মোৰ কিতাপ প্ৰকাশ হওঁতে এইবাৰেই প্ৰথম প্ৰকাশকক প্ৰশংসা কৰিবলৈ বাধ্য হৈছোঁ; ঘন-ছপাৰে পৃষ্ঠা সংখ্যা কমাই সকলোৰে জেপে টুকি পোৱাকৈ দাম কমোৱাৰ বিবেচনাও এই প্ৰকাশকৰে; নহলে কিতাপৰ আকাৰ আৰু দাম উভয়েই প্ৰায় দুগুণ হলহেঁতেন); ছপাৰ আগতে পঢ়ি পৰামৰ্শ দিয়াৰ কৰ্তব্য কৰিলে প্ৰদীপ বৰুৱা, ক্ষেত্ৰ ফুকন, অনিল বৰুৱাই; সোনকালে লিখি উলিওৱাত সহায় কৰিলে ৰজনী শৰ্মাৰ বিনয়ী তাগিদাই আৰু গুৰিতে লিখাৰ দায়িত্ব দিলে অমূল্য বৰুৱা আৰু অনিল বৰুৱাই। গৰ্ভস্থ সন্তানৰ প্ৰতীকস্বৰূপ সিন্দূৰ-পুতুলীৰ প্ৰতিকৃতিৰে অৰ্থব্যঞ্জক বেটুপাতৰ চিত্ৰৰ গৰ্ব বেণু মিশ্ৰৰ। ক্ষণিকৰ বাবে পোৱা এক অজ্ঞাতনামা বিপ্লবীৰ অনুপ্ৰেৰণা এই উপন্যাসৰ আদি।]

সদৌ শেহত কিন্তু কবই লাগিব যে এইখন উপন্যাসহে।

ফেব্ৰুৱাৰী, ১৯৭২
গুৱাহাটী-৩

"all understanding of primitive conditions remains impossible so long as we regard them through brothel spectacles."

গণিকালয়ৰ ঘানীত বন্ধা চকুৰে চালে আদিম অৱস্থাৰ তাৎপৰ্য বুজা অসম্ভৱ।

গৌতম বুদ্ধ তেতিয়াও ওপজা নাই। যিশুখৃষ্টৰ জন্মৰ ৭০০ বছৰ আগৰ কথা। বৰ্ত্তমানৰ উত্তৰ প্ৰদেশত তেতিয়া আছিল পাঞ্চাল ৰাজ্য। গঙ্গাৰ পাৰ। তেতিয়া বৈদিক যুগৰ শেষৰ ফালে উপনিষদ ৰচনাৰে তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা দি আৰ্য বা ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ দাৰ্শনিক দিশ বিকশিত হোৱাৰ যুগ। হিন্দু ধৰ্মৰ তেতিয়াৰ নাম আৰ্য ধৰ্ম।

ঃ ইমান সুন্দৰ দৃশ্য। এনেকুৱা দৃশ্যকো অৱজ্ঞা কৰি তুমি বশিষ্ঠ আৰু বিশ্বামিত্ৰ ঋষিৰ শ্লোক পঢ়ি আপোন-পাহৰা হৈ থাকা কেনেকৈ ? প্ৰবাহন, মোৰ কথা শুনিছানে ?

ঃ শুনিছোঁ লোপা। তোমাৰ চকুৱে সেই দৃশ্য চাই থাকোঁতে তোমাৰ চকুযুৰিলৈ চাই মই বেছি আনন্দ পাওঁ।

ঃ কথাৰ উত্তৰ তুমি দিব ঠিক জানা। কিন্তু আনবোৰ ছাত্ৰৰ লগতে পুৰণি শ্লোকবোৰকে তুমিও কুকুৰৰ দৰে চিঞৰি আওৰোৱা দেখিলে মোৰ বৰ বেয়া লাগে। একমাত্ৰ ইয়াকে ভাবি মই শান্তি পাওঁ যে প্ৰৱাহন চিৰদিন মোৰ হৈ থাকিব।

ঃ লোপা !

ঃ প্ৰৱাহন তুমি আমাৰ ঘৰলৈ প্ৰথম দিনা বৰ-মাৰ লগত অহা ভালকৈ মনত আছে। তুমি তেতিয়া আঠ বছৰীয়া; মই বোধকৰোঁ চাৰি

বছৰীয়া। মায়ে মোক কৈছিল, এঔ প্ৰৱাহন, তোৰ ককায়েৰ। মোৰ পিতাই তেতিয়াও শিষ্যক শিক্ষা দিবলৈ আশ্ৰম পতা নাছিল। আমাৰ ঘৰত তেতিয়া মাত্ৰ আৰু কৃতদাসী তিৰোতা আৰু সিহঁতৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাহিৰে কোনো নাছিল। সেয়ে তুমি আমাৰ ঘৰত থাকিবলৈ অহাত মই মনে মনে বৰ ভাল পাইছিলোঁ।

ঃ তোমাৰ মুখখন তেতিয়া একেবাৰে ঘুৰণীয়া আৰু লাজত ৰঙা আছিল লোপা।

ঃ মোৰ মায়ে তেতিয়া কি কৈছিল মনত আছেনে ?

ঃ নিশ্চয় আছে। খুড়ীয়ে মোক মৰমেৰে প্ৰথম দিনাৰপৰা আদৰি লৈ কোৱা কথাবোৰ মই কেতিয়াও নাপাহৰোঁ। মোকতো গাৰ্গ্য খুড়াৰ হাতত মোৰ আয়ে নিজে গটাই দি গৈছিলহি। খুড়াৰ সন্মুখত কঠোৰ শাসনত অধ্যয়ন কৰি ক্লান্ত হোৱাৰ পাচত মই ভাগৰ জুৰাবলৈ সদায় তোমাৰ ওচৰ পাইছিলোঁহি। কিন্তু তেওঁ বেদ আৰু ব্ৰাহ্মণ-শাস্ত্ৰৰ সকলো জ্ঞান মই যিমান পাৰোঁ খৰকৈ আয়ত্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলোঁ।

ঃ পিতাই দেখোন কৈছে যে তোমাৰ এতিয়া সকলো শাস্ত্ৰ পঢ়া শেষ হল।

ঃ কিন্তু লোপা, জ্ঞান অসীম। ঠিক শেষ হল বুলি কব নোৱাৰি।

ঃ তেন্তে তুমি এতিয়াও চুলিত তেল নঘঁহাকৈ, পলাশৰ ঠাল লৈ এতিয়াও ব্ৰতাচাৰী হৈয়ে থাকিবানে ?

ঃ এতিয়া লোপা তুমি মোৰ চুলিত তেল ঘঁহিব পাৰিবা; পলাশৰ ঠাল আৰু নলও।

ঃ কিয় যে তোমালোকে চুলিত তেল নঘঁহাটো কৰা মই নুবুজোঁ। অথচ সেইদৰে ব্ৰহ্মচাৰীৰ বেশ ধৰিও তুমি মোক চুমা খোৱা।

ঃ আচলতে এইবোৰ কৰা হয় নাম কৰিবৰ কাৰণেই। ব্ৰাহ্মণ যুৱকৰ কঠোৰ তপশ্চৰ্যাৰপৰা জ্ঞান লাভ হয় বুলি আমাক আন মানুহে সম্ভ্ৰম কৰে।

ঃ শুনা প্ৰৱাহন, কুৰু ৰজাই মোৰ পিতাক মাটি-সোণ-ৰূপ আৰু দাস বহুত বহুত দিয়ে আছে। আমাৰ ঘৰ এনেয়েও দাস-তিৰোতাৰে ভৰ্তি। এতিয়া আকৌ নতুনকৈ তিনিজনী আহিছে।

ঃ সেইবোৰ গাভৰু দাস-ছোৱালী বিক্ৰী কৰি দিয়া। প্ৰতিজনীত ডেৰকুৰিকৈ সোণৰ মুদ্ৰা পাবা।

ঃ ওহোঁ, আমি ব্ৰাহ্মণ আৰু অধ্যয়নৰ বাবে বহু অৱসৰ আমাৰ আছে কাৰণে আমি আন মানুহতকৈ জ্ঞানী। কিন্তু এই দাসবোৰৰ দুখ লগা অৱস্থা দেখিলে মোৰ ব্ৰহ্মা-ইন্দ্ৰ-বৰুণ আদি দেৱতা, বশিষ্ঠ-ভৰদ্বাজ-ভৃগু-অঙ্গিৰা

আদি ঋষি আৰু মোৰ পিতাৰ নিচিনা ধনী ব্ৰাহ্মণবোৰলৈ বৰ খং উঠে। এই সকলোবোৰতে কেৱল দৰ-দাম, মুনাফা, লোভৰ ৰাজত্ব। এদিন পিতাই এজনী কলী দাসীৰ গিৰিয়েকক বিক্ৰী কৰিলে এজন বণিকক। বেচেৰী দাসীজনীয়ে গিৰিয়েকক তাইৰ লগতে ৰাখিবলৈ মোৰ ওচৰত যে কিমান কন্দা-কটা কৰিছিল। পিতাক কৈছিলোঁ, কিন্তু নুশুনিলে। এটা জন্তুৰ দৰেই দাসটোক লৈ যাওঁতে সেই দাসী আৰু তাইৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে কিযে কন্দা-কটা কৰিছিল।

ঃ আনে এইবোৰ কথা কোৱা হলে মোৰ খং উঠিলহেঁতেন। কিন্তু লোপা, তুমি কলে তোমালৈ বেছি মৰম লাগে।

... ...

ঃ তুমি এই অলংকাৰবোৰ নিপিন্ধা কিয় লোপা ?

ঃ তুমি মূৰত সেই গধুৰ মুকুটটো পিন্ধা দেখিলেও মোৰ বেয়া লাগে; মই নিজৰবোৰ পিন্ধাটো বাদেই।

ঃ তুমি লোপা, পাঞ্চাল ৰাজ্যৰ ৰজা প্ৰৱাহনৰ ৰাণী।

ঃ মই প্ৰৱাহনৰ সহধৰ্মিণীহে; ৰাণী নহয়।

ঃ দেখিছা, খুড়াই কেনেকৈ মই যে পাঞ্চাল ৰাজ্যৰ ৰাজকোঁৱৰ, সেই কথা লুকাই ৰাখিছিল। আমিতো নাজানিছিলোঁ।

ঃ পিতাৰ লুকুউৱাৰ বাহিৰে উপায় কি ? ৰজাৰ শ শ ৰক্ষিতাৰ মাজত তোমাৰ মাতৃও আছিল এগৰাকী। আৰু তোমাতকৈ ডাঙৰ ৰাজকুমাৰ ভালেমান কিজন আছিল। গতিকে তুমিয়েই এদিন পাঞ্চালৰ ৰজা হবা বুলি পিতায়ো জনা নাছিল।

ঃ তুমি এই ৰাজপ্ৰাসাদ ভাল নোপোৱা লোপা ?

ঃ পিতাই ছাত্ৰক পঢ়োৱা সুবৃহৎ অট্টালিকাতো মই সুখী নাছিলোঁ। বিৰাট আছিল সেই গৃহ, কিন্তু দাসবোৰৰ বাবে সেই ঘৰ বন্দীশাল নহয়নে ? এই ৰাজপ্ৰাসাদতো তুমি আৰু মই—এই দুই প্ৰাণীৰ বাহিৰে সকলো দাস নহয়নে ?

ঃ মোৰ জন্ম শাসন কৰিবৰ কাৰণেই; সেয়ে মই আজি ৰজা। এসময়ত শিক্ষক হম বুলি ভাবিছিলোঁ। কিন্তু নিজকে ৰাজকুমাৰ বুলি জনাৰ পাচত ৰজা হোৱাই মোৰ কাৰণে স্বাভাৱিক। এতিয়া মই কৰা বহুত কাম তোমাৰ আচৰিত লগা স্বাভাৱিক। কাৰণ, মই এতিয়া কেৱল সৃষ্টি নহয়, স্ৰষ্টাহে। আৰু চৰকাৰ চলোৱাৰ লগত এনে মনোভাৱৰ সম্বন্ধ আছে। নিজৰ শক্তি-প্ৰতিপত্তি বৃদ্ধিৰ কাৰণেই মোৰ ৰাজকীয় পূৰ্বপুৰুষসকলে বশিষ্ঠ, বিশ্বামিত্ৰ আদিৰ প্ৰতি ইমান সম্মান দৰ্শাইছিল। সেই ঋষিসকলে ইন্দ্ৰ-অগ্নি-বৰুণ দেৱতাৰ নামত সাধাৰণ মানুহক শিকাইছিল ৰজাক মানি চলিবলৈ।

সেইদিনত ৰজাই ঋষি-মুনিক দামী দামী বস্তু দান আৰু উৎসৰ্গা কৰি ঈশ্বৰৰ ঐশ্বৰিক শক্তিৰ ওপৰত মানুহৰ বিশ্বাস বঢ়োৱাৰ চেষ্টা কৰিছিল। আৰু সাধাৰণ মানুহেও বিশ্বাস কৰিছিল যে ভগৱানৰ কৃপাতে ৰজাই সকলো ভাল বস্তু ভোগ কৰিবলৈ পায়।

ঃ পুৰণি দেৱতাবোৰেই দেখোন যথেষ্ট; তুমি আকৌ নতুনকৈ স্বৰ্গৰ দেৱতাৰ সৃষ্টি কৰিছা কিয় ?

ঃ বহুত দিন অতীত হল; কিন্তু কোনেও এতিয়ালৈকে ইন্দ্ৰ, বৰুণ বা ব্ৰহ্মা দেৱতাক দেখা নাই। সেয়ে কিছুমানে সেইবোৰ দেৱতাৰ অস্তিত্ব বিশ্বাস নকৰা হৈছে।

ঃ তুমি সৃষ্টি কৰা দেৱতাজনৰ বিষয়েও দেখোন মানুহে সন্দেহ কৰিবলৈ ধৰিব ?

ঃ মই এই দেৱতাক এনেকুৱা ৰূপত বৰ্ণনা কৰিম যে সেই দেৱতাই নিজে নিজক দেখাৰ বাহিৰে আন কোনেও নেদেখিব। যি দেৱতাৰ শৰীৰ আকাশ সদৃশ, যি সদায় বৰ্তমান, তেওঁক বেলেগে দেখাৰ প্ৰশ্ন উঠিব কেনেকৈ ? তেনেকুৱা প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে পুৰণি আধা-মানুহ দেবতাৰ বিষয়েহে।

ঃ তোমাৰ এনেকুৱা নতুন দেৱতাৰ বৰ্ণনাই সাধাৰণ মানুহৰ বাহিৰেও উদ্দালক আৰুণিৰ নিচিনা ব্ৰাহ্মণকো মোহিত কৰিছে। তুমি সাধাৰণ মানুহৰ চকুত ধূলি মাৰিবৰ কাৰণেই এইবোৰ কৰিছানে ?

ঃ লোপা, তোমাৰ আগত মোৰ লুকাবলৈ একো নাই। আমাৰ হাতত ক্ষমতা ৰাখিবলৈ হলে সকলো ধৰণৰ সন্দেহৰ যুক্তি ওফৰাবই লাগিব। আমাৰ, ৰাজশক্তিৰ এতিয়া প্ৰধান শত্ৰু সেইবোৰেই যি ভগৱান আৰু পূজাৰ বিৰুদ্ধে প্ৰচাৰ কৰে।

ঃ তুমি দেখোন তোমাৰ নতুন দেৱতা সৃষ্টিৰ লগে লগে সেই দেৱতাৰ আবিৰ্ভাৱৰ বিষয়েও কৈছা ?

ঃ লোপা, স্হিতি থাকিলে বোধগম্য হব লাগিব। ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য কিন্তু নহয়, কাৰণ তেতিয়া বিৰুদ্ধপক্ষই চাবলৈও বিচাৰিব। মই মাত্ৰ কৈছোঁ যে এই ভগৱান এনেকুৱা যে তেওঁক ইন্দ্ৰিয়ৰ অতীত এক ঐশ্বৰিক জ্ঞানেৰেহে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। আৰু তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে মই এনে এক মতবাদৰ সৃষ্টি কৰিছোঁ যে তাৰ অৰ্থ আৰু ৰহস্য বিচাৰি মানুহে বহুত যুগ অন্ধৰ দৰে খেপিয়াই ফুৰিব। আৰু তাৰ পাচতো এনে ভগৱানৰ ওপৰত বিশ্বাস মানুহে একেবাৰে নোহোৱা কৰিব নোৱাৰিব। ইয়াকে কৰাটো প্ৰয়োজনো হৈছে; কাৰণ পুৰোহিত-ব্ৰাহ্মণ আদিৰ পুৰণি অস্ত্ৰবোৰ, পুৰণি দেৱতাবোৰ, অচল হৈছে।

ঃ তোমাৰ দেৱতাও একেদৰে এদিন অৰ্থহীন হব। তুমি ব্ৰাহ্মণ-পণ্ডিতবৰ্গক তোমাৰ নতুন দৰ্শন শিকাইছা। কিন্তু তোমাৰ লগত থাকি

মই এই সকলোবোৰ মিছা আৰু প্ৰবঞ্চনা বুলি জনাৰ দৰে এই ব্ৰাহ্মণ-পণ্ডিত-বোৰেও এদিন জানিবগৈ।

ঃ কিছুমান ব্ৰাহ্মণে ইয়াৰ গুপ্ত ৰহস্য জানেই। কিন্তু মোৰ এই দৰ্শন তেওঁলোকৰো ভাল কামত আহিব বুলি তেওঁলোকে জানে। সাধাৰণ মানুহে ইতিমধ্যে পূজাৰী, পুৰোহিত আদিৰ ওপৰত বিশ্বাস হেৰুৱাইছেই। আৰু বিশ্বাস হেৰোৱা মানেই তেওঁলোকে দান-উৎসৰ্গা আদিৰ পৰা বঞ্চিত হৈ সুবিধাভোগী হৈ থকাৰ সুযোগ হেৰুৱাব। মোৰ দৰ্শনে কিন্তু তেওঁ-লোকৰ সকলো শোষণৰ সুবিধা ৰক্ষা কৰিব।

ঃ এইবোৰ তেন্তে ধন-সম্পত্তি-সুবিধা ভোগৰ ফন্দি ?

ঃ আৰু ই এনে এক ধন-সম্পত্তি ভোগৰ ফন্দি যে ইয়াত কোনো হানিৰ ভয় নাই। সেই কাৰণেই উদ্দালকৰ নিচিনা ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰতি গভীৰ শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শনৰ অভিনয় কৰি তেওঁলোকক মোৰ দৰ্শন দান কৰিছোঁ। শ্ৰদ্ধা-প্ৰদৰ্শনৰ অভিনয় সাধাৰণ মানুহৰ মনত বিশ্বাস জন্মাবৰ বাবে লাগে।

ঃ বৰ নীচ অভিসন্ধি।

ঃ মানি লৈছোঁ। কিন্তু আমাৰ কাৰণে ই এক চূড়ান্ত উপকাৰী বিজয়। কিন্তু এই আকাশৰ ওপৰত থকা দেৱতাৰ বাহিৰেও আন এক পৰম জ্ঞান মই এতিয়াও দিয়া নাই।

ঃ কি ?

ঃ সেইটো হৈছে মৃত্যুৰ পিচত পৃথিৱীলৈ আকৌ অহাৰ তত্ত্ব—পুনৰ-জন্ম তত্ত্ব। আমি ৰজা, পুৰোহিত আৰু বণিকবোৰে যিমানে অসীম সুখ-সুবিধা উপভোগ কৰোঁ, সাধাৰণ প্ৰজা সিমানে দুখ-সাগৰত ওপঙে। এই কপৰ্দকহীন মানুহবোৰক কিছুমানে বুজাই ফুৰিছে যে সিহঁতৰ হাড়ভঙ্গা শ্ৰম আৰু কষ্টৰ বিনিময়ত আমি মহা সুখত আছোঁ। আৰু আমাক সুখত ৰাখিবলৈ কষ্ট কৰিলে সিহঁত স্বৰ্গলৈ যাব বুলি আমি ভুৱা দি থৈছোঁ। সেই স্বৰ্গতো এতিয়ালৈকে কোনেও দেখা নাই; গতিকে মানুহৰ মনত সন্দেহ জন্মা স্বাভাৱিক। কিন্তু মই এতিয়া কৈছোঁ—এই পৃথিৱীত উচ্চ-নীচ, ধনী-দুখীয়া, উচ্চজাত-নীচজাত, আদি সকলো পাৰ্থক্য মানুহৰ পূৰ্ব জন্মৰ পুণ্য-পাপৰ ফল। আমাৰ আগৰ জন্মৰ ভাল-বেয়া কামৰ ফলস্বৰূ-পেই এই জন্মত উচ্চ-নীচ হওঁ।

প্ৰৱাহন মৰাৰ পাচতো প্ৰৱাহনৰ দৰ্শন থাকি গল। পুৰণি মন্ত্ৰ, পূজা আদিও অৱশ্যে চলি আছিল। কিন্তু ক্ষত্ৰিয় প্ৰৱাহনৰ মতবাদৰ নতুন ধাৰা বেছি জনপ্ৰিয় হ'ল। কুৰুৰ যাজ্ঞ্যবল্ক্যই এই ধাৰা বেছি জনপ্ৰিয় কৰিলে। নতুন পণ্ডিতসকলৰ তৰ্ক-সভা পুৰণি যজ্ঞতকৈ বেছি জনপ্ৰিয় হল। এই

প্ৰৱাহন-প্ৰবৰ্তিত ব্ৰহ্মবাদীসকলক নিমন্ত্ৰণ কৰি নি ৰজাই তৰ্ক-সভা পাতিলে আৰু বিজিত পণ্ডিতবৰ্গক ধন-সোণ, ছোৱালী আদি মুক্তহস্তে দান দিবলৈ ধৰিলে। এনেকুৱা বহুত সভাত যাজ্ঞ্যবল্ক্য জয়ী হৈছিল।

প্ৰৱাহনৰ মৃত্যুৰ ৬০ বছৰ পাচতো শতাধিক বৰ্ষীয় লোপা জীয়াই আছিল—পাঞ্চাল নগৰৰ বাহিৰৰ বাগিচা এখনত। এনেকুৱা গছ-গছনিৰে ভৰা ঠাইত থাকি তেওঁ ভাল পাইছিল। প্ৰৱাহন জীয়াই থাকোঁতে লোপাই গিৰিয়েকৰ বহু কথাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল।

ধৰ্ম-সম্বন্ধীয় আলোচনাত যোগ দিয়া গাৰ্গী নামৰ তিৰোতা এগৰাকী এদিন সেই চহৰলৈ আহিল। লোপাৰ গিৰিয়েকৰ ফালৰপৰা গাৰ্গী আপোন। এদিন তেওঁ লোপাৰ ওচৰলৈ আহিল। আৰু বুঢ়ীৰ আগত দুখেৰে কলে যে তেওঁ বিদেহৰ জনক ৰজাৰ ৰাজসভাত যাজ্ঞ্যবল্ক্যৰ আচৰিত উত্তৰত স্তব্ধ হল। সেইবোৰ সভাত কেনেকৈ ব্ৰাহ্মণবোৰ প্ৰতিপক্ষৰ উত্তৰ কটাতে ব্যস্ত, কেনেকৈ তাত বুদ্ধিৰ কচৰৎ চলে, তাকো কলে।

বুঢ়ী লোপাই কলে ঃ মোৰ স্বামী প্ৰৱাহনে এই চিন্তাধাৰা কি মত-লবেৰে আৰম্ভ কৰিছিল মই জানো।

ঃ মই আপোনাৰ কথা বিশ্বাস কৰিছোঁ। সম্পদশালী হবৰ কাৰণে ধৰ্মপথেই ভাল পথ।

ঃ তোমাক কি উত্তৰ দি যাজ্ঞ্যবল্ক্যই পৰাজিত কৰিলে ?

ঃ উত্তৰ ? মই ব্ৰহ্মাৰ আদি সম্বন্ধে প্ৰশ্ন কৰিছিলোঁ আৰু প্ৰশ্ন কৰি কৰি তেওঁক মই এনেকুৱা শ'লঠেকত পেলাইছিলোঁ যে তেওঁ উত্তৰ দিলেই ধৰা পৰা অৱস্থাত পৰিছিল। তেতিয়া তেওঁ মোক আচৰিত কৰি ঘপককৰে কলে, 'তুমি গাৰ্গী যদি আকৌ প্ৰশ্ন কৰা তেন্তে তোমাৰ মূৰ ছিঁগি মাটিত পৰিব।' মই অবাক হৈ ৰৈ গলোঁ।

ঃ মই আচৰিত নহলোঁহেঁতেন। কাৰণ এই যাজ্ঞ্যবল্ক্য প্ৰৱাহনৰ প্ৰকৃত শিষ্য; এওঁ প্ৰৱাহনৰ মিছাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত দৰ্শনক উন্নত কৰি কামত লগাইছে।

ঃ তেন্তে মই প্ৰশ্ন কৰা হলে মোৰ মূৰ সঁচাকৈ ছিঁগিলহেঁতেন নেকি ?

ঃ ছিঁগিলহেঁতেন। কিন্তু কোনো ঐশ্বৰিক শক্তিৰ প্ৰভাৱত নহয়; আন মানুহ নিহত হোৱাৰ দৰেই তুমিও হত্যাকাৰীৰ বলি হলাহেঁতেন।

ঃ মানুহে কেতিয়াবা এই প্ৰবঞ্চনাক ঘিণ কৰিবলৈ শিকিবনে ?
ঃ শিকিব; মই আশা কৰোঁ শিকিব।

: অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাই কোৱা কাৰণেই সাংবাদিক হৰিপ্ৰসাদ সেনে ৰাহুল সাংস্কৃত্যায়নৰ ‘ভল্‌গা সে গঙ্গা’ নামৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখনিৰ ‘প্ৰৱাহন’ নামৰ অধ্যায়টো পঢ়োতেই চমকি পৰি পেলালে। পঢ়ি উঠি হৰিপ্ৰসাদ সেন আচৰিত হ'ল। প্ৰায় দহ বছৰৰ আগতে এই গ্ৰন্থকে পঢ়োতে তেওঁ ইয়াৰ ভিতৰত থকা ইমানবোৰ সূক্ষ্ম কথা যেন পোৱা নাছিল। সঁচা কথা যে সেই সময়ত তেওঁৰ মূৰত বস্তুবাদী বৈজ্ঞানিক চিন্তাৰ প্ৰভাৱ কম আছিল। হৰিপ্ৰসাদ সেনে মনৰ আৰামটোক গা এঙামুৰি দি প্ৰকাশ কৰিলে।

ভাৰতৰ এখন বিখ্যাত দৈনিক কাকতৰ গুৱাহাটী অফিচৰ কৰ্মকৰ্তা সাংবাদিক হৰিপ্ৰসাদ সেন বহুতৰে পৰিচিত, কিন্তু বহুতৰ অপ্ৰিয়ভাজনো। হৰিপ্ৰসাদ সেনে মিঠা কথা কব নাজানে। সেনৰ বস্তুবাদী চিন্তাধাৰাৰ খবৰ পাই প্ৰথমতে গুৱাহাটীৰ তথাকথিত বহুত কমিউনিষ্টে ভাল পাইছিল। কিন্তু এই কমিউনিষ্টসকলৰ বৰমুৰীয়াৰ সভা এখনত সেনক এজন বৰ-মুৰীয়াই প্ৰশ্ন কৰিছিল, অমুক গাঁৱত মাটিহীন কৃষকৰ আন্দোলন জয়যুক্ত হোৱাৰ বিষয়ে আপুনি কি ভাবে। সেই গাঁৱত থকা মানুহৰ ধৰ্ম-উপাৰ্জন-সম্প্ৰদায় হিচাপে ভাগে ভাগে খবৰ সুধি সেনে কৈ দিলে যে মূৰ্খামি কৰা হৈছে। সকলো অবাক। সেনে বুজাই দিলে : তাত শতকৰা ৭৫ জন অহিন্দু, তাৰে এটাইখিনি মৈমনসিঙৰপৰা আহি বসবাস কৰা মানুহ। সেই-খিনি মানুহে মাটি বিচাৰিলেই বাকী ২৫ জন অসমীয়া হিন্দুৰপৰা দিব লাগিব। গতিকে মানুহখিনিৰ আন্দোলন দমোৱাত চৰকাৰে শতকৰা ২৫ ভাগ থলুৱা অসমীয়াৰ সমৰ্থন পাব। সকলো চুপ হৈ গল।

হৰিপ্ৰসাদ সেনে গুৱাহাটীত একমাত্ৰ শ্ৰদ্ধা কৰে অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাক। সেনৰ মতে অধ্যাপকৰ অগাধ পঢ়া-শুনা; গতিকে তেখেতৰ প্ৰায়-বোৰ সিদ্ধান্তই নিভুল।

: চব ভুল চব ভুল। চব মিছা কথা, একেবাৰে মিছা কথা। লাহৰী, তোক মই ইমানকৈ কলোঁ এম-এ পঢ়োতে হিষ্ট্ৰি ল, ইতিহাস ল। তই নুশুনিলি। হেৰ' তহঁতৰ সেইবোৰ দৰ্শন নে ফিলচফি একেবাৰে মিছা কথাৰে ভৰা, একেবাৰে ভুল। তহঁতৰ সেই ৰাধাকৃষ্ণণ, তহঁতৰ বিখ্যাত দাৰ্শনিক সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণণ, তহঁতৰ পণ্ডিত জৱহৰলাল নেহৰু, তহঁতৰ পণ্ডিত আটাইবোৰেই ভুল কৰিছে, ফাঁকি দিছে, ভুৱা। শুন লাহৰী, এইটো চা...... তই নায়েই দেখোন...... লাহৰী, লাহৰী, লা......

: বাইদেউ নাই দেউতা, এঘণ্টামান আগতে জালুকবাৰীলৈ ওলাই গ'ল।

: এঘণ্টামান আগতে ? কেলেই ভাই মোৰ সৈতে কথা পাতি আছিল নহয় ?

ঃ কথা পাতি আছিল ভাত খাই উঠিয়েই, চাৰি ঘণ্টামানৰ আগতে। এতিয়া চাৰি বাজিল দেউতা।

ঃ হয় নেকি ? কিন্তু জালুকবাৰীলৈ যাওঁতে তাই মোক কৈ যাব পাৰিলহেঁতেন। ইউনিবাৰ্চিটি লাইব্ৰেৰীৰ পৰা মোৰ দুখনমান কিতাপ আনিব লাগিছিল।

ঃ আপোনাৰ কিতাপ আনিবলৈকে যোৱা বুলি মোক কৈ গৈছে। আপুনি কালি ৰাতিয়েই কৈছিল বোলে।

ঃ অ' হয়নেকি ? বাৰু বাৰু। মই কেতিয়াবা হঠাৎ একোটাহঁত কথা নিজেই কৈ পাহৰি যাওঁ। নহয়নে অ' যামিনী ?

ইতিহাসৰ বিশিষ্ট পণ্ডিত ডক্টৰ অৰবিন্দ ৰাভা দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ত আছিল। তেতিয়াৰেপৰা আজি প্ৰায় বিশ বছৰ ধৰি যামিনী নামৰ এই মানুহটো শ্ৰীযুত ৰাভাৰ লগত আছে। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত ইতিহাস বিভাগৰ মুৰব্বী হৈ তেওঁ অহা মাত্ৰ দুবছৰহে হৈছে। যামিনীয়ে জানে যে সকলো কথা কৈয়ে পাহৰা অধ্যাপক ৰাভাই সদায় ভাবে যে তেওঁ কেতিয়াবা হঠাৎ হে দুই এটা কথা পাহৰে। ৰাভাতকৈও বয়সত ডাঙৰ যামিনীয়ে এনেকুৱাবোৰ কথাত কেতিয়াও প্ৰতিবাদ নকৰে।

ঃ তোৰ এতিয়া কি কাম আছে যামিনী ? এইটো চা ....

যামিনীয়ে জানে যে অধ্যাপক ৰাভাই লাহৰীক নাপালে আৰু আন মানুহো কোনো নাথাকিলে তাক এনেকৈ সুধি লৈ, হাতত থকা মূৰ্তি বা পুৰণি শিলৰ ফলি এখন তাক দেখুৱাই দেখুৱাই, উৰাই-ঘূৰাই সি নুবুজা কথাবোৰ কৈ থাকে। কেতিয়াবা তাৰ কিছুমান কথা শুনি ভাল লাগে, কেতিয়াবা আমনিও লাগে। আজি কিন্তু তাৰ বহুত কাম বাকী আছে। গতিকে সি লৰালৰিকৈ কলে—

ঃ ৰ'ব দেউতা, মই পাক-ঘৰৰ কামখিনি শেষ কৰি আহোঁগৈ। নহলে বাইদেউৰ জালুকবাৰীৰপৰা আহি খং উঠিব। —এই বুলি যামিনী অধ্যাপকৰ উত্তৰলৈ নৰৈ বেগাবেগিকৈ নোহোৱা হ'ল।

মহেঞ্জোদাৰোত পোৱা কোনোবা শস্য-দেৱীৰ মূৰ্তিৰ ছবি এখন লৈ অধ্যাপকে একান্তমনে চাবলৈ ধৰিলে। সেই ছবিৰ বিষয়েই কিবা এটা ক'বলৈ হয়তো অলপ পিচতে তেওঁ আকৌ যামিনীক চিঞৰিব।

১৯৭০ চন। গুৱাহাটী চহৰ। খাছী-জয়ন্তীয়া-গাৰো পাহাৰ অঞ্চলত মেঘালয় নামৰ নতুন ৰাজ্যৰ জন্ম হোৱাৰ লগে লগে এইখন গুৱাহাটী চহৰৰ মৰ্যাদা আৰু বাঢ়িছে। গুৱাহাটীৰ আশে-পাশে ৰাজধানী হোৱাৰ জল্পনা-কল্পনাই গুৱাহাটীক ফাগুন মহীয়া গৰম কৰি ৰাখিছে।

মানুহে ধুমধাম মাটি কিনিছে, ঘৰ সাজিছে। পকী ঘৰ সাজোঁতে আহিলা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা সস্তীয়া বাঁহ-কাঠবোৰ গুৱাহাটীত য'তে ত'তে দ'মে দ'মে পৰি আছে—দেশৰ পিচ পৰা অঞ্চলৰ দুৰ্দশাগ্ৰস্ত ৰাইজৰ দৰে চৰম অৱজ্ঞা সহ্য কৰি—একেদৰেই প্ৰয়োজনত পকী ঘৰ সজাত লাগিবলৈ, নহলে আবৰ্জনাৰ দৰে পৰি থাকিবলৈ। গুৱাহাটী অসমৰ দাপোণ স্বৰূপ। ইয়াৰ গেলা বিল-খালে অসমৰ পিচ পৰা অৱস্থাৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে, অসমৰ খাবলৈ নাইকিয়া মানুহৰ ছবি গুৱাহাটীৰ চাউল আৰু মাছৰ দামত জিলিকি উঠে, প্ৰতিবাদ কৰিব নজনা সাধাৰণ ৰাইজৰ চৰিত্ৰ প্ৰতিবিম্বিত হয় বজাৰত কিলোত যোল্ল টকা মাছৰ দাম শুনি আমনে-জিমনে ঘূৰিব খোজা ৰাইজৰ আগতে কোনোবা ঘোচ খোৱা চৰকাৰী বিষয়া বা আন অসংভাবে ধন ঘটা মানুহে হেলাৰঙে সেই দামতে মাছ কিনি নিয়া দেখিও মুখেৰে মাতিব নোৱাৰাত। গুৱাহাটী এনেয়ে গৰম। তাতে মাজে মাজে চহৰবাসীয়ে একোটা সমস্যা লৈ দুগুণ গৰম তোলে— হয়তো চহৰৰ গেলা গৰমক পাহৰিবলৈকে। দেশৰ কোনোবা ঠাইত হোৱা বিপ্লৱী বা সন্ত্ৰাসবাদী কাৰ্যক পুলিচী প্ৰচাৰ-পত্ৰত ওলোৱা যুক্তিৰে একোজনে বুজাই বক্তৃতা দি সন্ধিয়াৰ গৰম বঢ়ায়। মাজে মাজে তেল শোধনাগাৰ লাগে বুলি, কেতিয়াবা ইয়াত বা তাত লাগে বুলি, নহলে আন্দোলন কৰিম বুলি (অৰ্থাৎ আন্দোলনেৰে চৰকাৰৰ গ'ড়ৰ ছাল ফুটাম বুলি) কৰা চিঞৰ-বাখৰে গুৱাহাটীক উত্তেজিত কৰে— ভোকাতুৰ শিশুৰে ভোকৰ যন্ত্ৰণা বুজি নাপাই কিবা খেলাৰ বস্তুকে বিচাৰি চিঞৰি ভাগৰি ঘুমটি যোৱাৰ দৰে শোধনাগাৰৰ চিঞৰেও আকৌ শাম কাটে। চহৰৰ কথা; এনেকুৱা মাজে মাজে অহা বিৰতি পুৰাবলৈ আন আন উত্তেজনা আছে। 'কালিদাসৰ শকুন্তলাত অৰণ্যৰ স্থান' বা 'মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ বৈজ্ঞানিক ৰহস্য' বা বাল্মীকিয়েও অদৰকাৰী যেন পাই এৰি যোৱা উৰ্মিলাৰ কাৰণে দুখ কৰি লিখা কবিতাৰ নিচিনা বিষয়ত ঘণ্টাৰ পাচত ঘণ্টা জুৰি আলোচনা কৰিব পৰা দেওবৰীয়া সাহিত্য-চ'ৰা আছে, কেতিয়াবা একোটোক সুৰা পান কৰা অৱসৰপ্ৰাপ্ত ভদ্ৰলোকৰ দৰে কেতিয়াবা ভগৱানক মনত পেলাবলৈ কামাখ্যা-নৱগ্ৰহ-উমানন্দ-উগ্ৰতাৰা-শুক্ৰেশ্বৰ-বশিষ্ঠাশ্ৰম আদি আছে, দেশত বানপানী হোৱাৰ কথা মনত পেলাই দিবলৈ কাষতে ব্ৰহ্মপুত্ৰ আছে, পুৰণি কবিতা মনত পেলাবলৈ প্ৰাকৃতিক দৃশ্য আছে, চোৰাং মদ আছে, এনেয়ে কথা পতাৰ সাধাৰণ বিষয়-বস্তু হিচাপে শামুক, পতিতা তিৰোতা, অবৈধ প্ৰেমৰ ঘটনা, মৃত্যু, বেমাৰ, মেডিকেল কলেজত ধন-লোভী ডাক্তৰৰ ব্যৱহাৰ, বস্তুৰ দাম, আদি আছে। তাৰ উপৰি চাৰ্কাচ আহে, অন্য ঠাইৰ সাংস্কৃতিক দল আহে; আৰু আহে একদম চুমা খাই পৰি যোৱা দৃশ্য থকা ইংৰাজী চলচিত্ৰ।

কিন্তু গুৱাহাটীৰ এইবোৰ বিশেষত্বৰ একোৱে ছুব নোৱাৰাকৈ থাকে অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভা। ঘৰটো লৈছে কামাখ্যা পাহাৰৰ একেবাৰে উত্তৰলৈ, ঘাই ট্ৰাংক ৰোডৰপৰা এমাইল সোমাই পাহাৰৰ টিলা এটাৰ ওপৰত।

ওচৰত, অৰ্থাৎ প্ৰায় তিনি ফাৰ্লংমানৰ ভিতৰত আন মানুহৰ বসতি নাই। ওচৰতে দুই এটা নতুন ঘৰ আধা সজা হৈছে, থাকিবলৈ মানুহ অহা নাই। ছাপন্ন বছৰীয়া ৰাভা হটঙা মানুহ, ওখই প্ৰায় পাঁচ ফুট দহ ইঞ্চি, খহটা গাৰ বৰণ পোহৰ নহয়, মূৰত কেঁচা-পকা মিহলি এপাচি কেঁকোৰা চুলি, চকুত চচ্‌মা, চকু সৰু আৰু উখহা, মুখখন বহল, গালৰ কুম ওখ, হাত-ভৰিবোৰ ডাঙৰ আৰু জেবেঙা। ৰাভাৰ পৰিবাৰ তিনি বছৰ আগতে দিল্লীত ঢুকাল; কিবা দুৰাৰোগ্য ৰোগ হৈছিল। ত্ৰিশ বছৰীয়া বৰ পুতেক দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ত ইতিহাসৰ গৱেষণাত আছে। দ্বিতীয় সন্তান লাহৰী। এই বছৰ দৰ্শনত এম-এ পাছ কৰিছে। চোকা ছাত্ৰী; দেখাতো শুৱনি। বাপেকৰ কণাৰ লাখুটি বুলি কব পাৰি। আৰু আছে যামিনী—দিল্লীৰেপৰা থকা পুৰণি লগুৱা। ঘৰখন যামিনী আৰু লাহৰীয়েই চলায়। ডক্টৰ ৰাভা তেওঁৰ গৱেষণাগাৰত বহুত কিতাপ, কিছুমান পুৰণি মূৰ্তি আৰু ফলি আদি লৈয়ে ব্যস্ত। ৰাভাৰ মতে মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাৰ লিপিৰ উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰালৈকে তেওঁৰ শান্তি নাই। ভাৰতত আৰ্যবোৰে যাৰপৰা ভাষা শিকি অথবা যি ভাষাক চিনিব নোৱা-ৰাকৈ উন্নত কৰি, সংস্কৃত ভাষাত বেদ লিখিলে, সেই দ্ৰাবিড় বা প্ৰাক্-আৰ্য জাতিৰ ভাষা-আৰু সংস্কৃতি আমি উদ্ধাৰ কৰিবই লাগিব। এই এটা পোকে ডক্টৰ ৰাভাক ঐতিহাসিকৰপৰা নি প্ৰায় প্ৰত্নতাত্ত্বিক কৰি পেলাইছে। ভাৰতৰ ইতিহাসৰ বিষয়েও ডক্টৰ ৰাভাৰ মন্তব্যবোৰ আন ভাৰতীয় বিখ্যাত ঐতি-হাসিকসকলৰ কাৰণে আচহুৱা। কিন্তু ৰাভাৰ মতে তেওঁ কোৱাবোৰেই একমাত্ৰ বৈজ্ঞানিক সিদ্ধান্ত।

ঃ চাৰ। —চুলি খজুৱাই তন্ময় কৰি থকাৰপৰা ডক্টৰ ৰাভাই মূৰ তুলি চালে। সমুখত অশোক শৰ্মা, তেওঁৰে ছাত্ৰ আছিল দিল্লী বিশ্ববিদ্যা-লয়ত। পিচে এম-এ পাছ নকৰি অশোকে হঠাৎ ইঞ্জিনীয়াৰিং কলেজত নাম লগালে আৰু এতিয়া গড়কাপ্তানি বিভাগৰ এক্‌জিকিউটিভ ইঞ্জিনিয়াৰ—ইংৰাজৰ দিনীয়া পদবীটোৰ বৰ্তমান অনুদিত নাম 'কাৰ্যবাহী অভিযন্তা।' জোঙা নাক, পদুম-গঢ়ী ডাঙৰ চকু, -লাহী-দীঘল, কঁকিলা-সজীয়া দেহাৰে অশোক শৰ্মা দেখনিয়াৰ ডেকা? চাকৰিতো চহকী।

ঃ কোন ? হেৰা, তুমি তুমি অশোক ? ঐতিহাসিক নহৈ ইঞ্জিনিয়াৰ হোৱা অশোক হয়নে ? বাৰু ৰবা, তুমি ক'ৰপৰা, কেতিয়া, কিয় আহিলা ? বহা, বহা। ৰ'বা, লাহৰীক মাতোঁ।

ঃ মই চাৰ আজি বিশেষকৈ আপোনাৰ ওচৰলৈহে আহিছিলোঁ।

ঃ A pleasant surprise । বহা, বহা। তোমাক আজি বহুত দিনৰ মূৰত লগ পালোঁহে। কেনে চলিছে চাকৰি ? ভাল লাগিছেনে ?

ঃ চাকৰি চলিছে চাৰ। মই এতিয়া গুৱাহাটীৰে শৰণীয়া পাহাৰৰ ওপৰলৈকে এটা ৰাস্তা সজাৰ কামত।

ঃ শৰণীয়া পাহাৰৰ ওপৰলৈকে ? তালৈ কিয় ৰাস্তা লাগে তাৰ ওপৰততো একো নাই ! এনেয়ে চখ কৰি সাজিছাহ'ক বুলিবলৈও উপায় নাই। তোমালোকৰ চৰকাৰে দৰ্কাৰি ঠাইতে ৰাস্তা দিব পৰা নাই; চখ কৰিবলৈ পাহাৰ এটাৰ ওপৰলৈ এনেয়ে ৰাস্তা সাজিবলৈ তোমালোকৰ চৰকাৰৰতো ধন নাই ?

ঃ এনেয়ে হয়তো ধন নাই। কিন্তু এতিয়া ধন ওলাবই। কাৰণ, শৰণীয়া পাহাৰৰ ওপৰত এটা গান্ধী-মূৰ্তি বহুৱাবলৈ ঠিক কৰিছে। বহুত টকা খৰচ কৰি ভাৰতৰ বিখ্যাত শিল্পীৰ দ্বাৰা সজোৱা ব্ৰঞ্জৰ বিৰাট মূৰ্তি। গান্ধী শতবাৰ্ষিকীৰ ভিতৰতে উদ্বোধন কৰিব। গতিকে টকা ওলাবই।

ঃ ঠিকেই কৈছা। গান্ধীৰ নাম-যশ নোহোৱা হলে ইহঁতৰো চৰ্কাৰ নাথাকে। গতিকে গান্ধীৰ কাৰণে ধন ওলাবই। হাতত সেইটো কিহৰ টোপোলা ?

ঃ চাৰ, এইটোকে আনিছোঁ আপোনালৈ।

ঃ কি ? বোম্বাই চুৰট নে কি ?

ঃ নহয় চাৰ। আপোনাৰ প্ৰিয় বস্তু বোম্বাই চুৰট আজি আনিবলৈ পাহৰিলোঁ। —চুৰট ননাৰ কাৰণে মনে মনে নিজকে তিৰস্কাৰ কৰি অশোক শৰ্মাই হাতত অনা টোপোলা মেৰিউৱা কাগজখন গুছাবলৈ ধৰিলে। নিজৰ টেবুলত পৰি থকা কিছুমান প্ৰত্নতাত্ত্বিক সৰু সৰু বস্তুৰ ওপৰত চকু ৰাখি আনমনা অধ্যাপক ৰাভাই মুখেৰে শব্দ কৰিলে—

ঃ তে—ন্—তে ?

কাগজৰ মেৰটো এৰুৱাই অশোকে হাতত দাঙি ধৰিলে এটা পুৰণি শিলৰ মূৰ্তি। মূৰ্তিটোৰ গোটেই অবয়ৱ ৰঙা, খুব সম্ভৱ সেন্দুৰ সনা। অশোকে লাহেকৈ কলে ঃ এইটো আনিছোঁ চাৰ।

মূৰ্তিটোলৈ দূৰৰপৰাই বহুত পৰ চাই থাকিল অধ্যাপক ৰাভাই। সেই দৃষ্টিয়ে যেন লৰফৰ কৰিব নাজানে। লাহে লাহে অধ্যাপক আগুৱাই আহিল অশোকৰ ওচৰলৈ। মূৰ্তিটো তেতিয়াও অশোকৰ হাততে। চাই চাই অধ্যাপকে আলফুলকৈ মূৰ্তিটো নিজৰ হাতত ললে; হাতত লৈও বহুত পৰ ঘূৰাই-পকাই চালে। তাৰ পাচত টেবুলত থৈ চাবলৈ ধৰিলে। পিন্ধি থকা চচ্‌মাযোৰ মাজে মাজে হাতেৰে এনেয়ে ঠিক কৰিব খোজাৰ বাহিৰে অধ্যাপক অলৰ-অচৰ হৈ বহি ৰল। বহুত পৰৰ মূৰত অশোকলৈ মুৰ তুলি চাই ৰাভাই সুধিলে—

ঃ ক'ত পালা এই মূৰ্তিটো ?

ঃ ৰাস্তা বান্ধিবলৈ শৰণীয়া পাহাৰৰ মাটি কাটোঁতে বনুৱাবোৰে পালে। ভয়তে সিহঁতে মোক কলেহি। মই পাই অলপ চাফা কৰি আপোনালৈ লৈ আহিছোঁ।

: আৰু কিবা আছেনে ঠাই টুকুৰাত ?

: এতিয়ালৈকে আন একো পোৱা নাই। পালেই আপোনাক জনাম।

অধ্যাপকে অলপ চিন্তা কৰি প্ৰায় নিজক কোৱাদি কৈ গল : বোধকৰোঁ আন একো নোলাব তাত। কোনোবাই হয়তো মন্দিৰ পতাৰ আশাৰে ভাৰতৰ আন কোনোবা ঠাইৰপৰা আনি ইয়াত পেলালেহি। এইটো অসমত পাব পৰা মূৰ্তি যেন নালাগে। দেখিছানে অশোক, মূৰ্তিটোৰ গাত সেন্দুৰবোৰ নতুনকৈ লগোৱা, খুব বেছি চল্লিশ-পঞ্চাশ বছৰৰ আগতে লগোৱা। নিশ্চয় সেন্দুৰ সানি মন্দিৰ পাতিব খুজিছিল, হয়তো উপাৰ্জনৰ পথ হিচাপে। কিন্তু নহলগৈ। মূৰ্তিটো কিন্তু বহুত পুৰণি।

: কিমান পুৰণি চাৰ ?

: কিমান পুৰণি ? তোমাক মই তাৰিখ কব নোৱাৰোঁ; কিন্তু কৃষিজীৱী মানুহে খেতিৰ উন্নতিৰ কাৰণে দেৱতাক পূজা কৰা দিনৰে মূৰ্তি। আজিকালি দুৰ্গা প্ৰতিমাত থকা গণেশৰ হাতত কি কি থাকে বাৰু ? নাজানা ? গণেশৰ হাত কেইখন বাৰু ? দুখন ? হেঃ হেঃ হেঃ। আজিকালি গণেশৰ হাত চাৰিখন। সাধাৰণতে দুখন হাতত পদুম ফুল দিয়ে, এখন হাত নিৰ্ভয় দি আশীৰ্বাদ দিয়াৰ ভংগীত থাকে, চতুৰ্থখন হাতত.........

: দেউতা ? —হঠাতে যামিনীয়ে সোমাই আহি মাত লগালে।

: কি হল ?

: মই বজাৰৰপৰা আহোঁগৈ।

: যা যা, আহি এওঁক চাহ দিবি। ভালেই হল; এওঁ এতিয়া চাহ খোৱালৈকে বহিবই লাগিব। লাহৰী আহিলনে ?

: নাই অহা।

: বাৰু। ওঁ, অশোক, কি কৈছিলোঁ তোমাক ?

: মানে গণেশৰ হাতত.........

: ঠিক কৈছা। এই মূৰ্তিটোত চোৱা এতিয়া। গণেশৰ হাতত কি আছে ? এইটো হাতত এইটো পদুম ফুল। তাৰ পাচত এইটো হাতত এয়া কি ?

: ঠিক ধৰিব পৰা নাই চাৰ।

: হুঁ। এই বস্তুটো হাতত থকা গণেশৰ মূৰ্তি এটা আনিছা কাৰণেই মই আচৰিত হৈছোঁ। এনেয়ে তুমি গণেশৰ মূৰ্তি পাবা হাতত ধেনু-কাঁড় লোৱা, অংকুশ আৰু হাতী বন্ধা ফ'ই লোৱা, ধানৰ থোক লোৱা। কিন্তু ডালিম ফল লোৱা গণেশৰ মূৰ্তি তুমি সাধাৰণতে নেদেখা। সেই কাৰণেই ক'ব খুজিছোঁ যে এইটো বৰ দৰ্কাৰী বস্তু গোটাই আনিলা তুমি। ৰ'বা।

ৰাভাই গৱেষণাগাৰৰ এচুকৰপৰা কিছুমান ছবি, হাতেৰে কষ্ট কৰি অঁকা ছবি, আনি টেবুলত থলে। ওপৰৰ ধূলিবোৰ ৰুমালেৰে কোবাই লৈ দেখুৱাই গল ঃ তুমি এইখিনিতে বহা। ও, এতিয়া চোৱা। এইখন ছবি চোৱা। ইয়াত কোন দেৱতা আছে কোৱাচোন ?

অশোক শৰ্মা বৈ থকা দেখি অধ্যাপক ৰাভাই হাঁহি মাৰি কলে ঃ নাজানা ? নজনাই স্বাভাৱিক। এয়া শক্তি-গণপতিৰ মূৰ্তি—এক নগ্ন নাৰী মূৰ্তিৰ লগত মৈথুনৰত অৱস্থাত। কি হল ? লাজ লাগিছে নেকি ? লাজ তোমালোকৰ লাগিবই। কাৰণ তোমালোকে আধুনিক নীতিবোধৰ চচ্মা পিন্ধি অতীতক চোৱাহঁক। কিন্তু যি যুগৰ যিবোৰ মানুহে এই মূৰ্তি ৰচনা কৰিছিল, তেওঁলোকৰ আধুনিক ৰুচিবোধ-নীতিবোধ নাছিল। থকা হলে তেওঁলোকে এনেকুৱা মূৰ্তিক দেৱতাৰ মন্দিৰত স্থান নিদিলেহেঁতেন। তাৰ পাচত এয়া চোৱা বাল-গণপতি, হাতত আম-কল-কুঁহিয়াৰ-কঠাল। এয়া, এইজন গণেশৰ হাতত অংকুশ আৰু হাতী বন্ধা ফাঁই। আকৌ এইটি ভক্তি-বিঘ্নেশ্বৰ গণেশ মূৰ্তিৰ হাতত নাৰিকল, আম, গুৰ আৰু পৰমান্ন। আকৌ এয়া লক্ষ্মী গণপতি আৰু মহাগণপতি। দুইটি মূৰ্তিৰ হাতত এয়া চোৱা পদুম ফুল, পূৰ্ণকুম্ভ, কল্পকলতা, ধানৰ থোক আৰু ডালিম ফল।

এতিয়া এই ডালিম ফলটোৰ কথালৈ আহা। ৰ'বা, ছবিবোৰ থৈ তুমি অনা মূৰ্তিৰ ডালিম ফলটো চোৱা। এই মূৰ্তি ৰখা মানুহজন বৰ জ্ঞানী আছিল। ডালিম ফলটোত কিমান সুন্দৰকৈ সেন্দুৰ সানিছে দেখিছানে ? মানুহজনে জানিছিল যে ডালিমত ৰঙা ৰং সানিব লাগে।

এই ডালিম ফল কেৱল গণেশৰ হাততে থকা হলে বিশেষ কোনো ডাঙৰ কথা নহলহেঁতেন। কিন্তু ডালিম ফল আমাৰ দেশৰ অন্যান্য দেৱ-দেৱীৰ হাতত থকাৰ বাহিৰেও অন্যান্য দেশৰ দেৱ-দেৱীবো এই ফলটোৰ লগত নিবিড় সম্পৰ্ক থকাৰ উদাহৰণ আছে। প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ ডিমিটৰ দেৱীৰ প্ৰায়-বোৰ মূৰ্তিৰ হাততে ডালিম আছে। এথেন্সত পোৱা দেৱী এথেনাৰ মূৰ্তিৰ হাততো আছে। অলিম্পিয়াত পোৱা মিলন্ নামৰ হেৰা দেৱীৰ পুৰোহিত আৰু হেৰা দেৱীৰ মূৰ্তিৰ হাততো ডালিম আছে। গ্ৰীচৰ দেৱীৰ হাতত ইমানবোৰ ডালিম ফল পায়েই অধ্যাপক জৰ্জ টমচনে এই ফলৰ বিষয়ে কি মন্তব্য কৰিছে জানানে ?

ডালিম ফলৰ ভিতৰফাল টুক্‌টুকীয়া ৰঙা। ডালিমৰ গুটিৰপৰাই গ্ৰীক ভাষাৰ ৰঙা ৰং বুজোৱা শব্দটো আহিছে। কিন্তু এই ৰঙা ৰঙৰ তাৎপৰ্য কি ? পৌৰাণিক কাহিনী অনুসাৰে টাইটানে ডাইওনিচাচক হত্যা কৰাৰ পাচত সেই ৰক্তৰপৰাই ডালিম গছৰ জন্ম। আগৰ মানুহৰ বিশ্বাস মতে সপোনত ডালিম দেখিলে অপঘাত পোৱাৰ অৰ্থাৎ ৰক্তপাতৰ আশংকা থাকে। কিন্তু এইবোৰ গৌণ অৰ্থ। আচল অৰ্থ প্ৰাচীন গ্ৰীক বৈদ্যশাস্ত্ৰৰপৰা আন্দাজ কৰিব পাৰি। গ্ৰীক বৈদ্যসকলে নাৰীৰ ঋতুকাল আৰু গৰ্ভধাৰণ বিষয়ত ডালিম ব্যৱহাৰ কৰাৰ নিৰ্দেশ দিছে। সেই কাৰণেই কিছুমান

গুহ্য-সম্প্ৰদায়ত ডালিম খোৱাটো নিষিদ্ধ। ঋতু-ৰজক মানুহে একালত অশুচি বুলি ভাবিছিল—আমাৰ এতিয়াৰ দৰেই। থেচমোফোৰিয়া উৎসৱৰ সময়ত তিৰোতাৰ কাৰণে সংগম নিষিদ্ধ আছিল; তাৰ লগতে নিষিদ্ধ আছিল ডালিম খোৱাটো। তেওঁবিলাক তেতিয়া বগা কাপোৰ পৰা বিছনাত শুব লাগিছিল। বগা ৰঙে কাম ভাব জাগ্ৰত নকৰে আৰু সাপক আকৰ্ষণ নকৰে। সাপৰ লগত যৌন-চেতনাৰ যোগাযোগ আছে বুলি মানুহৰ ধাৰণা আছিল। শিৱৰ ডিঙিত থকা সাপ আৰু মনসা পূজাৰ সাপ ফেট তুলি থকা দৃশ্যৰ লগত আমাৰ লিঙ্গ-পূজাৰ সাদৃশ্য আছে। আৰু স্বপ্ন বিচাৰ মতে অন্তঃসত্ত্বা নাৰীয়ে সাপৰ সপোন দেখিলে পুত্ৰ সন্তান হয়। গতিকে সংগম নিষেধ কৰা কালত ডালিম খোৱাও নিষেধ কৰাৰ অৰ্থই হল ডালিম ফল ৰতি-বাসনাৰ উদ্দীপক। সেই কাৰণেই আচলতে ডালিম ফলৰ ৰঙা ৰং ঋতু-ৰজৰ প্ৰতীক বুলি একালত ভাবিছিল। আৰু, প্ৰাচীন কল্পনা অনুসাৰে, নাৰীৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ মূলত আছে এই ঋতু-ৰজ। আৰু, উৎপাদিকা শক্তিৰ প্ৰতীক ঋতু-ৰজৰ লগত সাদৃশ্য থকাৰ কাৰণেই ডালিম ফল উৰ্বৰতাৰ প্ৰতীক।

উৰ্বৰতাৰ প্ৰতীক বোলোঁতেই এটা কথা মনত পৰিছে। উৰ্বৰতাৰ প্ৰতীক ৰঙা ৰঙৰ লগত গণেশৰ সম্পৰ্ক তুমি মন কৰিছানে ? মন্ত্ৰমহাৰ্ণৱ মতে গণেশৰ মূৰ্তি ৰক্তবৰ্ণ। ৰঙাজবা ফুলৰ নাম গণেশ-কুসুম। সেন্দূৰৰ নাম গণেশভূষণ। ভীল জাতিৰ মানুহে পথাৰত গুটি সিচাৰ সময়ত এটুকুৰা শিলত সেন্দূৰ সানে আৰু শিলটোৰ নাম গণেশ। ৰ'বা, তোমাৰ আমনি লাগিছেনেকি ? নাই লগা। বেচ, এইবাৰ তেন্তে গণেশৰ হাতত লোৱা পদুম ফুলটোক বিচাৰ কৰি চাওঁহক আহা।

তন্ত্ৰশাস্ত্ৰত আছে যে যন্ত্ৰ আঁকি তাত থাপনা কৰি দেৱতাৰ পূজা কৰিব লাগে। যন্ত্ৰ হ'ল এবিধ চিত্ৰ। যন্ত্ৰ দুবিধ : পূজা যন্ত্ৰ আৰু ধাৰণ-যন্ত্ৰ। পূজা যন্ত্ৰ বিভিন্ন দেৱতাৰ বেলেগ বেলেগ। ধাৰণ-যন্ত্ৰ ভূৰ্জপত্ৰত আঁকি মানুহে গাত ধাৰণ কৰিব লাগে। বিভিন্ন দেৱতাৰ যন্ত্ৰবোৰৰ মাজত প্ৰধান হল : গণেশ-যন্ত্ৰ, শ্ৰীৰাম যন্ত্ৰ, নৃসিংহযন্ত্ৰ, গোপালযন্ত্ৰ, কৃষ্ণযন্ত্ৰ, শিৱযন্ত্ৰ, ইত্যাদি। এই যন্ত্ৰৰ চিত্ৰবোৰ কি ? অষ্টদল পদুম ফুল আৰু লতা। এই পদুমফুল কিহৰ প্ৰতীক ? নাৰী জননাংগৰ। আনকি কেতিয়াবা অকল পদুম ফুল মানে নাৰী জননাংগকে বুজায়। এই ধৰা—

'পদ্মমধ্যে গতে শুক্ৰে সন্ততিস্তেন জায়তে।'

কিন্তু অকল এই ক্ষেত্ৰতেহে পদুম ফুলৰ এনেকুৱা অৰ্থ আছে বুলি নাভাবিবা। ভাৰতৰ শৈৱ সম্প্ৰদায়ৰ দৰে মিছৰতো পদুম ফুল হল যৌন-মিলনৰ প্ৰতীক। উত্তৰাঞ্চলৰ বৌদ্ধসকলে এতিয়াও আবৃত্তি কৰা "ওম্ ! মণি পদ্মে হুং" কথাৰ অৰ্থ কি ? পদুম ফুলৰ মাজত মণি স্বৰূপ, তোমাক নমস্কাৰ। কাক ?

অৰ্থাৎ, গণেশ দেৱতাৰ এই মূৰ্তিৰ লগত আদিম কালৰ কৃষিজীৱী ভাৰতীয়ৰ জীৱনযাত্ৰাৰ সম্বন্ধ আছে। মানে.........

ঃ দেউতা !

ঃ লাহৰী, কেতিয়া আহিলি তই ?

ঃ কেতিয়াবাই। আপোনাৰ আৰু এখেতৰ কাৰণে চাহ কৰি মই অৰ্থনিৰেপৰা বৈ আছোঁ। যামিনীকাইক দুবাৰ পঠিয়ালোঁ। সি মাতিবলৈ সাহকে নকৰিলে।

ঃ বাৰু বাৰু, মোৰ কিতাপ আনিলি ?

ঃ আনিলোঁ।

ঃ এতিয়া অশোক, সেই দুখন কিতাপত তুমি দেখিবা যে.........

ঃ দেউতা, আগতে চাহ.........

ঃ অ' এৰা। বলা অশোক, চাহ খাই লওঁহক। তোমাৰ আকৌ আমনি লাগিছেনেকি ?

ঃ নাই লগা। ভালহে লাগিছে।

ঃ মই জানো তোমাৰ আমনি নালাগে। ব'লা, চাহ খাওঁগৈ। হয়নে লাহৰী, তই দুইখন কিতাপ আনিছনে ?

ঃ আনিছোঁ দেউতা।

ঃ চব মিছা, বুজিছা অশোক, তোমালোকৰ বৰ বৰ দাৰ্শনিকবোৰে কোৱা কথা চব মিছা, চব ভুল; কাৰণ সিহঁতৰ ঐতিহাসিক চিন্তাধাৰা বৈজ্ঞানিক নহয়।

অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰৰপৰা অশোক শৰ্মা উভতি আহোঁতে নিশা দহমান বাজিল। ডাঙৰ বঙলাটোত শৰ্মা অকলে থাকে। আৰু থাকে অফিচতে পিয়ন-চাপ্ৰাচীৰ কাম কৰা তিনিটা মানুহ। পৃথিৱীৰ আন কোনো প্ৰকৃত সভ্য দেশতে আজিৰ দিনত এগাল পিয়ন-চাপ্ৰাচী-চকিদাৰ পৰিবেষ্টিত হৈ এক্‌জিকিউটিভ ইঞ্জিনিয়াৰ ধৰণৰ কাৰিকৰী মানুহ বিৰাট কোঠা এটাত বিৰাট টেবুলৰ ওপৰত এদ'ম ফাইল লৈ বহি নাথাকে । এওঁবিলাক নেহাৎ কাৰিকৰী মানুহ; তাত্ত্বিক আলোচনা আৰু চিন্তাত দিনে-নিশাই ব্যস্ত থাকিব লগা চাকৰি এওঁলোকৰ নহয়। কিন্তু অসমৰ গাঁও-চহৰ বানপানীয়ে উটাই নিয়াৰ সময়তো এওঁলোকে একোবাৰ মন্ত্ৰী আদিৰ লগত বানপানীৰ ধ্বংস-লীলা জীপ-গাড়ীৰে যাব পৰা অঞ্চললৈকে গৈ চাই অহাৰ বাহিৰে বাকী সময় এই বিৰাট টেবুলৰ আগত অতি ব্যস্ত গৱেষকৰ দৰে বহি থাকে। বৃটিছে এৰি যোৱা ব্যৱস্থাৰ পিয়ন-চাপ্ৰাচী সকলৰ আৰ্থিক অভাৱৰ আৰু চাকৰিৰপৰা বৰ্খাস্ত কৰিব পৰা নিজ ক্ষমতাৰ সুযোগ লৈ এওঁলোকে দুবেলা দুমুঠি খাবলৈ

দিয়াৰ বিনিময়ত পিয়ন-চাপ্ৰাচী সকলক ঘৰুৱা চাকৰ হিচাপে বিনা পইচাই খটুৱাই থাকে। কোনোবা আত্মসন্মান-গৰ্বী পিয়নে এনেকুৱা ক্ষেত্ৰত প্ৰতিবাদ কৰিলেই আন কিবা কাৰণ দৰ্শাই সেইজনৰ চাকৰী নোহোৱা কৰা হয়। অশোক শৰ্মাও সেই বিধ চৰকাৰী বিষয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। অফিচৰে এজন পিয়নে অশোক শৰ্মাৰ ৰন্ধা-বঢ়া কৰে; ফলস্বৰূপে পিয়নজনে বিনা পইচাই ভাত পায় আৰু চৰকাৰী কাম কৰাৰপৰা ৰেহাই পায়। এজনে ঘৰ-দুৱাৰ পৰিপাটিকৈ ৰাখে। এজনে বজাৰ কৰে, চাহ-তামোল-চিগাৰেটৰ যোগান ধৰে। তাৰ বাহিৰে ড্ৰাইভাৰ আছে, ফুলনিত ফুল নাথাকিলেও মালী আছে, জামাদাৰ আছে। এইবোৰ অৱশ্যে শৰ্মাৰ ঘৰতে নাথাকে। চৰ্কাৰী জীপ-গাড়ীখন গাড়ী-ৱাৰাণ্ডাতে থৈ শৰ্মা ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল। ৰেডিঅ'টোলৈ চাই কিবা ভাবি ৰেকৰ্ড-প্লেয়াৰটো চলাই দিলে। কি ৰেকৰ্ড লগোৱা আছে তাক চোৱাৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ নকৰিলে। ওচৰতে আদেশৰ কাৰণে বৈ থকা পিয়নটোক কলে ঃ মই ৰাতি ভাত নাখাওঁ।

ৰাতি চাৰে ন বজালৈকে অধ্যাপক ৰাভাৰ কথা শুনি শুনি অশোক শৰ্মাৰ ভাগৰ লাগিছিল। আবেলি চাহ খোৱাৰ পাচতে মাত্ৰ কেইমিনিটমানৰ কাৰণে লাহৰীক অকলে লগ পাইছিল। লাহৰীৰ সেই একে কথা, তাই বাপেকক ক'ব নোৱাৰে। এম-এ পাছ শিক্ষিতা ছোৱালী, অধ্যাপক বাপেক; কিন্তু বাপেকক নিজে কব নোৱাৰে সেই কথা সি বুজিব নোৱাৰে। বুজিব পাৰিলেও সি বুজিব নোখোজে; কাৰণ, বুজিলেই সি কথাটো অধ্যাপকক নিজে কব লাগে। আজিও সি গণেশৰ মূৰ্তিটো হাতত লৈ যাওঁতে ভাবি গৈছিল যে কিবা এটা সুযোগত কথাটো সি তলমূৰ কৰি অধ্যাপকক কৈ দিব। কবলৈতো বিশেষ একো নাই; খুব সম্ভৱ অধ্যাপকে জানেও। কেৱল কব লাগে; মই চাৰ এটা কথা সুধিব খুজিছোঁ। অপৰাধ হলে ক্ষমা কৰিব। তেতিয়া চাৰে সুধিবই কি কথা বুলি। সোধাৰ পাচতে অকণমান বুজাই কব লাগে যে লাহৰী আৰু মোৰ বিয়া হলে লাহৰীও সুখী হ'ব আৰু চাৰেও জীয়েকৰ বিষয়ে চিন্তা কৰাৰপৰা ৰেহাই পাই গৱেষণাত বেছি ভালকৈ আত্মনিয়োগ কৰিব পাৰিব। মানে এইখিনি কথাকে অলপ সজাই-মেলি কব লাগিব। কিন্তু মস্কিল হৈছে এটা কথাৰ কাৰণে; কবলৈ সকলো ঠিক-ঠাক কৰি গৈ কেইঘণ্টামান অধ্যাপকৰ বেল্‌বেলনি শুনি ফেঁচাটোৰ দৰে ঘূৰি আহিব লগা হয়। একো উপায়কে সি বিচাৰি পোৱা নাই। গুৱাহাটী চহৰত তাৰ বন্ধুৰ সংখ্যাও তাকৰ। দুআষাৰ ভিতৰুৱা কথা পাতিব পৰা একমাত্ৰ বন্ধু দীপক বৰঠাকুৰেই। দীপক কটন কলেজত লেক্‌চাৰাৰ, পদাৰ্থ বিদ্যাৰ। বয়সত পাছ কৰা ছাত্ৰ, বিয়া কৰোৱা নাই। কিন্তু সি বৰ উদণ্ড, তাৰ উপৰি সি গুৱাহাটীত মাতাল নামেৰে পৰিচিত। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত ইংৰাজী বিভাগৰ অধ্যাপক ডক্টৰ প্ৰতাপ বৰঠাকুৰৰ বৰ পুতেক। বৰঠাকুৰৰ ঘৰখনেই চাহাবী, ঘৰতো সকলোৰে ইংৰাজীত কথা পাতে, চাহাব বন্ধু সিহঁতৰ ঘৰত আলহি থাকে, আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত

এবছৰ থাকি অহাৰ পাচত দীপকে এতিয়া আমেৰিকান উচ্চাৰণেৰে ইংৰাজী কয় আৰু আমেৰিকাত শিকি অহা ব্যৱসায়িক বুদ্ধিৰে বাপেক পুতেক দুয়ো এতিয়া চৰ্কাৰৰপৰা ধন ধাৰে লৈ কবিৰাজী ঔষধ তৈয়াৰ কৰা লেবৰেটৰি খুলিছে। সেই লেবৰেটৰিত নানা নতুন ঔষধৰ গৱেষণা হয়। নিজে ৰাসায়ন বিদ্যাৰ ছাত্ৰ নহলেও দীপকে সেই বিষয়ে নতুনকৈ শিকি ঔষধ প্ৰস্তুত কৰা কামত লাগিছে।

দীপকক অধ্যাপক ৰাভাৰ ওচৰলৈ পঠোৱাৰ বিপদ এটা আছে। সি ভালকৈ হিচাপ কৰি কথা কব নাজানে। আগতেও এদিন অশোকক কৈছিল : কেজুৱেলি কৈ দিবি। এগ্ৰি নকৰে যদি নাই, lots of them are rotting যি কোনো এজনীয়ে তোক পালে স্বৰ্গ পোৱা বুলি ভাবিব। you are not to rot for an introvert daughter of a stupid teacher. এনেকুৱা সুৰত কোৱা কথা বাৰু শুনি থাকিব পাৰিবনে ? তথাপি তাৰে শৰণাপন্ন হ'ব লাগিব, তাকে এদিন লৈ যাব লাগিব।

লাহৰী পৰিমাৰ্জিত, ভদ্ৰ; পেনপেনাই থকা সাধাৰণ অসমীয়া ছোৱালী নহয়; মধ্য যুগীয় প্ৰেমিকা হৈ চিঠি লিখি, লুকাই-চুৰকৈ লগ পাই আবেগত উটি-ভাঁহি প্ৰেম কৰা ছোৱালী নহয়। জীৱনৰ স্বাভাৱিক প্ৰয়োজন আৰু নিয়ম হিচাপেই তাই বিয়া কৰাব, তাকে অশোকৰ নিচিনা চিনাকি আৰু বুজি পোৱা ল'ৰা এটা পালে ভাল হয়। তাই জানে যে বাপেকে কেতিয়াও আপত্তি নকৰে। কিন্তু নিজৰ কাৰণে বাপেকক এৰি তাই বিয়া কৰাই গুচি যাব খুজিছে বুলি নিজে প্ৰস্তাৱ দিবলৈ তাইৰ বেয়া লাগে। তাইৰ মতে সেই প্ৰস্তাৱ অশোকে নিজে দিব লাগে। বাপেকক তাই খুব ভাল পায়। কিন্তু নিজৰ জীৱনৰো এটা দাবী আছে আৰু সেইটোক তাই আওকাণ কৰিব নোৱাৰে। সকলো নীতি-নিয়মক তাই আওকাণ কৰিব পাৰিলেও বাপেকক নজনোৱাকৈ অশোকৰ বুকুত নিজকে এৰি দিবলৈ তাই নাৰাজ। সেই সবল বাপেকটোক ফাঁকি দিয়াৰ কথা তাই সপোনতো ভাবিব নোৱাৰে। অথচ তাইৰ বিয়াখনো পলম কৰাব ইচ্ছা নাই। কি কৰা যায় এতিয়া ? অশোক ভাৱ-প্ৰৱণতাৰ দাস নহয়; কিন্তু সি বিয়া কৰালে লাহৰীকে কৰাব। এই ক্ষেত্ৰত সি দীপকৰ দৰে যি কোনো এজনী ছোৱালী হলেই হ'ব বুলি ভাবিব নোৱাৰে। আজি সাত বছৰৰ চিনাকি, সান্নিধ্যই নিবিড় কৰা সম্পৰ্ক, বহুবাৰ কৰা আবেগিক প্ৰতিশ্ৰুতিৰ মূল্য ৰক্ষা কৰিবলৈ অশোক বন্ধ-পৰিকৰ। আছে, অসুবিধা তাৰ ফালৰপৰা আছে। সি বামুণৰ ল'ৰা; ৰাভাৰ ছোৱালী এজনী তাক বিয়া কৰাবলৈ দিবলৈ তাৰ মাক-বাপেক-ভায়েক-ভনীয়েক আৰু বংশ পৰিয়াল কোনো ৰাজী হোৱা নাই। গতিকে বিয়াৰ পাচত সি কাৰোবাৰ বেছি আপোন হয় যদি . অধ্যাপক ৰাভাৰ হব, অধ্যাপক ৰাভাৰে বেছি ওচৰ চাপিব। সেই ক্ষেত্ৰতো বাপেক অকলশৰীয়া হ'ব বুলি লাহৰীয়ে কৰা সন্দেহৰ কোনো যুক্তি নাই।

কাপোৰ-কানি নসলোৱাকৈ এইবোৰ কথা ভাবি বিছনাত পৰি থাকোঁতে তাৰ কেতিয়া টোপনি আহিল অশোকে নাজানে। টোপনিত সি সপোন দেখিলে। সপোনত অশোকে অধ্যাপক ৰাভাৰ আগত লাহৰীক বিয়া কৰোৱাৰ প্ৰস্তাৱ দিলে। সেই কথা শুনাৰ লগে লগে যেন খণ্ডত অধ্যাপক ৰাভা এটা বিৰাট দৈত্য হৈ পৰিল। ভয়ে ভয়ে অশোকে দৈত্যটোলৈ চাই দেখিলে সেইটো দৈত্য নহয়, গণেশ দেৱতাহে। গণেশ দেৱতাই ৰুদ্ৰমূৰ্তিৰে অশোকলৈ চাই অধ্যাপক ৰাভাৰ দৰেই অনৰ্গল কৈ গ'ল,—

ঃ তুমি কাক বিয়া কৰাব খুজিছা ? লাহৰীক ? লাহৰীতো কেতিয়াও তোমাৰ লগত সুখী নহয়। লাহৰীৰ তেজত আছে মাতৃ-প্ৰধান সমাজৰ স্বাধীন চিন্তাৰ সোঁত। তোমাৰ তেজত আছে পিতৃ-প্ৰধান সমাজৰ পুৰুষ-কৰ্তৃত্ব। তুমি কেনেকৈ লাহৰীৰ কদৰ বুজিবা ? আনকি আদিম যুগতে তোমাৰ সমাজৰ পুৰুষ-কৰ্তৃত্ব সহ্য কৰিব নোৱাৰি কিমান আৰ্য নাৰী নাৰী-প্ৰধান সমাজলৈ আহিছিল, তাৰ ইতিহাস তুমি জানা জানো ? নাজানা। কেনেকৈ জানিবা ? মোকেই প্ৰতি বছৰে অন্ততঃ লগ পোৱাৰ পাচতো, দিনো বিভিন্ন দোকানৰ এচুকত দেখাৰ পাচতো, মোৰ অৰ্থাৎ গণেশৰ কথা ভাবিছা জানো ?

সোঁ মাজতে সিংহৰ পিঠিত ৰণচণ্ডী মূৰ্তিৰে থিয় হৈ থকা দশভুজা দুৰ্গাৰ দুকাষে লক্ষ্মী-সৰস্বতী আৰু গণেশ-কাৰ্তিক থকা দুৰ্গা মূৰ্তি তুমি দেখিছাই। তুমি নিজে শাক্ত হোৱা বা নোহোৱা, হিন্দু হোৱা বা নোহোৱা, জীয়েক-পুতেকহঁতক লৈ যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ হোৱা দুৰ্গাৰ এই মূৰ্তি অসমত থাকিলে তুমি প্ৰতি বছৰে একোবাৰ দেখিবই লাগিব। কিন্তু মুৰত শিৰ সহ সপৰিয়ালে থকা দুৰ্গাক এনেকুৱা মূৰ্তি সাজি পূজা কৰিব লাগে বুলি কোন শাস্ত্ৰত আছে ?

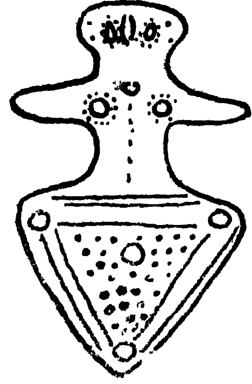
ক'তো নাই। ঐতিহাসিকৰ মতে আনকি এশমান বছৰৰ আগতেও দুৰ্গা পূজাৰ কাৰণে এনেকুৱা মূৰ্তিত গণেশ নাছিল। এতিয়াও সেই দুৰ্গা মূৰ্তি আগতহে থাকে। আচলতে পূজা হয় 'পূৰ্ণ ঘট' আৰু 'যন্ত্ৰ'ক কেন্দ্ৰ কৰিহে। দুৰ্গা প্ৰতিমাৰ একাষে শাড়ী বা কাপোৰকে মানুহক পিন্ধোৱাদি পিন্ধাই ওৰণী লোৱা তিৰোতাৰ দৰে থকা কিবা বস্তু এটা নিশ্চয় দেখিছা। সেইটোৱেই পূৰ্ণঘট; তাক স্থাপন কৰা হয় যন্ত্ৰৰ ওপৰত। মজিয়াৰ ওপৰত নদীৰ পলসুৱা মাটিৰে চাৰিকোণীয়াকৈ চেপেটা এটা ভেটি বন্ধা হয় আৰু তাৰ ওপৰত পাঁচ বিধ শস্য সিচি দিয়া হয়। তাৰ ওপৰতে ৰঙেৰে আঁকে সৰ্বতোভদ্ৰ মণ্ডল নামৰ অষ্টদল পদ্ম থকা যন্ত্ৰ। সেই যোনিৰ প্ৰতীক সৰ্বতোভদ্ৰ মণ্ডলৰ ওপৰত থাপন কৰা হয় এটা পানী ভৰোৱা মাটিৰ ঘট।

পানীত দৈৰে সানি চাউলো দিয়ে। ঘটটোৰ ডিঙিত এডাল ৰঙা ফিটা। ঘটৰ মুখত দিয়া হয় পাঁচ বিধ গছৰপৰা অনা পাত, অৰ্থাৎ পঞ্চপল্লৱ। তাতে এখন মাটিৰ থালত চাউল আৰু তামোল আৰু এটা নাৰিকল। নাৰিকলটোত সেন্দুৰ সনা থাকে। ঘটটোৰ পেটত সেন্দুৰেৰে এটা নৰ-শিশুৰ আকৃতি আঁকে আৰু তাকে সিন্দুৰ-পুত্তলি বোলে। অৰ্থাৎ শস্যৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় পলসুৱা মাটিৰ ওপৰত শস্যৰ গুটি আৰু গছ-পাত দি, মানুহৰ গৰ্ভৰ প্ৰতীক মাটিৰ ঘটত পানী আৰু ওপৰত সন্তানৰ প্ৰতীক স্বৰূপ সেন্দুৰ-পুত্তলি আঁকি, সন্তানধাৰণক্ষম নাৰীৰ ঋতু-ৰজৰ চিন স্বৰূপ ৰঙা ফিটা বান্ধি দি, এনে মূৰ্তিৰ কল্পনাৰে এসময়ত মানুহে সন্তানধাৰণক্ষম তিৰোতাৰ দৰে পৃথিৱীকো শস্যধাৰণক্ষম কৰিবলৈ এনেকুৱা মন্ত্ৰ-পূজা কৰিছিল। এই শস্যৰ দেৱীকে, আদিম মানুহে নিজ বাসনা বেকত কৰি কল্পনা কৰা এই শাকম্ভৰী বা শাকৰ দেৱীকে, এতিয়া দুখীয়া খেতিয়কে চুকি নোপোৱা নিয়মেৰে পূজা কৰা হয়।

এটা কথা তুমি ভাবি চাইছানে বাৰু ? মহিষাসুৰক বধ কৰিবলৈ যুদ্ধৰতা দুৰ্গাৰ কাষত বীণা বজোৱা সৰস্বতীৰ হাঁহি, পদুম ফুলত বহি থকা লক্ষ্মীৰ কতাক্ষ, দেৱ-নিন্দিত সৌন্দৰ্যৰ কোঁৱৰ কাৰ্তিক আৰু হাতিত পদুম ফুল লৈ থকা গণেশৰ প্ৰয়োজন কি ? তোমাৰ চাগৈ সন্দেহ হৈছে যে মই কোনোবা দেৱতা-বিদ্বেষী অসুৰ। আচলতে কিন্তু সেইটো মিছা সন্দেহ। মই আচলতে দুৰ্গা-প্ৰতিমাৰ একাষত হাতীৰ মূৰটোৰে সৈতে হাঁহি উঠা জধলা এটাৰ দৰে বহি থকা গণেশহে। মোৰ এই ৰূপ তোমালোকৰ আৰ্যৰে এচাম মানুহে দিয়া । আজিকালি তোমালোক শাসক-শ্ৰেণীৰ বহতীয়া বুদ্ধিজীৱী এদলে মোক দেৱতাৰ স্থানলৈ তুলিছা। আমি কিন্তু জানো যে শ্ৰেণী হিচাপে তোমালোকে নিজ স্বাৰ্থ পূৰণ নোহোৱা কোনো কামকে নকৰা। গতিকে মোক দেৱতা কৰাৰ মূলতেও তোমালোকৰ কিবা স্বাৰ্থ আছে,—হয় মোক হাত কৰি মোৰ শ্ৰেণীক শোষণ কৰাৰ পথ বেছি সুগম কৰা, নহলে মোক প্ৰশংসা কৰি মোৰ শ্ৰেণীৰ মাজতে বিভীষণৰ জন্ম দিয়া। এতিয়ালৈকে মোৰ বহুত নাম—তোমালোকে দিয়া নাম ঃ গণেশ, গণপতি, গণনায়ক, বিনায়ক, লোকবন্ধু, লোকনাথ, গণ, শক্তি-গণপতি, বাল গণপতি, লক্ষ্মী গণপতি, আদি যে কিমান। কিন্তু তোমালোকৰ শ্ৰেণীয়ে মোক দিয়া এই নামবোৰৰ অৰ্থ কেতিয়াবা ভাবি চাইছানে ? 'গণ' অৰ্থাৎ জনগণ আৰু জনগণৰ দলপতি বুজোৱা নাম এইবোৰ। তোমালোকে বেদ আদি লিখা যুগত 'গণ' মানে আজিকালিৰ জনজাতিক বুজাইছিল। অৰ্থাৎ আমি জনজাতীয় মানুহ। মানসিক শ্ৰমৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপন্ন কৰি উদ্বৃত্তজীৱী শ্ৰেণীৰ জন্ম হোৱাৰ লগে লগে আমি খাটি খোৱা জনজাতিবোৰ নিম্ন শ্ৰেণীৰ হৈ পৰিলোঁ। আৰু আমাক নিকৃষ্ট শ্ৰেণীৰ বুলি চিন ৰাখিবলৈকে দুৰ্গা প্ৰতিমাত মোৰ ৰূপটো ইমান কুন্ধচ, ইমান অমানুহ

ধৰণৰ কৰি ৰাখিলাহঁক। সেই নিকৃষ্ট শ্ৰেণীৰ, সেই শোষিত শ্ৰেণীৰ ছোৱালী লাহৰীকে আকৌ তোমাক লাগে; কাৰণ শোষণ কৰিব পৰাকৈ তাইৰ পূৰ্ণ যৌৱন আছে আৰু তাত তোমাৰ লুভীয়া চকু পৰিছে। তুমি ভাবা-নেকি যে তোমালোকৰ আজিৰ ধাৰণা মতে সিদ্ধিদাতা হোৱা মই গণেশে তথা অৰবিন্দ বাভাই তোমাৰ এনেকুৱা আশা সিদ্ধি হোৱাৰ কাৰণে কোনোবা দিনা সহায় কৰিম ? হাঃ হাঃ হাঃ.........মই আজি আকৌ থিৰ হৈছোঁ তোমালোকৰ বিঘ্নকৰ্তা ৰূপত। হাঃ হাঃ হাঃ.........

"From tribes there developed nations and states. Law and politics arose, and with them the fantastic reflections of human things in the human mind : religion. In the face of all these creations, which appeared in the first place to be products of the mind and which seemed to dominate human society, the more modest productions of the working hand retreated into the background, the more so since the mind that plans the labour process already at a very early stage of the development of society was able to have the labour that had been planned carried out by other hands than its own. All merits for the swift advance of civilization was ascribed to the mind, to the development and activity of the brain ....and so arose in the course of time that idealistic outlook on the world which, especially since the decline of the ancient world, has dominated men's minds." উদ্বৃত্তশ্ৰেণীয়ে কৰা মানসিক শ্ৰমৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপন্নেৰে সৈতে শ্ৰেণী-বিভাগ, জাতি, ৰাষ্ট্ৰ আৰু মানুহৰ মনৰ আজগুৱী চিন্তা-প্ৰসূত ধৰ্মৰ জন্ম সমসাময়িক ।

: What's that বিঘ্নকৰ্তা ? মানে যি দেৱতাই বিঘিনি জন্মায় ? হাঃ হাঃ হাঃ it's really a news to me. বিঘ্নকৰ্তা, সিদ্ধিদাতা, হাঃ হাঃ হাঃ. .... । কিন্তু আপুনি ডক্টৰ ৰাভা, ইতিহাস এৰি ধৰ্মৰ এই দেৱী-দেৱতাৰ পিচত লাগিবলৈ ললে কিয় ?

ঃ আপুনি কেনেকৈ বুজিব ডক্টৰ বৰঠাকুৰ ? আপোনাৰ অধ্যাপনাৰ সীমা ইংৰাজী সাহিত্য, তাতো বৰ বেছি চেক্সপিয়েৰ পৰ্যন্ত। কিন্তু মানুহ-জাতিৰ চিন্তাৰ ফচল কেৱল ইংৰাজী উচ্চ মহলাৰ পাঠ্যপুথিতে সীমাবন্ধ নহয়; আৰু, তাকে পঢ়া মানে সত্যৰ সামান্য এক অংশকহে জনা হয়। আংশিক সত্য যে মিথ্যাৰ সমানেই ভয়ংকৰ ডক্টৰ বৰঠাকুৰ। আপোনাক এতিয়া মই কেনেকৈ বুজাম যে এইবোৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্হত থকা কল্পনাৰ মাজৰপৰা ঐতিহাসিক সত্য উদ্ধাৰ কৰাতে মই বৰ্তমান লাগি আছোঁ—যদিও এনে কামত মোৰ ক্ষমতাৰ বিষয়ে মই নিজেই সন্দিহান।

: Oh I see মই আকো শুনিছিলোঁ—মানে মোৰ ল'ৰা দীপকে কৈছিল—আপুনি বোলে কিবা ট্ৰাইবেল মানুহৰ সংস্কৃতিৰ ওপৰত আৰু অনাৰ্য সভ্যতাৰ ওপৰত গৱেষণা কৰি আছে। আপুনি এইবোৰতো লাগিছে বুলি মই জনাই নাছিলোঁ।

ঃ আচলতে বিষয় একেটাই; অৰ্থাৎ একেটা বিষয়ৰ গৱেষণাতে এই সকলোবোৰ পঢ়াৰ প্ৰয়োজন হৈছে।

ঃ হয় নেকি ? হব অৱশ্যে। কাৰণ আমাৰ ট্ৰাইবেল মানুহৰ সংস্কৃতি বুলিতো বেলেগ সংস্কৃতি নাই। আচলতে আৰ্যবোৰ অহাৰ আগতে ভাৰতত অনাৰ্যবোৰৰ বিশেষ একো নাছিল। গতিকে একো নথকাৰপৰা কিবা উলিয়াবলৈ কষ্ট কৰিব লাগিবই।

ঃ আমাৰ শিক্ষিত মানুহ লৈ এইখিনিতে বিপদ। তেওঁলোকে নজনাখিনি নাই বুলি ধৰে। আপোনাৰ কথা অৱশ্যে মই কোৱা নাই। আপোনাৰ বিষয়টোৱেই বেলেগ। তথাপি ভাবি চাওকচোন, এই ভাৰততে আৰ্য সংস্কৃতিতকৈও পুৰণি 'লোকায়ত' নামৰ যে এটা সংস্কৃতি আছে আৰু সেই সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ যে আমাৰ মাজত আৰ্য সংস্কৃতিতকৈ এতিয়াও বেছি, সেই কথাকে আমি নাজানো দেখোন। লোকায়ত মানেই লোকৰ দৰ্শন, জনসাধাৰণৰ দৰ্শন। লোকেষু আয়ত লোকায়তঃ। অৰ্থাৎ জনসাধাৰণৰ মাজত পৰিব্যাপ্ত কাৰণেই এই দৰ্শনৰ এই নাম।

ঃ বুজিছোঁ, বুজিছোঁ। মই আকৌ আজি চিনেমা চাবলৈ যাওঁ বুলি ভাবিছিলোঁ। পিচে দীপকে, মানে মোৰ প্ৰথম ল'ৰাটো—এতিয়া যে কটনত ফিজিক্সৰ লেক্‌চাৰৰ, সি কলে বোলে আপোনাৰ ঘৰলৈ আহে। মইতো আচৰিত। তাৰনো চিনাকি কেনেকৈ সুধিলোঁ। সিহে কলে বোলে তাৰ বন্ধু অশোক শৰ্মাৰ যোগেদি আপুনি তাৰ প্ৰায় আপোনাৰ নিচিনাই। সিহঁতে বোলে প্ৰায়ে আপোনাৰ কথা পাতে। তেতিয়াহে মই কলোঁ যে তহঁতৰ তেনেকুৱা লতাপতা সম্বন্ধৰ আৱশ্যক নাই, ডঃ ৰাভা মোৰ বিশিষ্ট বন্ধু। বহুত দিন ভালকৈ লগহে পোৱা নাই। বল। সেই বুলি ওলাই আহিলোঁ। ই দীপক কলৈ গল ?

ঃ বোধকৰোঁ লাহৰীৰ লগত কথা পাতি আছে। লাহৰীয়ে মোক আকৌ এই পঢ়া-কোঠাত কেতিয়াও আমনি নকৰে, আনকো আমনি কৰিবলৈ নিদিয়ে।

ঃ তাৰ উপৰি they must find us boring । মোৰ ল'ৰাটোৱেতো কয়েই মই হেনো বৰ অদৰকাৰী কথাবোৰ কৈ থাকোঁ। বয়সৰ পাৰ্থক্য এটা, মানে .

ঃ দেউতা, চাহ দিছোঁ।

ঃ বাৰু বাৰু। বৰঠাকুৰ, এইজনীয়েই মোৰ একমাত্ৰ ছোৱালী। মোৰ একমাত্ৰ কণাৰ লাখুটিও বুলিব পাৰে।

ঃ জানো জানো। আপুনি অলপ আগতে চিনাকি কৰি দিছিল নহয়। সকলো ফালৰপৰা ভাল। you can be proud of your daughter

ঃ চাহ চেঁচা হৈ যাব.... ....। লাহৰীৰ নিজৰ প্ৰশংসা শুনাৰ অনিচ্ছাৰ মাত।

ঃ বলক বৰঠাকুৰ।

লাহৰী ৰাভাৰ পাচে পাচে দুৱো খোৱা-কোঠালৈ আগবাঢ়িল। বৰঠাকুৰে ভাবিলে, এইটোৰ ওচৰলৈ আহি আজি গোটেই সন্ধিয়াটো মাটি হল। অধ্যাপক ৰাভা কিন্তু নিজৰ চিন্তাত বিভোৰ। চাহৰ টেবুলত দীপকক বহি থকা দেখি বাপেক বৰঠাকুৰে সুধিলে ঃ তই দেখোন আগতে আহি বহি আছহি ?

ঃ মই আপোনালোকৰ সাহিত্য আৰু ইতিহাসত ৰস নোপোৱা মানুহ। গতিকে মিচ লাহৰী দেৱীৰ লগতে সময়কণ কটালোঁ। মই চায়েন্সৰ মানুহ, আপোনালোকৰ কথাত কি ৰস পাম ? আৰম্ভ কৰোঁ। —এই বুলি দীপকে খোৱা আৰম্ভ কৰিবলৈ অনুমতি বিচাৰি অধ্যাপক ৰাভালৈ চালে।

অধ্যাপক ৰাভাই অতি আগ্রহেৰে কলে ঃ নিশ্চয় নিশ্চয়, আৰম্ভ কৰি দিয়া। খুব ভাল লাগিল তুমি নিজকে বিজ্ঞানৰ মানুহ বুলি কোৱা কাৰণে। বিজ্ঞান সত্যাশ্রয়ী, পৰীক্ষাৰ মাজেদি সত্য বুলি প্রতিপন্ন কৰাৰ পাচতহে বিজ্ঞানে সেই সত্যক গ্রহণ কৰে। আমাৰ দেশৰ ভাববাদী ভেঁকুৰা চিন্তাচৰ্চা বিসর্জন দিবলৈ বিজ্ঞানৰ বৰ প্রয়োজন। তুমি কিহত ?

ঃ ফিজিক্সত।

ঃ বাহ, বৰ ভাল হৈছে। লাহৰী, তোৰ কেনে লাগিছে দীপকক ? বৰ ভাল লগা নাইনে ?

প্রশ্নটোৱে যি কোনো মানুহক অপ্রস্তুত কৰিব। তথাপি লাহৰীয়ে সংযত ভাষাত ভদ্রতা ৰক্ষা কৰি কলে ঃ মই সেই কথা তেখেতক আগতে কৈছোঁ।

হঠাতে দীপকে বাধা দি কলে ঃ মই লাহৰী তোমাক অলপ আগতে কলোঁ যে এই তেখেত, আপুনি, আদি শব্দবোৰ মোক নকবা। তুমি, তেওঁ —বচ।

ঃ ঠিকেই কৈছা। নহয়নে লাহৰী ?

ঃ আমি সেইটো প্রথম কথা পাতোঁতেই ঠিক কৰি লৈছিলোঁ দেউতা। কিন্তু এতিয়া অভ্যাসবশতঃ ওলাই গল মুখত।

লাহৰীৰ বেয়া লগা নাই। অধ্যাপক বৰঠাকুৰ আৰু দীপক চাহ খাই উঠি বেছি পৰ নবহিল। ৰাভাৰ ঘৰলৈকে গাড়ী নিব নোৱাৰি; বৰঠাকুৰে গাড়ীখন ৰখীয়া নোহোৱাকৈ দূৰতে থৈ গৈছিল। কোনোবা দুষ্ট ল'ৰাই অকলে পাই গাড়ীখনৰ কিবা অনিষ্ট কৰিব পাৰে বুলি অজুহাত দেখুৱাই বৰঠাকুৰে বিদায় ললে। যাবৰ পৰত অধ্যাপক ৰাভা আৰু লাহৰীক নিজৰ ঘৰলৈ যাবলৈ বাৰে বাৰে নিমন্ত্রণ কৰি গল আৰু দিল্লীত ৰাভাৰ পুতেক

ধৰণীয়ে নাম কৰা শুনি আনন্দ প্ৰকাশ কৰি গল। যাবৰ সময়ত দীপকে ওচৰতে থকা লাহৰীৰ গলধনৰ ওপৰত নিজৰ সোঁ হাতৰ তপত তলুৱা লাহেকৈ থৈ শব্দৰ বৈজ্ঞানিক মিতব্যয়িতাৰে কেৱল কলে ঃ আহোঁ দেই ভাই। লাহৰীয়ে কোনো ভাবান্তৰ প্ৰকাশ নকৰাকৈ ওঠত হাঁহিৰে বিদায় দিলে। বাভাই আৰাম প্ৰকাশ কৰি লাহৰীক কলে ঃ এক সুন্দৰ বিৰতি। বৰ ভাল হল, তোৰো লগ এটা বাঢ়িল্।

আবেলিয়ে তেতিয়া সন্ধিয়াৰ আন্ধাৰেই ভাল বুলি পৃথিৱীৰ মূৰত অন্ধকাৰৰ বোজা জাপি দিয়া নাছিল।

যামিনী তেতিয়া ৰন্ধা-বঢ়াত ব্যস্ত। লাহৰী অকলে বহি আছিল আৰু পঢ়া-কোঠাৰপৰা বাপেকে কিবা কয়নে তালৈ কাণ পাতি আছিল। লাহৰীৰ দীপক বৰঠাকুৰক ভাল লাগিল। মানুহটোৰ কোনো ফৰ্মেলিটি নাই। দু-আষাৰ কথা পতাৰ পাচতে কলে ঃ আপুনি আপুনি কৰি মই কথা পাতিব নোৱাৰোঁ। বয়স হিচাপেও আমি তুমি-তামা কৰিব পাৰোঁ। নতুন চিনাকি লাহৰীক এনেকৈ কথা কব পৰা দীপকক তাইৰ ভাল লাগিল। মাক জীয়াই থকা দিনৰেপৰা অধ্যাপক বাভা লাহৰীৰ ওপৰত ইমান নিৰ্ভৰশীল যে বাপেকক বাদ দি কেৱল নিজৰ বিষয়ে ভবাৰ সুৰুঙা লাহৰীয়ে কেতিয়াও পোৱা নাছিল। আনকি বাপেকৰ ৰুচি-অভিৰুচিৰ লগত তাই নিজৰ ৰুচি-অভিৰুচি মিলাই লৈছিল। সেইকাৰণে বাপেকৰ ওচৰলৈ অহা মানুহৰ লগত বহি বাপেকে আৰম্ভ কৰা আলোচনাত বহি বহি ভাগ লোৱাৰ বাহিৰে নিজৰ কিবা অভিৰুচি থকাৰ কথা তাইৰ কেতিয়াও মনত পৰা নাছিল। তায়ো যেন ইতিহাস আৰু প্ৰত্নতত্ত্বৰ আদবয়সীয়া গৱেষক। পৰিণতি স্বৰূপে তাইৰ বয়সে বিচৰা সমবয়সীয়া সংগৰ লগত অদৰ্কাৰি কথা পাতি এলাহ কৰিবলৈ শিকা নাছিল। আনকি এক পৰিমাৰ্জিত সীমাৰ ভিতৰত থাকি অশোক শৰ্মাক ভাল পাই বিয়া কৰোৱাৰ কথা পতাৰ বাহিৰে তাই আন কোনো ডেকাৰ সান্নিধ্য পোৱাই নাছিল। সঁচা কথা কবলৈ গলে অশোকৰ লগত সান্নিধ্যও বাপেকৰ যোগেদিয়েই, তাকো অতি ভদ্ৰভাৱে হে ; যৌৱনৰ উত্তেজনা তাত নাই।

ই কিন্তু একেবাৰে বেলেগ, এই দীপকটো। সি যেন বহুত দিনৰ আপোন : বহুত দিনৰ মূৰত বৰ আপোন মানুহ লগ পোৱা যেন লাগিল। কিছুমান মানুহক প্ৰথম লগ পায়েই হঠাৎ যে ভাল লাগি যাব পাৰে সেই কথা প্ৰথম অনুভৱ কৰিলে লাহৰীয়ে। অশোকৰ লগত সম্পৰ্কটো কিন্তু বেলেগ; বহুত দিনৰ সান্নিধ্যই, ঘনিষ্ঠতাই ক্ৰমাৎ বেছি আপোন কৰি পেলাইছে। অশোক শান্ত, ধৈৰ্যশীল, হিচাবী ; দীপক অশান্ত, অধৈৰ্য, খামখেয়ালি। লাহৰীৰ মনত খেলাই গ'ল যে

অশোক আৰু দীপকৰ গুণ-দোষবোৰৰ এটাইবোৰকে একোৰ্ঌএকোটাহ্'তক বেলেগ বেলেগ কিছু সময়ৰ কাৰণে ভাল লাগি যাব। কেৱল শান্ত, ধৈৰ্যশীল, হিচাবী মানুহ এটা আমনি লগা হৱগৈ পাৰে। তাই ভাবি চালে যে বাপেকৰ অশান্ত, বেহিচাবী, উশৃংখল, আপোন-পাহৰা চৰিত্ৰ-টোৱেহে তাইক বেছি আকৰ্ষণ কৰে। এই কথাটো তাই আজি দীপক অহাৰ আগলৈকে উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল কিয় ? এনেকৈয়ে কিছুমান মানুহৰ সান্নিধ্যই মনৰ দুৱাৰ হঠাৎ খুলি দিয়ে নেকি ? আজি এতিয়ালৈকে অশোক অহা নাই কিয় ? আচৰিত কথা অশোকক এতিয়াও তাই 'আপুনি' সম্বোধন দি চলাই দিয়ে।

চিন্তাবোৰে অসংযম দৰ্শাবলৈ চেষ্টা কৰা লাহৰী ৰাভাই হঠাৎ অনুভৱ কৰিলে। যুক্তিবাদী চিন্তাৰে জীৱন চলাই অহা লাহৰী ৰাভাৰ কাৰণে ই এক নতুন অভিজ্ঞতা। সদায় চিৰিয়াচ হৈ থকা লাহৰী ৰাভাই কলেজ বিশ্ববিদ্যালয়তো কোনো প্ৰেমিক ডেকাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা নাছিল। আনকি অশোকে প্ৰথম যিদিনা ঘৰতে বহি বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিয়ে, সেইদিনাও ঠিকাদাৰে দিয়া টেণ্ডাৰৰ দৰে সেই প্ৰস্তাৱ লাহৰী ৰাভাই বিবেচনা কৰিহে চাইছিল— প্ৰস্তাৱ শুনি আৱেগত লাজুকী হোৱা নাছিল।

কিবা এক আৰামত এলাই পৰা দেহাটোক লাহৰী ৰাভাই দাঙিলে। আৰু বহি থাকিব নোৱাৰি। এই আঠ বজাৰ পাচত অশোক আৰু নাহে। গতিকে তাই বাপেকৰ কামখিনিত সোনকালে লগাই ভাল। বাপেকে প্ৰতিদিনে নিজৰ গৱেষণাৰ বিষয়ে কোৱা কথাবোৰ লাহৰীয়ে টেপ-ৰেকৰ্ড কৰি থয় আৰু সদায় সন্ধিয়া সেই টেপ-ৰেকৰ্ডবোৰ বজাই লগে লগে লিখি যায়। কাৰণ, নহলে বাপেকে প্ৰায়ে হঠাৎ লাহৰীক কালি কি কৈছিলোঁ অ' বুলি সুধি দিয়ে। লাহৰীয়ে প্ৰায়ে তেনেকুৱা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰে। তদুপৰি, বহুত সময়ত লাহৰীয়ে মন কৰিছে যে কিছুমান বিষয়-বস্তুৰ চিন্তা শেষ কৰি বাপেকে যেতিয়া আন এটা বিষয়-বস্তু লয়, তেতিয়া প্ৰায়েই আগৰটোৰ কথা পাহৰি যায় আৰু পাচত কেতিয়াবা হাঁহাকাৰ কৰে। লাহৰীৰ বিশ্বাস যে ভাৰতীয় ঐতিহ্যৰ এক নতুন চিন্তাধাৰাৰ জন্ম বাপেকৰ গৱেষণাই দিব আৰু এজন ষ্টেনো-গ্ৰাফাৰ ৰাখিব নোৱাৰা অৱস্থাৰ কাৰণে সেই গৱেষণাৰ ফল হেৰাই যাবলৈ দিব নোৱাৰি। এতিয়া লাহৰীয়ে প্ৰতি পুৱাই বাপেকে কোৱাখিনি টেপ-ৰেকৰ্ডত ধৰি থৈ দিনটোৰ বাকী যিকোনো সময়ত সেই ৰেকৰ্ডকে বজাই নিজে লিখি বাপেকৰ হাতত দি দিয়ে।

আজিও লাহৰীয়ে হাতত কাগজ পেন্সিল আৰু কাৰ্বন লৈ বাপেকে ৰাতিপুৱা কোৱা কথাৰ টেপ-ৰেকৰ্ড বজাই দিলে— যেন ব্যক্তিগত সুখ-দুখৰ চিন্তাৰ এনেকুৱা মেৰপাকৰপৰা উদ্ধাৰ পাবলৈ এই বিধ গতানু-গতিক কামেই একমাত্ৰ ঔষধ। টেপ-ৰেকৰ্ড বাজিবলৈ ধৰিলে—

ঃ চলিছে ? কওঁ তেন্তে ? এইটো কিন্তু তই মোৰ বৰ উপকাৰ কৰিছ। কালিৰপৰাই লোকায়ত দৰ্শন আৰু লোকায়তিক সমাজৰ সীমাতে আছোঁ মই। আজি তোক মহাভাৰতৰ সাধু এটা কওঁ। শান্তি পৰ্বত আছে। শুন—

পাণ্ডৱসকলে পুৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ খবৰ পাই হেজাৰে হেজাৰে মানুহ তেওঁলোকৰ দৰ্শনপ্ৰাৰ্থী হৈ গোট খালেহি। সেই সময়তে হেজাৰ হেজাৰ ব্ৰাহ্মণে আনন্দেৰে ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰক আশীৰ্বাদ দিবলৈ ধৰিলে। সেই ব্ৰাহ্মণসকলৰ মাজত দুৰ্যোধনৰ সখা দুৰাত্মা চাৰ্বাক ৰাক্ষসে ভিক্ষাৰীৰ বেশ লৈ আত্মগোপন কৰি আছিল। সেই পাপাত্মাই পাণ্ডৱসকলৰ অপকাৰ কৰাৰ অভিসন্ধিৰে, ব্ৰাহ্মণসকলে আশীৰ্বাদ শেষ কৰি মনে মনে থকাৰ সুযোগ লৈ, ব্ৰাহ্মণসকলৰ অনুমতি বা পৰামৰ্শ নোলোৱাকৈ নিৰ্ভীক চিত্তে উচ্চৈঃস্বৰে, গৰ্বিত সুৰত যুধিষ্ঠিৰক সম্বোধন কৰি কলে, "মহাৰাজ, এই ব্ৰাহ্মণসকলে আপোনাক জ্ঞাতিঘাতী, জ্ঞাতিসংহাৰকাৰী অতি কুৎসিৎ ৰজা বুলি ধিক্কাৰ দিছে। গতিকে এনেকুৱা জ্ঞাতিসংহাৰ আৰু গুৰুজনৰ বিনাশ সাধন কৰি আপোনাৰ লাভ কি হ'ল ? এতিয়া আপোনাৰ মৃত্যুৱেই শ্ৰেয়।" তেতিয়া তাত থকা ব্ৰাহ্মণসকল চাৰ্বাকৰ এনেকুৱা কথা শুনি অতি কোপিত, ব্যথিত হ'ল আৰু লাজ পাই তুষ্ণীম্ভাৱ অৱলম্বন কৰি ৰল। ৰজা যুধিষ্ঠিৰে ব্ৰাহ্মণসকলৰ সেই অৱস্থা দেখি কলে, "মই অচিৰাৎ প্ৰাণত্যাগ কৰিম ; আপোনোলোকে আৰু মোক ধিক্কাৰ নিদিব।" তেতিয়া ব্ৰাহ্মণসকলে ৰজা যুধিষ্ঠিৰক সম্বোধন কৰি কলে,

"মহাৰাজ, যিটো মানুহে আপোনাৰ প্ৰতি কটুক্তি কৰিলে সেইটো হ'ল দুৰ্যোধনৰ পৰম বন্ধু চাৰ্বাক নামৰ ৰাক্ষস।" ইয়াৰ পাচত ব্ৰাহ্মণসকলে চাৰ্বাকৰ প্ৰতি নিতান্ত ক্ৰুদ্ধ হৈ চাৰ্বাকক ভৎৰ্সনা কৰি হুংকাৰ শব্দ কৰিবলৈ ধৰিলে। তেতিয়া চাৰ্বাক সেই মহাত্মাসকলৰ ক্ৰোধাগ্নিত দগ্ধ হৈ জুই লগা গছৰ দৰে ততালিকে ভূতলত নিপাতিত হ'ল। মহাৰাজ যুধিষ্ঠিৰে তাকে দেখি ব্ৰাহ্মণসকলক যথোচিত সম্মান কৰিবলৈ ধৰিলে।

মহাভাৰতৰ এই সাধুও আন যি কোনো আখ্যানৰ দৰে উদ্দেশ্যমূলক। চাৰ্বাক হ'ল লোকায়ত মতাদৰ্শত বিশ্বাসী পণ্ডিত। এই আখ্যানৰ যোগেদি চাৰ্বাকক এনেকৈ লঘু আৰু ঘৃণিত কৰি ব্ৰাহ্মণসকলে লোকায়ত মতৰ কবৰ ৰচনা কৰিছিল। চাৰ্বাকে এই আখ্যানত কেৱল আদিম সমাজৰ নীতি মানি জ্ঞাতিহত্যাৰ বিৰুদ্ধে তীক্ষ্ণ আৰু নিৰ্ভীক প্ৰতিবাদ কৰিছিল। কাৰণ লোকায়ত নীতিবোধ মতে জ্ঞাতিহত্যাই চৰম মহাপাপ। কিন্তু এই আখ্যানত বৈদিক ব্ৰাহ্মণসকলে এই জ্ঞাতিভিত্তিক সমাজৰ মূল নীতিক অৱজ্ঞা কৰি সেই নীতিৰ গুৰুস্বৰূপ চাৰ্বাকক দগ্ধ কৰি মহাৰাজ যুধিষ্ঠিৰৰ মহিমা-কীৰ্তন কৰিছে। হয়তো মহাভাৰতৰ কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ কাহিনীৰ আঁৰত এই আদিম জ্ঞাতি-ভিত্তিক সমাজৰ ধ্বংসস্তূপৰ ওপৰত

ৰাজশক্তিৰ আবিৰ্ভাৱৰ কাহিনীৰ ইংগিত আছে। শ্ৰীমদ্ভাগবদ্গীতাত স্বয়ং ভগৱান কৃষ্ণই এই নতুন নীতিবোধক সমৰ্থন কৰি কৈছে, "হতো বা প্ৰাপ্স্যসি স্বৰ্গং জিত্বা বা ভোক্ষ্যসে মহীম।" —অৰ্থাৎ এনেকুৱা জ্ঞাতি-হত্যা যুদ্ধত জিকিলে পৃথিৱী-ভোগ কৰিবা আৰু মৰিলে স্বৰ্গ-লাভ হ'ব। জ্ঞাতি-হত্যাৰ কাৰণে এনেকুৱা নৈতিক সমৰ্থন জ্ঞাতি-ভিত্তিক সমাজত অসম্ভৱ। সেই কাৰণেই বুজা যায় যে ভাৰতীয় সংস্কৃতিত দুটা সম্পূৰ্ণ পৰস্পৰবিৰোধী ধাৰা আছে। এটা হ'ল বৈদিক সাহিত্যক আশ্ৰয় কৰি থকা অধ্যাত্মবাদৰ মহিমামুখৰ শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজৰ শাসক শ্ৰেণীৰ সংস্কৃতি আৰু আনটো হ'ল অধ্যাত্মবাদৰ আগৰেপৰা থকা প্ৰাক-বিভক্ত সমাজৰ গণ-সংস্কৃতি বা লোকায়ত সংস্কৃতি।

তথাকথিত আৰ্য-সংস্কৃতিৰ লগত এই পুৰণি গণ-সংস্কৃতি বা লোকায়ত সংস্কৃতিৰ বিৰোধৰ বহুত উদাহৰণ বেদ আদি শাস্ত্ৰতে সিচৰতি হৈ আছে। আমাৰ পণ্ডিত ৰাধাকৃষ্ণণহঁতে কব খোজাৰ দৰে ভাৰতীয় দৰ্শন যে অনাবিল অধ্যাত্মবাদী আৰু ভাববাদী দৰ্শন নহয়, বৰঞ্চ এই অধ্যাত্মবাদী দৰ্শনতকৈও পুৰণি বস্তুবাদী লোকায়ত দৰ্শ-নৰ দ্বাৰাহে যে ভাৰতীয় জনসাধাৰণ বেছিকৈ প্ৰভাৱান্বিত, সেই কথা বুজাবলৈকে আমি আদিম বস্তুবাদৰ বিষয়ে লোকায়ত-বিৰোধী আৰ্য গ্ৰন্থাদি পঢ়ি সত্য উদ্ধাৰ কৰা আৱশ্যক। আমি এতিয়ালৈকে সমৰ্থন কৰি অহা অধ্যাত্মবাদী তথা ৰাজ-পৃষ্ঠপোষকতাপ্ৰাপ্ত সংস্কৃতিয়ে গণ-সংস্কৃতি তথা লোকায়ত সংস্কৃতি নিৰ্মূল কৰিবলৈ কি অহো-পুৰুষাৰ্থ কৰিছিল, তাৰ প্ৰমাণ আমাৰ প্ৰায়বোৰ শাস্ত্ৰতে পোৱা যায়। মৈত্ৰায়ণ উপনিষদত থকা এটা অদ্ভুত গল্প বিশেষ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। গল্প-টোত আছে, এবাৰ বোলে অসুৰৰ লগত দেৱতাৰ তয়া-ময়া যুদ্ধ লাগিছিল। যুদ্ধত দেৱতাসকল একেবাৰে হাৰি যাওঁ যাওঁ। দেৱতাসকলে গৈ দেৱ-গুৰু বৃহস্পতিক উপায় সুধিলেগৈ। দেৱতাৰ ৰাজ্য ৰক্ষাৰ্থে দেৱ-গুৰুৱে এটা ফন্দি পাতিলে। নিজে অসুৰৰ গুৰু শুক্ৰ দেৱতাৰ ভেশ-ছন কৰি অসুৰৰ শিবিৰত প্ৰৱেশ কৰিলেগৈ। আৰু সেই অসুৰ বিলাকৰ মাজত বস্তুবাদী লোকায়ত মত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। লোকায়ত মত গ্ৰহণ কৰাৰ ফলত অসুৰৰ সমাজত নৈতিক পতন আৰম্ভ হ'ল আৰু তাৰ ফলতেই অসুৰবোৰ দেৱতাৰ হাতত পৰাজিত হ'ল। লোকায়ত মতক দেশৰ সকলো মানুহৰ আগত এইদৰে ইমান ভয়াবহ কৰি তুলি ধৰা হৈছিল যাতে আৰ্য জনসাধাৰণকে ধৰি কোনো মানু-হেই লোকায়তিক ধ্যান-ধাৰণা গ্ৰহণ নকৰে। যি লোকায়ত ধ্যান-ধাৰণাক শাস্ত্ৰ লিখি ভয়াবহ বুলি নিষিদ্ধ কৰিব লগা হৈছিল, সেই মতবাদ যে যথেষ্ট শক্তিশালী আৰু ব্ৰাহ্মণ্য সংস্কৃতিৰ ভয়ৰ কাৰণ হৈ পৰিছিল, তাক সহজে বুজিব পাৰি। আনকি ধাৰ্মিক নীতি-বিধিৰ ৰচয়িতা ভৃগুৱেও মনুস্মৃতিত পৰিস্কাৰকৈ লোকায়ত সংস্কৃতিৰ বিৰুদ্ধে বিষোদ্গাৰ কৰি গৈছে। মনুৰ মতে, যোগ্য সময়ত যদি অতিথি হিচাপেও আহে, তথাপি লোকায়তিকবোৰক বাক্যালাপেৰে সম্ভাষণ কৰাও অনুচিত।

সেয়া গল লোকায়তিকবোৰৰ কথা। কিন্তু প্ৰশ্ন জাগিব পাৰে ঃ আধ্যাত্মবাদী দৰ্শন যে শাসক-শ্ৰেণীৰ চেতনাৰপৰাই ওপজা তাৰ প্ৰমাণ কি ? প্ৰমাণ আছে। সেই প্ৰমাণো ঋষিবিলাকে নিজৰ শাস্ত্ৰতে দি থৈ গৈছে। ছান্দোগ্য উপনিষদত এটা আখ্যান আছে। এই আখ্যান মতে—

শ্বেতকেতু আৰুণেয় এবাৰ পাঞ্চাল সমিতিলৈ গৈছিল। তাৰ প্ৰৱাহন ৰজাই তেওঁক প্ৰশ্ন কৰিলে ঃ হে কুমাৰ, তোমাক পিতাৰে উপদেশ দিছেনে ? শ্বেতকেতুৱে দিছে বুলি জনালে। প্ৰবাহনে তেতিয়া শ্বেতকেতুক পৰলোকতত্ত্ব আৰু অধ্যাত্মবিদ্যা সংক্ৰান্ত পাঁচটা প্ৰশ্ন সুধিলে। শ্বেতকেতুৱে এটাৰো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে। তেতিয়া প্ৰবাহনে তিৰস্কাৰ কৰি কলে যে বাপেকৰ দ্বাৰা উপদিষ্ট হোৱা বুলি শ্বেতকেতুৱে কোৱা উচিত হোৱা নাই। মনৰ দুখত শ্বেতকেতুৱে ঘূৰি আহি সকলো কথা বাপেকক কলেহি। বাপেক উদ্দালকে স্বীকাৰ কৰিলে যে তেওঁ নিজেও সেইবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নাজানে আৰু ইয়াকে কৈ উদ্দালক নিজে ৰাজভৱন পালেগৈ। প্ৰবাহন ৰজাই ঋষিক অভ্যৰ্থনা জনাই কি ধৰণৰ মনুষ্য-সম্বন্ধী বিত্ত লাগে সুধিলে। উদ্দালকে সেইবোৰ একো নালাগে বুলি কৈ জনালে যে তেওঁৰ ল'ৰাক যি প্ৰশ্ন কৰিছিল সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰহে তেওঁক লাগে।

ৰজাৰ তাত উদ্দালক বহু কাল থাকিল। বহুত দিনৰ মূৰত ৰজাই ঋষিক কলে ঃ আপুনি যিটো কথা মোক সুধিছে, সেই কথা বা সেই বিদ্যা পূৰণি কালত আপোনাৰ পূৰ্বে কোনো ব্ৰাহ্মণেই জনা নাছিল। এই বিদ্যা কেৱল ক্ষত্ৰিয়ইহে জানিছিল। আৰু সেই বিদ্যাৰ বলতে সকলোতে ৰাজ্য-শাসন কৰিবলৈ ৰজা হোৱাৰ ক্ষমতা ক্ষত্ৰিয়সকলে লাভ কৰিছিল।

অৰ্থাৎ এই অধ্যাত্ম বিদ্যাৰ কাৰণেই সকলোতে ক্ষত্ৰিয়ৰ শাসন-ক্ষমতা লাভ হৈছিল। ক্ষত্ৰিয় মানেই সেই কালৰ শাসক-শ্ৰেণী। ভাববাদ বা অধ্যাত্মবাদৰ লগত শাসক শ্ৰেণীৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে এনেকুৱা স্পষ্ট উক্তি বিৰল। এতিয়া কথা হ'ল—অধ্যাত্মবাদেই শাসন-ক্ষমতা দিলে যে শাসক-ক্ষমতাই অধ্যাত্মবাদ প্ৰচাৰ কৰিলে ? এই প্ৰশ্নৰ মীমাংসা বেলেগ কথা ; কিন্তু এই কথা ঠিক যে অধ্যাত্মবাদ কেৱল শাসক-শ্ৰেণীৰ দৰ্শনেই নহয়, এই অধ্যাত্মবাদ শাসক শ্ৰেণীৰ শোষণৰ হাতিয়াৰো। অধ্যাত্মবাদী ধৰ্ম হ'ল কানি বৰবিহ ; জনসাধাৰণক সেই বৰবিহ সেৱন কৰিবলৈ শিকাই কানীয়া কৰি শোষণ কৰে শাসক শ্ৰেণীয়ে।

হ'ব আৰু আজিলৈ। তই কেনেকুৱা পালি লাহৰী ?

ঃ ভাল পাইছোঁ। কিন্তু, এইবোৰ সিদ্ধান্ত আপোনাৰ একেবাৰে নতুন নেকি ?

ঃ ওহোঁ। মই জুকিয়াইছোঁহে। মই মাত্ৰ ঐতিহাসিক বস্তুবাদৰ সপক্ষে থকা যুক্তিবোৰ জুকিয়াছোঁ।

ঃ কালি আপুনি গণেশৰ কথা কৈছিল আৰু কৃষিজীৱী মানুহৰ কথা কৈছিল দুৰ্গা পূজা প্ৰসংগত। আজি হঠাতে কিয় সেই প্ৰসংগ শেষ নকৰাকৈ লোকায়তৰ কথা আৰম্ভ কৰিলে ?

ঃ প্ৰসংগ সলোৱা নাই। একেটাই আছে। বাৰ্হস্পত্যসূত্ৰম আদি শাস্ত্ৰত লিখা মতে লোকায়তিকৰ "বাৰ্তা"ই হ'ল একমাত্ৰ বিদ্যা। আৰু এই "বাৰ্তা" মানে কৌটিল্যৰ মতে কৃষি, পশু-পালন আৰু বাণিজ্য—কৃষি পশুপাল্যে বাণিজ্যা চ বাৰ্তা। অৰ্থাৎ বাৰ্তা মানে খেতি-বাতিকে প্ৰধানকৈ বুজায়। গতিকে লোকায়ত মতৰ মানুহে খেতি-বাতি কৰিছিল আৰু সেই খেতি-বাতিৰে দেৱী দুৰ্গা আৰু সেই দুৰ্গা প্ৰতিমাতে গণেশ আছে।

এতিয়ালৈকে কোৱা লোকায়তিক মতাদৰ্শই ভাৰতৰ প্ৰাক-বৈদিক আদিম মতাদৰ্শ। সেই সমাজ-ব্যৱস্থাত শাসক-শোষকৰ শ্ৰেণী বিভাগ হোৱা নাছিল। মানসিক শ্ৰম আৰু শাৰীৰিক শ্ৰমৰ বিভাগৰ লগে লগেই আমাৰ উচ্চ-নীচ শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ জন্ম। মনুৰ মতে, ব্ৰাহ্মণৰ কৃষিকৰ্ম নিষিদ্ধ অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণসকল লোকায়তিকৰ দৰে কৃষিজীৱী হ'ব নালাগে। এই প্ৰসংগতে এটা কথা মনত ৰখা দৰ্কাৰ,— মানুহৰ মাজত লোকৰ শ্ৰমৰ বিনিময়ত আৰামেৰে থকা উদ্‌বৃত্তজীৱী শ্ৰেণী আৰু নৈবেদ্যজীৱী দেৱ-দেৱতাৰ জন্ম একে সময়তে। কাৰণ উদ্‌বৃত্তজীৱী এলেহুৱা চেতনাৰেই নিজ সুখ-সুবিধা ৰক্ষাৰ্থে গঢ়া নৈবেদ্যজীৱী দেৱী-দেৱতা। এই দেৱী-দেৱতাৰ সংখ্যা বৰ্তমান কিমান ? তেত্ৰিশ কোটি। হিন্দুৰ জন-সংখ্যাতকৈ দেৱতাৰ সংখ্যা বেছি নহয়নে ? হলেও শাসক-গোষ্ঠীৰ আপত্তি নাই, কাৰণ এই দেৱতাসকল প্ৰতি ভক্তি ৰখা জনসাধাৰণে নিজৰ দুখ-দৈন্যক কৰ্মফল বুলি গ্ৰহণ কৰি নিজকে দোষ দিবলৈ শিকে আৰু তাৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ শাসন সহজ হয়। সেয়ে শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজত ধৰ্ম-নিৰপেক্ষতাৰ নামত শাসক-সম্প্ৰদায়ে বিভিন্ন ধৰ্মৰ অনুশাসন প্ৰচাৰ কৰাত আত্মনিয়োগ কৰে।

ইমানতে টেপ-ৰেকৰ্ডাৰটো বন্ধ কৰি লাহৰী ৰ'ল। লিখোঁতে হাত বিষাই গৈছিল। তথাপি যেন তাই লিখাৰ লগে লগে নতুন কিবা এটা শিকি-বলৈ পোৱাৰ আনন্দত আৰাম পাইছিল। প্ৰাচীন অশোক আৰু আধু-নিক দীপকৰ অস্তিত্ব লৈ তাইৰ মনত দ্বন্দ্ব উপস্থিত হোৱা নাইতো ?

টেপ-ৰেকৰ্ডাৰটো আকৌ চলাই দিলে লাহৰীয়ে। এইবাৰ কিন্তু লগে লগে লিখি যোৱাৰ চেষ্টা নকৰি লাহৰীয়ে কেৱল শুনি থাকিল। চিন্তাৰ পৰা হাত সৰাৰ ই যেন এক উত্তম উপায়। পুৰা ৰেকৰ্ড কৰা বাপেকৰ কথাখিনি লাহৰীয়ে শুনিবলৈ ধৰিলে—

ঃ বৌদ্ধ পুথি দিব্যাবদান আৰু পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যই কয় যে এই লোকায়তিকসকলৰ নিজা ভাষা, সেই ভাষাৰে লিখা সাহিত্যৰ ওপৰত ভাষ্য আৰু প্ৰবচনো আছিল। কিন্তু কলৈ গ'ল সেইবোৰ পুথি ? নতুনকৈ অহা কোনোবা মানুহ দলে সেইবোৰ একেবাৰে নষ্ট কৰি

পেলালে। জৱহৰলাল নেহৰুৰ মতে খুব সম্ভৱ উত্তৰ-যুগত পুৰোহিত দল আৰু সনাতন-ধৰ্মীবোৰে ভাৰতত বস্তুবাদীসকলৰ অনেক পুথি নষ্ট কৰি পেলালে। তাৰ মানে এইটোৱেই নহয় জানো যে সেই কালতো বস্তু-বাদী চিন্তাধাৰাক শাসকগোষ্ঠীয়ে বিদ্বেষৰ চকুৰে চাইছিল ? কিন্তু তহঁতৰ নেহৰুৱে সেই সত্য লুকাই ৰাখি কৈছে যে বিৰাট মূঢ় জনতা আৰু মুষ্টিমেয় চিন্তাশীল মানুহৰ মাজত পাৰ্থক্য থাকিলেও সামঞ্জস্য আছিল আৰু তাৰ ফলতে কোনো সংঘাত নহৈছিল। এনেকুৱা কথা সম্ভৱ হ'ব পাৰেনে বাৰু ? নোৱাৰে । কিন্তু শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজত শাসকাশ্ৰয়ী মতবাদত বিশ্বাসী নেহৰুৱে এনে ধাৰণাৰ বিৰুদ্ধে কিবা কলে নিজ স্বাৰ্থৰ বিৰুদ্ধে যোৱা হ'ব।

যি হওক, বহুতে ভাবিছিল, হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোৰ লিপি উদ্ধাৰ হলে লোকায়ত সংস্কৃতিৰ বিষয়ে বহুত কথা জনা যাব। কিন্তু সেই লিপিৰো অৰ্থোদ্ধাৰ আজিলৈকে হোৱা নাই। কেৱল অনুমান কৰা হৈছে যে সেই লিপি চীনা লিপিৰ দৰে প্ৰতীকধৰ্মী।

আমাৰ দেশৰ দাৰ্শনিক লিখাবোৰ পঢ়িলে বুজা যায় যে চিন্তা-নায়কসকলৰ লগত স্বাভাৱিক কৰ্ম-জীৱনৰ সম্বন্ধ যিমানে আঁতৰ হৈছে সিমানেই তেওঁলোকৰ চেতনাই বহিৰ্বাস্তৱৰ যথাৰ্থ্যক বুজিব নোৱাৰা হৈছে। অৰ্থাৎ কৰ্মক, শ্ৰমক, নীচ-বৃত্তি বুলি ধৰি লব পৰাৰেপৰা মানুহ ভাববাদৰ ফালে আগুৱাই গৈছে। কিন্তু সকলো মানুহেতো কৰ্মক বাদ দিব নোৱাৰে। আৰু উৎপাদনৰ দায়িত্ব অন্ততঃ কিছু মানুহে লবই লাগিব। আচলতে, যেতিয়ালৈকে এদল মানুহে পেটৰ ভাত মুঠি উৎপাদনৰ দায়িত্ব নিজে পুৰাকৈ গ্ৰহণ নকৰে তেতিয়ালৈকে আন এদলে এনে কাৰ্যক হীন বা অধমৰ লক্ষণ বুলি ভবা সম্ভৱ নহয়। সেই কাৰণে কৰ্ম বা শ্ৰমক সেই শ্ৰেণীৰ মানুহেহে হীন বুলি ভাবিব পাৰে যি শ্ৰেণীৰ মানুহে কৰ্মৰ প্ৰত্যক্ষ দায়িত্বৰপৰা মুক্তি পাইছে। সেইকাৰণেই অধ্যাত্মবাদী বা ভাববাদী নামৰ উদ্‌বৃত্তজীৱীৰ চিন্তা-সৃষ্ট শাস্ত্ৰত দেশৰ সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহৰ খবৰ পোৱা নাযায়। তাত মাত্ৰ পোৱা যায় কৰ্মৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ নকৰাকৈ আনৰ শ্ৰমৰ ফল উপভোগ কৰাৰ অধিকাৰ পোৱা শ্ৰেণীৰ চেতনাৰ খবৰ। গতিকে লাহৰী, বিলুপ্ত লোকায়ত গ্ৰন্থাদিৰ আশা এৰি আমি এতিয়া উদ্‌বৃত্তজীৱী ৰচিত অধ্যাত্মবাদী পুথিত লোকায়তৰ প্ৰতি কৰা গালা-গালি আৰু বিদ্বেষ চালিজাৰি লোকায়তৰ ইতিহাস ৰচনা কৰিব লগা হৈছে। সুখৰ বিষয় যে লোকায়তিক সংস্কৃতিৰ পুথি-পাঁজিবোৰ নষ্ট হলেও সাধা-ৰণ মানুহৰ মাজত পৰিব্যাপ্ত লোকায়ত দৰ্শন আৰু ধ্যান-ধাৰণা আজিও আচাৰ-নীতি-সংস্কাৰ হিচাপে বৰ্তি আছে আৰু সেইবোৰৰপৰাই বহুত কথা আন্দাজ কৰিব পাৰি। আৰু এনেকুৱা সন্দেহ কৰাৰো যথেষ্ট থল আছে যে লোকায়তসকলৰ ভাষাকে সংস্কাৰ কৰি সংস্কৃত ভাষাৰ সৃষ্টি কৰা হৈছিল।

ঃ দেউতা, আপুনি যিবিলাকক গণ বা লোকায়ত বুলি কৈছে, সেই-বোৰৰ সকলো আৰ্যৰ পূৰ্ববৰ্তী ভাৰতৰ বাসিন্দা নহয় জানো ?

ঃ কথাটো তয়ো খেলিমেলি নকৰিবি। আৰ্য বুলিয়েই সেই শব্দেৰে বুজোৱা সকলো মানুহ একেলগে সভ্য আৰু পণ্ডিত হৈ উঠা নাছিল। মোৰ বিশ্বাস, অনাৰ্য সমাজতে প্ৰথম ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম আৰু তাৰপৰাই ধৰিব পাৰি যে অনাৰ্য সমাজেই প্ৰথম শাসক আৰু প্ৰজা নামেৰে দুটা শ্ৰেণীত বিভক্ত হৈছিল। কাৰণ মহেঞ্জোদাৰোৰ নগৰ সভ্যতাই প্ৰমাণ কৰে যে ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ তেতিয়া জন্ম হৈছিল আৰু তাত শোষিত শ্ৰেণীৰ মানুহ আছিল। তেওঁলোকৰপৰাই আৰ্যই ৰাষ্ট্ৰক্ষমতা শিকি লৈছিল। কিন্তু তেতিয়াও আৰ্যবো শোষিত শ্ৰেণী পিচ পৰি আছিল আৰু সিহঁতে অনাৰ্যৰ দৰে 'গণ' বা ট্ৰাইবেল সমাজ পাতি বাস কৰিছিল। কালক্ৰমত প্ৰাক-বৈদিক দ্ৰাবিড় সমাজৰ 'গণ' বা সমাজ আৰু আৰ্য শোষিতৰ গণ বা সমাজৰ মাজত বৈবাহিক আদান-প্ৰদান পৰ্যন্ত হৈছিল। আৰ্য প্ৰজাবোৰ তথাকথিত অনাৰ্যৰ সংস্পৰ্শলৈ নহাটো কৰিবৰ কাৰণেই বহুত পুথি-পাঁজি লিখা হৈছিল। গতিকে এটা কথা পাহৰিলে নচলিব যে বৈদিক কালতো তথাকথিত আৰ্য মানৱ দলৰ মাজত অনাৰ্য অথবা অসভ্য বৰ্বৰ অৱস্থাতে থকা মানুহ আছিল। মানৱৰ ক্ৰমোন্নতিত অসভ্য বা বৰ্বৰ স্তৰটো আৰ্যবোৰে জাপ মাৰি পাৰ হৈ অহা নাছিল বা তেওঁলোক আদিৰেপৰাই সভ্য নাছিল। গণেশ পুৰুষ দেৱতা; গতিকে সন্দেহ হয় কোনোবা ভ্ৰষ্ট আৰ্য মানৱদলৰে ই প্ৰথমতে দেৱতা আছিল। অৱশ্যে তথাকথিত অনাৰ্যবোৰৰ একেবাৰে পুৰুষ দেৱতা থাকিব নোৱাৰেই বুলি ভবাৰো কোনো থল নাই। কাৰণ মাতৃ-প্ৰধান সংস্কৃতিৰ স্মাৰক মহেঞ্জোদাৰোত পুৰুষ দেৱতাৰ মূৰ্তি পোৱা গৈছে। গণেশৰ নাৰী সুলভ বহুত অৰ্চনাবিধিয়ে গণেশক মাতৃ-প্ৰধান মানৱ দলৰ সাক্ষীগোপাল পুৰুষ-দেৱতা বুলি ইংগিত দিয়ে।

এই প্ৰসংগত মনত ৰাখিবই লাগিব যে উদ্বৃত্তজীৱীৰ মাজৰপৰা ৰাজ-শক্তিৰ আৱিৰ্ভাৱ আৰু সেই ৰাজশক্তিক দৈৱশক্তি বুলি প্ৰচাৰ কৰিবলৈ অধ্যা-ত্মবাদৰ সৃষ্টি,—উভয়েই সমসাময়িক আৰু পৰিপূৰক। তাৰ পাচৰপৰা আজিলৈকে ৰজাই ঋষি-মুনি-পণ্ডিতক নিজে সন্মান প্ৰদৰ্শাই জনগণক সেই-সকলক শ্ৰদ্ধা আৰু বিশ্বাস কৰিবলৈ উচটনি দি আহিছে আৰু পণ্ডিত শ্ৰেণীয়ে ৰজাক সকলো সময়তে সমৰ্থন দি আহিছে। ৰাজশক্তিৰ সমৰ্থক এই পণ্ডিতবোৰ, নিষ্কৰ্মা হৈ খাবলৈ পোৱাৰ বিনিময়ত, সদায়েই ৰাজশক্তিৰ সপক্ষে।

যি হওক, বৈদিক ঐতিহ্য অতি প্ৰাচীন আৰু উত্তৰ কালত যিসকলে লোকায়তিক চিন্তাধাৰা সম্পৰ্কে ঘৃণা আৰু বিদ্বেষ দেখুৱাইছে, আদি-বৈদিক যুগত এওঁলোকৰ পূৰ্বপুৰুষসকলে সেইবোৰ ধ্যান-ধাৰণাকে ঐতিহ্য বুলি ভবাৰ উদাহৰণ বেদতে বহুত আছে। কাৰণ, বেদৰ ভিতৰত প্ৰাচীন ঋকবেদত বৃহস্পতিয়েই গণপতি। এই কথাটো বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ; কাৰণ, বৃহস্পতিয়েই লোকায়ত দৰ্শনৰ আদি গুৰু নামে খ্যাত।

ঃ লাহৰী.........

কোমলকৈ কাষতে মতা শুনি লাহৰী ৰাভা উচপ খাই উঠিল। টেপ-ৰেকৰ্ডাৰ বন্ধ কৰি লৰালৰিকৈ থিয় হৈ গাৰ কাপোৰ সংযত কৰি ললে। কাষতে থিয় হৈ অশোক শৰ্মা। এই ৰাতি চাৰে ন বজাত অশোক শৰ্মা ওলাবহি পাৰে বুলি লাহৰীৰ ধাৰণা নাছিল। বুকুত হাত দি ভয় দমাই ওচৰৰে চকীখন দেখুৱাই কলে ঃ বহক।

ঃ কি হ'ল ? ভয় খাই গলা নেকি ?

ঃ নাই, মানে আপুনি ইমান ৰাতি আহিব পাৰে বুলি ভবা নাছিলোঁ।

ঃ ৰাতি মানে মই প্ৰায় আঠ বজাৰ পাচতে আহিলোঁ।

ঃ আঠ বজাৰ পাচতে ?

ঃ ওঁ। মই চাৰৰ ওচৰত আছিলোঁ।

ঃ হয় নেকি ? মই আকৌ ৰৈ আছিলোঁ আপুনি আহিলে টেপ-ৰেকৰ্ডৰ কথাবোৰ লিখিম বুলি। মানে লিখাত আপুনিও অলপ সহায় কৰি দিব বুলি।

ঃ আই এম স্যৰি লাহৰী। কিন্তু মই দেৰি কৰাৰ বিশেষ এটা কাৰণ আছিল। আজি বাৰু দীপক বৰঠাকুৰ আহিছিলনে ?

ঃ আহিছিল। বাপেকো আহিছিল। আপুনি কেনেকৈ জানিলে ?

ঃ ময়ে পঠিয়াইছিলোঁ তোমাৰ দেউতাৰাৰ ওচৰলৈ। দীপক মোৰ বন্ধু বুলি জানাই দেখোন।

ঃ দেউতাৰ সৈতেতো তেওঁক বিশেষ কথা পতা নেদেখিলোঁ। বৰঞ্চ মোৰ সৈতেহে কথা পাতিলে।

অশোক শৰ্মাই আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰি সুধিলে ঃ কি কথা পাতিলে ?

ঃ বিশেষ একো নাই। আন বহুত কথাৰ মাজত কেৱল মোক জানি-বলৈ দিলে যে আমি দুটাৰ বহুত ভিতৰুৱা কথা তেওঁক আপুনি কয়।

ঃ খুব স্বাভাৱিক। মোৰ বন্ধুক নকৈ আৰু কাক কম ?

ঃ কোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে জানো ? এইবোৰ কথা ওলাই গলে মই বৰ দিগ্‌দাৰ পাওঁ।

ঃ ওলাই কিয় যাব ?

ঃ আপোনাৰ বন্ধু যিহে কথকী, ইতিমধ্যে চাগৈ কিমান ঠাইত কলে, তাৰ ঠিক নাই।

ঃ কি কৰিবা ? তাৰ শৰণাপন্ন হোৱাৰ বাহিৰে মই আন উপায় পোৱা নাই। তুমি নিজে দেউতাৰাক একেবাৰে নোকোৱাই। মোৰো শিক্ষক হোৱা কাৰণে কবলৈ বৰ অসুবিধা হৈছে। প্ৰস্তাৱটো মই নিজেই দিলে যেন তেখে-

তব উদাৰতাৰ সুযোগ লৈ তোমাক কাঢ়ি নিয়া হব। আন এনে কোনো মানুহ পোৱা নাই যি মোৰ হৈ তোমাৰ দেউতাৰাক কবলৈ সাহ কৰে। কিন্তু দীপকে পাৰিব।

: আন কোনোবাই কলেও জানো দেউতাৰ উদাৰতাৰ সুযোগ লোৱা কথাটো ওলাই নপৰিব ?

: নহয়; তেতিয়া দীপকৰপৰা প্ৰস্তাৱ হিচাপে আহিব—সি নিজে কৰা প্ৰস্তাৱ হিচাপে।

: মই এটা কথা ভাবিছোঁ। দেউতাই নিজে নোকোৱালৈকে আমি বিয়াৰ কথাটো পিচুৱাব নোৱাৰোনে ? আমি দুয়ো যদি পৰস্পৰৰ প্ৰতি সৎ হও, তেন্তে পলম হোৱাততো কোনো অসুবিধা নাই।

অশোকৰ কথা বন্ধ হৈ গল। বহুতপৰ মনে মনে থকাৰ পাচত বৰ আঘাত পোৱা মানুহৰ দৰে মাতিলে—

: লাহৰী !

হঠাৎ পঢ়া-কোঠাৰ পৰা দৌৰি অহাদি আহোঁতে অধ্যাপক ৰাভাই চিঞৰি আহিল

: লাহৰী, অ' লাহৰী, লাহৰী.........

লাহৰী উচপ খাই দুৱাৰমুখলৈ আগুৱাই গল : কি হল দেউতা ?

: এই ৰ ৰ, এইখিনি চা, এই কথাকিটা এতিয়াই টেপ-ৰেকৰ্ড কৰি থচোন। নহলে কাইলৈ আকৌ কিতাপ ঘুৰ্কটি মৰিব লাগিব। অ' অশোক, তুমি আছাই, ভালেই হল। তুমিও শুনি যোৱা ৰ ৰ, মই পাতটো লুটিয়াই লওঁ। দিলিনে চলাই ?

: দিছোঁ দেউতা।

: অশোক, এদিন তোমাক মই কৈছিলোঁ যে মানৱ-সমাজৰ ইতিহাস বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰে বুজিবলৈ হলে তুমি মোৰ্গানৰ এন্‌চিয়েণ্ট চোচাইটি, এঙ্গেলচৰ 'পৰিয়াল, ব্যক্তিগত সম্পত্তি আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মূল' আদি বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভংগীৰে লিখা কিতাপ পঢ়িব লাগিব। পাঠ্যপুথিত এইবোৰৰ বিষয়ে দিয়া মন্তব্য-যুক্ত সংক্ষিপ্ত চিনাকি ভ্ৰান্তিজনক। এতিয়া মই বুজিব পাৰিছোঁ যে অকল তোমাৰে নহয়, বৰঞ্চ প্ৰায়বোৰ মানুহৰে অতীতৰ বিষয়ে ধাৰণা অতি উপৰুৱা। সেই কাৰণে গণেশৰ বিষয়ে লিখিবলৈ লোৱা মোৰ ৰচনাত এই কথাখিনি দি আৰম্ভ কৰিম। শুনি লৈ কেনেকুৱা পোৱা কবাহঁক।

শুনাহঁক।

মানৱ-সমাজৰ ইতিহাসটো এইখিনিতে ভুৰুকাত হাতী ভৰোৱা দিওঁ। মানৱ সমাজৰ প্ৰথম স্তৰটো প্ৰাক-বিভক্ত সমাজৰ স্তৰ। সেই সমাজকে

আদিম সাম্যবাদী সমাজ বোলা হয়। কাৰণ, সেই সমাজত ব্যক্তিগত সম্পত্তি নাছিল, ৰাষ্ট্ৰ-ব্যৱস্থা থকাৰো পৰিচয় নাই। গতিকে শোষক, শোষিত, শাসক, শাসিত নাই। সকলোৱেই স্বাধীন। তেনেকুৱা সমাজ একালত থকাৰ প্ৰমাণ হ'ল আজিও পৃথিৱীৰ বহুত ঠাইত, বহুত পিচ পৰা অঞ্চলত তেনেকুৱা সমাজ টিকি থকাটো। লুইচ্ হেনৰি মোৰ্গান নামৰ বিখ্যাত ঐতিহাসিক পণ্ডিতে সেই সমাজৰ বিষয়ে প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণেৰে গৱেষণা কৰিবলৈ তেনেকুৱা সমাজৰ মাজত জীৱনৰ বেছি ভাগ সময় কটাই তেওঁৰ অভিজ্ঞতা লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। তেওঁ ঠিৰাংকৈ প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাইছে যে আজি মানুহৰ কোনোবা জাতি যিমানেই সুসভ্য নহওক, এসময়ত তেওঁলোকেও সমাজৰ সেই আদিম স্তৰত বাস কৰি আহিছে; কোনেও সেই স্তৰটো জাপ মাৰি পাৰ হৈ আহিব নোৱাৰে।

এনেকুৱা আদিম সমাজ আদিম ৰূপত সাম্যবাদী থাকিবই বোলাৰ কাৰণ কি ? কাৰণ এই অৱস্থাত মানুহৰ উৎপাদন-শক্তি ইমান অনুন্নত আছিল যে সকলোৱে মিলি প্ৰাণপণ পৰিশ্ৰম কৰি দলৰ সকলোৰে কাৰণে কোনোমতে প্ৰাণ-ধাৰণৰ উপাদানবোৰ প্ৰকৃতিৰ সম্পদৰপৰা আহৰণ কৰিছিল। উৎপাদনৰ হাতিয়াৰ উন্নত হলেহে মানুহে প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ বস্তু উৎপাদন কৰিব পাৰে। কিন্তু হাতিয়াৰ যেতিয়া স্থূল আৰু অতি সাধাৰণ আছিল, তেতিয়া কোনোমতে প্ৰাণধাৰণ কৰাতকৈ বেছি একো উৎপাদন কৰিব নোৱাৰিছিল। এই অৱস্থাত থকা সমাজত মানুহৰ শ্ৰমে উদ্‌বৃত্ত বা আৱশ্যকতকৈ বেছি বস্তু সৃষ্টি কৰিব পৰা নাছিল, সেই কাৰণে সেই সমাজত উদ্‌বৃত্তজীৱী শ্ৰেণীৰো আবিৰ্ভাৱ হোৱা নাছিল। তেতিয়া মানুহ সকলো সমান আছিল। সেই সময়ত কাৰো পক্ষে অকলে জীয়াই থকা সম্ভৱো নাছিল। গতিকে মানুহৰ চেতনাই ব্যক্তিতকৈ সমষ্টিৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব দিছিল। সেয়ে শ্ৰম কৰাত আৰু শ্ৰমৰ ফল ভোগ কৰাত সকলো সমান।

কিন্তু মানুহৰ উৎপাদন কৌশল একে হৈয়ে থকা নাই। প্ৰকৃতিক পূজা কৰি নহয়, প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্যত মোহ গৈ বা সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা কৰি নহয়, বৰঞ্চ প্ৰকৃতিৰ লগত নেৰানেপেৰা সংগ্ৰাম কৰিহে মানুহে উৎপাদনৰ হাতিয়াৰ ক্ৰমে ক্ৰমে উন্নত কৰি আনিছে। এনেকৈ উন্নত কৰি কৰি মানুহে একালত দেখা পালে যে নিজৰ বা দলৰ প্ৰাণধাৰণৰ কাৰণে আৱশ্যকীয়খিনিতকৈও বেছি উৎপাদন মানুহে উন্নত হাতিয়াৰেৰে কৰিব পাৰে। এনেকুৱা অৱস্থাতে মানুহৰ সমাজত শ্ৰম-বিভাগৰ জন্ম। এই শ্ৰম-বিভাগৰ কাৰণে মানুহৰ উৎপাদন-কৌশল খৰকৈ উন্নত হবলৈ ধৰিলে, কাৰণ অন্ন উৎপাদনৰ কাৰণে খেতিত লগা সকলক খেতি কৰিবলৈ দি বাকী কিছুমানে উৎপাদনৰ কৌশল উন্নত কৰাত মনোনিবেশ কৰিলে। তাৰ পাচত এইদৰে উন্নত হৈ হৈ সমাজত দেখা দিলে এক নতুন ধৰণৰ শ্ৰম-বিভাগৰ অৱস্থা। এই পৰ্যায়ত বিভাগটো হল এনেকুৱা ঃ এফালে উৎপাদন কৰ্মৰ সংগঠক আৰু আনফালে যিসকলে প্ৰকৃততে শ্ৰম কৰি উৎপাদন কৰে তেওঁলোক। সংগঠকসকলে নিজে উৎপাদনত অংশ গ্ৰহণ নকৰে, নিজে পৰিশ্ৰম নকৰে; তাৰ সলনি সংগঠকসকলে

মূৰ বা মগজ খটুৱায়—কেৱল মগজৰ বুদ্ধিৰে সংগঠন কৰি আৰাম কৰাই তেওঁলোকৰ কাম হল। এই সংগঠক-শ্ৰেণীৰ মাজৰপৰাই ওলাল পুৰোহিত শ্ৰেণী। আৰম্ভণিতেই পুৰোহিত শ্ৰেণী নিশ্চয় উৎপাদনৰ উপায়বোৰৰ মালিক হৈ পৰা নাছিল; বৰঞ্চ তাৰ পৰিবৰ্তে তেওঁলোকৰ কাম আছিল উৎপাদনৰ কাম তদাৰক কৰা আৰু উৎপাদনৰ সেই উপায়বোৰ ৰক্ষা কৰা—ভাবি-চিন্তি সঠিকমতে পুৰা সমাজৰ হিতৰ অৰ্থে মগজ খটোৱা। এই দায়িত্বই স্বাভাৱিকতে তেওঁলোকক কতৃত্বও দিছিল। কিন্তু এই কতৃত্বৰ প্ৰভাৱতে তেওঁলোক শেষলৈ আৰু উৎপাদন-কাৰ্যৰ কেৱল পৰিচালক হৈয়ে নাথাকিল, ক্ৰমে তেওঁলোক সেইবোৰৰ মালিক হৈ পৰিল। ৰক্ষকেই ভক্ষক ৰূপ ললে। আৰু এইদৰে শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজৰ আবিৰ্ভাব হ'ল। এফালে হ'ল মালিক শ্ৰেণী —এওঁলোকে মূৰ খটুৱাব, কিন্তু শাৰীৰিক শ্ৰম নকৰে। আনফালে শ্ৰমিক শ্ৰেণী— এওঁলোকে কেৱল শাৰীৰিক শ্ৰমকে কৰিব, মূৰৰ চৰ্চা কৰাৰ সুযোগ-সুবিধা এওঁলোকে নাপায়। সমাজত এই শ্ৰেণী বিভাগৰ অনিবাৰ্য ফল স্বৰূপে দেখা দিলে শ্ৰমৰ লগত চিন্তাৰ বিচ্ছেদ, শাৰীৰিক শ্ৰমৰ লগত মানসিক শ্ৰমৰ প্ৰভেদ আৰু বিচ্ছেদো। বংশ পৰম্পৰা ধৰি শ্ৰমৰ ৰূপান্তৰ হবলৈ ধৰিলে। চিকাৰ আৰু পশু-পালনৰ লগত সংযুক্ত হ'ল কৃষি। আমাৰ দেৱতা গণেশৰ হাতত ধনু-শৰৰ লগতে শস্যও থাকিবলৈ ললে। তাৰ পাচত কৃষি আদিৰ লগতে আহি যোগ হ'ল সূতা-কটা, কাপোৰ বোৱা, ধাতুৰ কাম, কুমাৰৰ কাম আদি। বাণিজ্য আৰু শিল্পৰ লগত যোগ হ'ল চাৰুকলা আৰু বিজ্ঞান। গোষ্ঠীৰ ঠাইত দেখা দিলে জাতি আৰু ৰাষ্ট্ৰই। এই দৰেই কালক্ৰমত প্ৰকৃতি সম্বন্ধে ভাববাদী অধ্যাত্মবাদী দৃষ্টিভংগীৰ জন্ম হ'ল। এয়ে হ'ল ভাববাদ আৰু অধ্যাত্মবাদৰ চমু জন্ম কাহিনী। সেই কাৰণে এই কথা ভাবিলে ভুল হব যে সমাজত শ্ৰেণী-বিভাগ হোৱাৰ আগতেই মানুহৰ মনত অধ্যাত্মবাদী আৰু ভাববাদী চিন্তাই ঠাই লৈছিল। কিন্তু যি সমাজত উৎপাদন-কৰ্মৰ লগত, শ্ৰমৰ লগত, সকলো মানুহৰে প্ৰত্যক্ষ যোগাযোগ আছিল, সেই সমাজৰ চিন্তা-চেতনা প্ৰাক-অধ্যাত্মবাদী আৰু সেই কাৰণেই লোকায়তিক হোৱা নিতান্ত স্বাভাৱিক।

মানুহৰ উৎপাদন পদ্ধতিৰ উন্নতিয়েই মানুহক প্ৰাক-বিভক্ত আদিম সমাজৰ পৰা শ্ৰেণী-সমাজৰ গণ্ডীলৈ লৈ আহিছিল। কিন্তু উৎপাদন পদ্ধতিৰ উন্নতি সিমানতে বন্ধ হোৱা নাই। এই উন্নতিয়েই মানুহক পৰ্যায়ক্ৰমে আগুৱাই নি আছে — দাস-সমাজ, সামন্ত-সমাজ, ধনতান্ত্ৰিক সমাজ, আদিলৈ। ধনতান্ত্ৰিক সমাজৰ পূৰ্ণ বিকাশেই শ্ৰেণী-সমাজৰ শেষ সীমা। আজি ধনতান্ত্ৰিক সমাজত যি সংকট প্ৰকট হৈ উঠিছে তাৰ সমাধান সমাগত দিনৰ শ্ৰেণীহীন সমাজ।

তেন্তে মানুহ বৰ্তমান শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ হেঁচাত অতীষ্ঠ হৈ উঠি আদিম কালৰ শ্ৰেণী-হীন সমাজলৈ উভতি যাবনে ? নিশ্চয় নাযায়। আদিম সাম্য সমাজৰ মূল কথা আছিল দাৰিদ্ৰ। সকলো সমান দুখীয়া

কাৰণেই সকলো সমান হৈ আছিল। কিন্তু সমাগত সাম্য সমাজ প্ৰাচুৰ্যৰ ভেটিত প্ৰতিষ্ঠিত। যোৱা কেবাহেজাৰো বছৰৰ অক্লান্ত চেষ্টাৰে মানুহে নিজৰ উৎপাদন শক্তিক এনেকুৱাকৈ উন্নত কৰিছে যে এতিয়া প্ৰচুৰ উৎপাদন কৰা সম্ভৱ।

হ'ব আৰু লাহৰী। বন্ধ কৰি দে। লোকায়ত সমাজ-ব্যৱস্থাৰ কথা-খিনি আজি প্ৰায় শেষ হ'ল বুলি ধৰিব পাৰি। তোমাৰ কেনে লাগিল অশোক ?

লাহৰী থিয় হ'ল আৰু ভাতৰ যোগাৰ চাবলৈ ভিতৰলৈ গ'ল।

ঃ হেৰা অশোক, সদায় মোৰ কথাকে তোমাক কওঁ। তোমাৰ কথা সোধাই নাই। কোৱাচোন, তোমাৰ চাকৰি কেনে চলিছে।

ঃ চলিছে আৰু। মই এতিয়া একজিকিউটিভ ইঞ্জিনিয়াৰ।

ঃ হয় নেকি ? কেনেকুৱা, ডাঙৰ চাকৰিনে ?

ঃ হয় ডাঙৰেই।

ঃ দৰ্মহা কিমান পোৱা ? এহেজাৰমান ?

ঃ হয়গৈ।

ঃ বঢ়িয়া হৈছে। তুমিতো বিয়া কৰোৱা নাই ? এইবাৰ কৰাই পেলোৱা।

লাহৰীও নাই, ভিতৰলৈ গৈছে। এই সুযোগতে অশোকে প্ৰস্তাৱ-টোৰ কথা উলিওৱাৰ সুযোগ বিচাৰি কলে ঃ বিয়াৰ কথা ভাবিছোঁ। পিচে ছোৱালীহে ঠিক কৰিব পৰা নাই।

ঃ সেইটো একো ডাঙৰ কথা নহয়। নিজে নোৱাৰিলে তোমাৰ বন্ধু-বান্ধৱক চাই দিবলৈ কোৱা। লাহৰীয়েই তোমাক সহায় কৰিব পাৰে। তাইৰ নিৰ্বাচন ভাল হ'ব।

ঃ মই চাৰ আপোনাক এটা কথা সুধিম বুলি ভাবিছোঁ।

ঃ সোধা সোধা। কিহৰ বিষয়ে বাৰু ? লোকায়তৰ ?

ঃ নহয় চাৰ... ....

ঃ অ', গণেশৰ ? যি হওক, আজি আৰু সেইবোৰ কথা নুলিয়াবা। তোমাক বাৰু কাইলৈ মই বুজাই দিম।

ঃ মই ভাবিছিলোঁ.........

ঃ ভবাৰ দৰ্কাৰ নাই। তুমি যেতিয়া মোক সুধিয়েই আচল সত্য পাব পাৰা, তেতিয়া তুমি সোধাৰ আগতে আৰু মোৰ উত্তৰ পোৱাৰ আগতে ভাবি মৰাৰ লাভ কি ? তুমি ভাত খাই যাবা নেকি ?

ঃ নাই চাৰ, মই খাবলৈ ওলায়ে আছোঁ। এই যাবে'ই।

শান্ত ভাৱে দুৱাৰ মুখত থিয় হৈ লাহৰীয়ে কলে ঃ আপুনি ইচ্ছা কৰিলে ভাত খায়ো যাব পাৰে। আমাৰ কম নহয়।

ঃ আজি নকৰা।.........

ঃ বাৰু তেন্তে ৰাতিও হ'ল, তুমি যোৱাগৈ। কাইলৈ আহিবা।

ঃ ভাল বাৰু।

অধ্যাপক ৰাভাই 'দেৰি হ'ল দেৰি হ'ল' বুলি অশোক শৰ্মাক উলিয়াই দুৱাৰ মাৰিব খুজিছিল। উপায় নাপাই লাহৰীয়ে দুৱাৰমুখলৈ আহি কলে ঃ তেনেকৈ খেদি দিয়াৰ নিচিনা নকৰিব দেউতা, মানুহে আপোনাক ভুল বুজিব।

ঃ নাই, একো ভুল বুজা নাই। ৰাতি হোৱা দেখিহে লৰালৰিকৈ যাবলৈ কোৱা বুলি মই বুজিছোঁ।—অশোকে সেমেনা-সেমেনি কৰি কলে।

ঃ মইতো তাকে কৈছোঁ লাহৰী। তেও' যদি ইয়াতে ভাত খাই শুই থাকে তেন্তে আৰু চাৰি ঘণ্টা বহি থাকিলেও মোৰ আপত্তি নাই। এতিয়া বেচেৰা অকলে ইমান দুৰ যাব লাগিব। বাৰু যোৱা দেই।

আকাশৰ তৰাৰ ইতিকিঙলৈ এবাৰ খঙেৰে চাই অশোক শৰ্মাই কৃষ্ণা চতুৰ্দশীৰ আন্ধাৰ ওখোৰা-মোখোৰাত দুবাৰ নে এবাৰ উজুটিয়াই গৈ প্ৰায় দুই ফাৰ্লং দুৰত ড্ৰাইভাৰসহ এৰি যোৱা চৰ্কাৰী জীপ গাড়ীত উঠি ড্ৰাইভাৰক ঘৰলৈ চলাবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। ঘৰ বুলি কামাখ্যাৰপৰা বামুণীমৈদামলৈ আহোঁতে অশোক শৰ্মাৰ ধাৰণা হৈছিল —আজি নিশা এই এঘাৰমান বজাত বোধকৰোঁ গুৱাহাটী মৰিল।

নিশাৰ উদং ৰাস্তা। মানুহ-দুনুহ বৰ কম। মাজে মাজে দুই একো-খন মটৰ গাড়ী উগ্ৰ গতিবেগত পাৰ হৈ যায়। অশোক শৰ্মাৰ ড্ৰাইভাৰ-টোৱেও অলপ জোৰেৰে গাড়ী চলাইছিল। এনেয়ে গাড়ীৰ স্পিড্ বেছি হলে অশোক শৰ্মাই আপত্তি নকৰে; কিন্তু আজি অশোকে অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰত উঠা গোটেই খঙটো জাৰিবলৈ ড্ৰাইভাৰক ফটা-কঠা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিলে।

ঃ ইমান স্পিড দিছ কিয় ? ক'ত মৰিবলৈ যাৱ ?

ডেকা ল'ৰা ড্ৰাইভাৰটোৱে অশোকৰ মনৰ কথা জানে। এইখন জীপ গাড়ী সি চলাই থাকোঁতে ইয়াতে বহি দীপক বৰঠাকুৰৰ লগত অশোকে বহুত দিন লাহৰীৰ কথা পাতিছে। ড্ৰাইভাৰী জীৱনৰ পাঁচটা বছৰত সি দেখিছে, গাড়ীত উঠা ভদ্ৰলোকসকলে ড্ৰাইভাৰবোৰক গৰু, কুকুৰ আদি

পশুৰ নিচিনা বুলি ভাবে, নাইবা চকু-কাণ নোহোৱা প্ৰাণী বুলি ভাবে। আগৰজন ইঞ্জিনিয়াৰ চাহাবে এই জীপ গাড়ীৰে পিচ চিটত বিভিন্ন তিৰোতাক লৈ কৰা খেলা সি ৰিয়েৰ-ভিউ আইনাত চাই চাই মনে মনে মুখত অবাইচ মাত আওৰাইছিল। এতিয়াও অশোক শৰ্মাৰ লাহুৰীৰ লগত সম্বন্ধৰ কথা সি বহুতখিনি জানে। আজি যে কিবা কথাত বিফল হৈ আহি অশোক শৰ্মাৰ তাৰ ওপৰত খং উঠিছে সেই কথা সি বুজিব পাৰিলে। গতিকে আমবাৰী পাৰ হ'ব খোজা গাড়ীখনৰ স্পিড্ অলপ কমাই কমাই দি নিৰ্বিকাৰ সুৰত সুধিলে—

ঃ গেষ্ট হাউচলৈ যাম নে ক্লাবলৈ যাম ?

খঙতে সোধাৰ সুৰত অশোক শৰ্মাই ড্ৰাইভাৰলৈ নোচোৱাকৈ কিছু-পৰ মনে মনে থকাৰ পাচত সুধিলে—

ঃ এতিয়া ক'ত মদ পাবি, গৰু।

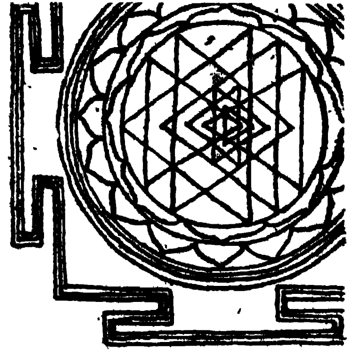
ঃ ক্লাবত পাম বোধকৰোঁ।

ঃ পাব যদি বল।

অশোকে কোনো বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত মদ নাখায়। কিন্তু মন বেয়া লাগিলে মনে মনে যে অকণমান খায়, সেই কথা ড্ৰাইভাৰে জানে। ড্ৰাইভাৰৰ বিশ্বাস, অকলে মনে মনে মদ খোৱা মানুহবোৰ বৰ বেয়া। তাৰ মতে সেইবিধ মানুহে হত্যা পৰ্যন্ত কৰিব পাৰে।

ক্লাবৰ আগত গাড়ী ৰখাৰ লগে লগে অশোকে কলে ঃ তই মনে মনে লৈ আহগৈ। অৱনহ'তৰ কাৰণে লাগে বুলি কবি।

"Religious ideas are ultimately conditioned by concrete material factors." বাস্তব পার্থিব উপাদানেই ধর্মীয় ধ্যান ধারণার গড়ে দিয়ে।

ঃ প্ৰশংসা শুনি অতিষ্ঠ হৈ আমাৰ লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই কি কৈছিল ? ও' কি কৈছিল ? ছেঃ পাহৰি গৈছোনে ? অ', অ' মনত পৰিছে, পৰিছে। সেইযাৰ কথাহে খাজে-খোপে খাই পৰিব ইয়াত। হেৰ' যামিনী, লাহৰী, হেৰ' কোন আছ ডবাটো কোবাই দে।

ঃ কি কৈছে দেউতা ?

ঃ হেৰ' আমাৰ গণেশ এইবাৰ সিদ্ধিদাতা হ'ল, অৰ্থাৎ বিঘ্নকৰ্তাৰ পৰা সিদ্ধিদাতা হ'ল। গতিকে এইবাৰ গণেশক প্ৰশংসা কৰাৰ পাল্লা। আৰু তই প্ৰতিটো প্ৰশংসাৰ পাচতে ডবা কোবাই সেই প্ৰশংসা বাণী প্ৰচাৰ কৰিবি।

যামিনী ভোৰভোৰাই গুচি গ'ল। সি লাহে লাহে অধ্যাপকক বুজিব নোৱাৰা যেন হৈ আহিছে। বৰ চোকা মানুহবোৰ এনেকুৱাকৈ কিবা একেটা কথাতে লাগি থাকি পিচত বলিয়া হয়গৈ নেকি জানো !

যামিনী অহা আৰু যোৱালৈ অধ্যাপক ৰাভাৰ লক্ষ্য নাছিল। অধ্যাপক ৰাভাৰ সন্মুখত থকা দীঘল টেবুলখনত বহুত গণেশৰ মূৰ্তি, কিছুমান গণেশৰ ছবি আৰু কিছুমান কাগজত গণেশৰ বৰ্ণনা। গণেশৰ মূৰ্তিবোৰৰ মাজতে অধ্যাপকে এটা চিন দিলে।

ঃ ঠিক এইখিনিৰপৰাই সিদ্ধিদাতা। বুজিছোঁ বুজিছোঁ, হেৰি পণ্ডিত বুজিছোঁ। একালৰ ৰক্তকলুষ বিঘ্নৰাজক নি একেবাৰে সিদ্ধিদাতা কৰাটো মুখৰ কথা নহয়। একেবাৰে ৰত্নাকৰৰপৰা বাল্মীকি কৰোঁ বুলিয়েই কৰোঁতে কম কষ্ট কৰিব লগা হোৱা নাই। প্ৰচাৰতো কৰিবই লাগিব। নহলে মানুহে বুজিব কেনেকৈ ? আৰু কি নিখুঁত প্ৰচাৰ ! মানুহে বিঘ্নৰাজ গণেশক একেবাৰে পাহৰি ধৰি ললে অতীতৰপৰা গণেশ সিদ্ধিদাতাই আছিল।

বচ, লগাই দিলে সকলো পুৰাণতে গণেশৰ মাহাত্ম্য। 'ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত আৰু স্কন্ধ পুৰাণত গণেশে সিদ্ধদাতা ৰূপে বহু ঠাই পাই গ'ল। সিমানকে কৰিলেইতো নহব। অলপ বেছি বেছিকৈ কবই লাগিব। গতিকে এইখন কি ? গণপতিতত্ত্ব ?— হয়, এইখনতে আপোনালোকে কলে যে উপনিষদৰ ব্ৰহ্ম আৰু সিদ্ধিদাতা গণেশ একেৰ্জনাই— একে আদি দেৱতা। আৰু, কেৱল সিদ্ধিদাতা গণেশৰ মহিমা কীৰ্তনৰ কাৰণেই নতুনকৈ লিখাই পেলালে গণেশ পুৰাণ আৰু গণেশ উপনিষদ। কিন্তু শাস্ত্ৰত লিখা থাকিলেই প্ৰচাৰ-কাৰ্য বৰ লাহে লাহে হয়। সিমান বিলম্ব সহ্য কৰাৰ ধৈৰ্য নাই। গতিকে নাৰদ পুৰাণত গণেশ-স্তোত্ৰত লিখি পেলালে— এয়া, ৰবা, এইটো শ্লোক—শুনা—

অষ্টানাং ব্ৰাহ্মণানং চ লিখিত্বা যঃ সমৰ্পয়েৎ

তস্য বিদ্যা ভবেৎ সদ্য গণেশস্য প্ৰসাদতঃ।

অৰ্থাৎ গণেশ মাহাত্ম্য লিখি আঠজন ব্ৰাহ্মণক যিজনে দিয়ে তেওঁৰ গণেশৰ প্ৰসাদত সদ্য বিদ্যা লাভ হয়। মুঠ কথাত গণেশ-মাহাত্ম্য লিখি মানুহৰ মাজত হেণ্ড-বিলৰ দৰে বিতৰণ কৰিবলৈ মানুহক আহ্বান কৰা হ'ল— যাতে প্ৰচাৰটো অতি ক্ষিপ্ৰ আৰু ব্যাপক হয়।

কিন্তু ইমানকে কৰি ক্ষান্ত হলেই বিঘ্নকৰ্তা অপদেৱতা গুছি সিদ্ধিদাতা হৈ যাব জানো ? আৰু দেৱতা হলেই সেই দেৱতাৰ বাপেক-মাকো শ্ৰেষ্ঠ দেৱতা হ'ব নালাগিব জানো ? কৰা যাব, কি অসুবিধা আছে ? কৈ দিলে যে বেদ-ব্যাসে মহাভাৰত ৰচনাৰ সময়ত গণেশৰ বাহিৰে আন কাকো উপযুক্ত লিপিকাৰ বিচাৰি নাপালে। মহাভাৰত ৰচনা কৰাৰ বহুত কালৰ পাচত এই কথা লিখা হ'ল বুলি আপুনি ক'ব নেকি ? কলেও কওক, সেইবোৰ আপত্তি সময়ে নোহোৱা কৰি পেলাব বুলি সেই কালৰ পণ্ডিতবৰ্গই জানিছিল।

কিন্তু সিদ্ধিদাতাক অকল শ্ৰেষ্ঠ জ্ঞানী বুলি কলেইতো নহব, তাৰ উপযুক্ত প্ৰমাণো দিব লাগিব। গণেশ-গীতা নামেৰে এখন গীতাকে লিখি পেলালে বাপেকে। পঢ়িলে অৱশ্যে বুজা যায় যে শ্ৰীমদ্ভাগৱত

গীতাৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ ঠাইত গণেশক বহুৱাই গৈছে কোনোবা অল্পবুদ্ধিৰ পণ্ডিতে। হলেওতো গণেশ-গীতা এখন হ'ল— অৰ্থাৎ গণেশ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ সমানেই শ্ৰেষ্ঠ দেৱতা।

জন্ম সম্বন্ধেও গণেশক দেৱত্ব দিব লগা হ'ল। গণেশৰ জন্মত দেৱত্ব আৰোপ কৰাত লাগি গ'ল পণ্ডিতবৰ্গ। বৰাহপুৰাণে কলে অকল শিৱৰৰপৰাই গণেশৰ জন্ম—তাত মাতৃৰ প্ৰয়োজন হোৱা নাছিল। অৰ্থাৎ গণেশৰ জন্ম অলৌকিক। শিৱ পুৰাণ আদিৰ মতে কেৱল পাৰ্ৱতীৰপৰাই গণেশৰ জন্ম— তাত পুৰুষৰ সংযোগ নাছিল। পণ্ডিত-বোৰ কিন্তু বৰ ধূৰ্ত্ত দেই। কাৰোবাৰ, অৰ্থাৎ কোনোবা ৰজাৰ আদেশত চাগে পণ্ডিতবোৰে গণেশক সিদ্ধিদাতা কৰিছিল; নহলে আন যি কোনো প্ৰকাৰৰ শ্ৰেণী-স্বাৰ্থত পৰি। গতিকে, বাধ্য হৈ এনেকুৱা এক দেৱতাৰ সৃষ্টি কৰিব লগা হোৱাত বিৰক্ত হৈয়ে চাগে পণ্ডিতবোৰে গণেশৰ জন্ম যে স্বাভাৱিক নহয় তাৰ প্ৰমাণ স্বৰূপেই সিদ্ধিদাতাৰ জন্ম বৃত্তান্ত অস্বাভাৱিক কৰি লিখি গ'ল।

কিন্তু বেচেৰা পণ্ডিতবোৰৰ বিপদ হ'ল গণেশৰ হাতীৰ মূৰটো লৈ। কি কৰা যায় এতিয়া ? এই হাতীৰ মূৰটো ব্যাখ্যা কৰোঁতে পুৰাণ লিখোঁতাবোৰে যথেষ্ট কল্পনা-শক্তিৰ পৰিচয় দিছে। কিছুমানে লিখিলে যে শনিৰ দৃষ্টি পৰি শিশু গণেশৰ মূৰ ছিঁগিলত বিষ্ণুৱে আনি হাতীৰ মূৰ এটা লগাই দিলেহি। শিৱ পুৰাণ এখনৰ মতে ভৃগুৰামে যুদ্ধত গণেশৰ মূৰ ছিন্ন কৰিলত শিৱৰ অনুচৰ নন্দীয়ে ঐৰাৱতৰ মূৰটো আনি লগাই দিলেহি। এই বিষয়ত এটা কথা লিখোঁতাসকলে প্ৰকাৰান্তৰে কৈ গৈছে। গণেশ গণ অৰ্থাৎ জনজাতিৰ দলপতি হলেও মূৰটো কিন্তু দেৱলোকৰ ঐৰাৱতৰ। অৰ্থাৎ গণেশে বা গণসকলৰ দলপতি কিছুমানে সুবিধাভোগী হোৱাৰ লোভত শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ সুবিধা-ভোগী দলৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ হয়তো কৰিছিল, আৰু তাৰ কাৰণেই অধ্যাত্ম-বাদী সকলে গণেশক সিদ্ধিদাতা দেৱতা হিচাপে গ্ৰহণ কৰি আনবিলাক গণেশকো একে পথ লবলৈ প্ৰৰোচিত কৰিছিল।

কিন্তু, এই গণেশৰ জন্মৰ এটা অতি আচৰিত পৌৰাণিক কাহিনী আছে। সেই আখ্যান মতে শিৱ আৰু পাৰ্ৱতীয়ে এবাৰ হাতীৰ ভংগীত মৈথুন কৰিছিল আৰু সেই কাৰণেই গণেশৰ মূৰটো হাতীৰ হ'ল।

আন কিছুমানৰ মতে পাৰ্বতীয়ে স্নানৰ সময়ত নিজৰ গাৰ মলিৰে শিশু এটা খেলাৰ ছলেৰে গঢ়ি তাক প্ৰাণ দিলে। সেই শিশুৱেই গণেশ।

আন এখন পুৰাণ মতে পাৰ্ৱতীয়ে শিৱক সন্তান ভিক্ষা কৰিলত শিৱই পাৰ্বতীৰ বস্ত্ৰ-বস্ত্ৰেৰে এটা সন্তান সাজি পাৰ্বতীৰ কোলাত দিলে। পুৰাণৰ কল্পনাৰ শেষ নাই। এখন পুৰাণে কিন্তু গণেশ যে দেৱতা

বা আৰ্য-উদ্‌বৃত্ত-শ্ৰেণীৰ লোক নহয় সেই কথা প্ৰায় কৈয়েই পেলালে। এই আখ্যান মতে পাৰ্বতীয়ে এবাৰ স্নানৰ সময় গাত সনা তেল আৰু মলি মিহলাই গঙ্গাৰ পাৰত থকা গজাননা নামৰ এক ৰাক্ষসীক খাবলৈ দিয়ে। তাৰ ফলতে গজাননাৰ গৰ্ভত সন্তান জন্ম হলত সেই সন্তানক পাৰ্বতীয়ে গ্ৰহণ কৰে। সেই সন্তানেই গণেশ। এই আখ্যানে পৰিস্কাৰকৈ কৈছে যে গণেশৰ জন্ম দেৱতাৰ ঘৰত নহয়। দেৱলোকত গণেশ পোষ্য-সন্তানহে। কেৱল ইয়াত কোৱা নাই যে অসুৰ কুলজাত বিঘ্নৰাজক সংস্কাৰ কৰি দেৱলোকত স্হান দিওঁতে সিদ্ধিদাতা কৰি লোৱা হৈছিল।

আৰু আছে আখ্যান। এইটোৰ মতে ইন্দ্ৰ আদি অভিজাত দেৱতা-বোৰ এবাৰ বৰ বিপদত পৰিছিল। কাৰণ, তিৰোতা আৰু শূদ্ৰবোৰে দলে দলে সোমনাথ পাহাৰত থকা শিৱৰ ওচৰলৈ যাত্ৰা কৰিছিল। এই নিকৃষ্ট মানুহবোৰৰ শোভাযাত্ৰাই দেৱতাবোৰক ভয় খুৱাই দিলে। দেৱতাসকলে শিৱক গৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে সেই মানুহৰ শোভাযাত্ৰা বন্ধ কৰিবলৈ। শিৱ ৰাজি নহল। উপায় নাপাই দেৱতাসকল গ'ল পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ। পাৰ্ব-তীয়ে সন্মত হৈ এই ইতৰ মানুহৰ মিছিল বন্ধ কৰিবলৈকে বিঘ্ন-ৰাজৰূপী গণেশক সৃষ্টি কৰিছিল। অৰ্থাৎ গণেশ যে বিঘ্নৰাজ আছিল সেই কথা স্বীকাৰ কৰাৰ লগতে এই কথাও কৈ গৈছে যে শিৱ দেৱতাও জনগণৰ সপক্ষে আছিল। সেই কাৰণেই বোধকৰোঁ শিৱক দেৱত্ব দিয়াৰ পাচতো দেৱতাসকলে বৰ বিশ্বাস নকৰিছিল। মনত ৰখা উচিত যে মনুৰ মতে গণেশ শূদ্ৰৰ দেৱতা—

বিপ্ৰাণাং দৈৱতং শম্ভুঃ ক্ষত্ৰিয়াণাং তুমাধৰঃ।
বৈশ্যানাং তু ভবেৎ ব্ৰহ্মা শূদ্ৰাণাং গণনায়ক ।।

অৰ্থাৎ বিপ্ৰৰ দেৱতা শিৱ, ক্ষত্ৰিয়ৰ কৃষ্ণ, বৈশ্যৰ ব্ৰহ্মা আৰু শূদ্ৰৰ দেৱতা গণেশ। তাৰ মানে এই শেষৰটো আখ্যানেৰে পণ্ডিতে বোধকৰোঁ ইঙ্গিত দি গৈছে যে গণেশ শূদ্ৰৰ দেৱতা। আৰু শূদ্ৰৰ বিঘ্নকৰ্তা দেৱতা যে দেৱতাৰ কাৰণে সিদ্ধিদাতা হ'ব আৰু দেৱতাৰ সিদ্ধিদাতা যে শূদ্ৰগণৰ বিঘ্নকৰ্তা হ'বই, সেই কথা সহজে বুজিব পাৰি। শ্ৰেণীহীন আৰু শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজৰ মাজত এই আদৰ্শৰ পাৰ্থক্য আজি সকলো উপঢৌকন সত্বেও নগ্নৰূপত প্ৰকট।

বেদ উপনিষদৰ বহুত পিচত পুৰাণ। আৰু পুৰাণতহে গণেশৰ এয়া সিদ্ধিদাতা ৰূপে নৱ-জন্ম। তাৰ আগতেও কিন্তু গণেশ আছিল, কেৱল তেতিয়া সিদ্ধিদাতা নাছিল। সিদ্ধিদাতা হোৱাৰ আগৰ স্তৰত গণেশ আছিল বিঘ্নকৰ্তা। কিন্তু তাৰ আগতেও গণেশ আছিল— অৰ্থাৎ সবাতোকৈ প্ৰাচীন ঋক বেদতো গণেশ আছিল। উল্লেখযোগ্য যে প্ৰাচীন বৈদিক যুগত মানুহৰ এতিয়াৰ দৰে নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণী-বিভাগ হোৱাৰ নজিৰ নাই।

অভিজাত শ্ৰেণীৰ জন্ম হোৱাৰ আগতে গণ বা সাধাৰণ জনগণৰ দলবোৰৰ প্ৰতি ধৰ্ম-সাহিত্যত কোনো বিদ্বেষ নাই। সেই আদিম মানুহৰ কামনা আছিল অন্ন লাভ আৰু সন্তান লাভ। আজিকালিও অৱশ্যে আমাৰ দেশত অন্ন আৰু সন্তানৰ মাজত এটা সম্পৰ্ক আছে; অন্নৰ অভাৱ কমাবলৈ জন্ম-নিৰোধ কৰা হৈছে। সেই দিনত কিন্তু সকলো আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ একমাত্ৰ লক্ষ্য আছিল অন্ন আৰু সন্তান লাভ। সেই কালত এই দুটাই আছিল সম্পত্তি।

নামতে প্ৰমাণ যে গণ-সমাজৰ পতি বা গণদলপতিয়েই গণেশ। সমগ্ৰ ভাৰততে একে দিনাই ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিয়ে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰা নাছিল। আৰু ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ আয়ত্বৰ ভিতৰলৈ অহাৰ পাচতো গণ-সমাজৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰবোৰ নোহোৱা হৈ যোৱা নাছিল। বৰঞ্চ তেনেকুৱা গণ-সমাজৰ ধ্যান-ধাৰণাৰ ব্যাপকতা আৰু জনপ্ৰিয়তাই এমুঠি অভিজাত শাসক-শ্ৰেণীক ভয় খুৱাই দিছিল। সেই সময়তে নিশ্চয় গণেশৰ নাম বিঘ্নৰাজ হৈছিল। গণ বা গণেশ যে এজন নাছিল তাৰ প্ৰমাণো বহুত আছে শাস্ত্ৰতে। সেই আদিম গণবোৰক বিঘ্নৰাজ হোৱাৰ আগৰ কালত বিদ্বেষৰ চকুৰে চোৱা নাছিল ; কাৰণ সেই আদিম কালত গণ-সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিসম্পন্ন মানুহৰ মাজত পাৰ্থক্য আৰু বিৰোধ উপস্থিত হোৱা নাছিল। ঋকবেদৰ সবাতোকৈ প্ৰাচীন দ্বিতীয় মণ্ডলত আছে—

গণানাং ত্বা গণপতি হবামহে
কবিং কবীণামুপমশ্ৰবস্তমম্......

অৰ্থাৎ, হে ব্ৰহ্মণপতি, তুমি গণবোৰৰ ভিতৰত গণপতি, কবিসকলৰ ভিতৰত কবি, সকলো অন্নৰ উপমাস্বৰূপ অন্ন যিসকলৰ আছে তুমি সেই সকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ ..... । অৰ্থৰেপৰা বুজিব পৰা যায় যে গণৰ প্ৰতি বিদ্বেষ নথকাৰ উপৰিও এই মন্ত্ৰত কোনো অধ্যাত্মবাদৰ গোন্ধ নাই, তাৰ সলনি আছে অন্ন কামনা। এই মন্ত্ৰত শ্ৰৱ মানে অন্ন আৰু ব্ৰহ্মণ শব্দও অন্নবাচকেই ঃ ব্ৰহ্মণঃ অন্নস্য পৰিবৃঢ়স্য কৰ্মণো বা পতে পালয়িতঃ।

আকৌ বাজসনেয়ী সংহিতাত আছে—

গণানাং ত্বাং গণপতি হবামহে
প্ৰিয়ানাং ত্বাং প্ৰিয়পতি হবামহে.........

মইতো সেই কাৰণেই বাৰে বাৰে তহ'তক কও', হেৰ' ভাৰতবৰ্ষৰ বৰ্তমান বুজিবলৈ হলে এই দেশৰ অতীতক বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰে বুজিবলৈ শিকিবিহ'ক, ভাৰতৰ ইতিহাস ভালকৈ শিকিবিহ'ক। এই গণেশ নামৰ দেৱতাজন ভাৰতৰ আদিম যুগক বুজিবলৈ আমাৰ কাৰণে একে-বাৰে সিদ্ধিদাতা। এই গণেশৰ লগে লগে আদিৰেপৰা থাকিলেই আমি ভাৰতৰ সমাজ বিকাশৰ ধাৰাত শ্ৰেণীহীন সমাজ, ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ বিকাশ, অধ্যাত্মবাদী চেতনাৰ প্ৰাৰম্ভণ, ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ আবিৰ্ভাৱ, শ্ৰেণী-

সংঘৰ্ষ আদি স্তৰবোৰ দেখা পাওঁ। যি সময়ত গণেশৰ বা গণপতিৰ প্ৰতি বিদ্বেষ নাই, সেই সময়ত সমাজত শ্ৰেণী-বিভাগ হোৱা নাছিল, মানসিক চিন্তা কৰা মানুহবোৰ শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভবা নহৈছিল, অভিজাত শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হোৱা নাছিল, ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ উদ্ভৱ হোৱা নাছিল। তাৰ পাচত গণেশ বিঘ্নকৰ্তা হোৱা দিনত সমাজত ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ উদ্ভৱ হৈছিল, সেই শক্তিৰ লগত পুৰণি যৌথ জীৱন যাপন কৰা মানুহৰ সংঘৰ্ষ হৈছিল, ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ লগত গণ-সংস্কৃতিৰ সংঘৰ্ষ আৰম্ভ হৈছিল। গণেশ সিদ্ধিদাতা হোৱা কালত গণ-শক্তিৰ ক্ষমতাসম্পন্ন গণপতি কিছুমানক ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিয়ে তোষা-মোদেৰে কিনি পেলাইছিল। সেই সময়ত গণ-সাধাৰণ আৰু গণপতিৰ মাজত বিৰোধ উৎপত্তি হোৱা স্বাভাৱিক। ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাসত এটা কথা সদায় স্পষ্ট। এই দেশত ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ অধিনায়ক সকলে সদায় বৈদিক গৰিমা আৰু দৈৱ-ঐতিহ্য আহৰণ কৰি লয়। আনকি সৌ সিদিনাৰ ক্ষুদ্ৰ শিৱা-জীয়েও ৰাষ্ট্ৰ-শক্তি লাভ কৰাৰ পাচত গাৰ্গভট্টক নি তেওঁৰ গণনাৰে নিজক ক্ষত্ৰিয় বুলি প্ৰমাণ কৰালে। গতিকেই গণেশক সিদ্ধিদাতা বুলি দেৱতা হিচাপে গ্ৰহণ কৰোঁতে দেৱ-লোকৰ সন্তান বুলি ব্যাখ্যা দিয়াটো অতি সাধাৰণ ঘটনা। বৈদিক যুগত বাস কৰা আৰ্য-অনাৰ্য সকলো মানু-হৰে যে এটা অতীত আছে, তেওঁবিলাক সকলোৱেই যে এসময়ত গণ-সমাজত বাস কৰিছিল, এই সত্য আমি আৰ্যৰ কথা কওঁতে পাহৰি যাওঁ । ইতিহাসৰ পাঠ্য-পুথি পঢ়ি আমাৰ এনেহে ধাৰণা হয় যেন অনাৰ্যবোৰ ভাৰতৰ অসভ্য আদিম অধিবাসী আৰু আৰ্যবোৰ সুসভ্য পৰাক্ৰমী জাতি। কথাটো একেবাৰে ভ্ৰান্তিমূলক —বিশেষকৈ দুই জাতিক দিয়া নাম দুটাৰ কাৰণে। আচলতে ভাৰতত সেই আদিম কালত মহে-ঞ্জোদাৰোৰ দৰে নগৰ স্থাপন কৰা কৃষিজীৱী মাতৃ-প্ৰধান আদিম মানুহ-বোৰ নতুনকৈ অহা আৰ্যতকৈ অসভ্য নাছিল। আৰ্যবোৰে সেই মানুহ-বোৰৰ পৰাই ভাষা, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ-যাদু আদিৰ উপৰিও খেতি কৰিবলৈ শিকিছিল। কিন্তু নগৰ নিৰ্মাণ পৰ্যন্ত আগুৱাই যোৱা সেই আদিম সমাজত এক স্থবিৰতাই দেখা দিছিল। নগৰ নিৰ্মাণ কৰা মানেই এক-প্ৰকাৰ আদিম ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ আৰু পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। নিশ্চয় সেই সমাজতে দলপতি বা ৰাষ্ট্ৰ-শক্তি পোৱা শ্ৰেণীৰ লগত গণ-শক্তিৰ বিৰোধ উপস্থিত হৈছিল। সেই সময়তে আহি পালে অঘৰী আৰু পশু-পালক আৰ্যবোৰ। অঘৰী জীৱন কটোৱা মানুহে কৃষিজীৱী আদিম মানুহৰ স্থায়ী খেতি-বাতি আৰু স্থায়ী বসতিলৈ লুভীয়া চকুৰে চালে। আৰম্ভ হ'ল সংঘৰ্ষ। সেই সংঘৰ্ষ নিশ্চয় বৰ দীঘলীয়া। সেই সংঘৰ্ষৰ মাজতে আৰ্য আৰু অনাৰ্য উভয়ৰে গণ পাতি থকা অনুন্নত মানুহবোৰ সাধাৰণ ৰাইজ হৈ ৰ'ল আৰু অনাৰ্যৰপৰা শিকা ভাষা আৰু লাভ কৰা ৰাষ্ট্ৰ-শাসন জ্ঞান কামত লগাই ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ লগে লগে সুবিধাভোগী শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হ'ল। এই সুবিধাভোগী শ্ৰেণীৰ আজিৰ সময়ৰ চিন্তা-প্ৰসূত সন্তান ভাৰতীয় অধ্যাত্মবাদ। আৰু সেই

অধ্যাত্মবাদেই আমাৰ গণেশক এসময়ত নিজৰ দেৱতা হিচাপে গ্ৰহণ কৰি ললে। এই আৰ্যবোৰো একালত গণ-সমাজত বাস কৰাৰ চিন বৈদিক সাহিত্যতে আছে।

সিদ্ধিদাতাৰ হৈ ইতিমধ্যে পণ্ডিতসকলে ডবা কোবায়ে আছে। কোবাই থাওক। আমি ইতিমধ্যে সাধাৰণ গণেশৰপৰা বিঘ্নৰাজলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা গণেশক এবাৰ চাই লওঁ।

অধ্যাপক ৰাভাৰ মনৰ মাজত খেলাই যোৱা কথাবোৰৰ প্ৰায়খিনিয়েই মনতে আছিল। কেতিয়াবা দুই এষাৰ তেওঁ ডাঙৰকৈ কৈছিল। বিভিন্ন পুথি-পাঁজি মেলি দৰ্কাৰি কথাখিনি তেওঁ চিন দি গৈ আছিল। বাহিৰৰ জগতৰ লগত সেই সময়ত ৰাভাৰ সম্বন্ধ একেবাৰে নাছিল। এনেকুৱাকৈ পুৱাতে থকা বাপেকক লাহৰীয়ে কেতিয়াও আমনি নকৰে। লাহৰীয়ে জানে যে বাভাক বিশ্ববিদ্যালয়ত পণ্ডিতসকলে কেতিয়াবা পাগল, কেতিয়াবা হিন্দু ধৰ্ম-বিদ্বেষী, কেতিয়াবা নিজৰ জনজাতীয় সংকীৰ্ণ স্বাৰ্থত আত্মনিয়োগ কৰা মূৰ্খ, আদি বুলি কয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা অধ্যাপক ৰাভাক ৰাষ্ট্ৰ-স্বাৰ্থৰ বিৰুদ্ধে যোৱা মতলবী, প্ৰচলিত 'গণতন্ত্ৰ'ৰ বিৰুদ্ধে যোৱা সাম্যবাদী গণতন্ত্ৰত বিশ্বাসী বিপ্লৱী, পাণ্ডিত্যাভিমানী মূৰ্খ, আদি বিশেষণেৰেও কাকতে-পত্ৰে সমালোচনা কৰা লাহৰীয়ে পায়। তেনেকুৱা এটা সমালোচনাকে এবাৰ পঢ়ি হাঁহি ৰাভাই কৈছিল ঃ মই এতিয়া সিহঁতৰ কাৰণে বিঘ্নকৰ্তা। সিহঁতৰহে অধিকাৰ বুলি ভবা ৰাজনীতিত মই হাত দিছোঁ। আৰু কিছুদিন পিচত চাবি যে সিহঁতে মোক ধন-সোণ দি কিনি 'সিদ্ধিদাতা' কৰিব খুজিব— যাতে অপ্যায়িত হৈ মই সেই অৰম্হাত সিহঁতৰ সপক্ষে কোৱা কথাবোৰ আমাৰ মানুহৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰি বুজাব পাৰে যে মোৰ নিচিনা বিজ্ঞ আৰু জনজাতীয় নেতা এজনেও সিহঁতৰ ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ নীতিক সমৰ্থন কৰোঁ। কিন্তু লাহৰী তইতো জান যে সেই উদ্দেশ্য সিহঁতৰ সিদ্ধি নহ'ব। মোক, মোৰ নিচিনা দহজনক, বিভীষণ কৰিব পাৰিলেও লাভ নাই; কাৰণ হেজাৰ-হেজাৰ লাখ-লাখ মানুহে ইমান ঐতিহাসিক জ্ঞানেৰে চহকী নোহোৱাকৈও শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজ ভাঙি দিবলৈ নিজক সাজু কৰিছে— ৰাইজে নখ জোকাৰিছে।

জপৰা চুলিৰে তলমূৰ কৰি, মাজে মাজে চচমাত হাত দি এইবাৰ অধ্যাপক ৰাভাই বিঘ্নৰাজ গণেশৰ বিবৰণ থকা পুথি-পাঁজি আৰু নিদৰ্শনবোৰ গোটাই ললে।

ঃ এয়া, এয়া আমাৰ বিঘ্নৰাজ। বাঃ বিঘ্নৰাজ।।গণেশ আমাৰ কিমান আপোন, আজিও কিমান আমাৰ নিজৰে নিচিনা। এইজন বিঘ্নৰাজ

ডাঙৰ ডাঙৰ ব্যৱসায়ীয়ে শোষণৰ ক্ষমতা বা অধিকাৰ হিচাপে দোকানৰ একোণত সসম্মানে থোৱা সিদ্ধিদাতা নহয়; সেইদল সুবিধাভোগীয়ে একেবাৰে সকলোৰে মনৰ পৰা নিৰ্মূল কৰিব খোজা বিঘ্নৰাজ গণেশ-জনহে।

এইজনৰ কথা কওঁতে ডবা কোবাবলৈ নাই। কাৰণ বিশ্বেষৰ জালত পণ্ডিতসকলৰ মুখেদি বিঘ্নৰাজৰ নামত এনেকুৱা কথা ওলাইছে যে লাজত ওৰণি টনা বোৱাৰীৰ বাকীবোৰ নিলাজ ঠাই অসাৱধানবশতঃ ওলাই পৰাৰ অৱস্থা হৈছে; অৰ্থাৎ পণ্ডিতসকলে আৰু ভদ্ৰতা ৰক্ষা কৰিব পৰা নাই। যিশু খৃষ্টৰ জন্মৰ অন্ততঃ চাৰিশ বছৰ আগতে লিখা মানৱগৃহ্যসূত্ৰত গণেশৰ যি আতংকজনক বৰ্ণনা আছে, তাক পঢ়িলে কোনেও সেইজন গণেশ দেৱতাই পিচলৈ সিদ্ধিদাতা হ'ল বুলি ভাবিব নোৱাৰে। বাঃ, পবিত্ৰ মন্ত্ৰৰ দৰে সংস্কৃতত লিখা কথাকিটা সুৰ লগাই পঢ়িবলৈ বঢ়িয়া—

বিনায়কঃ কৰ্মবিঘ্নসিদ্ধ্যৰ্থং বিনিযোজিতঃ।
গণ নামাধিপত্যে চ ৰুদ্ৰেণ ব্ৰহ্মণা তথা ॥
তেনোপস্মৃষ্টো যস্তস্য লক্ষণানি নিবোধত।
স্বপ্নে ইব গাহতে ইত্যৰ্থং জলং মুণ্ডাংশ্চ পশ্যতি ॥
কাষায় বাসসশ্চৈব ক্ৰব্যাদাংশ্চাধিৰোহিত ।
অন্ত্যজৈৰ্গৰ্দভৈৰুষ্ট্ৰৈঃ সহৈ বস্ত্ৰাবতিষ্ঠতে ॥
ব্ৰজন্তশু তথাত্মানং মন্যতে'নুগতং পৰৈঃ ।
বিমনা বিফলাৰম্ভঃ সংসাদত্য নিমিত্ততঃ ॥
তেনোপসৃষ্টো লভতে ন ৰাজ্যং ৰাজনন্দনঃ।
কুমাৰী ন চ ভৰ্ত্তাৰমপত্যং ন চ গৰ্ভিনী ॥
আচাৰ্য্যত্বং স্ত্ৰোতিয়শ্চ ন শিষ্যো'ধ্যয়নং তথা ।
বনিগ্লাভং চ চাপ্নোতি কৃষিষ্কৈৰ কৃষীবলঃ ॥

মন্ত্ৰ পঢ়ি উঠি এইবাৰ অৰ্থটো পঢ়ক। অৰ্থ কৰিছে এজন পণ্ডিতেই। এয়া ঃ কৰ্মবিঘ্নৰ কাৰণেই বিনাযক বা গণেশক ব্ৰহ্মা-বিষ্ণু-মহেশ্বৰে গণ বিলাকৰ আধিপত্য দিছে। তেওঁ অৰ্থাৎ গণেশ যাৰ গাত লম্ভে, সেই-জনৰ অৱস্থা কি হয় শুনাহ'ক। সেই গণেশ লম্ভা মানুহজনে যেন পানীত গা ধুইছে, যেন মূৰ খুৰোৱা মানুহ দেখিছে, যেন আমমাংসাশী জন্তুৰ ওপৰত আৰোহণ কৰিছে অথচ ইচ্ছা মতে দৌৰিব নোৱাৰাৰ কাৰণে পিচে পিচে যোৱা শত্ৰুৰ কবলত পৰিছে— এনেকুৱা স্বপ্ন দেখে। সেইজন মানুহ সদায় অন্যমনস্ক হৈ থাকে, তেওঁ আৰম্ভ কৰা কোনো কামেই সিদ্ধি নহয়গৈ আৰু তেওঁ অকাৰণত বিষণ্ণ হয়। গণেশ লম্ভিলে ৰাজকুমাৰৰ ৰাজ্যলাভ নহয়, কুমাৰীয়ে বিচৰা স্বামী নাপায়, গৰ্ভ-ৱতীয়ে সন্তান নাপায়, ঋতুমতী নাৰীয়ে গৰ্ভধাৰণ কৰিব নোৱাৰে, শ্ৰোত্ৰিয়তাৰ আচাৰ্য লাভ নহয়, শিষ্যৰ অধ্যয়ন নহয়, বণিকৰ বাণিজ্যত মুনাফা নহয় আৰু কৃষকৰ খেতিৰ ফল বেয়া হয়।

পূজা কৰক এতিয়া এই ভয়াবহ গণেশক। এই গণেশক মানুহে এসময়ত পূজা কৰিছিল তেওঁৰ বিষদৃষ্টি নপৰিবৰ কাৰণে ঘোচ দিবলৈ। এনেকুৱা এজন দেৱতাক সেই কাৰণেই বিঘ্নেশ, বিঘ্নকৃৎ, বিঘ্নেশ্বৰ, বিঘ্নৰাজ আদি নাম দিছিল। মহা দুৰ্বৃত্ত এটা, কেৱল গণ্ড-গোল লগাই ফুৰে। পিচত অৱশ্যে গণেশ সিদ্ধিদাতা হলত এইবোৰ শব্দৰ অৰ্থ কৰা হ'ল বিঘ্ন দূৰ কৰাৰ ক্ষমতা থকা দেৱতা বুলি।

আকৌ, এযা চাওক, গণেশৰ নাম একদন্ত। আনটো দাঁত কলৈ গ'ল ? শাস্ত্ৰ মতে দাঁতেৰে বহুত শত্ৰু বিনাশি তেওঁৰ থকাটো দাঁতো তেজেৰে ৰঙা। হওক বাৰু। আনটো দাঁত ? পৰশুৰামৰ সৈতে যুদ্ধ লাগোঁতে পৰশুৰামৰ কুঠাৰৰ আঘাতত এটা দাঁত ভাগিল। ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত-পুৰাণত অবশ্যে লিখা আছে গণেশ পৰশুৰামতকৈ বহুত শক্তিমান; কিন্তু গণেশৰ পিতাক শিৱই পৰশুৰামক দিয়া অস্ত্ৰক প্ৰত্যাঘাত কৰি গণেশে পিতাকক অপমান কৰিব নুখুজিলে।' সেইটো বাৰু বাদ। কিন্তু গণেশৰ যুদ্ধ হৈছিল কাৰ লগত ? নিজৰ দাঁত হেৰুউৱা যুদ্ধত গণেশৰ শত্ৰুপক্ষ আছিল পৰশুৰাম। এই পৰশুৰাম কোন ? হিংসাৰ ভেটিত ব্ৰাহ্মণ্য আধিপত্য প্ৰবৰ্তনৰ জঙ্গী চেষ্টা কৰা ব্ৰাহ্মণ। তাৰ মানে সেই ব্ৰাহ্মণ্য আধিপত্য প্ৰতিষ্ঠাতাৰ লগত গণেশৰ যুদ্ধ হৈছিল আৰু যি কোনো কাৰণতে হওক, সেই যুদ্ধত গণেশ জিকিছিল যদিও, এটা দাঁত হেৰুৱাইছিল। তাৰ মানে এটা যুগত গণেশৰ শত্ৰু আছিল পুৰোহিত শ্ৰেণী।

অতি পুৰণি পাথৰৰ গণেশ-মূৰ্তিত গণেশৰ চেহেৰা দেখিলে ভয় লগা। আৰু, এই গণেশ কাৰ দেৱতা ? শূদ্ৰৰ। সেই শূদ্ৰবোৰক কি দিব লাগে ? সিহঁত কিহৰ যোগ্য ? একেজন মনুৱেই কৈছে—

উচ্ছিষ্টমন্নং দাতব্যং জীৰ্ণানি বসনানিচ।
পুলকাশ্চৈব ধান্যানং জীৰ্ণাশ্চৈব পৰিচ্ছদাঃ ॥

খাই এৰা ভাত, ফটা কাপোৰ, পতান ধান— এইবোৰ দিব লাগে। সেইবোৰৰ দেৱতাটো কিমান ভাল হ'ব পাৰে ?

ঠিক ঠিক, এই কথাটো মনত ৰখা দৰ্কাৰ, অৰ্থাৎ গণ, শ্ৰেণী, ব্ৰাত, বাহীক, সংঘ আৰু পাষণ্ড শব্দেৰে একেবিধ গণসমাজত বাস কৰা যৌথ জীৱন যাপন কৰা মানুহৰ কথাকে বুজায়। তেন্তে ভালেই হ'ল। অ' যামিনী, যামিনী, এয়া শুন তোৰ মহাভাৰতৰ কাহিনী। এইটো কলৈ গ'ল ? আহ, বহ, শুনি যা। মহাভাৰতত তোৰ কৰ্ণ মহাবীৰে কৈছে—

ঃ হে মদ্ৰৰাজ, মই ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ আগত ব্ৰাহ্মণে কোৱা যি কথা শুনিছোঁ, তাকে কওঁ। ব্ৰাহ্মণসকলে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ মন্দিৰত বিবিধ বিচিত্ৰ দেশৰ আৰু পুৰণি ৰজাসকলৰ বৃত্তান্ত কৈছিল। তাতে এদিন এজন ব্ৰাহ্মণে বাহীক আৰু মদ্ৰদেশৰ মানুহবোৰৰ নিন্দা • কৰি কৈছিল, হে

ৰাজন, হিমালয়, গংগা, সৰস্বতী, যমুনা আৰু কুৰুক্ষেত্ৰৰ বাহিৰত থকা, সিন্ধু নদী আৰু তাৰ পাঁচখন উপ-নৈৰ পৰা দূৰ প্ৰদেশত থকা, সেই অনাৰ্য বাহীকবোৰক পৰিত্যাগ কৰা উচিত।......... মই নিতান্ত নিগূঢ় কাৰ্যৰ কাৰণে বাহীকবিলাকৰ মাজত বাস কৰিছিলোঁ; সেই কাৰণেই সিহঁতৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ জানি আহিছোঁ।.........তাৰ আচাৰভ্ৰষ্ট মানুহবোৰে গৌৰী সুৰা পান আৰু নহৰুৰ লগত ভৃষ্ট যৱ, অপূপ আৰু গোমাংস ভোজন কৰে। তাৰ তিৰোতাবোৰে মত্ত, বিবস্ত্ৰা আৰু মাল্য-চন্দন বিবৰ্জিতা হৈ নগৰৰ গৃহ-প্ৰাচীৰৰ ওচৰতে নৃত্য কৰে আৰু গাধ আৰু উটৰ দৰে চিৎকাৰ কৰি অশ্লীল গান গায়। সিহঁতে নিজ বা আনৰ স্বামী বুলি ভেদ-জ্ঞান নকৰি বিবেক-বিহীন হৈ বিহাৰ কৰি স্বেচ্ছাক্ৰমে পুৰুষবোৰক আহ্লাদ কৰি আমন্ত্ৰণ কৰে।........ বাহীক দেশত শাকল নামে এখন নগৰ আছে। তাত এক ৰাক্ষসীয়ে প্ৰতিটো কৃষ্ণা চতুৰ্দশীৰ নিশা দুন্দুভি ধ্বনি কৰি গীত গাই গাই কয়— হায়, মই কিমান দিন পাচত পুনৰ শাকল নগৰত সুসজ্জিতা হৈ গৌৰীবোৰৰ লগত গৌৰীসুধা পান আৰু গোমাংস আৰু পালাণ্ডুযুক্ত মেষমাংস ভোজন কৰি বাহেয়িক সংগীত কৰিবলৈ পাম। সিহঁতৰ মতে যি মানুহে বৰাহ, কুক্কুট, গোঁ, গৰ্দভ, উষ্ট্ৰ আৰু মেষৰ মাংস ভোজন নকৰে, সেইবোৰৰ জন্ম নিৰৰ্থক। হে শল্য, শাকল দেশৰ আবাল বৃদ্ধ সকলোৱেই সুৰা পানত মত্ত হৈ গীত গায়। এতেকে কেনেকৈ সিহঁতৰ ধৰ্ম-জ্ঞান লাভ সম্ভৱ হ'ব পাৰে।

হে মদ্ৰৰাজ, আন এজন ব্ৰাহ্মণে কুৰু সভাত কৈছিল যে হিমাচলৰ বহিৰ্ভাগত পীলু বন আছে আৰু পঞ্চ উপনদী সহ সিন্ধু নদ বিদ্যমান, সেই অৰট্টদেশ নিতান্ত ধৰ্মহীন, তালৈ যোৱা অবিধেয়। ব্ৰাহ্মণ, দেৱতা আৰু পিতৃলোকে ধৰ্মভ্ৰষ্ট সংস্কাৰহীন এই অৰট্টদেশীয় বাহীকবোৰৰ পূজা গ্ৰহণ নকৰে।. ....

হে শল্য, যি মানুহে উট আদিৰ গাখীৰ ওহাৰত মুখ দি খায়, অচ্যুত স্হলত বাস কৰে, তাৰ কেনেকৈ স্বৰ্গলাভ হ'ব ? পঞ্চনদী পৰ্বতৰ পৰা ওলাই যি ঠাইত প্ৰবাহিত হৈছে, সেই ঠাইৰ নাম অৰট্ট; সাধুলোক কেতিয়াও তাত দুদিনো নাথাকে। বিপাশা নদীত বাহ আৰু বাহীক নামৰ দুটা পিশাচ আছে। বাহীকবোৰ সিহঁতৰে সন্তান। সেই বাহীকবোৰক প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাই সৃষ্টি কৰা নাই। গতিকে এই হীনযোনি মানুহবোৰৰ কেনেকৈ ধৰ্ম-জ্ঞান হ'ব ? ধৰ্ম-বিবৰ্জিত কাৰস্কৰ, মহিষক, কালিংগ, কেৰল, কৰ্কোটক আৰু বীৰকবোৰক পৰিত্যাগ কৰা কৰ্তব্য। হে মহাৰাজ, সেই ব্ৰাহ্মণে তীৰ্থ গমনৰ পথত সেই অৰট্ট দেশত এৰাতি কটাইছিল। সেই নিশাই এজনী উচ্ছৃংখল মেখলা ৰাক্ষসীয়ে ব্ৰাহ্মণক এইবোৰ কাহিনী কৈছিল। সেই অৰট্ট দেশ বাহীকৰ বাসস্হান; তাত বাস কৰা হতভাগ্য ব্ৰাহ্মণ কিজনৰ বেদাধ্যয়ন বা যজ্ঞানুষ্ঠান নাই। দেৱতাই সেই ব্ৰতবিহীন দুৰাচাৰবোৰৰ

অন্ন ভোজন নকৰে। অৰট্ট দেশৰ দৰে প্ৰস্হল, মদ্র, গন্ধাৰ, খস, বসাতি সিন্ধু আৰু সোবীৰ দেশত এনেকুৱা কুৎসিৎ ব্যৱহাৰ প্ৰচলিত আছে।

হে মদ্ৰৰাজ, কিছুদিন আগতে আমাৰ তাত আলহী থাকোঁতে ব্ৰাহ্মণে কৈছিল যে গান্ধাৰ, মদ্রক আৰু বাহীকবোৰৰ সকলোৱেই কামাচাৰী, লঘুচেতা আৰু সংকীৰ্ণ। আন এজন ব্ৰাহ্মণে মোক কৈছিল যে পূৰ্বণি কালত অৰট্ট দেশীয় দস্যুবোৰে এক পতিব্ৰতা সীমান্তিনীক অপহৰণ কৰি সতীত্ব হৰণ কৰিলত তেওঁ এই বুলি শাপ দিছিল, “ এই নৰাধম-বোৰ, তহঁতে অধৰ্মাচৰণ কৰি মোৰ সতীত্ব ভংগ কৰিলি; গতিকে তহঁতৰ সকলোবোৰ তিৰোতাই ব্যভিচাৰিণী হ’ব। তহঁত কেতিয়াও এই শাপৰ পৰা মুক্ত নহৱ।” এই কাৰণেই অৰট্ট দেশত সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰ পুতেকে নাপায়, ভাগিনীয়েকেহে পায়।.........

হ’বনে যামিনী। তই গলিয়েই। বাৰু যা। আচ্ছা, এই অৰট্ট দেশ হৰপ্প বা হৰপ্পা নহয়নে ? ভাগিনীয়েকে উত্তৰাধিকাৰ পোৱাই মাতৃ-কেন্দ্ৰিক সমাজ নুবুজায়নে ? আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ পণ্ডিত পাণিনিৰ মতে এই বাহীকবোৰেই আয়ুধজীৱী সংঘ বা গণৰ দৃষ্টান্ত নহয় জানো ? তাৰ মানে বাহীকবোৰ গণ আৰু সেই গণৰে দেবতা গণেশ। তেন্তে গণ বা গণেশৰ প্ৰতি ঘৃণা মহাভাৰততো আছে। সেইবোৰ বাৰু দেখা যাব। কিন্তু মহাবীৰ কৰ্ণই এজন ব্ৰাহ্মণে কোৱা বুলি যিখিনি কথা কলে, সেইখিনিত এটা কথা মন কৰিছেনে ? ব্ৰাহ্মণজনে কলে যে নিতান্ত নিগূঢ় কাৰ্য কাৰণত তেওঁ বাহীকবিলাকৰ লগত বাস কৰিছিল। কিন্তু সেই নিগূঢ় কাৰ্য-কাৰণ কি হ’ব পাৰে ? কিবা হ’ব পাৰেনে ?

পাৰে পাৰে। তাৰ উদাহৰণ আছে। উদাহৰণটো শাস্ত্ৰৰপৰা দাঙি ধৰাৰ আগতে এটা কথা বুজা প্ৰয়োজন। সেই কালৰ শাসক-শ্ৰেণীয়ে সেই গণ বা সংঘবোৰক ভাঙিবৰ কাৰণে কিমান নিলাজ আৰু দুনীতিমূলক ব্যৱস্হা লৈছিল, তাৰ প্ৰমাণ দিব পৰা উদাহৰণ আছে আৰু কৰ্ণই বৰ্ণোৱা ব্ৰাহ্মণৰ নিগূঢ় কাৰ্য-কাৰণ তেনেকুৱা এক ৰাজাজ্ঞাৱশতঃ হোৱা স্বাভাৱিক। অৰ্থাৎ কোনোবা ৰজায়েই সেই ব্ৰাহ্মণক এক গুপুত কাৰ্যৰ ভাৰ দি বাহীকৰ দেশলৈ পঠাইছিল। সেই একে গণবোৰ ভাঙি চুৰমাৰ কৰিবৰ কাৰণে ৰাজনীতিজ্ঞ ঋষি কৌটিল্যই মদ আৰু গণিকা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈতো কৈছেই, কেনেকৈ গুপ্তচৰ পঠাব লাগে তাকো বৰ্ণাই গৈছে। কিন্তু কথা হ’ল, এই গণবিলাকক লৈ কৌটিল্য তথা ৰাজ-শক্তিৰ ইমান মূৰ কামোৰণি কিয় ? সেই কথা কৌটিল্যই নিজে কৈ গৈছে। এই গণ-শক্তিক ৰাজ-শক্তিয়ে ভয় কৰিছিল। কিয় ? একতা, গণ-বন্ধন group-bond ৰ কাৰণে। কোনোবা ৰজাই সিহঁতক, অৰ্থাৎ কোনোবা গণপতি বা গণেশক, মিত্ৰভাৱে ললেও সেই ৰজাও গণবোৰৰ দৰেই অধইচ হৈ পৰাৰ

সম্ভাৱনা। গতিকে, এই গণবোৰক শক্তিহীন কৰাৰ একমাত্ৰ উপায় হ'ল সিহঁতৰ একতা ভাঙি দিয়া। আৰু তাকে কৰাৰ বিধান দিলে কৌটিল্যই— মদ, গণিকা দি আৰু গুপ্তচৰৰ যোগেদি সেইবোৰ মানুহৰ মাজত হাই-কাজিয়া সৃষ্টি কৰি সিহঁতৰ একতা ভঙাৰ উপায় বিধান কৰিলে। এয়া চাওক, কৌটিল্যৰ বিধান আৰু সেই বিধানকে কুৰি শতিকাতো জনজাতিৰ বিৰুদ্ধে ব্যৱহাৰ কৰা হয়নে নহয় ভাবি চাওক, কৌটিল্যৰ মতে—

ঃ. .... সংঘৰ (বা গণ বা জনজাতীয় সমাজৰ) ওচৰ চাপি সত্ৰি নামৰ গুপ্তচৰ বা গূঢ় পুৰুষসকলে (নিগূঢ় কাৰণত বাহীকৰ দেশলৈ যোৱা কৰ্ণ-বৰ্ণিত ব্ৰাহ্মণৰ দৰে) গণ বা সংঘীবিলাকৰ পৰস্পৰৰ মাজত থকা দোষ, দ্বেষ, ৰোষ, অপকাৰ আদি উপলক্ষ্যত হোৱা বৈৰীভাৱ, দ্ৰোহ আৰু কাজিয়াৰ কাৰণ উপলব্ধি কৰি সিহঁতৰ মাজত ক্ৰমশঃ ভেদ ভাৱ সুমাই দিব আৰু সিহঁতক এই বুলি কব, "অমুক গণ বা সংঘই তহঁতৰ গণ বা সংঘৰ এনেকুৱা বেয়া বদনাম কৈছে।" একেদৰেই আন আন সংঘতো ইটোৰ বিৰুদ্ধে সিটোক কৈ ভেদ ভাৱ আনিব লাগিব। পৰস্পৰৰ প্ৰতি বদ্ধ ভাবাপন্ন সংঘীবিলাকৰ মাজত আচাৰ্য-ব্যঞ্জন গূঢ় পুৰুষসকলে বিদ্যা, শিল্প, জুৱা-খেল আৰু বৈবাহিক বিষয়ত শিশুসুলভ কাজিয়াৰ সৃষ্টি কৰি দিব। . . সংঘৰ সমাজত হীনবিলাকৰ লগত বিশিষ্টসকলৰ একেলগে ভোজন আৰু বিবাহ সম্বন্ধ এই গুপ্তচৰসকলে নিষিদ্ধ কৰি দিব (অৰ্থাৎ সমাজত শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ উচ্চ-নীচ ভাব আনি দিব) .... অথবা সেই গণ-সমাজত কিবা ব্যৱহাৰ ন্যায্যভাবে নিৰ্ণীত হলেও এই ব্ৰাহ্মণ-গুপ্তচৰসকলে তাৰ বিপৰীতে গৈ অন্য মত সমৰ্থন কৰি বুজাব বা শুনাব। অথবা তীক্ষ্ণ নামৰ গূঢ় পুৰুষসকলে তাত থাকোঁতে ৰাতি সংঘীবোৰৰ মাজত কিবা বিবাদ লাগিলে যি কোনো এক পক্ষৰ দ্ৰব্য-পশু-মানুহ নষ্ট কৰি আনটো পক্ষৰ গাত তেনে কাৰ্যৰ দোষ আৰোপ কৰি দুয়ো পক্ষৰ মাজত যুঁজ লগাই দিব। . . যুঁজৰ শেষ হলে শৌণ্ডিক আৰু সৌৰিকৰ বেশধাৰী গূঢ় পুৰুষসকলে নিজ পুত্ৰ বা স্ত্ৰীৰ মৰণ হোৱা বুলি চেলু ধৰি প্ৰেতৰ উদ্দেশ্যে অৰ্পণ কৰা বুলি মদ উলিয়াব আৰু সেই মদনৰসযুক্ত মদৰ শত-শত কলহ সংঘীবোৰক দিব। .. ... অথবা কুলটা স্ত্ৰীৰ গিৰিহঁত হৈ বা প্লৱক, নট, নৰ্তক বা যাদুকৰৰ বেশ ধৰি থকা গুপ্তচৰসকলে পৰম ৰূপ-যৌৱন বিশিষ্ট স্ত্ৰীলোকৰদ্বাৰা সংঘৰ মুখ্য বা গণপতিবোৰক উন্মাদিত কৰাব। সংঘমুখ্য বিলাক এইদৰে স্ত্ৰীলোলুপ হোৱাৰ পাচত সিহঁতৰ ভিতৰতে অন্যতম কোনোৱা এটাৰ স্ত্ৰীৰ প্ৰতি বিশ্বাস উৎপাদন কৰাই, মিলনৰ গুপ্তস্থান ঠিক হোৱাৰ পাচত, সেই ৰমণীক অন্য এক সংঘমুখ্যৰদ্বাৰা অন্য ঠাইলৈ নিয়াই বা অন্য কোনোৱা সংঘমুখ্যই সেই ৰমণীক অপহৰণ কৰা বুলি মিছাকৈ ৰটনা কৰি সংঘমুখ্যবোৰৰ মাজত এই গুপ্তচৰসকলে কাজিয়াৰ সৃষ্টি কৰাব। এইদৰে কাজিয়া লাগিলে তীক্ষ্ণ নামৰ গুপ্তচৰ-

সকলে নিজ কাৰ্য সমাধা কৰিব, অৰ্থাৎ কোনোবা এজন সংঘমুখ্যক হত্যা কৰি ৰটাই দিব যে এই কামুক ব্যক্তি প্ৰতিদ্বন্দ্বী আন এটা কামুকৰদ্বাৰা নিহত হৈছে। অথবা এই সংঘমুখ্যবোৰৰ কোনোবাই যদি কাজিয়া কৰিব নোখোজে, তেন্তে সেই ৰমণীৰদ্বাৰা কোৱাব এনেকৈ, "আপোনাৰ প্ৰতি মই আসক্ত; কিন্তু অমুক সংঘ-মুখ্যই মোক বাধা দিছে; তেওঁ জীয়াই থাকোঁতে মই আপোনাৰ ওচৰত থাকিবলৈ সাহ নকৰোঁ।" এনেকৈ কৈ সেই সংঘমুখ্যক বধ কৰাৰ আয়োজন কৰিব। অথবা, যদি কোনো সংঘমুখ্যই সেই তিৰোতাক বলেৰে কোনোবা হাবি বা আন গুপ্ত ঠাইলৈ লৈ যায় তেন্তে তীক্ষ্ন নামৰ গুপ্তচৰে সেই সংঘমুখ্যক হত্যা কৰিব বা সেই তিৰোতাৰ হতুৱাই বিষ-প্ৰয়োগেৰে হত্যা কৰাব। তাৰ পাচত সেই ৰমণীয়ে এনেকৈ কব, "অমুক প্ৰতিদ্বন্দ্বী প্ৰেমিকে মোৰ প্ৰিয়জনক হত্যা কৰিছে।" অথবা সিদ্ধপুৰুষৰ বেশধাৰী গুপ্তচৰে কোনোবা স্ত্ৰীক কোনোবা সংঘমুখ্যক বশ কৰাৰ বশীকৰণ ঔষধ বুলি বিহ দি দিব আৰু সেই সংঘমুখ্য বধ হোৱাৰ খবৰ পোৱাৰ লগে লগে পলাই যাব। সেই গুপ্তচৰ পলাই যোৱাৰ পাচত আনবোৰ গুপ্তচৰে আহি প্ৰচাৰ কৰিব যে অমুক সংঘমুখ্যই সেই সিদ্ধ পুৰুষক পঠিয়াই দিছিল— এই প্ৰতিদ্বন্দ্বী কামুক সংঘমুখ্যক বধ কৰিবৰ কাৰণেই। অথবা ধনী বিধবা স্ত্ৰীলোক বা সধবা হলেও দাৰিদ্ৰ্যাদি দোষত গুপ্ত ব্যভিচাৰিণী হোৱা স্ত্ৰীলোক আৰু স্ত্ৰীবেশধাৰী পুৰুষ গুপ্তচৰসকলে দায় আৰু নিক্ষেপ সম্বন্ধী বিবাদত মধ্যস্থতা কৰি সংঘমুখ্য বিলাকৰ ওচৰলৈ গৈ সিবিলাকক কথা কৈ খং তুলি দিব। অথবা দেৱতাৰ ছবি দেখুৱাই জীৱিকা অৰ্জা নাৰী, সাপ-নচুৱাৰ স্ত্ৰী, নৰ্তকী বা গায়িকা স্ত্ৰীৰে সংঘ-মুখ্যক উন্মাদিত কৰিব। এইভাবে উন্মাদিত হৈ বশীকৃত হোৱা সংঘমুখ্যবোৰ সংকেত দিয়া গুপ্ত স্থানত সমাগম হলেই তীক্ষ্ন নামৰ গুপ্তচৰসকলে সিহঁতক বধ কৰিব বা বান্ধি লৈ অপহৰণ কৰিব। অথবা, কোনোবা গুপ্তচৰ পুৰুষে সংঘমুখ্য বা গণপতিক এইদৰে জনাব, "অমুক গাঁৱত দুখীয়া অমুক পুৰুষ জীৱিকাৰ অন্বেষণত আন ঠাইলৈ গৈছে, তাৰ স্ত্ৰী ৰাজভোগৰ যোগ্য, তাইক আপুনি অনাই লওক।" সেই স্ত্ৰীক সংঘমুখ্যই লৈ অহাৰ পোন্ধৰ দিন পাচত সিদ্ধবেশধাৰী এক পুৰুষে সংঘমুখ্যবোৰৰ মাজলৈ গৈ কান্দি কান্দি চিঞৰি এইদৰে কবগৈ, "এইজন মুখ্য পুৰুষে মোৰ ভাৰ্যা, পুত্ৰবধু, ভগিনী বা কন্যাক বলৎকাৰ কৰি আনি ভোগ কৰিছে।" যদি সংঘই সেই মুখ্যক নিগৃহীত কৰে বা খেদি দিয়ে তেন্তে ৰজাই সেই মুখ্যক নিজৰ বশলৈ আনি অন্যান্য প্ৰতিকুলা-চাৰী মুখ্যবোৰৰ বিৰুদ্ধে তাক লগাই দিব। আৰু যদি সেই মুখ্যক সংঘই নিগৃহীত নকৰে তেন্তে তীক্ষ্ন নামধাৰী গুপ্তচৰে সেই সিদ্ধ-বেশধাৰী পুৰুষক হত্যা কৰিব। তেতিয়া অন্যান্য সিদ্ধবেশধাৰী গুপ্তচৰবোৰে চিঞৰি কব, "এই সংঘমুখ্য পুৰুষ ব্ৰহ্মঘাতী আৰু ব্ৰাহ্ম-ণীৰ লগত জাৰকৰ্মত ৰত।" অথবা দৈৱজ্ঞৰ বেশধাৰী গূঢ় পুৰুষে বা

গুপ্তচৰে সংঘমুখ্যৰ অন্যতমৰদ্বাৰা বৃতা কোনোবা ব্যক্তিৰ কন্যা সম্বন্ধে অন্যতম সংঘমুখ্যক এইদৰে কব, —"অমুক ব্যক্তিৰ কন্যা যাৰ পত্নী হ'ব ৰজা হ'ব আৰু সেই কন্যাই প্রসৱ কৰা পুত্র ৰজা হ'ব। এতএব, হে স্বামী, সর্বস্বদানে বলাৎকাৰপূর্বক সেই কন্যাক লাভ কৰিব লাগে।" যি সংঘমুখ্যক এই কথা কোৱা হয় তেওঁ যদি সেই কন্যা লাভ কৰিব নোৱাৰে তেন্তে পূর্বতে সেই কন্যাক বৰণ কৰোঁতাজনক এই সংঘমুখ্যৰ বিৰুদ্ধে উৎসাহিত কৰিব। আৰু যদি সেই সংঘমুখ্যই সেই কন্যাক লাভ কৰিব পাৰে তেন্তে পূর্বতে বৰণ কৰোঁতাৰ লগত কাজিয়া লাগিবই। অথবা ভিক্ষুকী বেশধাৰী স্ত্রী গুপ্তচৰে ভার্যা-প্রেমৰত কোনোবা সংঘমুখ্যক এইদৰে কব, "অমুক যৌৱনদীপ্ত মুখ্যই আপোনাৰ ভার্যাৰ প্রতি কামলোলুপ হৈ মোক দূতীৰূপে পঠাইছে। তেওঁৰ খঙৰ ভয়ত মই এই চিঠি আৰু অলংকাৰ লৈ ইয়ালৈ আহিছোঁ। আপোনাৰ ভার্যা নির্দোষা। আপুনি গুপ্তভাৱে সেই পাষণ্ডক অতিবোৱাৰ (অর্থাৎ বধ কৰাৰ) ব্যৱস্থা কৰক। যেতিয়ালৈকে তাক বধ কৰিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে ময়ো আপোনাৰ ওচৰত থাকিব নোৱাৰোঁ।" এনেকুৱাকৈ বিবাদৰ সূত্রপাত হলে বা তীক্ষ্ন গুপ্তচৰৰদ্বাৰা বিবাদৰ সূত্রপাত হলে ৰজাই অল্পশক্তিবিশিষ্ট সংঘমুখ্যক কোষ আৰু দণ্ডেৰে নিজ বশলৈ আনি তেওঁক অন্যান্য বিদ্রোহী সংঘমুখ্যৰ বিৰুদ্ধে আক্রমণ কৰিবলৈ নিয়োজিত কৰিব......

বাঃ বাঃ বাঃ— কি সুন্দৰ বুদ্ধি। শ্রেণী-বিভক্ত সমাজৰ ৰাজ-শক্তিয়ে এতিয়াও সংঘবদ্ধ জনগণক বশ কৰি ৰাখিবলৈ এইবোৰ ব্যৱস্থাকে হাতত নলয়নে ? তেন্তে এই সংঘ, গণ আৰু গণপতিৰ প্রতি থকা বিদ্বেষৰ কাৰণ, অভিজাত-শ্রেণীৰ নিম্ন শ্রেণীৰ প্রতি সর্বদা বিদ্যমান বিদ্বেষৰ সৈতে একে। এনেকুৱা গণৰ অধিপতি গণেশ বশলৈ নহালৈকে যে বিঘ্নৰাজ হৈয়ে থাকিব তাত আচৰিত হবলগা একো নাই।

এনেকুৱা কুৎসিৎ জঘণ্য উপায়েৰে এদল মানুহক বশ কৰাৰ চেষ্টা অভিজাত ৰাজ-শক্তিয়ে কিয় কৰিব লগা হয় ? শ্রেণীৰ স্বার্থত, নিজ শ্রেণীক সুখত ৰাখিবলৈ, লোকায়ত বা নিম্ন শ্রেণীক কেৱল উৎপাদনৰ হাতিয়াৰ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰি থকা অৱস্থাত সদায় পাবলৈ —যাতে সিহঁতেও মানুহ হিচাপে সমান সুবিধা দাবী কৰাৰ সুযোগ আৰু সাহস নাপায়। কিন্তু, গুপ্তচৰ পঠিয়াই এনেকুৱা জঘণ্য কর্মেৰে এদল মানুহক শক্তিহীন কৰিবলৈ উঠি-পৰি লগা ৰাজ-শক্তিক হীন বুলিব পাৰিনে সেই সবল গণবিলাকক হীন বুলিব পাৰি ? তাৰ মানে, আদিম গণ-সমাজত লোভ-ক্রোধ আদি তেতিয়াৰ ৰাজ-শক্তি আৰু পুৰোহিত শ্রেণীয়ে বুদ্ধি কৰি সুমাই দিছিল। আৰু তাকে কৰিবলৈ ৰাজ-শক্তিয়ে সেই গণবোৰৰ মাজলৈ সাধু বেশধাৰী গুপ্তঘাতক, সধবা বা বিধবা গণিকা, কামোত্তেজক মদ আদি অনেক বস্তু পঠিয়াব লগা হৈছিল।

ইমান ভয় কৰিছিল নে গণবোৰক ? কৰিছিল, আৰু এতিয়াও কৰে। এটা হিচাপ হাজিৰ কৰিলে কথাটো পৰিস্কাৰ হ'ব। ট্রাইবেল বা জন-

জাতীয় বা গণ-সমাজৰ বিৰুদ্ধে এনেকুৱা জঘণ্য নীতি অনুসৰণ কৰাৰ পাচতো সেই গণ-সমাজ কিন্তু সম্পূৰ্ণ বিলুপ্ত হৈ নগল। কাৰণ গণ-শক্তিৰ সংগঠন আৰু সংখ্যাগৰিষ্ঠতাৰ আগত ৰাজ-শক্তিৰ ব্যক্তিসংখ্যা অতি নগণ্য। ১৮৭১-৭২ চনৰ চেন্সাচ ৰিপোৰ্ট অনুসাৰে (বৰ্তমানৰ ৰিপোৰ্টত হিচাপ কৰি উলিয়ালেও একে সত্যকে ওলাব) ১৮৬০ লাখ মানুহৰ ভিতৰত ১৮০ লাখ মানুহ তেতিয়াও ট্ৰাইবেল সমাজতে আছিল। বাকী ১৬৮০ লাখ মানুহৰ মাজত মাত্ৰ ১৬০ লাখ মানুহ উচ্চ জাতৰ। তেন্তে বাকী ১৫২০ লাখ মানুহ কি ? এই বিৰাট সংখ্যক মানুহ, সেই ৰিপোৰ্ট মতে, আগেযে আছিল স্থানীয় অসভ্য আৰু অনাৰ্য মানুহ। আৰ্যই এই দেশত সভ্যতা বিস্তাৰ কৰাব পাচত বোলে এই মানুহখিনি সভ্য হৈ আৰ্য সভ্যতাব অন্তভুক্ত হৈছে। এই ১৫২০ লাখ মানুহৰে ৪১০ লাখে অৱশ্যে মুছলমান ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰা বুলি কোৱা আছে। তাৰ মানে ইয়াকে বুজা হ'ল যে ১৮৬০ লক্ষ মানুহৰ ভিতৰত ১৭০০ লাখ মানুহ (১৮০+১৫২০) অনাৰ্যই; আৰ্য মাত্ৰ ১৮০ লাখ। এইখিনিতো অৱশ্যে অনাৰ্য বোলোঁতে ভুল কৰিলে নচলিব। আৰ্যৰ অভিজাত শ্ৰেণী তথা ৰজানুগ্ৰহপ্ৰাপ্ত শ্ৰেণীয়ে গণ-নিবাসী দুখীয়া আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ আৰ্যবোৰকো অনাৰ্য বুলিয়েই কৈছিল। আৰু এটা কথা; বৃটিছে আহি ভাৰতত আৰ্যৰ সভ্যতাৰ জয়ঢোল বৰ বেছিকৈ কোবালে। কাৰণ, বৃটিছে মানুহৰ মনত প্ৰত্যয় নিয়াব খুজিছিল যে যেনেকৈ বাহিৰৰ পৰা অহা আৰ্যই ভাৰতক উন্নতিৰ জখলাত তুলি নিলে, সেই-দৰেই বাহিৰৰ পৰা অহা আৰ্য বৃটিছেও ভাৰতৰ উপকাৰৰ অৰ্থেই ভাৰতৰ শাসন ক্ষমতা হাতত লৈছে। আৰু, যাতে ভাৰতবাসীয়ে হৃদয়ঙ্গম কৰে যে এই দেশত এইদৰে বাহিৰৰপৰা অহা সভ্য আৰু উন্নত মানুহে শাসন কৰাটো স্বাভাৱিক কথা, ঐতিহাসিক সত্য।

বাঃ কৌটিল্যব নিচিনা ৰাজনীতিজ্ঞই সিমানতে এৰি যোৱা নাই; এয়া,- আৰু ওলাইছে। নীতিবিগৰ্হিত নানা উপায়েৰে গণ-সংগঠনবোৰ ভাঙি দিয়াৰ পাচত সেই মানুহবোৰক কি কৰিব লাগে তাকো কৈ গৈছে। কৌটিল্যৰ মতে, সেই ভাঙি দিয়া গণ-সমাজৰ মানুহবোৰক ৰজাই প্ৰথমে সৈন্য বিভাগত ভৰ্তি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব। অৰ্থাৎ এতিয়াৰ দৰে যুঁজাৰু জনজাতীয় মানুহ সাধাৰণ সৈন্য বিভাগত ভৰ্তি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব। অৰ্থাৎ এতিয়াৰ দৰে যুঁজাৰু জনজাতীয় মানুহ সাধাৰণ সৈন্য কৰিবলৈ নিয়াদি তেতিয়াও নিয়াৰ ব্যৱস্থা দিছিল। তাৰ পাচত আৰু কৈছিল,— গণ-সমাজত হোৱা সকলোবোৰ বিবাদতে ৰজাই হীনপক্ষক কোষ আৰু দণ্ডেৰে স্বপক্ষলৈ আনি নিজ প্ৰতিপক্ষ বা শত্ৰুৰ বিপক্ষে সিহঁতক থিৱ কৰাই দিব।

কিন্তু গণ-সমাজৰ শক্তি যে গণ-বন্ধন বা একতা সেই কথা ভদ্ৰ-লোকে পাহৰা নাছিল। সেই কাৰণেই ব্যৱস্থা দি গৈছে যে গণ-সমাজৰ পৰা উৎপাটিত সেই মানুহবোৰক পাঁচ ঘৰ বা দহ ঘৰকৈ সৰু সৰু দলত

বিভক্ত কৰি দূৰে দূৰে বহুৱাই কৃষি-কাৰ্যত নিযুক্ত কৰিব লাগিব—দশকুলিং পঞ্চকুলিং বা কৃষ্যাং নিবেশয়েৎ। কৌটিল্যাই কৈ গৈছে যে এই মানুহবোৰক বহুৱাওঁতে যাতে পৰস্পৰৰ মাজত সম্পৰ্কৰহিত হৈ থাকিব লগীয়া হোৱাকৈ লক্ষ্য ৰখা হয়—যাতে সেই মানুহবোৰে আকৌ একগোট হৈ মূৰ দাঙিব নোৱাৰে। কাৰণ ইহঁতক একেলগে থাকিবলৈ দিলে আকৌ ৰজাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিব পাৰে।

যিবিধ গণ-সমাজ বা সংঘ বা জনজাতীয় সমাজক ধ্বংস কৰিবৰ কাৰণে কৌটিল্যৰ ইমান চেষ্টা, সমাজ-বিজ্ঞান মতে সেই প্ৰাগ-বিভক্ত গণ-সমাজৰ ধ্বংসস্তূপৰ ওপৰতে ৰাজ-শক্তিৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল। মহাভাৰতত সেই ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ আবিৰ্ভাৱৰ বিষয়ে ভীষ্মই কৈছে—

"সৰ্বপ্ৰথম পৃথিৱীত ৰাজ্য, ৰজা, দণ্ড, দণ্ডাৰ্হ ব্যক্তি আদি একোৱেই নাছিল। মানুহে একমাত্ৰ ধৰ্ম অৱলম্বন কৰি পৰস্পৰে পৰস্পৰক ৰক্ষা কৰিছিল। মানুহে এইদৰে কিছুদিন কাল-যাপন কৰি বুজিলে যে পৰস্পৰে পৰস্পৰক ৰক্ষা কৰা নিতান্তই কষ্টকৰ। এই সময়তে তেওঁলোকৰ মনো-মন্দিৰত প্ৰবেশ কৰিলে মোহ। মোহৰ আবিৰ্ভাৱৰ কাৰণে জ্ঞান আৰু ধৰ্মৰ লোপ হবলৈ ধৰিলে আৰু মানুহবোৰ ক্ৰমে লুভীয়া, পৰধন গ্ৰহণ-তৎপৰ, কামপৰায়ণ, বিষয়াসক্ত আৰু কাৰ্যাকাৰ্য-বিবেকশূন্য হৈ পৰিল। . এই অৱস্থাৰ হাতৰ পৰা মানুহক মুক্তি দিবলৈকে সৃষ্টি হ'ল ৰজা, ৰাজ-ধৰ্ম, ৰাজনীতি।"

ইয়াত অৱশ্যে মন কৰিব লাগিব যে ভীষ্ম ৰাজতন্ত্ৰৰ মানুহ, গতিকে গণ-সমাজক দোষী কৰি দেখুৱাই ৰজাৰ আৱশ্যকতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। ইয়াতকৈ ভাল উদাহৰণ আছে বৌদ্ধ সাহিত্যৰ মহাবস্তু অৱদানত। ইয়াৰ বৰ্ণনা বাস্তৱনিষ্ঠ আৰু চিত্তাকৰ্ষক। মহাবস্তু অবদানে দেখুৱাইছে যে সকলোৰে মূলত আছে উৎপাদন পদ্ধতিৰ উন্নতি। খেতি-বাতি কৰিবলৈ শিকাৰ পাচত লাহে লাহে প্ৰয়োজন হ'ল সকলোৰে মাজত বেলেগ বেলেগকৈ মাটি বিলাই দিয়াৰ; আৰু শেষ পৰ্যন্ত এই ব্যক্তিগত সম্পত্তি লৈয়েই উপস্থিত হোৱা নানা সমস্যাৰ সমাধানাৰ্থেই কালক্ৰমত ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ উদ্ভৱ। মহাবস্তু অবদানৰ মতে আগৰ যৌথ জীৱনত মানুহে সুখ নিবাসত থাকি প্ৰীতি-ভক্ষন কৰি জীৱন যাত্ৰা নিৰ্বাহ কৰিছিল। তেওঁলোকে যি কৰ্মকে কৰিছিল সেয়ে দলৰ আছিল। কিন্তু খেতিবাতিৰ উপায়-নিয়ম শিকাৰ পাচত, দলৰ মাজত মাটি ভাগ কৰি দিয়াৰ পাচত দেখা দিলে চুৰি, মিছা কথা, মৰামৰি আৰু কটাকটিয়ে। তেতিয়া সকলোৱে মিলি পৰামৰ্শ কৰিলে যে তেওঁলোক বলবান, বুদ্ধিমান, সকলোৰে মন যোগাই চলিব পৰা এজনক নিজৰ মাটি ৰাখিবৰ কাৰণে নিযুক্ত কৰিব। আৰু তেওঁক সকলোৱে নিজৰ ফচলৰ ছয় ভাগৰ এভাগ দিব। সেই মানুহজনে অপৰাধীক দণ্ড দিব, ভাল মানুহক ৰক্ষা কৰিব আৰু ভাগ মতে

সকলোৱে ফচল পোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিব। ....এই মাটি ৰাখোতাই ৰজা, ফচলৰ ছয় ভাগৰ এভাগ তাৰ দৰ্মহা।

বৌদ্ধ ঐতিহ্যত গণতন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ প্ৰবল কাৰণেই এই বৰ্ণনাত প্ৰাক-বিভক্ত গণ-সমাজৰ ধ্বংসস্তূপৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ উদ্ভৱৰ এটা বাস্তৱধৰ্মী বৰ্ণনা পোৱা যায়।

এইবোৰ কথাৰপৰাই প্ৰমাণ হয় যে আদিম অবিভক্ত সমাজৰ বিষয়ে প্ৰাচীন লোকসকলে জানিছিল, হয়তো সেই আদিম সমাজ যিবোৰ ঠাইত থাকি গৈছিল সেইবোৰৰ প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাও লভিছিল। প্ৰাচীন পুথি-পত্ৰত গণ-পতিক বিচাৰি যাওঁতে আমি প্ৰাচীন গণ-সমাজ বুজোৱা শব্দ হিচাপে গণ, ব্ৰাত, সংঘ, পূগ, শ্ৰেণী প্ৰভৃতি পাওঁহক। আৰু সেই আদিম সমাজৰ কিছুমান কিছু চিন আজিও ভাৰতৰ বহুত পিচ পৰা অঞ্চলত জিলিকি আছে। অসমৰ কথাই চোৱা যাওক। এই অসমত গাৰো, ৰাভা, কছাৰী, হাজং, মিকিৰ, মিছিং, মিৰি, কোচ, খাছি, জৈন্তিয়া, আবৰ, মিৰি, নগা, মিজো, চাউদাং আদি কৰি জনজাতীয় মানুহবোৰ বাদ দি গৈ থাকিলে বাকী অসমীয়া কেইটা থাকিবগৈ? এই জনজাতীয় গোটবোৰে এসময়ত গণ বা সংঘবদ্ধ সমাজত বাস কৰিছিল। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ আবিৰ্ভাৱৰ পাচত সৃষ্টি হোৱা এমুঠি সুবিধাভোগীৰ হাতত সকলো ক্ষমতা আৰু সম্পত্তি পৰিল আৰু এই জন-জাতীয় গোটবোৰ পিচ পৰি ৰৈ গল। কোনে জানে এইবোৰ জনজাতীয় গোটৰ ওপৰত কৌটিল্যই দিয়া ব্যৱস্থা কিমানদূৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। আৰু, নগা বা মিজো জনজাতীয় লোকে কৌটিল্য বৰ্ণিত ব্যৱস্থাৰ প্ৰতি-বাদতে বিদ্ৰোহৰ পথ লৈছে নে কৌটিল্য-বৰ্ণিত ব্যৱস্থা তাত প্ৰৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰাৰ কাৰণেই আদিম একতাৰ মন্ত্ৰ পুনৰ মনত পেলাই এই দুই জনজাতি জাগ্ৰত হৈ উঠিছে, তাৰ বিষয়ে গৱেষণাৰ অৱকাশ আছে। কিন্তু এই কথা ঠিক যে শাসকচক্ৰই সিবিলাকৰ মাজতো সিদ্ধিদাতা দলপতি আৱিষ্কাৰ কৰি লৈছে।

গণেশৰ সেই হাতীৰ মূৰটো লৈ আমাৰ পণ্ডিতবৰ্গই কম কল্পনা-শক্তিৰ পৰিচয় দিয়া নাই। কিন্তু সেইবোৰ বৰ্ণনাৰ পৰস্পৰ বিৰোধিতাই প্ৰমাণ কৰে যে সেইবোৰ পিচৰ কালৰ কেৱল কল্পনাহে। কিন্তু বিজ্ঞান মতে এটা কথা ধৰিব পাৰি যে এই হাতীৰ মূৰটোৱে প্ৰমাণ কৰে যে গণেশৰ আদি ৰূপ —অৰ্থাৎ দেৱত্বপ্ৰাপ্তিৰ আগৰ ৰূপ—আছিল হাতী টোটেম, অৰ্থাৎ সেই গণ-সমাজৰ মানুহে হাতীকে সেই দলৰ মূল বুলি বা আদি বুলি ভাবিছিল।

টোটেম বিশ্বাসৰ ওপৰত দিয়া ব্যাখ্যাই আকৌ মানুহক পাগল কৰিব। আচলতে কথা হল, জন্তু-জানোৱাৰৰ নামেৰে মানৱ দলৰ নামাকৰণ পদ্ধতি মানুহৰ সংগঠনৰ এক আদিম পৰ্যায়ৰ বৈশিষ্ট্য। পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইতে আদিম সমাজত এই প্ৰথা থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। এই বিশ্বাসৰ অৰ্থ হল, পুৰা এদল মানুহে বিশ্বাস কৰে যে কিবা এক জন্তু বা গছৰপৰা তেওঁলোকৰ জন্ম আৰু তেওঁবিলাক সকলোবেই সেই গছ বা জন্তুৰ বংশ-

ধৰ। আৰু সেয়ে তেওঁলোকৰ ধাৰণাত সেই গছ বা জন্তুৰ নামেই তেওঁ-লোকৰ আচল পৰিচয়। আদিম টোটেম-সমাজ যদি সঁচাকৈয়ে এনেকুৱা আদিম সাম্য-সমাজ হয়, তেন্তে এই টোটেম-পূজাৰপৰাই পিচৰ যুগৰ অধ্যাত্মবাদ বা ধৰ্ম-বিশ্বাসৰ জন্ম নেকি ? কথাটো ভুল। মনত ৰখা দৰ্কাৰ যে ধৰ্ম-চেতনাৰ মূল কথা হল উপাস্য-উপাসকৰ মাজত প্ৰভেদ, —উপাস্য-দেৱতা ওপৰ স্তৰৰ, স্বৰ্গৰ, উপাসক তলৰ স্তৰৰ, উপাস্য দেৱতাৰ ওচৰত ভিক্ষাৰী। কিন্তু টোটেম-বিশ্বাসী আদিম মানুহৰ কাৰণে টোটেম উপাস্য-দেৱতা নাছিল। যিদল মানুহৰ টোটেম বাঘ, সেইদল মানুহৰ প্ৰত্যেকেই নিজক বাঘ বুলি ভাবে—নিজৰ টোটেম চিন বাঘক নিজতকৈ ওপৰৰ বুলি নাভাবে। গতিকে টোটেম-বিশ্বাসক কেতিয়াও ধৰ্ম-বিশ্বাসৰ আদি পৰ্যায় বুলিব নোৱাৰি। টোটেম-সমাজ ভাগি ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ আবিৰ্ভাৱৰ ফলত, শাসকৰ আবিৰ্ভাৱৰ ফলত শাসকৰ হাতত ঐশ্বৰ্য কেন্দ্ৰীভূত হোৱাৰ সময়তেহে প্ৰকৃত অৰ্থত ধৰ্ম-বিশ্বাসৰ জন্ম। সমাজ-বিকাশৰ এই নৱ পৰ্যায়ত টোটেমৰ অৱশ্যে জাত সলনি হল—এই টোটেমকে কালক্ৰমত দেৱতাৰ জাতলৈ তুলিলে। টোটেম-সমাজত যি দলৰ চিন জন্তুটোৰ লগত দলৰ সকলো মানুহে একাত্মবোধ কৰিছিল, ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ পাচত সেই জন্তুকে মানুহে দেৱতা বুলি আঠু কাঢ়ি প্ৰণাম কৰিলে। আমেৰিকাৰ ওজিবৱা নামৰ এদল অধিবাসীৰ ভাষাত এনেকুৱা গোষ্ঠীৰ চিন স্বৰূপ জন্তু বা গছক 'টোটেম' বোলে আৰু তাৰপৰাই এই শব্দ লোৱা হৈছে। আমাৰ ভাৰতৰ বেদ আদি প্ৰাচীন পুথিত এই টোটেম বিশ্বাসৰ চিন অসংখ্য। আমাৰ হিন্দুধৰ্মৰ গোত্ৰবোৰৰ নামকে চালেই হল। একালত গোত্ৰ সংখ্যা অসংখ্য আছিল। ব্ৰাহ্মণাদি উচ্চ বৰ্ণৰ কেইটামান বিখ্যাত গোত্ৰকে নমুনা লোৱা হওক। ভৰদ্বাজ গোত্ৰ, ভৰদ্বাজ মানে ভৰত পখী; গোতম=গৰুৰপৰা, কাশ্যপ=কাছ; শুনক=কুকুৰ; মৌদগল্য=মাগুৰ মাছ; কৌশিক=ফেঁচা; বাৎস=গৰু পোৱালি; মাণ্ডকেয়=মণ্ডুক বা ভেকুলী; দাৰ্ভায়ন=দুৰ্বা ঘাঁহ; তৈত্তিৰীয়=তিত্তিৰ চৰাই। অৱশ্যে পৰৱৰ্তী যুগত গোত্ৰবোৰৰ এই টোটেম অস্তিত্ব ঢাকিবলৈ কাশ্যপ আদি নামবোৰক ঋষিৰ নাম বুলি প্ৰচাৰ কৰা হৈছে। উপনিষদ-সংহিতা আদিৰ নামতো একে টোটেম বিশ্বাস বৰ্তমান ঃ যেনে, ৰৰাহ, ছাগলেয়, হাৰদ্ৰবীয়, দুন্দুভ, ইত্যাদি। এটাইতকৈ আচৰিত লাগিব শ্বেতাশ্বতৰ উপ-নিষদৰ নাম; ইয়াৰ অৰ্থ হল শ্বেত অশ্বতৰ অৰ্থাৎ বগা খচ্চৰ।

এইবোৰৰ তুলনাত আমাৰ গণেশ দলপতি হৈ থকা মানুহবোৰৰ হাতী টোটেম থকাটো অতি সাধাৰণ কথা। টোটেম বিশ্বাসেই প্ৰমাণ কৰে যে বৈদিক বা তথাকথিত আৰ্যবোৰ ভাৰতত আনবিলাক অধিবাসীতকৈ সুসভ্য নাছিল। কাৰণ অনাৰ্যৰ দৰেই আৰ্যইও প্ৰাক-বিভক্ত যৌথ সমাজত একেদৰেই টোটেমত বিশ্বাস কৰিছিল। নহলে ইমানবিলাক ঋষি আৰু গোত্ৰৰ নাম জন্তু আৰু গছ-গছনিৰপৰা নাহিলহেঁতেন। আচলতে আৰ্যৰ অভিজাত শ্ৰেণী আৰু অনাৰ্যৰ পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ সংমিশ্ৰণতে বৈদিক সংস্কৃতিৰ জন্ম। আৰু এই দুই অভিজাত শ্ৰেণীৰ মাজৰপৰা একালত ৰাষ্ট্ৰ-শক্তি হাতলৈ অনা উচ্চ

শ্ৰেণীৰ জন্ম। এনেকুৱা এক সংমিশ্ৰিত শ্ৰেণীয়েযে গণেশক বিদেশ্বৰৰ চকুৰে চাব তাত আচৰিত হব লগা একো নাই। কাৰণ, তেতিয়াও গণ বা সংঘ পাতি থকা মানুহবোৰ আছিল ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ শত্ৰু। সেই অগণণ গণ-শক্তিৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ যি অত্যাচাৰ তাৰ কথা নজনাকৈ আজি সাধাৰণ মানুহৰ অসন্তোষক তিৰস্কাৰ কৰা পণ্ডিতবোৰক শূলত দিব লাগে।

পাহৰিলে নচলিব যে ছবিৰ দৰে সুন্দৰ এই গাঁওবোৰ, আমাৰ স্কুলীয়া পাঠ্যৰ পদ্যত থকা—

শুৱনি আমাৰ গাঁওখনি অতি
শুৱনি গছেৰে ভৰা.. .... .
চালত কোমোৰা লাও জিকা ভোল
ভঁৰালত জহা ধান.. ... .আদি

বৰ্ণনাৰে আকৰ্ষণীয় কৰা এই আমাৰ গাঁওবোৰ দেখাত নিৰীহ যেন লাগিলেও, এইবোৰেই চিৰকাল প্ৰাচ্য স্বৈৰাচাৰৰ মজবুত বুনিয়াদ আছিল; এইবোৰ গাঁৱেই মানৱ-মনক সংকীৰ্ণ গণ্ডীৰ মাজত আৱদ্ধ কৰি ৰাখি গঢ়ি তুলিছিল কুসংস্কাৰৰ অবাধ হাতিয়াৰ ৰূপে, প্ৰচলিত নিয়মৰ ক্ৰীতদাস ৰূপে। এই গাঁওবোৰ সকলো ঐতিহাসিক শক্তি আৰু গৌৰৱপৰা বঞ্চিত। গতিকে গাঁৱক প্ৰশংসা কৰি গাঁৱলৈ ঘূৰি যাবলৈ আহ্বান দিয়া নেতৃবৰ্গৰ মতলব হল শোষণৰ পথ সুকলম কৰি ৰখা।

পাহৰিলে নচলিব যে এই স্হিতিশীল, মৰ্যাদাহীন, নিষ্কৰ্মা জীৱন, এই নিষ্ক্ৰিয় সত্তাই আন ফালে বিপৰীত লক্ষণ হিচাপে জগাই তুলিছিল উৎসৱ উন্মত্ত অন্ধ আৰু অসীম শক্তিক; হিন্দুস্হানত আনকি খুন বা হত্যা কৰাকো ধৰ্ম-কৰ্ম বুলি ব্যাখ্যা কৰা হৈছিল।

পাহৰিলে নচলিব যে এই সৰু সৰু সমবায় বা যৌথ সমাজ-জীৱনক জাতিভেদ আৰু দাসপ্ৰথাই কলুষিত কৰিছিল, মানুহক পাৰিপাৰ্শ্বিকৰ ক্ৰীতদাস কৰি ৰাখিছিল, স্বয়ং বিকাশমান সামাজিক অৱস্হাক প্ৰাকৃতিক নিয়তিৰ সমান কৰি তুলিছিল আৰু এইদৰেই একপ্ৰকাৰ পাশৱিক প্ৰকৃতি-পূজাৰ জন্ম দিছিল। মানুহৰ কিমান যে অধঃপতন হৈছিল সেই কথা ভালকৈ বুজিব পাৰি যেতিয়া আমি দেখোঁ যে এই প্ৰকৃতি-ৰাজ্যৰ ৰজা মানুহে আঁঠু কাঢ়ি কোনোবা বান্দৰ বা গৰুক সেৱা কৰিছে।

ঃ দেউতা ! কি হৈছে দেউতা ?

ঃ কি হৈছে, একো হোৱা নাই। কি হৈছেনো ?

ঃ মই চাহ খাবলৈ মাতিবলৈ গৈ দেখোঁ আপুনি টেবুলত মূৰটো দি টোপনি গৈছে। মই মাতিলতো কব নোৱাৰে। মূৰ ঘূৰাইছিলনেকি ?

ঃ ক'তা ? নাই ঘূৰোৱা মূৰ। অ', তই হব পায় সেই কাৰণে মোক শুৱাই দিলি ?

ঃ ওঁ।

ঃ নাই অ', মোৰ কেলেই মূৰ ঘূৰাব ? এই গণেশক খামোচ মাৰি ধৰি থকাৰ কাৰণে আমাৰ সমাজ ইতিহাসৰ যি এক সত্যৰ পোহৰ হাতৰ মুঠিত পাইছোঁ, সেই সত্যই মূৰ ঘূৰোৱাৰ সলনি মোক এক উজ্বল ভৱিষ্যতৰ ছবিৰ মৃতসঞ্জীৱনী দিছে। মূৰ ঘূৰায় যদি ঘূৰাব আমাৰ অভিজাত শ্ৰেণীৰ, সুবিধাভোগী শ্ৰেণীৰ। তই.........

ঃ দেউতা চাহ খাঁওগৈ।

ঃ তাকে ক, বল।

ঃ চাহৰ টেবুলতে দীপকো বহি আছে। কেতিয়াবাই আহিল। আপোনাৰ পঢ়া-কোঠালৈকে আহিব খুজিছিল। মই বাধা দিলোঁ।

ঃ বল তেন্তে বল।

একেলগে লাহৰীৰ সৈতে যাওঁতে অধ্যাপক ৰাভাই কৈ গল ঃ বুজিছ লাহৰী, আজি বহুত কথা জুকিয়ালোঁ। মইতো নিজে একো ভাবিব লগা হোৱা নাই। কেৱল দৰ্কাৰি কথাবোৰ জুকিয়াই গৈছোঁ। অৰ্থাৎ পণ্ডিত-বোৰে নাজানি আৰু মতলব কৰি ঢাকি ৰখা বহুত কথা একেলগে জুকিয়াই পেলাইছোঁ। অ', তুমি, মানে তুমি.........

ঃ দীপক। —লাহৰীয়ে সৰুকৈ সোঁৱৰাই দিলে।

ঃ দীপক, দীপক.........

ঃ গুড্ মৰ্ণিং। মই আজি এক আচৰিত সময়ত হাজিৰ।

ঃ বহা, বহা, চাহ খোৱা।

ঃ বহিছোঁ, কিন্তু চাহ নাখাওঁ। আজি অলপ শুচি হৈ আছোঁ।

ঃ কিয় ? হঠাৎ শুচি হোৱাৰ কাৰণ কি ?

ঃ আজি আমাৰ ঘৰত মোৰ হৈ কালী পূজা ?

ঃ কালী পূজা ? তোমাৰ হৈ ?

ঃ ওঁ। মোৰ হৈ। আৰু তাৰ কাৰণে আপোনালোকক নিমন্ত্ৰণ জনাবলৈ আহিলোঁ। সোনকালে যাব দেই।

কোনো কথা নোকোৱাকে এটা আচৰিত বস্তু দেখাদি অধ্যাপক ৰাভাই দীপকলৈ চাই থাকিল।

ঃ ক'তা, একো নকলে দেখোন ! সোনকালে যাব লাগিব কিন্তু। পাপাই কৈ পঠাইছে।

প্ৰশ্নসূচক দৃষ্টিৰে দীপকলৈ চাই তীক্ষ্ম সুৰত অধ্যাপক ৰাভাই সুধিলে ঃ তুমি কি বিষয়ৰ লেক্‌চাৰাৰ ?

ঃ ফিজিক্স, পদাৰ্থবিদ্যা। কিয় সুধিলে ?

ঃ এনেয়ে। মই পূজালৈ নাযাও'। —এইবুলি অধ্যাপক ৰাভাই চাহৰ পিয়লাটো টানি ললে। চাহ ঢালিবলৈ লৈ পুনৰ কলে ঃ তোমাৰ আন কাম নাই যদি যাব পাৰা। চাহো নোখোৱা যেতিয়া বহি থকাৰ মানে নাই।

লাহৰীয়ে বুজিলে যে কালী পূজাৰ কথা কও'তেই বাপেকৰ খং উঠিছে। গতিকে সমস্যাটোক পাতল কৰি দিবলৈকে লাহৰীয়ে কলে ঃ আপুনিতো দেউতা বুঢ়া কৃষ্ণ কলিতাৰ ঘৰত হোৱা কালীপূজালৈ গৈছিল !

কিন্তু অধ্যাপক ৰাভা যেন বেছিহে বিৰক্ত হল। খঙেৰে লাহৰীক কলে ঃ গৈছিলোঁ। অজ্ঞ আৰু বুঢ়া কৃষ্ণ কলিতাৰ ঘৰৰ কালীপূজা আৰু পদাৰ্থবিদ্যাৰ অধ্যাপকৰ ঘৰৰ কালী পূজা একে কথানেকি ? নজনাৰ কাৰণে কুসংস্কাৰত ভোগা বুঢ়া মানুহ কৃষ্ণ কলিতাৰ বিশ্বাস শুধৰোৱাৰ সময় নাই। কিন্তু বিজ্ঞানত এম-এচ চি পাছ কৰি ডেকা এটাই কালীপূজা পাতি ফুৰিলে তাৰ কোনটো ৰূপ মই আচল বুলি ধৰিম ? —তাৰ অধ্যাত্মবাদী-ভাববাদী ৰূপটো নে সি শিকা বৈজ্ঞানিক পৰীক্ষা-নিৰিক্ষাৰে সত্যক বিচাৰ কৰাৰ নিৰ্দেশ ছাত্ৰক শিকোৱা বিজ্ঞানী ৰূপটোক ? কি বিজ্ঞান পঢ়িছা তুমি ? পূজা-বিজ্ঞান নে পদাৰ্থ-বিজ্ঞান ?

দীপক আচৰিত হল। খঙো কম উঠা নাছিল। ক'পা মাতেৰে কলে ঃ মই......... মই.........

ঃ হৈছে যোৱা, কালী পূজা পাতাগৈ। তোমাৰ সেই ডিগ্ৰীটোত কেৱল বিজ্ঞানী শব্দটো ঘঁহি-পিহি জিলিকাই ৰাখিবা। চাকৰিত লাগিব।

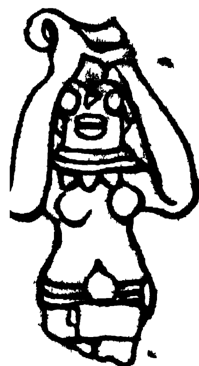
খঙত-ৰঙা পৰিছিল দীপক। কিবা এটা কব খুজি মুখ মেলোঁতেই অধ্যাপক ৰাভাই বিৰাট জেবেঙা হাতখনেৰে দুৱাৰলৈ দেখুৱাই কলে ঃ I say get out, তৎক্ষণাৎ ওলাই যাব লাগে।' এনেকুৱা দুত-লীয়া মানুহৰ মোৰ ইয়াত ঠাই নাই। গেট্ আউট্।

ফটা গেঞ্জীৰ মাজেদি ওলাই থকা অধ্যাপক ৰাভাৰ শক্তিশালী দেহ আৰু বাহুৰ মাংশপেশী ফিন্দ্ খাই উঠালে এবাৰ চাই খণ্ডত ওলাই যোৱাদি দীপক কোবেৰে ওলাই গল। লগে লগে দুৱাৰমুখলৈ আহি অধ্যাপক ৰাভাই কলে : and don't come again

পুৱাৰ বেলিত তেতিয়া তেজৰ স্বাক্ষৰ।

"Owing to a certain judicial blindness even the best intelligences absolutely fail to see the things which lie in front of their noses. Later, when the moment has arrived, we are surprised to find traces every where of what we failed to see............look beyond the middle ages into the primitive age of each nation and that corresponds to the socialist tendency although these learned men have no idea that the two have any connection. They are therefore surprised to find what is newest in what is oldest..............".

এবিধ বিচাৰবুদ্ধিৰ অন্ধতাৰ কাৰণেই আনকি সবাতোকৈ উচচ স্তৰৰ বুদ্ধিমান সকলেও একেবাৰে নাকৰ আগতে কি আছে তাকো দেখা নাপায় ।....সেই কাৰণেই তেওঁলোকে সবাতোকৈ পুৰণিৰ - মাজতে সবাতোকৈ নতুনক পোৱা দেখি আচৰিত হয় ।

মহেঞ্জোদাৰোৰ দিনৰেপৰা হেজাৰ বছৰ উত্থান-পতনেৰে বাগৰি যোৱা দেশ ভাৰতত মানুহৰ এটা আচৰিত নিৰ্বিকাৰ সহনশীলতা আছে। এক উৎকণ্ঠাহীন, উদাসীন, পৰিৱৰ্তন অসম্ভৱ বুলি ভৰা মনোভাৱ, সাগৰৰ সকলো নদীৰ উশৃংখলতাক হেলাৰঙে অৱদমন কৰিব পৰাৰ স্থিতাৱস্থাত বিশ্বাসী এক এলাহ আছে। এনেহে ভাব যেন মহেঞ্জোদাৰো সাজিলে, ভাগিল; আৰ্য আহিল, মিহলি হ'ল; বেদ লিখিলে, আমাৰ তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰৰ সৈতে মিলি গ'ল; বৌদ্ধধৰ্ম আছিল, আঁতৰিল; বৃটিছ আহিল, গ'ল; গান্ধীয়ে যঁতৰ ঘূৰালে, বন্ধ হ'ল; ভাৰত বোলে স্বাধীন হ'ল, ভাল হ'ল; চন্দ্ৰলৈ মানুহ গ'ল, যাওক, আমাৰো কামাখ্যালৈ মটৰগাড়ী যোৱা বাট হৈছে; বানপানী আহিছে, গৈছে; মানুহৰ খাবলৈ নাইকিয়া হৈছে, হবই; নিৰ্বাচন আহিছে, গৈছে; পৃথিৱী ঘূৰিছে, ঘূৰক; কিন্তু আমি আছোঁ, থাকিমও। —এনে এক মনোভাৱ। ওপৰে ওপৰে চালে এনে নিৰ্বিকাৰ মনোভাৱ ভাৰতত সৰ্বব্যাপ্ত যেন লাগে। কিন্তু ভাগ্যক দোষ দি নিৰ্বিকাৰ হোৱা এই চাম মানুহেই একমাত্ৰ ভাৰতীয় নহয়, বেদত প্ৰতিবিম্বিত ভাৰতেই সম্পূৰ্ণ দেশ নহয়; বৰঞ্চ এই ভাৰততে বেদকে উপাৰ্জনৰ আহিলা কৰি লোৱা মানুহ এমুঠিও আছিল। সেইদৰেই নিম্ন মধ্যবিত্তৰ ব্যক্তি-স্বাৰ্থ পূৰণাৰ্থে কৰা চেষ্টাত আশানুৰূপ সফল হ'ব

নোৱাৰি অহা এই শক্তিহীনৰ হতাশাৰ্জনিত নিৰ্বিকাৰ ভাবেই ভাৰতৰ সকলোৰে মনোভাৱ নহয়, বৰঞ্চ পৃথিৱীৰ দৰে অগ্নিগৰ্ভ ভাৰতৰ চিন্তা-চৰ্চাৰ ওপৰত এনেকুৱা এটা নিৰ্বিকাৰ মনোভাৱৰ চামনি আছে বুলি-লেহে ৰক্ষিতা খাব। এনেকুৱা ভাৰতবৰ্ষত এটা বছৰ কেতিয়া কেনেকৈ পাৰ হ'ল তাৰ খবৰকে ৰখাটো অসমৰ গুৱাহাটীৰ নিচিনা চহৰত অতি অবান্তৰ। এটা বছৰ স্বাভাৱিকতে যেনেকৈ যায় তেনেকৈ গ'ল আৰু। যাওক। লোকসভালৈ সাধাৰণ নিৰ্বাচন হৈ গ'ল। যাবই। অসমত কংগ্ৰেছ জিকিবই। চিনাকি থোৰা বেয়া হলেও আমি তাৰেই কাম চলাওঁ, অচিন কাঠৰ থোৰা নলগাওঁ। পূব বংগত মুজিবুৰ ৰহমানে 'মুক্তি-যুদ্ধ' চলাইছে। ভাৰত চৰকাৰে কি কৈছে ? সমৰ্থন কৰিছে ? তেন্তে চিন্তা কৰাৰ দৰ্কাৰ নাই, আমাৰো সমৰ্থন কৰি দিয়া। আমাৰ খাবলৈ নাইকিয়া দেশলৈ সেই দেশৰ ভগনীয়া আহিছে ? আহক, একেলগে খাবলৈ নোপোৱা হৈ থাকিম। মহেঞ্জোদাৰো, বৈদিক সংস্কৃতি, বুদ্ধদেৱ আদি অহা-যোৱা কৰা দেশত এইবোৰ নগণ্য সমস্যা। ভিয়েটনাম ? ধেৎ লোকৰ দেশৰ ঢাপত ছাগলী খেদিবলৈ গৈ আপদ মাতিম কিয় ? পৃথিৱীৰ পৰিস্থিতিৰ হেঁচা আমাৰ ওপৰত পৰিব ? পৰক। আকাশৰ মেঘৰ প্ৰভাৱো আমাৰ ওপৰত পৰে ; সেই বুলি আমি এতিয়া আকাশৰ মেঘ আঁতৰোৱাৰ কাৰণে উঠি-পৰি লাগিম নে ? এই শস্য-শ্যামলা প্ৰকৃতিক আমি সৌন্দৰ্য-ময়ী বুলি বন্দনা কৰি থকাই ভাল; নহলে প্ৰকৃতিৰ লগত যুঁজি আমি জীয়াই আছোঁ বুলি ভাবিলে এই আৰামৰ শান্তি আৰু নাথাকিব।

কাষৰে নদীত বৰশী বাই থকা মানুহৰ কাৰণে ওচৰতে বহা মংগল-বৰীয়া হাটৰ বাৰ এটা পাৰ হৈ যোৱাটো যিমান গাত নলগা ঘটনা, সিমান গাত নলগা ঘটনাৰ দৰে এটা বছৰ পাৰ হৈ গ'ল—এটা হাট-বাৰ যোৱাদি সৰকি গ'ল। বিছনাৰ তলেদি পাৰ হৈ যোৱা নিগনিৰ দৰে গ'ল— যেন তাৰ উমান কোনেও নাপালে। ১৯৭১ চন পালেহি— পায়ো চাৰি-পাঁচ মাহ গ'ল। গৰমে গুৱাহাটীক ভাজিছে। গুৱাহাটীৰ এই নিৰ্বিকাৰ পৰিস্থিতিৰ তলত কিন্তু বহুত সৰু-সুৰা ঘটনা ঘটি গ'ল। তাৰ ভিতৰতে এটা প্ৰধান কথা হ'ল ডক্টৰ ৰাভাৰ বিষয়ে মানুহৰ মুখে মুখে উফৰি ফুৰা মন্তব্য। বজাৰত কিবা বস্তুৰ দাম সহিব নোৱাৰি কোনোবা ভদ্ৰলোকে কৈ উঠিল ঃ নহব কেলেই ? ইউনিৱাৰ্চিটিৰ ৰাভা অধ্যাপকে যদি বেদৰ অৰ্থ উলিয়াব পাৰে, তেন্তে বস্তুবো কিনিব নোৱাৰা দাম হ'ব পাৰে।

কামাখ্যাৰ পাণ্ডাই কলে ঃ এইখন কামৰূপত হিৰণ্যকশিপুৰে মুৰ দিব লগা হৈছিল; অধ্যাপকেই নে চধ্যাপকেই, ৰাভাই নে চাভাই আকৌ তাকে জানিও অৱজ্ঞা কৰিছে। হেৰ' দেৱী-দেৱতাক অসন্মান কৰি কোন ক'ত ডাঙৰ হৈছে, কাৰ উন্নতি হৈছে ?

বাটত অধ্যাপক ৰাভাক দেখি কোনোবা কেইটামান দুষ্ট ছাত্ৰই দূৰৰ পৰা মেকুৰী মাতেৰে চিঞৰিলে ঃ আৰে পাগল !

মিচ ৰাকা বৰুৱাৰ ঘৰত জন্মদিনৰ পাৰ্টি হৈছিল। মিচ বৰুৱা ইংৰাজী সাহিত্যৰ এম-এ ছাত্ৰী। বহুত বন্ধু-বান্ধৱ আহিছিল। দীপক বৰঠাকুৰো গৈছিল। দীপকে সেই পাৰ্টিত সেই পাগলটো অৰ্থাৎ অধ্যাপক ৰাভাৰ কথা উলিয়ালে। দীপকৰ বাপেক অধ্যাপক বৰঠাকুৰে কলে যে ৰাভা তেওঁৰ বিশিষ্ট বন্ধু, ভালকৈ চিনি পায়। ৰাভাৰ অলপ মূৰৰ দোষ স্কুলত পঢ়া দিনৰপৰা আছে। তাতে আগৰ-ছোৱাত গেলা দেশী মদ খাই খাই মানুহটোৰ মূৰত একো নোহোৱা হ'ল। এতিয়া তেওঁৰ একমাত্ৰ চিন্তা হ'ল উচ্চ বৰ্ণৰ হিন্দুক খেদাই আধা-নঙঠা জনজাতিবোৰক উচ্চ আসন দিয়াটো। মানুহজনৰ মূৰটো এতিয়া একেবাৰে নষ্ট হ'ল। দীপকে কলে ঃ কালী পূজালৈ মাতিবলৈ গৈছোঁ। কথা নাই, বৰ্তা নাই, পোনে পোনেই প্ৰশ্ন কৰিছে বোলে ফিজিক্সৰ লেকচাৰাৰ হৈ কালী পূজা পাতিছা কেলেই ? কি কম ? মইতো অবাক। ফিজিক্সৰ মানুহে কালী পূজা পাতিব নাপাই বুলি ক'ৰবাত লিখা আছেনে ? তাতে সেইটো মই চাকৰি পাবলৈ আগ কৰা পূজা। অবাক হৈয়ে গুছি আহিলোঁ। পিচতহে শুনিছোঁ মানুহটো একেবাৰে পাগল। বেচেৰী জীয়েক লাহৰীজনীলৈ বেয়া লাগে। পাগল বাপেকটোক লৈ বেচেৰীৰ যে কি বিপদ।

ৰাকা বৰুৱাৰ আৰু সহ্য নহল। অলপ অভিমানৰ সুৰত দীপকৰ বাহুত হাত দি কলে ঃ প্লিজ দীপকদা, তুমি মোৰ জন্মদিনৰ দিনা অন্ততঃ মোৰ আগত আন কাৰোবাৰ প্ৰশংসা কৰি নাথাকিবা। মিচ লাহৰী ৰাভাৰ প্ৰতি তোমাৰ সঞ্চিত আগ্ৰহ আজি প্ৰকাশ কৰি নোকোৱা হলেও তুমি তেওঁৰ প্ৰতি একো অন্যায় কৰা নহলহেঁতেন বুলিয়েই মই ভাবোঁ।

ঃ আয়েম স্যৰি ৰাকা। আই দিদ নট মিন ইট। মোক তুমি ভুল নুবুজিবা। দীপকে গলি পৰি ক্ষমা খুজিলে।

ৰাকা আৰু দীপকৰ বিয়া প্ৰায় ঠিক হৈয়ে আছে। সেই কাৰণে এনেকুৱা কথা-বাৰ্তা কাৰো আচহুৱা যেন নালাগিল। তথাপি প্ৰতাপ বৰঠাকুৰে পুতেকক ইমানবোৰ মানুহৰ মাজত বিবুদ্ধি হোৱাৰপৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ কোৱাদি, এটা গল হেকাৰি মাৰি, কৈ গ'ল—

ঃ আমাৰ কবিৰাজী ঔষধৰ কাৰখানাত থকা প্ৰধান বিশেষজ্ঞ কবিৰাজজনক মই ৰাভাৰ অসুখৰ কথা কৈছিলোঁ। আমাৰ এইজন শ্ৰীবিশ্বামিত্ৰ ভীষক শাস্ত্ৰী আকৌ ভাৰত বিখ্যাত কবিৰাজ। এওঁ কেমিষ্ট্ৰিত এম-এ। আমাৰ নীলাচল আয়ুৰ্বেদ ৰসশালাৰ ভাগ্য ভাল যে এনেকুৱা এজন কবিৰাজ পাইছোঁ। তেওঁ কলে যে সুৰা জাতীয় উত্তেজক পানীয় অতিমাত্ৰাই সেবনৰ ফলত স্নায়ু দৌৰ্বল্য হৈছে। দুৰ্বল স্নায়ুৱে মনৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰে। গতিকে তেওঁৰ মূৰত এটা চিন্তা সোমালে সেইটোকে তেওঁ ইমান বেছিকৈ ধৰে যে

বাকী সকলো বাদ পৰে। মূৰ্ছা ৰোগীয়ে মূৰ্ছা গৈ আৰাম পোৱাৰ দৰে এইবিধ ৰোগীয়ে একেটাতে লাগি থাকি আৰাম পায়। এই বিধক হেনো কিবা স্নায়ু মূৰ্ছা জনিত একদেশোন্মাদ ৰোগ বোলে। খুব কম মানুহৰহে হয় বোলে। আয়ুৰ্বেদত বোলে চিকিৎসা আছে, একেবাৰে ভাল নহলেও দমাই ৰাখিব পাৰে। এইবিধ উন্মাদে বোলে হঠাৎ নিজৰ অতি প্ৰিয় মানুহকো শত্ৰু জ্ঞান কৰি বধ কৰিব পাৰে, হঠাৎ আত্মহত্যা কৰিবও পাৰে। মোৰ সেই কথা শুনিহে সন্দেহ হৈছে যে দিল্লীত মানুহে ৰাভাৰ বিষয়ে কোৱা কথা সঁচাও হ'ব পাৰে নেকি ?

ঃ কি কথা ? —এজনে বৰ আগ্ৰহেৰে সুধিলে।

ঃ শুনা কথাহে। ঘৈণীয়েক দিল্লীতে ঢুকাল। বিশেষ একো অসুখো নাছিল। কোনোবা কোনোবাই কয় বোলে ৰাভাই এনেকুৱা এক উন্মাদ অৱস্থাতে এদিন ঘৈণীয়েকক বিহ খুৱাই মাৰিলে। পুলিচৰ হাতৰ পৰা কোনো মতেহে ৰক্ষা পৰিল। তাৰ পাচতে গুৱাহাটীলৈ আহিল।

ঃ পাপা, আমাৰ কবিৰাজকে তেওঁৰ চিকিৎসাত লগালে কেনে হয় ?

ঃ ক'ত লগাবলৈ দিব ? কথাটো কওঁতেই দাং খাই আহিব। মই চিনি পাওঁ নহয়।

ঃ এতিয়া আৰু পাগলক সুধি চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিবনে ?

ঃ তেওঁৰ কোনোবা আপোন মানুহৰ যোগেদি কৰিব পাৰি।

ঃ লাহৰীয়ে পাৰিব। লাহৰী ৰাভা একমপ্লিচড গাৰ্ল। আয়েম চৰি বাকা। —লাহৰীৰ নাম দীপকে লোৱা দেখিয়েই ৰাকাই খঙেৰে চোৱা দেখি দীপকে লৰালৰিকৈ কলে। বাকাৰ চকুত আৰু ভংগীত প্ৰতিবাদ থৰ হৈ ৰল। দীপক মনে মনে থাকিল।

ড্ৰয়িং ৰুমৰ এচুকত বহি প্ৰকাশ বসুমাতাৰীয়ে দুজনী গাভৰুৰ হাত চাই আছিল। বসুমাতাৰী বিধান সভাৰ সদস্য—কংগ্ৰেছী। গাভৰুৰ সংগ ভাল পায়; ৰাজনীতিৰ কথা নাপাতে। গাভৰুৰ হাতৰ পৰশৰ মাজতো বসুমাতাৰীয়ে এখন কাণেৰে দীপকহঁতৰ কথা শুনি আছিল। অধ্যাপক ৰাভাক তেওঁ বেয়া পায়। তেওঁৰ মতে ৰাভাৰ নিচিনা বাঁওপন্থী প্ৰফেচাৰ ইউনিৱাৰ্চিটিত ৰাখিব নাপায়। এইবাৰ দুৰৰপৰাই মাত লগালে—

ঃ অ' শুনক হে বৰঠাকুৰ ! আপোনালোকৰ ৰাভাৰ গাঁৱৰে মানুহ মই। পৰহি আহিছোঁ। অধ্যাপক ৰাভাৰ ভায়েক বিনোদ ৰাভাই গাঁৱত বেজ বিচাৰি ফুৰিছে— ককায়েকৰ গাত লম্ভা গণেশ ভূত খেদাবলৈ।

ঃ ভূত ?

ঃ ভূত নহয়নো কি ? ৰাভা অৱশ্যে বৰ মতলবী মানুহ। তাৰ সকলো পাগলামিতে ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্য থাকে। কোনে জানে হয়তো পশ্চিম বংগৰ নক্সালাইট নে কি সেই গুণ্ডাবোৰৰ হৈ এই পাগলামিৰ

মাজেদি প্ৰচাৰ চলাইছে। আমাৰ মুখ্যমন্ত্ৰীয়ে পিছে চকু ৰাখিছে। মই নিজে ৰিপোৰ্ট দিছোঁ।

ৰাকা বৰুৱাৰ ককায়েক গুৱাহাটীতে পুলিচৰ ডি-এচ-পি। যাকেও সদায় বুকু ফিন্দাই। খঙেৰে কোৱাদি কথা কোৱাটো তেওঁৰ স্বভাৱত পৰিণত হৈছে। এতিয়াও বসুমাতাৰীক খঙেৰে কোৱাদি কলে—

ঃ মুখ্যমন্ত্ৰীক আকৌ বেলেগে ক'ব লাগিছে কিয় ? আমাৰ বেলেগ পুলিচ বিভাগ এটাই খোলা হৈছে। অসমত সেইবোৰ কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে— তাত অধ্যাপক ৰাভাই লাগক বা আন কোনোবাই লাগক। পিঠিৰ চামৰা উঠি যাব।

বসুমাতাৰী এম-এল-এ মানুহ। ৰাকাৰ ডেকা ককায়েকে সাধাৰণ এটা ডি-এচ-পি হৈ এনেকৈ তেওঁৰ আগত খঙেৰে কোৱাদি কথা কোৱাটো সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে।

ঃ কিন্তু তোমাৰ মোৰ ওপৰত খং উঠাৰ দৰ্কাৰ কি ?

ৰাকাই হাঁহি দিলে; হাঁহি হাঁহি বসুমাতাৰীৰ আগত পিছলা চাদৰখনক শাসন কৰিব খুজি কলে ঃ আপুনি ভুল কৰিছে আংকোল, দাদাই সদায় এইদৰে কথা কয়। আচলতে তাৰ খং উঠা নাই।

ঃ পুলিচৰ মানুহৰ সেইটো খং থাকিব লাগিব। নহলে মানুহক ঠাণ্ডা কৰি ৰাখিব কেনেকৈ ? —এজনে মাত লগালে।

ঃ I am sorry. মই দুঃখিত আংকোল। আপোনাৰ ওপৰত মোৰ কিয় খং উঠিব ? মোক মানুহে কিয ৰাফ্ বুলি ভাবে বাৰু ?

ঃ তুমি দাদা এক্চুৰেলি ৰাফ্ কাৰণে।— এই বুলি ৰাকাই হাঁহি দিলে।

সকলোৱে হাঁহিত যোগ দিলে।

স্পেনিচ সুৰত বিহু গীত গোৱা হ'ল, টুইস্টৰ লগত বিহু নাচৰ মিল বুজাবলৈ বিহু টুইস্ট নামৰ এটা নতুন নাচ দীপক আৰু ৰাকাই নাচিলে। কেক্ কটা হ'ল, "হেপি বাৰ্থডে টু ইউ" গোৱা হ'ল, সকলো নিমন্ত্ৰিতে অনা উপহাৰবোৰ সকলোৱে ঘূৰি ঘূৰি চাই ইটোৱে সিটোৰ উপহাৰ প্ৰশংসা কৰিলে। অধ্যাপক বৰঠাকুৰে বসু-মাতাৰীক বুজালে যে চৰকাৰে আৰু তিনি লাখ একা ঋণ দিলে তেওঁৰ নীলাচল আয়ুৰ্বেদ ৰসশালা ভাৰতৰ ভিতৰতে শ্ৰেষ্ঠ দেশী ঔষধৰ কাৰখানা হ'ব। বসুমাতাৰীয়ে কথা দিলে যে তেওঁ এই বিষয়ে নিজৰ ফালৰপৰা মুখ্যমন্ত্ৰীক কব।

ইয়াৰ ভিতৰতে দীপক আৰু ৰাকা কোনোবা এটা সময়ত ঘৰৰ সমুখৰ ঘাঁহনিত অকলে থিয় হ'ল। ভিতৰৰপৰা এখিৰিকি পোহৰ আহি ঘাঁহনিত মিহি দলিচাৰ দৰে পৰিছিলহি।

ঃ তোমাক আজি বৰ ধুনীয়া লাগিছে ৰাকা।

ঃ লাহৰী ৰাভাৰ সমান একম্‌প্লিচড্‌ যেন লগা নাই নিশ্চয় ?

ঃ তুমি ইমান চিৰিয়াচলি লৈছা কিয় ৰাকা ?

ঃ নলম কিয় ? আজিকালি তুমি কিয় যোৱা তালৈ ?

ঃ মোৰ এজন বন্ধুৰ কাৰণে —ইঞ্জিনিয়াৰ অশোক শৰ্মাৰ কাৰণে। সি লাহৰীক বিয়া কৰাব।

ঃ তোমাৰ বন্ধুৱে বিয়া কৰাব কাৰণে তুমি তালৈ অহা-যোৱা কৰিব লাগে ? ক'তা, তুমি মোক বিয়া কৰাবা বুলিতো মোৰ ওচৰলৈ তোমাৰ বন্ধু অশোক শৰ্মা অহা নাই !

ঃ প্লিজ ডাৰ্লিং, এই কথাটো এতিয়া বাদ দিয়া ।

দীপকে ৰাকাক টানি ললে। আজি ৰাকাই নতুন কিবা লিপ্‌স্টিক্‌ লৈছে।

ঃ নতুন ? কি নতুন কাম ? —অধ্যাপক ৰাভাই গাঁৱৰপৰা অহা খেতিয়ক ভায়েক বিনোদ ৰাভালৈ সঁচাকৈ আগ্ৰহেৰে চালে।

বিনোদ ৰাভাই আঠুৰ মূৰত পৰা চুৰিয়াখনৰ ফুটা এটা পিটিকি পিটিকি কলে —নতুন কাম আৰু কিটো কৰিবি ? মই আহি এমাহ-মান ইয়াতে থাকোঁ বুলিছোঁ। সেইটোৱেই নতুন।

এমাহ কিয়, দুমাহ থাক। তোৰ লগত যে আহিছে ঘিটিৰা বেজ, সি থাকিব নে যাবগৈ ?

সি দুই-চাৰি দিন থাকি যাবগৈ।

সি যোৱাৰ আগতে তাৰ মন্ত্ৰ কিছুমান শিকি লব লাগিব।

তোক আকৌ মন্ত্ৰ কেলেই ? তই নামানই দেখোন।

মোৰ দৰ্কাৰ আছে।

দৰ্কাৰ থাকিলেই তোক ওজা এজনে গুপুত মন্ত্ৰবোৰ শিকাই দিব ?

বিনোদ ৰাভা ভোবভোৰাই উঠিল। বিনোদে জীৱনত পঢ়া-শুনা নকৰিলে। ককায়েকে পঢ়ি থকা অৱস্থাত নচলা হোৱা ঘৰখন চলাবলৈ

নিজে খেতি-বাতিত লাগিল। অধ্যাপক ৰাভাৰ এটা বিশেষত্ব আছে। ভায়েকৰ আগত শিক্ষকৰ ব্যৱহাৰো নকৰে, ভায়েকক ডাঙৰ একো কথাও নকয়। বিনোদ ৰাভা আগ দিনাই আহিল। অহাৰ পাচৰেপৰা অধ্যাপক ৰাভাই খেতিৰ কথা পাতিছে, গাঁৱৰ অৱস্থাৰ কথা পাতিছে; কিন্তু, গণেশ, লোকায়ত আদি কথা ঘূণাক্ষৰেও উলিওৱা নাই। ককায়েকৰ পঢ়া কোঠাটো চাই ভায়েকে কলে ঃ এই হেন কোঠাটো গৰু গোহালিৰ নিচিনা কৰিছ কেলেই ? তোৰ সৰু দন্তৰবোৰ নগল আৰু।

ককায়েকে কেৱল সেমেনা-সেমেনি কৰিলে।

ভায়েক বিনোদ ৰাভা ককায়েকৰ ঘৰত থাকিবলৈ এনেয়ে অহা নাই। কালী পূজাৰ নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ অহা দীপকক ঘৰৰপৰা ৰাভাই খেদি উলিয়াই দিয়াৰ দিনা লাহৰী মনে মনে নাথাকিল। অনাহকত ডেকা ল'ৰা এটাক গালি পৰাৰ কোনো অৰ্থ নাছিল বুলি লাহৰীয়ে প্ৰতিবাদ কৰিলে। বাপেকে দিয়া সমিধানৰ উত্তৰত লাহৰীয়ে কলে যে সকলো মানুহে বাপেকৰ দৰেই চিন্তা নকৰাই স্বাভাৱিক ; বাপেকে পূজা-পাতল নামানিলে বুলি আন সকলোৱে বাদ কিয় দিব ? বাপেকেই যে নিভুৰ্ল তাৰ প্ৰমাণ কি ? —এইদৰে কথাৰ মূৰত কথা কৈ থাকোঁতে বাপেক-জীয়েকৰ প্ৰায় কাজিয়া লগা অৱস্থা। অধ্যাপক ৰাভাই কৈ দিলে যে তেওঁৰ চিন্তাৰ বিৰোধিতা কৰি তেওঁৰ ঘৰত কোনো থাকিব নোৱাৰে। লাহৰীয়ে উত্তৰত কলে যে এনেকুৱা এটা অকল-শৰীয়া নিৰ্জীৱ জীৱন যাপন কৰাতকৈ তায়ো গুছি যাবলৈকে বিচাৰে। মাজত সোমাই যামিনীয়ে কৰা হেজাৰ হাক-বচন অধ্যাপক আৰু লাহৰীয়ে নুশুনিলে। হঠাৎ লাহৰী ৰাভাই 'মা মোক তুমি কি অৱস্থাত এৰি গলা' বুলি হুকুহুকুকৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। বাপেকে সেও মানিলে। জীয়েকক মৰম কৰি কৰি বহুত কথা বুজালে। তাৰ পিচদিনাই লাহৰী গাঁৱত থকা দদায়েকৰ ঘৰত কেইদিনমান থাকিবলৈ ওলাল। অধ্যাপক ৰাভাই বাধা নিদিলে; বৰঞ্চ ভাল পালে।

দদায়েক বিনোদ ৰাভাক লাহৰীয়ে বৰ ভাল পায়। সৰুতেও কিবা কথা দেউতাকক কবলৈ সাহ নাপালে দদায়েকক কয়। সেই দদায়েকৰ ঘৰলৈ গৈ লাহৰীয়ে বাপেকৰ আচৰিত ব্যৱহাৰৰ কথা এটা এটাকৈ কলেগৈ। দদায়েকে মণ্ডল চোৱালে, দৈৱজ্ঞৰ হতুৱাই সোঁৱৰণী চোৱালে, বেজক সুধিলে। সকলোৱে একে মত যেন অন্ততঃ বিনোদ ৰাভাৰ লাগিল। মণ্ডলত ওলাল যে কোনোবা ৰঙা দেৱতাৰ দোষ লাগিছে; গণেশ দেৱতা ৰঙা। দৈৱজ্ঞই কলে যে তিৰোতাৰ লগত থকা পুৰুষ দেৱতাৰ দোষ; দেৱতাজন বামাচাৰী; গণেশ পূজা বামাচাৰী সকলে কৰে। বেজৰ মতে জেতুকা পাতেৰে জাৰিব লগা অপদেৱতাৰ দোষ; জেতুকা ৰঙা, গতিকে গণেশ দেৱতা। সকলোৱে কোৱা কথাৰ মাজত এনেয়ে হয়তো বিনোদ ৰাভাই গণেশ দেৱতাক বিচাৰি নাপালেহেঁতেন। কিন্তু লাহৰীয়ে কৈছে যে বাপেক অকল গণেশ দেৱতা লৈয়ে ব্যস্ত। তাৰ উপৰি, বিনোদৰ নবৌ-

ৱেক অৰ্থাৎ লাহৰীৰ মাকে মৰাৰ দিনলৈকে গণেশ পূজা কৰিছিল। সেই পূজাতো এতিয়া নহয়েই, সেই দেৱতাৰ মূৰ্তিও কলৈ গ'ল তাৰ ঠিক নাই। গতিকে সেইজন দেৱতাৰ দোষ লাগিব পাৰে বুলি বিনোদ ৰাভাৰ এনেয়েও মনে ধৰে।

এইই. সকলোবোৰৰ পাচত, গাঁৱৰ বুঢ়া-মেথাক পৰামৰ্শ সুধি বিনোদ ৰাভাই নিজৰ খেতিৰ কামত আন মানুহক লগাই নিজে ককায়েকৰ চিকিৎসাৰ কাৰণে ঘিটিৰা বেজক লৈ অহাটো ঠিক কৰিলে। প্ৰথমতে লাহৰীয়ে আপত্তি কৰিছিল। কৈছিল যে বেজ-তেজে কি কৰিব। সেইবোৰত নিজৰ একেবাৰে বিশ্বাস নাই বুলিও কৈছিল। বিনোদৰ যুক্তি বেলেগ ঃ তোৰ ভাল লগা বেয়া লগাটো বাদ দে। আচল কথা হৈছে ককাইদেউৰ ভাল হব লাগে। তহ'তৰ ডাক্তৰি চিকিৎসা মতেতো তাক নি এতিয়া পগলা ফাটেকত থব লাগে। পগলা ফাটেকৰপৰা কেইটা বলিয়া ভাল হৈ অহা শুনিছ ? সি মোৰ ককাই; তাক মই কেতিয়াও পগলা ফাটেকলৈ নিবলৈ দিব নোৱাৰোঁ। তাতকৈ লাগে সি ব্ৰহ্ম পাগলেই হওক। তথাপি তাক মই ঘৰতে ৰাখিম। এতিয়া আমাৰ জৰা-ফুকাৰ কথাহে। আন একো দৰৱতো আৰু নুখুৱাও' যে তাৰপৰা কিবা অপকাৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিব। কেৱল জাৰিব। তই বিশ্বাস নকৰ নাই; কিন্তু তাকে কৰি বাপেৰটোৰ ভাল যদি হয়, তেন্তে তোৰ আপত্তি ক'ত ?

লাহৰীয়ে উত্তৰ বিচাৰি নাপালে। জৰা-ফুকাত যে লাহৰীৰ একেবাৰে বিশ্বাস নাই, সেইটো সঁচা। জৰা-ফুকাই বাপেকক ভালও কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু তাকে নকৰিলে বাপেকক মেণ্টেল হাস্পতাললৈ পঠাব লাগে বা মেণ্টেল চিকিৎসকক লগাব লাগে। তেনেকুৱা চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কৰি বাপেক পাগল হোৱা বুলি নিজে প্ৰমাণ দিবলৈ লাহৰী সম্মত নহয়। কাৰণ লাহৰীয়ে জানে যে বাপেক বলিয়া হোৱা নাই। কিন্তু বলিয়া নহলেও বলিয়াৰ অৱস্থাপ্ৰাপ্ত হোৱা বাপেকটোৰ লগত অকলে তাই থাকে কেনেকৈ ? এতিয়া অন্ততঃ এটা সুবিধা হব যে বেজক লৈ যাবলৈ বিনোদ খুড়াক নিজে ওলাইছে আৰু গুৱাহাটীতে কিছুদিন থাকিব বুলিও কৈছে। দদায়েক থাকিব বুলি কোৱাটোৰ প্ৰতি লাহৰীৰ আগ্ৰহ বেছি। সৰুৰেপৰা দিল্লীত আপোন মানুহৰপৰা আঁতৰত ডাঙৰ হোৱা লাহৰীৰ কাৰণে আত্মীয় মানুহ বৰ ডাঙৰ বস্তু। দিল্লীৰপৰা আহোঁতেও তাইৰ আনন্দ বেছি আছিল, আপোন মানুহৰ ওচৰলৈ আহিবলৈ পোৱা কাৰণে। মাক ঢুকুৱাৰ পাচৰপৰা তাইৰ নিজক বৰ অকলশৰীয়া যেন লাগে। যি বা ককায়েক এটা আছে সিও তাৰ নিজা ৰাজনৈতিক মতামত লৈ ইমান ব্যস্ত যে আন একো খবৰ কৰাৰ সময় তাৰ নাই। তাৰ মতে দেশৰ বৰ্তমান অৱস্থাত আপোন-স্বজন লৈ আৰাম কৰাৰ সময় নাই। বৰ্তমানৰ বিপ্লৱক ঠিক পথেদি নিবলৈ হলে আমি বৰ্তমানৰ ব্যক্তিগত সুখৰ কল্পনা এৰিবই লাগিব। তাৰ এইবোৰ লেকচাৰ শুনি থাকিবৰ মন নাযায়। বাপেকৰ মূৰ্তি সেইটো। এনেকুৱা অৱস্থাত থাকি থাকি তাইৰ ধাৰণা হৈছে যে নিজৰ আৰু বাপেক-ককায়েকৰ সকলো

দায়িত্ব আৰু চিন্তা লোকৰ হাতত এৰি দি নিশ্চিন্ত হৈ কিছুদিন থাকিবলৈ পালে তাই স্বৰ্গসুখ পাব। নিজৰ জীৱনৰ বিষয়ে তাই ভাবিবলৈ এৰিছে। দীপকক গালি পাৰি খেদি দিয়াটো তাই কোনো মতে সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। আন কথাতো বাদেই; কিন্তু দীপকক লগ পাই তাইৰ মনটোৱে যে ভাল পাইছে, এই কথা বাপেকে বুজি নাপালে কেলেই ? দীপকৰ সংগ ভাল লগা কথাটো তাই বাপেকৰ আগত লুকুউৱা নাছিল। যিটো বাপেকৰ কাৰণে তাই নিজৰ সুখ আৰু ভৱিষ্যতৰ কথা ভাবিবলৈ বাদ দিছে, সেইটো বাপেকে তাইৰ 'অকলশৰীয়া' জীৱনটো যে দুৰ্বিসহ হৈছে, সেই কথাটো নভবাটো তাই কেনেকৈ সহ্য কৰে ? হব পাৰে, বাপেকৰ মতে সি চিন্তাচৰ্চাত একেবাৰে অন্ধ বিশ্বাসৰ যুগৰ। হওক। তথাপি সি এম-এচ্‌চি পাছ কৰিছে। এখন কলেজৰ অধ্যাপক। সি কালী পূজাত নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ অহাৰ কাৰণেই একেবাৰে বেয়া মানুহ হৈ গলনে ? লাহৰীয়ে অৱশ্যে এটা কাম কৰিলে। গাঁৱলৈ আহিবৰ দিনা ভাগ্যৰ বলত (দেউতাৰ আগত এনেকৈ ভাগ্যৰ দোহাই দিব পাৰিলোঁহেতেন জানো ?) দীপকক লাহৰী ৰাভাই হঠাৎ বাটতে পালে। পায়েই কোনো কথা চিন্তা নকৰাকৈ উপযাচি নিজে মাতি বাপেকৰ অমাৰ্জিত ব্যৱহাৰৰ কাৰণে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। বুজাই কলে যে বাপেকে নিজৰ লগত মত নিমিলাৰ কাৰণে আনকি লাহৰীকো কেতিয়াবা কেতিয়াবা ওলাই যা বুলি ধমকি দিয়ে। ইমান সহজ ল'ৰা দীপকটো, সি সকলো কথা স'চা বুলি মানি ললে আৰু এনেয়ে বেয়া পোৱাৰ বা ভুল বুজাৰ সম্ভাৱনা থাকিলেও লাহৰীয়ে সেইদৰে কোৱাৰ পাচত নিজকহে দোষী যেন লগা বুলি সৈ কাঢ়িলে। কথা দিলে যে সি আগৰ দৰেই কেতিয়াবা কেতিয়াবা লাহৰীহঁতৰ ঘৰলৈ আহিব আৰু অধ্যাপক ৰাভাই গালি পৰাটোক বয়সত ডাঙৰ শিক্ষকৰ অধিকাৰ বুলি মানি লব।

অশোক শৰ্মাটোক আজিকালি লাহৰীৰ ৰৰ আমনিলগা হৈ আহিছে। কেনেকৈ মেকুৰীটো অহাদি আহে ! লাহৰীৰ বাপেকৰ মাত এষাৰ শুনিলেও উচপ খাই উঠে। লাহৰীৰ মতে, মতা মানুহ মতা মানুহৰ নিচিনা হব লাগে। আত্মসমৰ্পণ কৰাটো তাই বহুৱালি বুলি ভাবে—বিশেষকৈ অশোকৰ। লাহৰীৰ বাপেকৰ আদৰ্শৰ প্ৰতি অশোক আৰু দীপক উভয়ৰে বিশ্বাস আৰু শ্ৰদ্ধা নাই। কেৱল পাৰ্থক্য হল এয়ে যে দীপকে সেই কথা সাহসেৰে জনাই দিয়ে আৰু অশোকে লুকাই ৰাখে। তেন্তে কোনটোক বেছি ভাল বুলিব পাৰি। স'চা কথা যে বাপেকৰ আদৰ্শক লাহৰীয়ে আজিলৈকে গ্ৰহণ কৰাৰ কথা বাদেই, ভালকৈ বুজাই নাই। শান্তিপূৰ্ণ এটা অৱস্থাত অশান্ত গৃহযুদ্ধ আৰম্ভ কৰি সাৰ্বহাৰাৰ শ্ৰেণী স্বাৰ্থ পূৰণ কৰাৰ যি আদৰ্শৰ কথা বাপেক আৰু ককায়েকে কয়, সেই আদৰ্শক বুজাৰ আগ্ৰহো তাইৰ নাই। তাই জীৱনটোক, নিজৰ জীৱনটোক থানথিত লগাবলৈ বিচাৰে আৰু স্বৰ্গী হোৱা মাকৰ আদৰ্শ মানি ভগৱান বা এক অদৃশ্য শক্তিৰ হাতত নিজৰ ভাগ্য তুলি দি আৰামেৰে থাকিবলৈ বিচাৰে।

: তইতো আৰামতে কিতাপ-পত্ৰ এসোপা লৈ আছ। বিপদ মোৰহে খেতিয়ে-বাতিয়ে। তোৰ নিজৰ কিতাপকে পঢ়ি থাকচোন। আকৌ ঘিটিৰা

বেজৰ মন্ত্ৰবোৰ কেলেই তোক ? তইতো আৰু মন্ত্ৰত বিশ্বাস নকৰ যে সেইবোৰ তোৰ কেতিয়াবা দৰ্কাৰত আহিব। —কব খোজা বহুত কথা ওঠৰ আগলৈ অহাৰ পাচতো সামৰি থৈ বিনোদ ৰাভাই বহুত পৰ মনে মনে থকা ককায়েকক লাগ-বান্ধ নোহোৱা কথা কেইটামান কৈ দিলে।

ঃ মোৰ মন্ত্ৰত বিশ্বাস নাই বুলি তোক কোনে কলে ? সেইবোৰ মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰৰ আদি আৰু আচল ৰূপ বিচাৰিয়েই মই চিন্তা কৰি আছোঁ।

ঃ কিন্তু তইতো সেইবোৰত বিশ্বাস নকৰ।

ঃ কেলেই নকৰোঁ। বৰঞ্চ মোৰ সমান সেইবোৰক সত্য বুলি, ভাৰতৰ আচল পুৰাণ ঐতিহ্য বুলি মোৰ দৰে ভবা মানুহ, বিশ্বাস কৰা মানুহ, তই কমেইহে পাবি। এই অসমখন যাদুৰ দেশ বুলি বিখ্যাত। কিন্তু আজিকালিৰ মানুহে সেই কথাটোকে অতীতৰ মানুহৰ অজ্ঞতাৰ দোষ বুলি উৰাই দিব খোজে। মই হে জানো যে অসম যাদুৰ দেশ হবই লাগিব, অসমত তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ থাকিবই লাগিব।.........

অধ্যাপক ৰাভাই আৰু কিবাকিবি কৈ গ'লহেঁতেন। কিন্তু ভায়েক বিনোদে কথা কাঢ়ি অনাদি আনি সুধিলে ঃ ইমানখিনি জানই যদি তোক এটা কথা কওঁ। তোক মন্ত্ৰবোৰ পঢ়িবলৈ লাগে আৰু আমাৰ ঘিটিৰা বেজে এনেয়ে কেতিয়াও মন্ত্ৰ মাতি নাযায়। দুই কুল ৰক্ষা কৰাৰ এতিয়া এটাই উপায় আছে। ঘিটিৰা বেজক কওঁ তোক জাৰিবলৈ। তেতিয়া জাৰোঁতে সি মন্ত্ৰ মাতিবই। তই দেখোন তেতিয়াই শুনি যাব পাৰিবি। অলপ ডাঙৰকৈ মন্ত্ৰ মাতিবলৈ কলেই হল।

অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভা অকৰা নহয়। ভায়েক যে খেতি-বাতি এৰি এনেয়ে গুৱাহাটীত থাকিবলৈ অহা নাই, সেই কথা তেওঁ সন্দেহ কৰিছিল। লগতে ঘিটিৰা বেজ অহাটোৱে সন্দেহ দৃঢ় কৰিছিল। আহিলও দুয়োটা লাহৰীজনী গাঁৱলৈ যোৱাৰ পাচত। লাহৰী গাঁৱলৈ গৈছিল বাপেকৰ ওপৰত খং উঠি। লাহৰীয়ে নিশ্চয় বিনোদক খঙতে বাপেকৰ গালি খোৱা আদি কথা কলেগৈ। আৰু সি বিনোদ আহিছে ঘিটিৰা বেজক লৈ অধ্যাপকৰ দেও-ভূত জাৰি খেদিবলৈ। তাকে পোন-পতীয়াকৈ কব নোৱাৰি এইবোৰ পাক-চক্ৰ লগাই কৈছে। অধ্যাপকে বুজিলে; মনে মনে হাঁহিলেও। কিন্তু বিনোদক আঘাত দিব নোৱাৰে অধ্যাপকে। অধ্যাপকে ভাৱে যে বিনোদ স্বভাৱে-চৰিত্ৰে খেতিয়ক। নিজৰ জ্ঞানৰ দোৰ দেখুৱাই তাক আঘাত দিয়া অন্যায়। সময় আহিলে এই বিনোদবোৰেই মন্দিৰ ভাঙি তাতে নতুন সমাজৰ পাতনি মেলিব। সত্য কথাটো জানি বুজি লোৱাৰ পাচত সিহঁতক আৰু তাত্ত্বিক তৰ্কেৰে পথৰ নিৰ্দেশ দিয়াৰ প্ৰয়োজন নহব। বৰঞ্চ এদিন হয়তো বিনোদহঁতেই পঢ়ি-শিকা-ভদ্ৰলোকবোৰৰ বহুত ভ্ৰান্তি শ্ৰেণীগত দৃষ্টিৰে শুধৰাই দিব। অধ্যাপক ৰাভাই লাহেকৈ উত্তৰ দিলে ঃ ঠিক আছে মোৰ কোনো আপত্তি নাই।

বিনোদ ৰাভাই যেন উদ্ধাৰ পালে। এটা ডাঙৰ বোজা মূৰৰপৰা নমাই থোৱা সুৰত কলে ঃ ৰক্ষা কৰিলি এই বাৰলৈ। এই বুলি বিনোদ

ৰাভা এই আনন্দৰ খবৰটো দিবলৈ ঘিটিৰা বেজক বিচাৰি সতৰ্কতাৰে ওলাই গ'ল।

ভায়েকে সকাহ পোৱাটো প্ৰকাশ কৰাত অধ্যাপক ৰাভাই সন্তোষ পালে। খুব স্বাভাৱিক কথা; কাৰণ অধ্যাপক ৰাভাৰ বিশ্বাস যে বিনোদৰ নিচিনা খেতিয়কে অন্তৰৰ আনন্দ লুকাই ৰাখি ফাঁকি দিব নাজানে।

আচ্ছা, এতিয়া যে ইয়াক মানে বিনোদক কলোঁ অসম তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰৰ দেশ বুলি, যাদুৰ দেশ বুলি, কথাটো দেখোন ভাবি চালে একেবাৰে সঁচা। অসম যাদুৰ দেশ, তালৈ গলে মন্ত্ৰৰ বলেৰে মানুহক ভেড়া কৰি ৰাখে, অসমৰ ছোৱালীৰ পাকত পৰিলে পুৰুষ পলাই সাৰিব নোৱাৰে— এইবোৰ কথা এসময়ত অসমৰ বাহিৰৰ উচ্চ বৰ্ণৰ হিন্দুৰে মাজত যিমান গুৰুত্ব দি প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল, তাতকৈ বেছি গুৰুত্ব দি পিচৰ এচাম বুৰ্বক অসমীয়া লেখকে সেইবোৰ মিছা বুলি প্ৰতিপন্ন কৰাৰ চেষ্টা কৰিলে। আচলতে কথাটো সঁচা। এসময়ত বাহিৰৰপৰা ৰাজ-কাৰ্যত আহি বা আন যি কোনো কাৰণতে আহি অসমত উপস্থিত হোৱা ব্ৰাহ্মণ-সজ্জনে দেখিছিল যে গোটেই অসম জনজাতীয় সংস্কৃতি আৰু সমাজ-ব্যৱস্থাৰ লীলা-কেন্দ্ৰ। আনকি ইয়াৰ ৰজাৰো কোনো ঐতিহ্য নাই: ৰজাবোৰো জনজাতীয়। জনজাতীয় সমাজ বুলি কলেই সকলো কোৱা নহব; এই জনজাতীয় সমাজবোৰে বেলেগে বেলেগে আছুতীয়া হৈ থাকি একে ধৰণৰ উৎপাদন আহিলাকে ব্যৱহাৰ কৰি থাকি যোৱাৰ কাৰণে সমাজৰ আদিম চিন্তা-ধাৰাৰ কোনো পৰিবৰ্তন হোৱা নাই। প্ৰজনন বা সন্তান উৎপাদন আৰু শস্য উৎপাদনক একে গুৰুত্ব দিয়া আদিম গণ-সমাজ, নাৰীৰ জননাংগৰ ছবিৰ অন্তৰালত প্ৰকৃতিৰ সকলো উৎপাদিকা-শক্তিক কল্পনা কৰা আদিম লোকায়তৰ সমাজ তেতিয়াও অসমত বৰ্তমান। গতিকে বাহিৰৰ মানুহে আহি অসমক তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ আৰু স্ত্ৰী-প্ৰাধান্যৰ দেশ বুলি মন্তব্য কৰিছিল। খাছিৰ (Khasi) নিচিনা মাতৃ-তান্ত্ৰিক জাতি থকা অসমক তেওঁলোকে চিনি পাইছিল। কিন্তু উত্তৰ যুগৰ অসমীয়াই নিজৰ বিষয়ে এনে মন্তব্যক অসন্মান বুলি ভাবি তাৰ প্ৰতিবাদ কৰিলে। আৰু অসমীয়াক আৰ্য সংস্কৃতিৰ অন্তৰ্গত কৰাৰ যি ফন্দি বহিৰাগত উচ্চ বৰ্ণৰ লোকে কৰিছিল, তাত আত্মসমৰ্পন কৰি নিজক আৰ্য বুলি ফিটাহি মাৰি গৰ্ব কৰা এচাম সুবিধাভোগী মানুহ এই অসমতে ওলাই পৰিল। ৰাজ-শক্তিৰ গাত ওলমি খোৱা এই চাম মানুহেই অসমৰ প্ৰকৃত সংস্কৃতিক লুকাই আৰ্য সভ্যতাৰ জয়ঢোল ইমানকৈ কোবাবলৈ ধৰিলে যে অসমৰ সাতাম পুৰুষীয়া 'বিহু'কো সংস্কৃতৰ বিষুব বেথা নামৰ শব্দৰ পৰা অহা বুলি কবলৈ মৰসাহ কৰিলে। সেই শ্ৰেণীৰ মানুহেই আহোমৰ দিনত আছিল ডা-ডাঙৰীয়া, বৃটিছৰ দিনত ৰাজানুগ্ৰহপ্ৰাপ্ত দেশী চাহাব, আৰু এতিয়া ? পুৰণি অসমৰ ৰজাবোৰ কোন কোন জাতিৰ আছিল ? চুতীয়া, বড়ো, কছাৰী, জয়ন্তীয়া, কোচ, আহোম আদি নহয়

জানো ? ইয়াৰ কোনটো ৰজা আৰ্য জাতিৰ আছিল ? এই সকলোবোৰ জনজাতীয় ৰজা নহয়নে ?

অসমৰ আদি সাহিত্য কি ? অসমীয়া সাহিত্যৰ সৰাতোকৈ পুৰণি নিদৰ্শন কি কি ? মুখে মুখে চলি অহা দেওধনি-গীত, নিচুকনি-গীত, গৰখীয়া গীত, বাৰমাহী গীত, আই নাম, বিয়া নাম, বিহু গীত, দেহ-বিচাৰৰ গীত, গোৱালপৰীয়া গীত, নাওবোৱা গীত, ধাই নাম, ভূত জৰা মন্ত্ৰ, সাপে খোৱা মন্ত্ৰ, বশীকৰণ মন্ত্ৰ আদি মন্ত্ৰ আৰু গীতেই অসমৰ অতীত সাহিত্য নহয়নে ? এই সাহিত্যত ক'ৰবাত বৈদিক সাহিত্যৰ গোন্ধ, আৰ্যৰ গোন্ধ, আছেনে ? আৰু গুৱাহাটীতে থকা আজিৰ এই কামাখ্যা মন্দিৰ কেতিয়াৰ ? এয়া, এয়া। এইটো হাজো, ঠাই টুকুৰা নহয়, মানুহ এটাৰ নাম। বহুত সৰু সৰু জনজাতিৰ মাজত কোচ নামৰ জনজাতি এসময়ত আছিল বলবান। সেই কোচৰে দলপতি, অৰ্থাৎ কোচ নামৰ গণ-সমাজৰ দলপতি আছিল হাজো। তেওঁৰে জীয়েক দুজনীক বিয়া কৰাইছিল হৰিয়া মণ্ডলে। হৰিয়া মণ্ডল কোন ? বাৰটা মেছ পৰিয়ালৰ দলপতি। সেই বাৰটা পৰিয়ালৰ নাম কি কি ? পাণবৰ, ভেদেলা, ভেদভেদো, কঠিয়া, গুৱাবৰ, মেঘো, বৈহাগু, জেচাই, গৰু কটা, বৰিহনা, যুন্ধবৰ, দেম্রেখৰা। এইবোৰ নামত ক'ৰবাত বৈদিক সংস্কৃতিৰ গোন্ধ আছেনে ? এইবোৰ আছিল ক'ত ? গোৱালপাৰাত। সেই মেছ পৰিয়াল বিলাকৰ দলপতি হৰিয়া আৰু হাজোৰ জীয়েক হীৰাৰে পুতেক বিসু। এই বিসুৱেই নিজ দলৰ পৰাক্ৰম আৰু নিজৰ সুস্থ নেতৃত্বৰ বলত এদিন পৰাক্ৰমী ৰজা হলত বেদপন্থী ব্ৰাহ্মণে তেওঁক বিশ্ব সিংহ নাম দিলে আৰু তেওঁৰ বংশাৱলী কোনোবা দেৱতাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি লিখিলে। এইজন লোকায়ত গণ-সমাজৰ দলপতি তথাকথিত উদ্‌বৃত্তজীৱী উচ্চ শ্ৰেণীৰ চিকাৰ হ'ল। ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মত তেতিয়া শাক্ত মতবাদ শক্তিশালী হৈছিল। সেই শাক্ত পণ্ডিতেই পালে বিসুক। বিসু বা বিশ্ব সিংহয়ে বুৰঞ্জী মতে প্ৰথমে কামাখ্যা দেৱীৰ মন্দিৰ আৱিষ্কাৰ কৰে। অসম বুৰঞ্জী মতে বিশ্বসিংহ নীলাচললৈ গ'ল আৰু তাত কেইঘৰমান মেছ মানুহৰ ঘৰ পালে। মানুহ কিন্তু কাকো লগ নাপালে। কেৱল এজনী বুঢ়ী এজোপা গছৰ তলত বহি আছিল। গছজোপা আছিল ডিমৰু। বুঢ়ীৰ আগতে এটা মাটিৰ ঢিপ আছিল। ঢিপৰ তলতে এগৰাকী দেৱী আছে বুলি বুঢ়ীয়ে ৰজাক কলে। বিশ্বসিংহই তাতে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যেন আহোমৰ লগত যুন্ধ কৰিবলৈ তেওঁৰ সৈন্যাদিৰ সৰবৰাহ তৎক্ষণাৎ আহে। আৰু প্ৰাৰ্থনাৰ পাচতেই সৈন্য আদি আহি পৰিল। গতিকে ৰজাই তাতে গাহৰি আৰু কুকুৰা বলি দিলে আৰু প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে যে দেশত শান্তি স্থাপন কৰিব পাৰিলে তেওঁ তাতে এটা সোণৰ মন্দিৰ দেৱীক সাজি দিব। ....কামাখ্যাৰ মূৰ্ত্তি মাটিৰ তলৰ পৰা উলিওৱা হ'ল। মনত ৰাখিব লাগিব যে সেই বিসু—যি 'বিসু' শব্দ বিষুৱ ৰেখাতকৈ 'বিহু' শব্দৰ বেছি ওচৰ— কোনোবা শাক্ত ব্ৰাহ্মণৰ পাল্লাত পৰি বিশ্বসিংহ হ'ল আৰু তেওঁ তেওঁৰ পুতেক নৰনাৰায়ণ আৰু চিলাৰাইক

কাশীত ধৰ্ম-শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ পঠাইছিল —ব্ৰহ্মানন্দ নামৰ এজন গুৰুৰ শিষ্যৰূপে। অৰ্থাৎ তেতিয়ালৈ বামাচাৰী তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ শাক্ত ধৰ্মলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ বৈদিক আচাৰ-অনুষ্ঠানত সোমাই পৰিছিল আৰু বিশ্বসিংহৰ নিচিনা গণপতি বা জনজাতিৰ দলপতিক নতুন নামাকৰণেৰে বৈদিক বিধি-ব্যৱস্থাৰ ভিতৰুৱা কৰি মৰ্যাদা দান কৰি হাত কৰিছিল ব্ৰাহ্মণসকলে। আৰু পুতেকহঁত যাতে একেবাৰে বৈদিক ঐতিহ্যৰ অধিকাৰী বুলি প্ৰমাণিত হয় তাৰ কাৰণে দুয়ো পুতেকক কাশীত ব্ৰাহ্মণৰ ওচৰত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিবলৈ পঠাই দিছিল। এই দৰেই শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ ধৰ্ম-সন্মত জাতি-বিভাগৰ আদৰ্শ আহোম আৰু কোচ ৰজাৰ যোগেদি অসমত সোমাইছিল আৰু এই দৰেই বৈদিক ঐতিহ্যধাৰী উচ্চ শ্ৰেণীয়ে নিম্ন শ্ৰেণীৰ বজা-পুৰোহিত আদিক হাত কৰি ভাৰতত ওপৰ শ্ৰেণী বা সুবিধাভোগী ৰাজ-শক্তি সমৰ্থক শ্ৰেণীটো গঢ়ি তুলিছিল। গতিকে ভাৰতত আৰ্য আৰু অনাৰ্য বুলি দুবিধ বেলেগ মানুহৰ দুটা বেলেগ সংস্কৃতি বুলিলে ভুল হ'ব। আগেয়ে ইয়াত অৰ্থাৎ ভাৰতত থকা লোকায়তিকসকল আৰু কিছু পিচত ভাৰতলৈ অহা তথাকথিত আৰ্য নামৰ মানুহ চাম—এই দুই বিধ মানুহৰ পুৰোহিত আৰু ৰাজ-শক্তিৰ লগ লাগিয়েই উচ্চ বৰ্ণৰ হিন্দুখিনি ; আৰু বাকী সৰ্বহাৰা শোষিত শ্ৰেণীটোত সেইদৰে লোকায়ত আৰু আৰ্য উভয়বিধ মানুহেই আছে। প্ৰভাৱশালী সকলো অনাৰ্য দলপতিকে বৈদিক শ্ৰেণীয়ে বিবিধ উপায়েৰে হাত কৰি নিজৰ কৰি ললে। আৰু আমাৰ গণেশ দেৱতা বা গণপতি তাৰে প্ৰতীক মাত্ৰ।

এই কথাৰ প্ৰমাণ হিচাপে আমাৰ অসমৰ সংস্কৃতিলৈ চালেই হ'ল। আমি লোক-গীত, লোক-সাহিত্য, লোক-সংস্কৃতি কাক বোলোঁ ? আদিম অৱস্থাৰপৰা বৈদিক বা পুৰাণ আদি ৰচিত হোৱাৰ সময়লৈকে চলি অহা বা তাৰ পাচতো বৈদিক সভ্যতাই ঢুকি নোপোৱা ঠাইত চলি থকা গীত-মাতকে বোলোঁ। লোক-গীত আদি লোকয়তসকলৰ গীত। সেই কাৰণেই লোক-গীত। লোকায়তসকল হ'ল গণ-সমাজত বাস কৰা সাধাৰণ মানুহ বা জনজাতীয় মানুহ বা বৈদিক উদ্বৃত্তজীৱী শ্ৰেণীৰ গণ্ডিৰ ভিতৰত নপৰা বাকী মানুহখিনি। বৈদিক সংস্কৃতিৰ বাহক শ্ৰেণীটোৱেই ৰাজ-তন্ত্ৰ আৰু এমুঠিৰন্দবাৰা বহুতক শোষণৰ অধ্যাত্মবাদৰ জন্ম দিলে। এই শ্ৰেণীটোৱেই ভাৰতত শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজ নিগাজী আৰু গজগজীয়া কৰিলে।

বিহুত বিষুব ৰেখা বিচাৰি পোৱা আৰু নিজকে বৈদিক সমাজৰ পণ্ডিত বুলি জাহিৰ কৰা অসমীয়া পণ্ডিতবোৰে আৰু অসমীয়া মানুহৰ ধৰ্ম সম্বন্ধীয় বিশ্বাসবোৰকে এবাৰ ভালকৈ চাই নলয় কেলেই ? অসমত কিবা বৈদিক দেৱতাৰ পূজা হয়নে ? নহয়। আনকি এতিয়া জাতত তুলি ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ পূজা হিচাপে পতা দুৰ্গা পূজাও প্ৰকৃততে অসমীয়াই পাতেনে ? নাপাতে। বামুণে মূৰ্তিৰ আগত পূজা কৰে

নে কি কৰে কোনেও নাজানে। বাকী মানুহে পূজা চায় আৰু তাক আনন্দ কৰাৰ এটা উপলক্ষ্য বুলি ভাবে। অসমত তেন্তে কোনো ধৰ্ম-বিশ্বাস নাইনে ? ঠিক ধৰ্ম-বিশ্বাস বুলিলে আছে কেৱল সিদিনাৰ শংকৰী ধৰ্ম। বাকীবোৰ আদিম যুগৰেপৰা চলি অহা কিছুমান যাদু-বিশ্বাস— যিবোৰক আমি লোকায়তিক বুলি কওঁ। অসমত মানুহে বিশ্বাস কৰে ভূত-প্ৰেতক, যখ-যখিনীক, পিশাচক, বুঢ়া ডাঙৰীয়াক, প্ৰেতাত্মাক। অসমত মানুহে পূজা কৰে সাপ-গছ-নদী-পৰ্বতক। এই-বোৰৰ পূজা পদ্ধতিও বৈদিক নহয়, কাৰণ এইবোৰ বৈদিক দেৱতা নহয়।

বামুণে শালগ্ৰাম বুলি পূজা কৰা শিল অসমৰ লোক-বিশ্বাসতো বিশেষ বস্তু। তাৰপৰাই অনুমান কৰিব পাৰি যে লোকায়তৰ যি কোনো এচামৰ দেৱতা শিৱক ৰুদ্ৰৰে অন্যৰূপ বুলি ব্ৰাহ্মণ্য-ধৰ্মই গ্ৰহণ কৰোঁতে লোক-বিশ্বাসৰ এই শিলটোকো শিৱৰ প্ৰতীক লিংগ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিলে। লোক-বিশ্বাস মতে শিল অপদেৱতাৰ বাসস্থান। এই অসমতে মৃতকৰ কবৰৰ ওপৰত খাছিসকলে থিয় শিল পোতে। অসমীয়া বিয়া, মৃত্যু আৰু শপত খোৱাত শিল ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কিবাকিবি অসুখৰ সেকা-পোটকাটো শিল লাগে।

খাদ্যলৈ আহক। অসমীয়া খাদ্য বুলিলে আমি মাংস পোলাও বুজোঁনেকি ? আমাৰ খাদ্য কচু, ঢেকীয়া, খুতৰা, লাই, খৰিচা, চাঙৈ ঢেঙা, পিঠা, সান্দহ, পিঠাগুৰি, ইত্যাদি— সকলো লোকাযতসকলৰ খাদ্য। আমাৰ জবা-ফুকাতো লাগে বিহলঙনি, সৰিয়হ, তামোল-পাণ।

আমাৰ উৎসৱ হ'ল বিহু ঃ অৱশ্যে আমাৰ বেলেগ বেলেগ ঠাইত একে উৎসৱৰ বেলেগ বেলেগ নামো আছে।

অসম কামিনীৰ দেশ। ইয়াৰ প্ৰতি গৰাকী তিৰোতাই দেৱী বুলি পুৰাণত কোৱা আছে, 'অন্যত্ৰ বিৰলা দেৱী কামৰূপে গৃহে গৃহে'। ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ পাণ্ডাৰ কাৰণে এনে ধাৰণা হোৱা খুব স্বাভাৱিক। কাৰণ অসমত মাতৃ-তান্ত্ৰিক জাতিৰ প্ৰাধান্য এসময়ত আছিল। খাছি আৰু গাৰো উভয় জাতিয়েই মাতৃ-কেন্দ্ৰিক। তাৰ উপৰি লোকায়তিক সংস্কৃতিত নাৰীৰ স্বাধীনতা ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ প্ৰভাৱত পৰা আগলৈকে খৰ্ব হোৱা নাছিল। নাৰীক দাসী কৰা, নৰকৰ দ্বাৰ কৰা ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ পাণ্ডাই অসমত চাগে নাৰীৰ মুকলি-মূৰীয়া মন আৰু পৰিৱেশ দেখি চমক খালে। প্ৰবাসত দোষ নাই বুলি নিজ লাম্পট্যক তৃপ্ত কৰাৰ উপযুক্ত স্থান যেন পালে চাগে। শ্যালা—ইহঁতেই আকৌ আগৰ দিনত কি পৰিৱেশত কি অৱস্থাত মানুহে সংগম আৰু সন্তান উৎপাদনক প্ৰাধান্য দিছিল তাক ভাবি নোচোৱাকৈ সেইসকলক অশ্লীল বুলি হাঁহে, প্ৰবন্ধ লিখে। তহঁতৰ লম্পট দৃষ্টিত বিহু-নাচ, বিহু-গীত অশ্লীল

হ'বই। তহ'তে কৌতিয়াও সেইবোৰৰ প্ৰয়োজন আৰু ত্যাগিদা এসময়ত আছিল বুলি বুজিব নোৱাৰহ'ক।

এই অশোকটো আকৌ মহা বৰ্বক। সি ইতিহাস নপঢ়ি ইঞ্জিনিয়াৰ হৈ ৰক্ষা পৰিল। তাৰ নিচিনা মগজেৰে ইতিহাস বুজিব নোৱাৰে। দিনে নিশাই তাক মই গণেশৰ কথা নিজে পঢ়ি যি বুজিছোঁ তাকে কৈ আছোঁ। সিয়েই আকৌ মোক সোধে বোলে গণেশৰ লগত তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ, কাপালিক, বামাচাৰীৰ সম্বন্ধ কি ? হেৰ' সেইটোকেতো সিহ'তে সিহ'তৰ দেৱতা কৰি ললে। অৱশ্যে তাৰ প্ৰশ্নটো মিছাও নহয়। মানুহে সহজে সেই কথা বুজিব নোৱাৰে। শিলত কটা গণেশৰ মূৰ্তি প্ৰায় গোটেই অসমতে পোৱা যায়। হাতীয়ে পিঠিত পৃথিৱীখন লৈ থকা আখ্যানৰ মাজতো গণেশ দেৱতাৰ ইংগিত আছে। অথচ এই গণেশক বামাচাৰীসকলে নিজৰ দেৱতা কৰি লোৱা কথাষাৰ ময়ে দেখোন সিদিনালৈকে বুজা নাছিলোঁ, ভবা নাছিলোঁ।

অধ্যাপক ৰাভাই পাহৰিলে বিনোদৰ কথা, ঘিটিঁৰা বেজৰ কথা, লাহৰীৰ কথা। তেওঁৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠিল অতীত ভাৰতবৰ্ষৰ এখন ছবি। কথাছবিৰ দৃশ্যৰ দৰে বহুত দৃশ্য তেওঁৰ চকুৰ আগেদি পাৰ হৈ গ'ল।

অধ্যাপক ৰাভাই চাই গ'ল ঃ

১ম মানুহ ঃ সেইটো কোনহে বাৰু ?

২য় মানুহ ঃ বামুণ সেইটো। নদীত গা ধুই পানীৰে তৰ্পণ কৰিছে।

১ম মানুহ ঃ কব বোপাই, থিয়ে থিয়ে স্বৰ্গলৈ যাবি। মোৰ ইহঁতক সুধিবৰ মন যায় বুজিছানে—বোলোঁ হেৰা বামুণ, ইমান সহজেই যদি তোঁমালোকে দূৰ দূৰণিৰ কোনোবা পৰলোকলৈ সেই পানী পঠিয়াব পাৰা, তেন্তে আমাৰ সোঁৱা খেতিৰ মাটিলৈ পানী যোৱাৰ ব্যৱস্থা এটা কৰি নিদিয়া কেলেই ? তেনেকুৱা তৰ্পণ এটা কৰিলে দেখোন এনেকোৱে পানী গৈ পথাৰত পৰিবগৈ !

২য় মানুহ ঃ ঠিকেই কৈছা। ইহঁতে মৰা মানুহক খুৱাবলৈ শ্ৰাদ্ধ কৰিলে মোৰ সুধিবৰ মন যায়—বোলো হেৰ' বামুণ, তহ'তৰ শ্ৰাদ্ধ-পিণ্ডই যদি পৰলোকত কাৰোবাৰ ভোক গুছাব পাৰে তেন্তে অলপ দূৰৰ গাঁৱলৈ গলেই চিৰা-পিঠাৰ টোপোলাটো লৈ যাবহ'ক কেলেই ? ঘৰতে কোনোবাই সেইদৰে শ্ৰাদ্ধ কৰি তহ'তৰ ভোক ঘৰৰপৰাই গুছাই দিব পাৰে দেখোন।

১ম মানুহ ঃ হেৰ' মনে মনে থাক ককাই। সেইটো বামুণটো আহিছেই। কেনেবাকৈ শুনিলে ৰজাক লগাবগৈ। তাৰ পাচত জহাই ফুৰিব যে ব্ৰাহ্মণৰ শাওপাততহে আমি ৰাজৰোষত পৰিলোঁ।

২য় মানুহ ঃ আন কথা পাতা। তুমি আজিকালি কাপালিক হলা হবলা ?

১ম মানুহ ঃ হলোঁ মানে কি আৰু ? কাপালিক আৰু লোকায়তিক দুয়োটাৰ মাজত কোনো ভেদ নাই। কাপালিক কিবা মই হৈছোঁনে ? বামুণবোৰে আমাৰ মাজতে কিবা একোটা অবুজ ভাগ কৰি দেখুৱায়। আজিকালি আমাৰ কিছুমানক লোকায়তিক নুবুলি কাপালিক বোলে। সিদিনা এটা বামুণে এটা ধনী শুদিৰৰ ঘৰত ৰজাটো বহাদি বহি •কিবা মন্ত্ৰ মাতিছে। মই কাষ চাপিলোঁ। সি মন্ত্ৰ শেষ কৰি অৰ্থ কৈছে। কি কৈছে জানা ?

২য় মানুহ ঃ কি কৈছে ?

১ম মানুহ ঃ হতচিৰি হোৱাই কৈছে বোলে সেই মন্ত্ৰৰ অৰ্থ মতে হেনো এই পবিত্ৰ ভাৰতবৰ্ষত এতিয়াও হেনো লোকায়তিক আৰু কাপালিক প্ৰভাৱ খুব প্ৰবল। এই লোকায়তিক আৰু কাপালিকৰ মতে হেনো তিৰি আৰু মুনিহৰ সংগমেই একমাত্ৰ অনুষ্ঠান, দেহেই একমাত্ৰ সত্য আৰু জীৱনৰ সিদ্ধি নিৰ্ভৰ কৰে মতা-মাইকীৰ সহবাস দীৰ্ঘস্থায়ী হোবাৰ ওপৰত। আৰু বোলে এইবোৰ কথা হেনো বেদ-বিৰুদ্ধ মহাপাপ। গতিকে হেনো বেদত বিশ্বাসী ধনী মানুহে লোকায়তৰ লগত একেলগে খোৱা, ফুৰা, আদি কৰিব নাপায়। মোৰ এনে খং উঠিছিল যেন মুৰটো ছিঙি পেলাম তাৰ। সি আমাৰ স্ত্ৰী-পুৰুষৰ মিলনক, কামসাধনাক হাঁহিবলৈ আহে। 'হেৰ' গৰু, সেই কাম-সাধনাৰ বলতে তহঁতৰো বংশ বৃদ্ধি হৈছে। তহঁতে আমাক হাঁহিলে কি হ'ব !

ঃ ঠিক কৈছা, ঠিক কৈছা, ঠিক কৈছা, চুঙা চাই সোপা। —চিঞৰি উঠিল অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাই। তেওঁ যেন সঁচাকৈ সেই মানুহ দুটাই কথা পতা শুনিহে আছিল। অধ্যাপক ৰাভাৰ চিন্তাই এইবাৰ বামাচাৰ বা কামসাধনাৰ লগত গণেশৰ সম্বন্ধ বিচাৰি ঢাপলি মেলিলে—

ঃ কাম সাধনা, স্ত্ৰী-পুৰুষৰ মিলন ! তাৰ মানে, আজি আমি ব্যাপক অৰ্থত তাকে কওঁ তান্ত্ৰিক মতবাদ। কিন্তু বস্তুবাদৰ লগত, লোকায়তবিলাকৰ আদিম বস্তুবাদৰ লগত বামাচাৰৰ সম্পৰ্ক কি ?

আছেতো সম্পৰ্ক। কিয় নহব ? তান্ত্ৰিক সাহিত্যত গণেশ মদ্ধগুল হৈ বহি আছে দেখোন। তান্ত্ৰিক সাহিত্যতে আছে গণেশৰ পঞ্চাশটা নাম। তান্ত্ৰিক শক্তিবাদৰ লগত গণেশৰ সম্পৰ্ক একেবাৰে নিবিড়। এই ভাৰতবৰ্ষৰে বহুত ঠাইত, বহুত দেৱালয়ত শক্তিগণপতিৰ মূৰ্তি আছে। কি ৰূপত আছে সেই মূৰ্তি। এয়া—এয়া, এক নগ্ন নাৰীমূৰ্তিৰ লগত মৈথুনৰত অৱস্থাত আমাৰ গণেশ।

স্বাভাৱিকতে কামভাৱপ্ৰধান মূৰ্তি। কিন্তু কথা হ'ল কাম শব্দটোক আজি যি অৰ্থত গ্ৰহণ কৰা হয়, পুৰণি দিনতো একে অৰ্থতে ব্যৱহাৰ কৰিছিলনে ? আমাৰ দৰে তেতিয়াৰ মানুহেও কাম বিষয়ৰ অত্যাধিক উৎসাহক লাম্পট্য বা অতিপাত ভোগাশক্তি বুলি ভাবিছিলনে ? বৰঞ্চ একেবাৰে ওলোটা অৰ্থ থকাই স্বাভাৱিক, অৰ্থাৎ কামভাৱক সুখ-সম্ভোগ-সম্পত্তি আৰু উন্নতিৰ প্ৰতীক হিচাপে পবিত্ৰভাৱত গ্ৰহণ কৰাই স্বাভাৱিক। আমি আজি আমাৰ বৰ্তমানৰ ধ্যানধাৰণাৰে অতীতৰ মানুহৰ ৰুচিবোধৰ ব্যাখ্যা দিলে কেনেকৈ হব ? বৈদিক সাহিত্যতো এনে কিছুমান কথা আছে যে সেইবোৰ শুনিলে আমাৰ আজিৰ ধাৰণাৰে সেইবোৰক কাম-বিকাৰ বা কুৎসিৎ লাম্পট্য নাম দিব লাগিব। অথচ বৈদিক ঋষিৰ কাৰণে সেইবোৰ কাম-ভাৱৰ প্ৰকাশ আছিল অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু উদ্দেশ্যমূলক।

শুক্ল-যজুৰ্বেদৰ মন্ত্ৰকে লোৱা হ'ক। কেৱল এই অৰ্থ বুজোঁতে মনত ৰাখিব লাগিব যে সেই মন্ত্ৰ লিখোঁতাসকল ঋষি আছিল; আমাৰ আজিৰ যুগৰ লম্পট নাছিল। এই কথা মনত নাৰাখিলে বেদৰ এনেকুৱা উক্তি বুজোঁতে বহুত ভুল হৈ যাব।

শুক্ল-যজুৰ্বেদ (বাজসনেয়ী সংহিতাৰ) দহোটা মন্ত্ৰত ব্ৰহ্মা আৰু মহিষীৰ মাজত মৈথুন-সংলাপ, এয়া—

ঃ উদ্গাতাই বাবাতাক অভিমেথন কৰিলে।

এজন পুৰুষক উদ্গাতাই কলে, "এও' বাবাতাক শৰীৰৰ মধ্যাংশ ওখ কৰি দাঙি ধৰা। কেনেকৈ ? গধুৰ বস্তুক পৰ্বতত তোলোঁতে সোঁমাজত ধৰি যেনেকৈ দঙা হয়, এও'ক ঠিক সোঁমাজত ধৰি দাঙি দিয়া। এই বাবাতাৰ যোনিপ্ৰদেশ বৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত হোৱাকৈ দাঙি ধৰা। .... "

প্ৰত্যুত্তৰত বাবাতাই উদ্গাতাক কলে, "তুমিও একেটাকে কৰা।" এজন পুৰুষক বাবাতাই কলে, "এই উদ্গাতাক ওপৰলৈ তোলা, পৰ্বতত যেনেকৈ গধুৰ বস্তু তোলা হয়। তাৰ পাচত উদ্গাতাৰ কংকাল ভাঙি ভাঙি নাচ চলি থাকক। তাৰ পাচত তেও'ক হেচি ধৰিবা। যেনেকৈ কৃষকে শীতল বায়ুত যৱধান শুদ্ধ কৰি বপন কৰে........."

এই সংলাপত মৈথুনৰ লগতে পথাৰত শস্য সিচাৰ কথা একেলগে কৈছে। তাৰ মানে সেই বৈদিক সাহিত্যতো লোকায়তৰ কৃষিবিদ্যা আৰু

মৈথুনক তুলনা কৰিব পৰাকৈ একে পৰ্যায়ত ৰখা হৈছিল। তাৰ মানে খেতি-বাতি কৰি খাদ্য উৎপাদন আৰু সন্তান উৎপাদন, অৰ্থাৎ কৃষি আৰু মৈথুনক একে চকুৰে চাই একে গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।

অৱশ্যে পিচৰ যুগৰ বেদপন্থীসকলে এই মন্ত্ৰবোৰ উচ্চাৰণ কৰাও পাপ বুলি নিষিদ্ধ কৰিলে। কিন্তু যিসকলে এই মন্ত্ৰ যি কালত লিখিছিল, তেওঁলোকে ইয়াক একো বেয়া অৰ্থত লিখা নাছিল; কাৰণ পাপ হব পৰা কথা লিখিবলৈ পাঁচ জন ঋষিক নাম ধৰি গোটা খুউৰা কেতিয়াও হব নোৱাৰে। সেই মন্ত্ৰ লিখোঁতা ঋষিসকলৰ কাৰণে এই গোটেই মৈথুন প্ৰক্ৰিয়াই বৈদিক যজ্ঞ-বিশেষ আছিল। প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে যে বৈদিক যজ্ঞৰ লগত মৈথুনৰ সম্পৰ্ক কি? পোনপতীয়াকৈ কবকৈ হ'লে প্ৰাচীন পণ্ডিতসকলে মৈথুনকো যজ্ঞ হিচাপেই লৈছিল। তাৰ প্ৰমাণ আছে। এয়া, বৃহদাৰণ্যক উপনিষদতে আছে,—

প্ৰজাপতিয়ে (ব্ৰহ্মাই) মনে মনে চিন্তা কৰিলে, মই ইয়াৰ কাৰণে প্ৰতিষ্ঠা সৃষ্টি কৰোঁ। এইবুলি তেওঁ স্ত্ৰী সৃষ্টি কৰিলে। সৃষ্টি কৰি তেওঁ সেই স্ত্ৰীৰ অধোদেশত মিলিত হল অৰ্থাৎ সেই কাৰণে স্ত্ৰীৰ অধো-দেশত মিলিত হোৱা উচিত। প্ৰজাপতিয়ে নিজৰ উৰ্দ্ধ উত্থিত গ্ৰাবাণক প্ৰসাৰিত কৰি দিলে আৰু তাৰদ্বাৰা সেই স্ত্ৰীক তেওঁ গৰ্ভৱতী কৰিলে।

স্ত্ৰী গৰাকীৰ নিম্নাংগ বেদি বা যজ্ঞবেদী; তেওঁৰ নোম বা চুলি হ'ল যজ্ঞ-তৃণ; তেওঁৰ ছাল হ'ল সোমৰস উলিউৱা যন্ত্ৰ; তেওঁৰ মুষ্কদ্বয় অৰ্থাৎ জৰ্ননাংগৰ দুই কাষ মধ্যস্থ অগ্নি; বাজপেয় যজ্ঞকাৰীৰ কাৰণে জগৎ যিমান বৃহৎ, এই তত্ত্ব জানি যি মৈথুন কৰে তেওঁৰ কাৰণেও জগৎ সিমান বৃহৎ। তেওঁ স্ত্ৰীৰদ্বাৰা নিজে শক্তিমান হয়।

এনেকুৱা বামাচাৰী চিন্তাতো উপনিষদত এইটোৱেই নহয়। এটাই হোৱা হ'লে কিবা ভুলত সোমোৱা বুলি বাদ দিব পৰা হলহেঁতেন।

আন এক উপনিষদত অৰ্থাৎ ছান্দোগ্যত ঋষিয়ে কৈছে—

হে গৌতম, স্ত্ৰীয়েই হ'ল যজ্ঞৰ অগ্নি, তেওঁৰ উপস্থই হ'ল সমিধ, আহ্বানেই হ'ল ধোঁৱা, যোনিয়েই হ'ল অগ্নিশিখা, প্ৰবেশ-ক্ৰিয়াই হ'ল অংগাৰ, ৰতি সম্ভোগেই হ'ল বিস্ফুলিংগ। এই অগ্নিতে দেৱতাই ৰেতৰ আহুতি দিয়ে। সেই আহুতিৰপৰাই গৰ্ভসম্ভৱ হয়।

আকৌ এয়া বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত আছে ঃ ......এতএব মলোদ্বাসা যশস্বিনী স্ত্ৰীলোকৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁক আহ্বান কৰিবা। সেই স্ত্ৰী যদি ৰতিসম্ভোগৰ বাবে মান্তি নহয়, তেন্তে তেওঁক বশ কৰি লবা। সেই স্ত্ৰী যদি কাম দিবলৈ ৰাজি নহয় তেন্তে তেওঁক লাঠি বা হাতেৰে প্ৰহাৰ কৰি অভিভূত কৰি কবা 'মোৰ ইন্দ্ৰিয়শক্তিৰে মোৰ যশেৰে তোমাৰ যশক কাঢ়ি লৈছোঁ।' এইদৰে সেই স্ত্ৰী যশহীনা হয়।

কাম সম্বন্ধে উপনিষদত উল্লেখ থকা এই ধৰণৰ ধ্যান-ধাৰণা কিমান দিনলৈকে আছিল সেই কথা ঠিৰাংকৈ কোৱা টান। কিন্তু সেই ধ্যান-ধাৰণাৰ পৰিবৰ্তন হোৱাৰ নজিৰ মহাভাৰতত আছে। মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত শ্বেতকেতুৰ আখ্যানত পৰিস্কাৰকৈ পোৱা যায় যে এক স্বামী এক স্ত্ৰীৰ মাজত সংগমৰ অধিকাৰ সীমাবন্ধ কৰি দিয়া হৈছে। এই আখ্যানটিত সমাজৰ কাম সম্বন্ধে ধ্যান-ধাৰণাৰ পৰিবৰ্তনৰ স্পষ্ট ইংগিত পোৱা যায়। আখ্যানটো এয়া—

উদ্দালক নামেৰে এক মহৰ্ষি আছিল। তেওঁৰ পুতেকৰ নাম শ্বেত-কেতু। এদিন শ্বেতকেতু বাপেক-মাকৰ ওচৰত বহি আছিল। এনেকুৱা সময়তে এক ব্ৰাহ্মণে আহি শ্বেতকেতুৰ মাকৰ হাতত ধৰি টানি কলে, "আহা আমি যাওঁ।" বাপেকৰ আগতে মাকক বলেৰে টানি নিব খোজা দেখি ঋষি-পুত্ৰৰ খং উঠিল। মহৰ্ষিয়ে পুতেকৰ খং দেখি কলে, "বৎস খং নকৰিবা, কাৰণ এইটো নিত্যধৰ্ম।" গাই-গৰুৰ দৰে স্ত্ৰীও শত সহস্ৰ পুৰুষত আসক্ত হলেও তেওঁলোকৰ অধৰ্ম নহয়। শ্বেতকেতু বাপেকৰ কথা শুনি ক্ষান্ত নহল, বৰঞ্চ আগতকৈ বেছি খঙত অগ্নিশৰ্মা হৈ মানুহৰ মাজত তেওঁ এই নিয়ম স্হাপন কৰি দিলে যে আজিৰপৰা যি নাৰীয়ে গিৰিয়েকৰ বাহিৰে আন পুৰুষৰ লগত সংসৰ্গ কৰিব আৰু যি পুৰুষ কৌমাৰব্ৰহ্মচাৰিণী বা পতিব্ৰতা স্ত্ৰীক পৰিত্যাগ কৰি অন্য স্ত্ৰীত আসক্ত হব, তেওঁলোক উভয়েই ভ্ৰূণহত্যাসদৃশ ঘোৰতৰ পাপপংকত লিপ্ত হব।

ছান্দোগ্য উপনিষদত থকা বামদেব্য ব্ৰতটোনো কি ? এই 'বামদেব্য' শব্দটোত বামাচাৰৰ অৰ্থও থকা সম্ভৱ নহয় নে ? ব্ৰতটো কি ? উপনি-ষদৰ মন্ত্ৰৰ অৰ্থ শুনক ঃ

ঃ আহ্বান কৰাকে হিংকাৰ বোলে। প্ৰস্তাৱ কৰাকে প্ৰস্তাৱ বোলে। স্ত্ৰীৰ লগত শয়নকে উদ্গীথ বোলে। স্ত্ৰীৰ অভিমুখ হৈ শয়ন কৰাই হ'ল প্ৰতিহাৰ। সময় অতিবাহিত হোৱাই নিধন। এই বামদেব্য নামৰ সাম মিথুনত প্ৰতিষ্ঠিত। এইদৰে বামদেব্য সাম মিথুনত প্ৰতিষ্ঠিত বুলি যিজন মিথুনত মিলিত হয়, তেওঁৰ প্ৰতিটো মিথুনৰ পৰাই সন্তান উৎপন্ন হয়। তেওঁ পূৰ্ণজীৱী হয়। সন্তান, পশু আৰু কীৰ্তি লাভ কৰি মহান হয়। কোনো স্ত্ৰীলোককে পৰিহাৰ নকৰিবা—এয়ে ব্ৰত।

উপনিষদৰ এই মন্ত্ৰত তেন্তে মিথুনৰপৰা কি কি পোৱা যায় বুলি কৈছে ? সন্তান, পূৰ্ণজীৱন, পশু, মহান কীৰ্তি। আদিম মানুহৰ ইয়াতকৈ আৰু কি বেছি প্ৰয়োজন আছিল ? বংশ বা দলৰ সংখ্যা বৃদ্ধিৰ কাৰণে সন্তান, সম্পদৰ কাৰণে পশু, দীঘল জীৱন আৰু কীৰ্তিও। এই সকলো-বোৰ যি মিথুনৰপৰা লাভ কৰিব পাৰি বুলি যি কালৰ মানুহে ধৰ্মগ্ৰন্থত লিখিব পাৰিছিল, সেই মানুহে মিথুনক কিবা অশ্লীল কাৰ্য বুলি কল্পনা কৰাও সম্ভৱ নে ? সেই মিথুনক কিহৰ লগত তুলনা কৰিছে ? সাম-গানৰ পাঁচোটা ভাগ— হুংকাৰ-প্ৰস্তাৱ-উদ্গীথ আদিৰ লগত। গতিকে সেই

দিনৰ কাম শব্দৰ অৰ্থ বুজিবলৈ আমি আমাৰ আজিৰ লম্পট দৃষ্টি-ভংগীৰে চালে নহব।

বৈদিক বামাচাৰ আৰু তান্ত্ৰিক বামাচাৰৰ মাজত এটা বিশেষ পাৰ্থক্য আছে। বৈদিক বামাচাৰ মূলতঃ পুৰুষপ্ৰধান। কোনো নাৰীকে পৰিহাৰ নকৰিবা, কোনোবা নাৰী মৈথুনত সম্মত নহলে প্ৰহাৰ কৰিবা, আদি বৈদিক বামাচাৰত থকা মন্তব্য পুৰুষপ্ৰধান সমাজৰ চিন। কিন্তু তান্ত্ৰিক বামাচাৰ মূলতেই স্ত্ৰী-প্ৰধান।

তেন্তে তান্ত্ৰিক বামাচাৰী ধ্যানধাৰণাক অশ্লীল বুলি কবলৈ যাওঁতে মনত ৰখা উচিত যে সুসভ্য বুলি ভবা আৰ্যইও এনে এটা স্তৰ এৰি আহিছে যেতিয়া তেওঁলোকৰ চিন্তাচৰ্চাত একে ধৰণৰ ধ্যান-ধাৰণাই ৰাজত্ব কৰিছিল। অৰ্থাৎ মানৱ-সমাজৰ এটা কালত এনেকুৱা এটা স্তৰ পাৰ হৈ আহিবই লাগিব।

কেবল আমি মনত ৰখা উচিত যে এইবোৰ মানুহে অশ্লীল সাহিত্য ৰচনা কৰা নাছিল। তেওঁলোক লম্পট নাছিল। তেওঁলোকে তেতিয়া পোৱা জ্ঞানৰ বলেৰে যিটোকে উদ্দেশ্যমূলক হেন পাইছিল, তাকে লিখি গৈছিল। তেওঁলোকৰ ধাৰণাত মৈথুন আছিল যজ্ঞৰ সমান, সামগানৰ সমান, একমাত্ৰ ব্ৰতৰ সমান। কিয়নো, তেওঁলোকে ভাবিছিল যে সেই মৈথুনৰ ওপৰতে জগতত পাব পৰা সকলো সম্পদ লাভৰ উপায় আছে— 'মিথুনাম্মিথুনাৎ প্ৰজাযতে সৰ্বমায়ুৰেতি জ্যোগ্ জীৱতি মহান প্ৰজয়া পশুভিৰ্ভৱতি মহান্ কীৰ্ত্যা .।'

খাদ্য প্ৰাপ্তি আৰু সন্তান উৎপাদন— এই দুটাই প্ৰধান কাম আছিল সেই যুগৰ মানুহৰ। তাৰ পিচতে আহিল সম্পদৰ আৱশ্যকতা। অন্নং নো ভগবানাগাযশত্বনায়াম, অধ্যাত্মনেহনাআদ্যমা-গায়দ্যশ্ধি, তে দেবা অব্ৰুবনেতা-বন্ধা ইদংসৰ্ব যদন্নং তদাত্মন আসাসীৰসু .. আদি উপনিষদৰ মন্ত্ৰৰ অৰ্থ কি ? ভোক লাগিছে অন্ন দিয়া, অন্ন আদি গান গাই লাভ কৰিছিল, এতিয়ালৈকে এই অন্ন গান গাই গাই লাভ কৰিছা, আদিয়েই অৰ্থ নহয় জানো ? তাৰপৰাই বুজা যায় যে সেই কালত অন্ন বা আহাৰ সংগ্ৰহ আছিল প্ৰধান সমস্যা। সেই আহাৰ পাবৰ কাৰণে মানুহে গান গাইছিল। গানৰ লগত আছিল নাচ। এফালৰপৰা চাবলৈ গলে দেখোন গানৰ লগত নাচ থাকিবই লাগিব। সৰু ল'ৰা-ছোৱালীয়ে সকলো কথা বুজাই কবলৈ ভাষা বিচাৰি নোপোৱাৰ কাৰণেই হাত-ভৰি-মুখেৰে বেছিকৈ অংগ-ভংগী কৰে। আমিও নিজ বক্তব্য ভালকৈ বুজাবলৈ অংগ-ভংগী কৰোঁহ'ক। তেন্তে আদিম মানুহে ভাষাৰ সমৃদ্ধিৰ অভাৱত দুই-এটা কথাৰেই সকলো ভাব প্ৰকাশ কৰিব খোজোঁতে বেছিকৈ অংগ-ভংগী কৰাটো খুব স্বাভাৱিক নহয় জানো ? পিচলৈ তেওঁলোকে সেইবোৰ নিজৰ অংগ-ভংগীক কিছুমান অৰ্থ দি ললে। সেইদৰেই নাচৰ উৎপত্তি। হাতিয়াৰ আৱিষ্কাৰৰ লগতে এদল মানুহে একে-

লগে কাম কৰোঁতে ইজনে সিজনক মনৰ ভাব বুজাব লগা হওঁতেই ভাষাৰ আদিতম্ প্ৰগতি। আৰু সেই একেলগেই শস্যৰ কাৰণে যাদু বিশ্বাসৰ আচাৰ-অনুষ্ঠান কৰিবলৈকে নাচৰ উৎপত্তি। দেওধনি, বিহু আদি নৃত্যত সেই সত্যই লুকাই আছে। বিহু নাচ আৰু গীতত কাম-বাসনা চৰিতাৰ্থৰ মাজেদি সন্তান উৎপাদন আৰু খেতিত শস্য উৎপাদনৰ কামনাৰ উন্মাদনা একেলগে নাই জানো ? তেনেহলে আদিম মানুহে জীৱন যুদ্ধত, খাদ্য আহৰণৰ যুদ্ধত নাচ-গান আৰু কামক সমানে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। উৎপাদন-কৌশলৰ একেবাৰে প্ৰাথমিক পৰ্যায়ত এনে অৱস্থা আছিল যে কেবাজনো মিলি কাম নকৰিলে একো কামেই নহৈছিল। কাৰণ কাম কৰাৰ হাতিয়াৰ ইমান স্থূল আছিল যে এজন মানুহে অকলে একো কামকে কৰা সম্ভৱ নাছিল। খেতিয়েই হওক বা চিকাৰেই হওক, সকলো খাদ্য-সংগ্ৰহ অভিযানতে পুৰা এটা দলৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। সেই কাৰণে সেই দিনত অকলৈ কোনো কাম কৰাৰ প্ৰশ্নই উঠা নাছিল।

কিন্তু প্ৰকৃতিৰ লগত সংগ্ৰাম কৰোঁতে কৰোঁতে মানুহৰ হাতিয়াৰ উন্নত হৈ আহিল, লগে লগে উন্নত হ'ল মানুহৰ উৎপাদন কৌশল। উন্নতি হৈ হৈ এনেকুৱা এটা পৰ্যায় পালেহি যে এজন মানুহে এটা কাম অকলে কৰিব পৰা হ'ল। কিন্তু সেই বুলি যৌথ বা দলবান্ধি কাম কৰাৰ প্ৰয়োজন শেষ নহল। প্ৰত্যেকেই নিজে নিজে একোটা কাম কৰোঁতেও দলৰ ভিতৰত থাকিয়েই কৰে, দলৰ স্বাৰ্থতে কৰে। প্ৰতিজনে দলৰপৰা নিজ নিজ কামৰ দায়িত্ব ললে। তেতিয়াই মানুহৰ সমাজত প্ৰতি ব্যক্তিৰ সাহসৰ আৰু বিশ্বাসৰ প্ৰয়োজন বেছি হ'ল। কাৰণ আনবোৰক বিশ্বাস নকৰিলে বেলেগ বেলেগ দায়িত্ব দি মানুহ সুখত থাকিব নোৱাৰে। কেনেকুৱা বিশ্বাস, কেনেকুৱা সাহ ? অকলে কাম কৰিব লগা হলেও সি অকলশৰীয়া নহয়, তাৰ লগত দল আছে—এই সাহ। কি বিশ্বাসৰ ভেটিত এই সাহ— যাদু বিশ্বাস। কামলৈ ওলোৱাৰ আগতে সকলোৱে একেলগে কামনা কৰে। সকলোৱে একেলগে এক ধৰণৰ কামনা সফল হোৱাৰ অনুষ্ঠান পাতি সফলতাক আগতীয়াকৈ সকলোৱে চাই লব। কাম আৰম্ভ হোৱাৰ আগতে সেই কাম সফল হোৱাৰ ছবি কেনেকৈ চাব ? বাস্তৱত নিশ্চয় নহয়। তেন্তে ? কল্পনাত। কল্পনাত সেই ছবি চাবৰ কাৰণেই, আদিম মানুহৰ নাচ-গানৰ প্ৰয়োজন। কামোদ্দীপক আৰু মৈথুনৰ প্ৰতীক বিহুগীতত সন্তান উৎপাদন পদ্ধতি সফল হোৱাৰ ছবি মানুহে চাইছিল। তাৰ লগতে সফল হোৱাৰ ছবি ফুটি উঠে বাৰিষা আহি পৰা খেতিৰ। কাৰণ প্ৰজনন আৰু শস্য উৎপাদন তেওঁলোকৰ কাৰণে আছিল একে কথা। বিহু নাচ ঠিক যাদু বিশ্বাস নহয়, কিন্তু যাদু বিশ্বাসৰ ভেটিতে পিচলৈ আৱিষ্কৃত হোৱা সমূহ দলৰ উৎসৱ। সেই আদিম স্বৰূপ থকাৰ কাৰণেই বিহু আৰু বিহু-নাচত জাতিভেদ আদি নাই। সেইদৰেই কোনোবা শত্ৰু দলৰ লগত যুদ্ধজয় কৰিবলৈ যাদু-বিশ্বাসৰ উছৱ পতা হৈছিল। উছৱ মানে যুদ্ধজয়ৰ এক নকল দৃশ্যৰ সৃষ্টি কৰা—কামনা সফল হোৱাৰ অভিনয় কৰা। অৰ্থাৎ

দুৰ্বলতাবোধক দূৰ কৰাৰ কৌশল এই যাদু-বিশ্বাস। যাদু-বিশ্বাসৰ অবিহনে তেতিয়াৰ মানুহ জীয়াই থকাই টান।

অকল যাদু-বিশ্বাসেইনে ? যি বেদ লৈ, যি উপনিষদ আৰু ব্ৰাহ্মণ শাস্ত্ৰ লৈ ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ গৰ্ব, সেইবোৰৰ মতে দেখোন যজ্ঞও এসময়ত আছিল অন্ন আহৰণৰ উপায় মাত্ৰ। এয়া ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত আছে—

ঃ "মই তোমালোকৰ অন্ন নহও" —এইবুলি যজ্ঞ এবাৰ দেৱতাসকলৰ ওচৰৰপৰা গুছি গৈছিল।"

বা·

"এবাৰ যজ্ঞ ভক্ষ্য অন্ন সহ দেৱতাৰ ওচৰৰপৰা গুছি গৈছিল। দেৱতাসকলে কলে, যজ্ঞ ভক্ষ্য অন্ন সহ গুছি গৈছে, আমি যজ্ঞৰ অনুসৰণ কৰি অন্নৰও অনুসৰণ কৰিম।"

একে গ্ৰন্থতে দেখা যায় কেনেকৈ ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ই যজ্ঞক অনুসৰণ কৰিছিল আৰু শেষত ব্ৰহ্ম বা ব্ৰাহ্মণেই যজ্ঞক ধৰেগৈ। মনত ৰখা উচিত যে এইবোৰ শাস্ত্ৰ অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণ্য শাস্ত্ৰ লিখাৰ সময়তে আদিম শ্ৰেণীহীন সমাজৰ ঠাইত শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজে জন্ম লৈছিল। যজ্ঞৰ আদি অৰ্থ আছিল দেৱতাৰ কাৰণে অন্ন আহৰণ। সেই কাৰণে যজ্ঞৰ লগত পৰলোকাদিৰ যি সংশ্ৰৱ, সেয়া নিশ্চয় পৰৱৰ্তী যুগৰ অৱদান। এই ব্ৰাহ্মণৰ মন্ত্ৰটোত ভালকৈ বুজা যায় যে দেৱতাৰ কাৰণে যজ্ঞই আছিল ভক্ষ্য অন্ন লাভৰ উপায়। তাৰ মানে একালত যজ্ঞ মানে উৎপাদন-পদ্ধতিকে বুজাইছিল। অৰ্থাৎ ব্যক্তিগত সম্পত্তি, শ্ৰেণী বিভাগ আৰু ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ আবিৰ্ভাৱৰ আগলৈকে আৰ্যৰ আদিম অৱস্থাত যি উৎপাদন-পদ্ধতি আছিল, তাকে যজ্ঞ বোলা হৈছিল। সেই উৎপাদন-পদ্ধতিত পৌৰোহিত্য কৰা শ্ৰেণীয়েই দেৱতা আছিল আৰু দেৱতাসকলেই পিচলৈ ৰাষ্ট্ৰ শাসনৰ ক্ষমতা পোৱা ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়। বৈদিক সাতটা ছন্দৰ অৰ্থতো খেতি-বাতিৰ অৰ্থই বৰ্তমান। সেই সাতটা ছন্দ হ'ল ঃ গায়ত্ৰী, বৃহতী, জগতী, উষ্ণিক, পংক্তি, ত্ৰিষ্টুপ, অনুষ্টুপ। এই নামবোৰৰ অৰ্থত মানুহ বাচি থকা আৰু বাচি থাকিবলৈ খাদ্য উৎপাদন কৰাৰ লগত সম্পৰ্ক থকা অৰ্থ আছে। গায়ত্ৰী মানে প্ৰাণ ৰক্ষাৰ উপায়, বৃহতী এবিধ শস্য, জগতী মানে গৰু, উষ্ণিকো বোলে এবিধ খাদ্য-শস্য, পথাৰৰ আলি হ'ল পংক্তি। ত্ৰিষ্টুপ মানে বোলে ধান কটা।

ট্ৰাইবেল বা গণ-সমাজভুক্ত মানুহকো একেদৰেই খাদ্য আহৰণ আৰু খাদ্য উৎপাদনৰ মৌলিক ব্যৱস্থাৰ ফালৰপৰা তিনি ভাগত ভগাব পাৰি। চিকাৰজীৱী, পশুপালনজীৱী আৰু কৃষিজীৱী। আধুনিক পণ্ডিতে এই তিনি বিধৰ ভিতৰত চিকাৰজীৱীৰ দুটা ভাগ কৰিছে। তল শ্ৰেণীৰ চিকাৰজীৱীয়ে চিকাৰ আৰু ফল-মূল আহৰণ কৰে। ওপৰ শ্ৰেণীৰ চিকাৰজীৱীয়ে চিকাৰৰ লগতে মাছ ধৰিবলৈও শিকিছে। পশুপালনজীৱীয়ে পশুপালনৰ

লগতে কিছু কিছু খেতি-বাতিও কৰে। কৃষিজীৱীয়ে খেতিৰ লগতে পশু-পালনো কৰে।

পৃথিৱীৰ সকলো আদিম মানুহ প্ৰথম পশুপালনজীৱী হৈ তাৰ পাচত কৃষিজীৱী হোৱা নাই। অৱশ্যে এই কথা ঠিক যে সকলোৱেই প্ৰথমতে চিকাৰজীৱী আছিল। কিন্তু তাৰে কিছুমান পশুপালনজীৱী আৰু আন কিছুমান কৃষিজীৱী হ'ল কেনেকৈ ? প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ কাৰণে। য'ত পোহনীয়া জন্তু বেছিকৈ পোৱা গৈছিল, তাত মানুহ আগুৱালে পশুপালনৰ ফালে আৰু স্বভাৱ-উৰ্বৰ বনৰীয়া শস্যপূৰ্ণ ঠাইৰ মানুহ আগবাঢ়িল খেতি-বাতিৰ ফালে। সেই আদিম সাম্য সমাজত ভাঙন আহিল পশুপালনৰ উন্নতি আৰু কৃষিকাৰ্যৰ উন্নতিৰ লগে লগে। উৎপাদনৰ উন্নতিৰ লগে লগেই শ্ৰেণী সমাজৰ আৰম্ভ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ; কাৰণ উৎপাদন বৃদ্ধিয়েই উদ্বৃত্ত শ্ৰেণীৰ জন্ম দিয়ে আৰু তাৰপৰাই ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি। পশুপালনৰ উন্নতিৰ ফলত আৰ্য সমাজত শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজৰ সূচনা আৰু কৃষিকাৰ্যৰ উন্নতিৰ ফলত মহেঞ্জোদাৰোত আৱিষ্কৃত সিন্ধু সভ্যতাই নগৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ ভেতি স্থাপন কৰিলে। অৰ্থাৎ আৰ্য আৰু অনাৰ্য উভয় ক্ষেত্ৰতে শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজ সৃষ্টি হৈছিল। বৰঞ্চ এনেকৈ ভবাবো থল আছে যে শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজৰ প্ৰাথমিক স্তৰত থকা সিন্ধু সভ্যতাৰপৰাই শ্ৰেণী বিভাগৰ সুবিধাৰ আৰ্হি বুজি আৰ্য-বোৰে দুগুণ উৎসাহেৰে শ্ৰেণী বিভাগত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি একেবাৰে চতুৰ্বৰ্ণৰ জন্ম দিলেগৈ।

আমাৰ দেৱদেৱীবোৰৰ হাতত অস্ত্ৰ বা আন কিবা এটা বস্তু থাকে যিটোক আয়ুধ বোলা হয়। তেন্তে আমাৰ গণেশৰ হাতত থকা আয়ুধৰ-পৰা সেই আদিম সমাজৰ কিবা খবৰ পোৱা যায়নে ? নিশ্চয় যায়। ভাৰতৰ নানা ঠাইত গণেশক নানা ৰূপত পোৱা যায়। প্ৰায়বোৰতে গণেশৰ হাতত আছে পাশ আৰু অংকুশ অৰ্থাৎ হাতী বন্ধা ফ'ই আৰু মাউতে হাতী খোচা লাংচিং। এই আয়ুধে প্ৰমাণ কৰে যে গণেশৰ সেইটো চিকাৰজীৱী পৰ্যায়। সেই চিকাৰজীৱী গণেশ আহি এদিন কৃষিজীৱী পৰ্যায় পালেহি। তেতিয়া গণেশৰ হাতত উঠিল ডালিম, নাৰিকল, আমৰ পাত, কল্পকলতা, ধান, ইত্যাদি। এটাইতকৈ আচৰিত গণেশৰ লগত ৰঙা ৰঙৰ সম্পৰ্কটো। বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ মতে গণেশৰ ৰং হব ৰঙা, তান্ত্ৰিক ধ্যানত গণেশৰ মন্ত্ৰত আছে সিন্দুৰাভং, ৰক্তবস্ত্ৰাংগৰাগং ; গাণপত্যবোৰে অৰ্থাৎ গণেশৰ ভক্ত মানুহবোৰে কপালত ৰঙা ফোঁট লয়, ৰঙাজবা ফুলৰ নাম গণেশ কুসুম, সেন্দূৰৰ নাম গণেশভূষণ। লগতে ভাবি চাওক, পিচ পৰা জনজাতি ভীলবোৰে পথাৰত গুটি সিচাৰ আগতে শিলত সেন্দূৰ সানি সেই শিলক গণেশ বোলে এতিয়াও। আৰু সেই ৰঙা ৰঙৰ লগত গৰ্ভধাৰণক্ষম ৰজস্বলা তিৰোতাৰ প্ৰতীক ৰঙা ৰং—যি প্ৰতীক বহুত কৃষিকাৰ্যমূলক পূজাদিত এতিয়াও ব্যৱহাৰ হয়। আকৌ, ইলোৰাৰ গুহাত পোৱা গণেশ মূৰ্তি অকলশৰীয়া নহয়, তেওঁৰ লগত সাতটি মাতৃ-

মূৰ্তিৰ যোগ হৈছে। নাম শক্তিগণপতি। এই নাৰীমূৰ্তিবোৰক বোলা হয় গণেশৰ শক্তি। তান্ত্ৰিক মতেও প্ৰতিজন গণেশৰ লগত নাৰীৰূপী শক্তি আছে। আকৌ, গণেশৰ লগত মাতৃতান্ত্ৰিক চিন্তা-ধাৰাৰ পৰা জন্ম হোৱা তান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰ ইমান যোগাযোগ কিয় ? গাণপত্য সম্প্ৰদায়ৰ উচ্ছিষ্ট গণপতিৰ উপাসকসকলৰ কথা আনন্দগিৰিৰ শংকৰবিজয়ত এইদৰে আছে—

"আমি দুইটা ধৰ্মৰে অনুসৰণ কৰা উচিত। বিভিন্ন জাতিৰ পুৰুষৰ এক জাতিৰ দৰে ব্যৱহাৰ—এই এটা ধৰ্ম। সকলো বৰ্ণৰ তিৰোতাৰ এক জাতিৰ দৰে ব্যৱহাৰ—ইয়ো এক ধৰ্ম। এই পুৰুষবোৰ আৰু তিৰোতাবোৰৰ পৰস্পৰৰ মিলন আৰু বিচ্ছেদত কোনো দোষ নাই। এজন বিশেষ পুৰুষ এজনী বিশেষ তিৰোতাৰহে বোলাৰ কোনো নিয়ম নাই। ৰজঃ প্ৰকৃতি সিক্ত হলে উপযুক্ত মিলনজাত ৰুধিৰ বাহুল্যৰ বাবে আনন্দাধিক্য উপজাত হয়। সকলো বৰ্ণই এক জাতীয়, তেওঁলোকৰ মাজত একো দাম্পত্য ব্যৱস্থা নাই। যি কোনো পুৰুষেই নিজক হেৰম্ব বুলি বিবেচনা কৰি যি কোনো তিৰোতাক শক্তিৰূপে বিবেচনা কৰি সুৰত কাৰ্যৰদ্বাৰা সম্ভোগ কৰিব পাৰে। আনন্দ লাভেই ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি—সেয়ে সচ্চিদানন্দৰ লক্ষণ। সেই কাৰণেই উচ্ছিষ্ট গণপতিৰ অখণ্ডানন্দ ৰূপ আৰু ব্ৰহ্ম ৰূপ একে আৰু অভিন্ন। ব্ৰহ্মাদি দেৱগণো একে। অংশ আৰু অংশীৰ প্ৰভেদ ৰুদ্ৰকাণ্ডত প্ৰতিপাদিত হৈছে। 'গণবোৰক আৰু গণপতিবৰ্গক মই নমস্কাৰ কৰোঁ।' 'গণৰ ৰূপসমূহক, গণপতিৰ ৰূপসমূহক, ৰুদ্ৰসমূহক নমস্কাৰ কৰোঁ' —ইয়াৰদ্বাৰা গণত্ব আৰু গণপতিৰূপত্ব একে ৰুদ্ৰতে আৰোপিত হয়।' —ইয়াত দেখা গ'ল গাণপত্য সম্প্ৰদায়ত গণ আৰু গণপতিৰ মাজত অভেদ। আৰু, অধ্যাপক বাভাৰ এটাইতকৈ ডাঙৰ প্ৰয়োজন-টোও ইয়াত পূৰণ হ'ল, অৰ্থাৎ, গণেশৰ লগত বামাচাৰী ধ্যান-ধাৰণৰ সম্বন্ধ প্ৰমাণিত হ'ল। ইয়াৰ উপৰিও শংকৰ বিজয়ত পৰিস্কাৰকৈ লিখা আছে যে এই গাণপত্য সম্প্ৰদায়টি বামমাৰ্গাৱলম্বী—বামাচাৰী। তাৰ মানেই কৃষি-কাৰ্যৰ লগত বামাচাৰী আৰু গাণপত্য সম্প্ৰদায়ৰ সম্বন্ধ একে। তাৰ মানে বামাচাৰৰ দৰে গণেশো একালত কৃষিৰ দেৱতা আছিল। নাথাকিব কিয় ? গণবোৰতো প্ৰধানকৈ কৃষিজীবীয়েই আছিল।

আমাৰ গণেশ যে খেতিৰে দেৱতা সেই কথা জানিবলৈ ইমান পুৰণি দিনলৈ দেখোন নগলেও হয়। আমাৰ দেশত এতিয়াও প্ৰচলিত গণেশ চতুৰ্থী ব্ৰত এটা ভালকৈ চালেই হ'ল দেখোন। এই ব্ৰতৰ নিয়ম-কানুন ভালকৈ চালেই প্ৰমাণ হয় যে কৃষি মূলতঃ নাৰীৰ আৱিষ্কাৰ আৰু তাত গণেশ দেৱতাৰ পুৰুষ অস্তিত্ব প্ৰায় হেৰাই গৈছে।

এই ব্ৰত এতিয়া প্ৰধানকৈ দক্ষিণ ভাৰতত প্ৰচলিত। এই ব্ৰত সাত দিন ধৰি চলে। গণেশৰ নামেৰেই এই ব্ৰত, ব্ৰত অনুষ্ঠানৰ আগতেও কেইদিনমান গণেশক লৈ ভালেমান সমাৰোহ, কিন্তু আচল ব্ৰতানুষ্ঠানত গণেশক প্ৰথম দুই এদিনহে পোৱা যায়। এনেকুৱা লাগে যেন দুই-এদিনতে এইবোৰ একেবাৰে তিৰোতাৰ ব্ৰত বুলি জানি আৰু তাত তেওঁৰ স্থান নাই বুলি জানি গণেশ যেন নিজে লাজতে আঁতৰি পৰে।

গণ-সমাজৰ কৃষিজীৱী স্তৰত গণেশ-মূৰ্তিৰ পৰিকল্পনা আকৌ বেলেগ হ'ল। এইবাৰ গণেশৰ হাতত আয়ুধ হিচাপে উঠিল আম, কল, কুঁহিয়াৰ, কঠাল। এইবাৰ গণেশৰ ভক্তি বিঘ্নেশ্বৰ ৰূপত হাতত থাকিল নাৰিকল, আম, গুৰ আৰু পৰমান্ন। ডালিম হাতত লোৱাৰ মূলত থকা বামাচাৰী ৰঙা ৰঙৰ কথা অধ্যাপক ৰাভাই আগতেই পাইছিল। সেই কথা মনত পৰি ৰাভাৰ মনটো আনন্দত ভৰি উঠিল। গণেশ-সাগৰত যেন তেওঁ পাৰ পোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখিলে। তেওঁৰ মনত পৰি গ'ল ঃ নাৰীৰ ঋতুৰজ ৰঙা, ৰজস্বলা নাৰী সন্তানধাৰণক্ষম, গণেশ ৰঙা, তিৰোতাৰ কপালত আৰু শিৰত লোৱা সেন্দূৰ ৰঙা, পূৰ্ণ ঘটৰ ডিঙিৰ কাপোৰকণ ৰঙা, কেউফালে কেৱল ৰঙা। এই ৰঙাৰ মাজতে মানুহে জীৱন ধাৰণৰ কাৰণে অতি প্ৰয়োজনীয় উৎপাদনৰ হাতিয়াৰ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। এই ৰঙাক চিনি পোৱাই, বিশ্বাস কৰাই মানুহৰ সমাজ-জীৱনত প্ৰগতিৰ প্ৰথম খোজ। এই ৰঙা ৰং ঋতুৰজৰ ৰং, আৰু সেই কাৰণেই নবজন্মৰ প্ৰতিশ্ৰুতিৰ ৰং। সেই কাৰেণই আজিও বিবাহিত নাৰীয়ে কপালত —শিৰত সেন্দূৰ লৈ সন্তানৱতী হোৱাৰ কামনাক সফল কৰাৰ সম্ভাৱনাক সূচায়। ইযাত লুকাই আছে সেই আদিম বিশ্বাস।

ৰঙা ৰঙৰ বিষয়ে অধ্যাপক টমচনৰ লিখা অধ্যাপক ৰাভাৰ মনত পৰি গল—

ঃ মানুহৰ সন্তান উৎপাদন সংক্ৰান্ত যাদুবিশ্বাস সংযুক্ত হৈ আছে ফলাফলতকৈ সেই ফল দিয়া পদ্ধতিটোৰ লগত, সন্তানতকৈ ঋতুস্ৰাৱ বা সেইজাতীয় স্ৰাৱৰ লগত। (অৰ্থাৎ, বিহু নাচত খেতি কৰিবলৈ যোৱা আৰু সন্তান উৎপাদন কৰা মৈথুন ভংগী আৰু পূজা-পাতলত দিয়া ৰঙা ৰঙৰ লগতহে সেই বিশ্বাসৰ সম্বন্ধ।) গতিকে ঋতুস্ৰাৱ বা সেই জাতীয় সকলো স্ৰাৱকেই কল্পনা কৰা হয় নাৰীৰ মাজত থকা প্ৰাণদায়িনী শক্তিৰ বিকাশ ৰূপে। আদিম ধ্যান-ধাৰণা অনুসাৰে ঋতুস্ৰাৱ সন্তানৰ জন্মদানৰ সমতুল্য বুলি বিবেচিত। সেই যাদুবিশ্বাসৰ মাজত আত্মবিৰোধ আছে; তেজৰ সেই শক্তিয়েই তেজক ভয়াবহ কৰি তোলে। এফালৰপৰা ঋতুমতী নাৰী ইমান পবিত্ৰ যে স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰি, অন্যফালৰপৰা তেওঁ কলুষিত আৰু ঘৃণিত। ফলস্বৰূপে পুৰুষপ্ৰধান সমাজত ধৰ্মাচৰণৰ ওপৰত তিৰোতাৰ অধিকাৰ লুপ্ত হোৱাৰ পাচত এই যাদুবিশ্বাসৰ ঘৃণিত দিশটোকহে স্বীকৃতি দিয়া হ'ল—ঋতুমতী নাৰী কলুষিতা বুলিয়েই বিবেচিত হ'ল।

আধুনিক লাম্পট্যদৃষ্টিদুষ্ট সমাজত এইবোৰ কথা পূৰ্বপুৰুষৰ হলেও অসভ্য যেন লাগিব, যুক্তিহীন যেন লাগিব। কিন্তু এই আধুনিক সমাজতে কামাখ্যাৰ নিচিনা যোনি-পীঠ এতিয়াও সগৌৰৱে পুৰণি ধ্যান-ধাৰণাৰ স্মাৰক হিচাপে বৰ্তি আছে। কালিকাপুৰাণৰ মতে কুব্জিকা নামৰ পীঠস্থানত দেৱীৰ যোনি-মণ্ডল পতিত হ'ল। সেই যোনিমণ্ডল পৰিয়েই শিল হ'ল। এই যোনিমণ্ডলৰ পৰিমাপ দীঘলে একৈশ আঙুল আৰু বহলে এবেগেত। তাত সেন্দূৰ আৰু কুমকুম্ লেপন কৰা থাকে। এই সেন্দূৰ আৰু কুমকুম্ লেপাৰ ৰহস্যৰ ব্যাখ্যা তন্ত্ৰশাস্ত্ৰতে আছে ঃ দেৱী

কামাখ্যা প্রতি মাহে এই ঠাইত ৰজস্বলা হয়। প্রতি মাহে নহলেও আহাৰ মাহৰ সাত বা অম্বুবাচীত অসমত সকলোৱে কাপোৰ-কানি তিয়াই পৃথিৱীৰ লগতে কামাখ্যা ৰজস্বলা হোৱাৰ অশুচি গুছাও'।

কিন্তু গণেশৰ হাতত ঋতুৰজৰ প্রতীক ডালিম ফল আৰু তিৰোতাৰ সেন্দুৰ গাত সনাৰ নিয়ম কিয় ? আচলতে কৃষিকেন্দ্রিক সেই পৰিস্থিতিত পুৰুষ দেৱতা গণপতি মাতৃকেন্দ্রিক সমাজত অদৰ্কাৰী হৈ পৰিছিল। আৰু সেই বিষম পৰিস্থিতিতো গণেশক দেৱতা কৰি ৰখাব চেষ্টা কৰি এদলে তেওঁক কোনোমতে ডালিম ফল দি, সেন্দুৰ সানিও দেৱতা কৰি ৰাখিব খুজিছিল। আৰু এই ৰাখিব খোজা দলটো নিশ্চয় সংখ্যালঘু পিতৃকেন্দ্রিক সমাজৰ আছিল। নহলে এইটোও হব পাৰে যে মাতৃকেন্দ্রিক সমাজত উৎপাদনৰ আহিলা হিচাপে পুৰুষে যি গুৰুত্বহীন স্থান পাব পাৰে, সেই স্থানত দুই-এক পুৰুষ দেৱতাক ৰখা হৈছিল— যাদু-বিশ্বাসৰ আচাৰানুষ্ঠানত। সমাজৰ সেই অৱস্থাত গণেশৰ নিশ্চয় কাতি হৈ পৰাৰ অৱস্থা হৈছিল। সেই কাৰণেই তেওঁক শক্তিগণপতি কৰি লগত একোজনী নাৰীক দিয়া হৈছিল।

গণেশ দেৱতাৰ লগত যাদু বিশ্বাসৰ কিবা সম্বন্ধ আছেনেকি ? ধৰ্মৰ মূলতে যে স্থানীয় যাদু-বিশ্বাসেই আছিল, এই কথা স্বীকৃত। খেতিৰ কথাকে চোৱা যাওক। আদিতে খেতিত তিৰোতাই লাগিছিল। পুৰুষ চিকাৰ বিচাৰি যাওঁতে তিৰোতাই ফলমূল বিচাৰি গৈছিল। সেই ফলমূল খাই গুটি পেলাই দিওঁতে সেই গুটিৰপৰাই হয়তো গছ হৈছিল। সেইদৰেই হয়তো প্ৰথম খেতিৰ আৰম্ভ হৈছিল। খেতি প্রধানকৈ তিৰোতাৰে আছিল কাৰণে মাটিৰ উৰ্বৰতা বৃদ্ধিৰ কামনাত যাদু অনুষ্ঠানত তিৰোতাই প্রধান ঠাই লৈছিল। তিৰোতাৰ উৰ্বৰতা শক্তিৰ লগত পৃথিৱীৰ উৰ্বৰতা শক্তিৰ যোগাযোগ কল্পনা কৰা হৈছিল। গণেশ দেৱতাৰ লগত আন ধৰণেৰে যাদু-বিশ্বাসৰ সম্বন্ধ থাওক নাথাওক, তেওঁৰ ৰঙা ৰং আৰু সেন্দুৰত যে যাদু-বিশ্বাসৰ প্ৰভাৱ আছে, তাক স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব। আমাৰ আজিৰ সভ্য মানুহৰ কিছুমান কামতো যাদু বিশ্বাসৰ প্ৰভাৱ আছে। যাদু-বিশ্বাসত কি কৰা হয় ? কামনা সফল কৰাৰ এক কাল্পনিক কৌশল হিচাপে কামনা-সফল হোৱাৰ উছৱ কৰা। আমি আজিও কোনোবা নেতৃস্থানীয় লোকৰ ধ্বংস বা অৱনতি কামনা কৰোঁতে সেই নেতাৰ নামত জুমুঠি সাজি ৰাজহুৱাকৈ তাত জুই লগাই শ্লোগান নিদিওঁনে ? যাদু-বিশ্বাসতো যুদ্ধৰ আগতে শত্ৰুৰ কুশপুত্তলী দগ্ধ কৰি শত্ৰুৰ পৰাজয় আৰু ধ্বংস কামনা কৰা হয়।

প্ৰকৃতিৰ ফলপ্ৰসূতাৰ লগত তিৰোতাৰ ফলপ্ৰসূতাৰ এটা অন্তৰংগ সম্পৰ্কৰ ভেটিতে যাদু-বিশ্বাস প্রতিষ্ঠিত। ইয়াৰ মূল কথা হল, এটাৰ সহায়েৰে আন এটা কামনাক সফল কৰাৰ চেষ্টা। তেনেকুৱা ধৰণৰ উৎপাদনৰ ভিতৰত মানুহৰ সকলোতকৈ প্রত্যক্ষ সম্পৰ্ক হল সন্তান উৎপাদনৰ লগত।

সেয়ে সেই উপমাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি তেতিয়াৰ মানুহে প্ৰকৃতিৰ উৎপাদন ৰহস্যকো একে চকুৰে চাইছিল।

কাৰণ আছে। মানৱ সমাজৰ সবাতোকৈ প্ৰাকৃত পৰ্যায়ত জীৱন-মৰণ নিৰ্ভৰ কৰিছিল যৌথ শ্ৰমৰ ওপৰত। উৎপাদন কৌশলৰ অনুন্নত পৰ্যায়ত খাদ্য আহৰণ আৰু চিকাৰৰ কাৰণে একেলগে বহুত মানুহৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। মানুহৰ সংখ্যা কম হোৱা মানেই গোটেই দল মৃত্যুৰ সমুখীন হোৱা। জীৱন ধাৰণৰ উপকৰণবোৰৰ উৎপাদন আৰু দলৰ সংখ্যাবৃদ্ধি অৰ্থাৎ প্ৰজনন বা সন্তান উৎপাদন— এই দুটাৰ মাজত এৰাব নোৱাৰা সম্পৰ্ক আছিল। আৰু উৎপাদন কৌশলৰ দৰে প্ৰজনন কৌশলো আছিল অনিশ্চিত আৰু দুৰ্বোধ্য। সন্তান জন্ম অনিশ্চিত আছিল, কাৰণ গৰ্ভ সঞ্চাৰ হোৱা বিষয়ৰ কোনো জ্ঞান নাছিল, সেইটো অলৌকিক কিবা ঘটনা যেন পাইছিল; আৰু আদিম মানুহৰ মাজত সন্তান-মৃত্যুৰ হাৰ অতি বেছি আছিল। সেইকাৰণে সন্তান-কামনাটোৰ উৎস বিচাৰিলে মানুহে জননাংগক ইমান গুৰুত্ব আৰু প্ৰাধান্য দিয়াৰ গুৰিতে দেখা যায় নিতান্ত নগ্ন বাস্তৱ প্ৰয়োজনবোধ —যাৰ অভাৱত মানুহৰ জীয়াই থকা অসম্ভৱ বুলি মানুহৰ ধাৰণা হৈছিল।

তাৰ পৰিণতিস্বৰূপেই আমি দেখোঁ যে আমাৰ সন্তান-জন্মৰ দেৱী হল ষষ্ঠীক বা ব্ৰীহি ধান। আকৌ প্ৰত্নতত্ত্ববিদৰ অনুমান আদিম নিড়নি পুৰুষ জননাংগৰ অনুকৰণত সজা, লিংগৰপৰাই নাঙলৰ উৎপত্তি বুলি ভাষাতত্ত্ববিদেও ভাবে। লিংগপূজা, যোনিপূজাৰ বিষয়ে নজনা মানুহ নাই। পূজাৰ কোষা-অৰ্ঘা স্ত্ৰী জননাংগৰ প্ৰতীক, ঘণ্টা পুৰুষ জননাংগৰ। পূজাত লগা অপৰাজিতা, জৱা, পদুমফুল আদি দুয়োবিধ জননাংগৰ প্ৰতীকস্বৰূপ। সন্তান জন্মৰ ওপৰত তেতিয়াৰ মানুহে কিমান বেছি গুৰুত্ব দিছিল, সেই বিষয়ে এইবোৰতকৈ আৰু কিবা বেছি প্ৰমাণ লাগিব নেকি ? আজিৰ দৰে তেতিয়াৰ মানুহেও এইবোৰৰ যোগেদি নিজৰ লম্পট চৰিত্ৰ প্ৰকাশ কৰিছিল বুলি ভৱা পণ্ডিতবোৰক ইয়াৰ পাচতো ক্ষমা কৰিব পাৰিনে ?

এই নাৰী-প্ৰাধান্যৰ প্ৰভাৱ খৰ্ব কৰিবলৈ উত্তৰ যুগত পুৰুষ-প্ৰধান সমাজৰ পণ্ডিতবোৰে নেৰানেপেৰা চেষ্টা কৰা চকুত পৰে। বৈদিক ঐতিহ্যৰ পুৰুষ-প্ৰধান চৰিত্ৰ পিচলৈ চূড়ান্ত নাৰী-বিদ্বেষত পৰিণত হলগৈ। বৈদান্তিক শংকৰাচাৰ্যই কলে ঃ নৰকৰ দ্বাৰ নাৰী। খৃষ্টান ধৰ্মত নাৰীক চয়তানৰদ্বাৰা প্ৰলুব্ধ জীৱ আৰু নাৰীসংগ চয়তানৰ প্ৰৰোচনাত হোৱা বুলি কৈ দিলে। এতেকে তিৰোতা আৰু মৈথুন খৃষ্টান ধৰ্ম মতে মহাপাপ। বৌদ্ধধৰ্মৰ নাৰী বিদ্বেষ জনাজাত।

এনে প্ৰতিযোগিতাত তিষ্ঠি থাকিবলৈ তান্ত্ৰিক আদি আদিম স্ত্ৰী-প্ৰধান অনুষ্ঠানবোৰ পিচলৈ কি ভয়ংকৰ বীভৎসতাত পৰিণত হলগৈ, তাৰ নজিৰ এতিয়াৰ বিভিন্ন তান্ত্ৰিক ক্ৰিয়াকাণ্ডতো জিলিকি আছে। যোগিনী-

তন্ত্ৰ, কালিকাপুৰাণ আদি শেহতীয়া পুৰাণ আদিত তাৰ ৰূপ দেখি বহুতে ভয় খাব। আনকি সেইবোৰৰপৰা আদিম মানুহৰ সততা আৰু প্ৰয়োজনবোধ কল্পনা কৰাও অসম্ভৱ।

গণ-সমাজ তথা গণসাধাৰণ তথা বেদবিৰোধী অসুৰ বুলি নিন্দিত সেই জনজাতিসমূহৰ প্ৰতীক বুলি এসময়ত বহু নিন্দিত আৰু পিচলৈ সিদ্ধিদাতা বুলি গ্ৰহণ কৰা গণেশ —ইয়াৰ পাচতে জানো দুৰ্গা প্ৰতিমাত পুৰুষৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰিবলৈকে ভায়েক কাৰ্তিকক লৈ বহি আছেহি ? নহলে সেইডাল পেট লৈ, সেইটো মূৰ লৈ, অৱহেলিত স্থানত যুদ্ধৰতা দুৰ্গাৰ কাষত বহি থকাৰ দৰ্কাৰ কি ? নহলে, বেদবিৰোধী গণ বা অসুৰৰ আন এক গণপতি মহিষাসুৰক গণ-দেৱী দুৰ্গাৰ হতুৱাই বধ কৰাওঁতে গণেশকো দৰ্শক কৰি বুজাব খুজিছেনেকি যে মাতৃকেন্দ্ৰিক গণ-সমাজৰ বহুত দুৰ্গা আৰু গণেশেই মাতৃকেন্দ্ৰিক গণসমাজৰ বিলুপ্তি সাধন কৰাত ব্যস্ত ? গতিকে প্ৰাণ বচাব খুজিলে সকলো ক্ষমতাশালী অসুৰ আৰু গণপতিয়ে পুৰুষ-প্ৰধান সমাজৰ ৰাষ্ট্ৰশক্তিক আত্মসমৰ্পণ কৰা উচিত ?

ঘিটিৰা বেজ কেতিয়া আহি বৈ আছিল অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাই মনেই কৰা নাছিল। বিনোদৰ বকনি শুনিহে ৰাভাই ঘূৰি চালে। ঘূৰি চায়েই ঘিটিৰা বেজক বহি থকা দেখি ৰাভাৰ মনত হল যেন তেওঁ শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ জীৱনকালৰ ক্ষয়ীষ্ণু পৰত নিষ্পেষিত গণ বা গণেশৰ মূৰ্তি এটাহে দেখিছে। সেই মূৰ্তিৰ সৌন্দৰ্য যেন কেতিয়াবাই শোষক শ্ৰেণীয়ে কাঢ়ি লৈ গৈছে। খন্তেকৰ ভিতৰতে মনত খেলাই যোৱা কথাবোৰ তল পেলাই বিনোদ গৰজি উঠিল—

ঃ এই অৰবিন, কি হৈছে তোৰ ? এইদৰে কিবা কিছুমান ভাবি-চিতি কব নোৱাৰা হৈ থাকিলে তই দেখোন সঁচাকৈয়ে পাগল হবি। পঢ়ি-শুনি লোকে চাকৰি কৰি গাড়ী-মটৰ লৈ পকাঘৰ সাজি দপদপাই থাকে। আৰু তই চাকৰি কৰি ভাড়া ঘৰত থাকি দিনে দিনে পাগল হৈ গৈছ। ৰ বাপেৰে, এইবোৰ চব তোৰ কিতাপ-পত্ৰ মই পুৰি পেলাম। ইমান সময় চিঞৰি আছোঁ, তোৰ খবৰ নাই। বুঢ়া বয়সত তোৰ এইবোৰ কি পৰ্বকিতি লৰিছে. .. . .হুঁ. ....

অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাই সঁচাকৈয়ে ভায়েকে মাতি থকা শুনা নাছিল। কিন্তু এই পৰিস্থিতিত ভায়েকক অন্ততঃ আশ্বাসতো দিব লাগিব যে তেওঁ পাগল হোৱা নাই। গতিকে হাঁহি মাৰি কলে ঃ তই মাতি থাকোঁতে মই শুনা নাই বুলি কোনে কলে ? হেৰ' শুনিছিলোঁ। মনে মনে এটা মন্ত্ৰ মাতি আছিলোঁ; মন্ত্ৰটো শেষ নোহোৱাকৈ মাতিব নোৱাৰি কাৰণে মতা নাছিলোঁ।

ঃ আকৌ এইবাৰ মন্ত্ৰই পালেনে তোক ? সেইবোৰ বাদ দে। এও ঘিটিৰা বেজ কৌতিয়াবাৰপৰা বৈ আছে। ই ক'ত বহিলে ভাল হব বেজ ?

ঘিটিৰা বেজে লাহে লাহে বিশ্বাসযোগ্য সুৰত কলে ঃ এই বিহলঙনি পাতকিটাৰ ওপৰত মাটিত লেপেটা কাঢ়ি বহিব লাগিব। গাৰ কাপোৰ খুলি লব লাগিব। ক'কালত থাকক।

অৰবিন্দ ৰাভাই কৌতুকেৰে ঘিটিৰা বেজলৈ চালে। বেজৰ এটা ভৰি চুটি; লেঙেৰাই লেঙেৰাই খোজ কাঢ়ে। মুখত এসোপা কেঁচা-পকা দাড়ি। গাৰ পুৰণি চোলাটো-লেতেৰা আৰু ফটা। ভৰিৰ আঠুলৈকে মলি জিলিকি আছে। শুকান আৰু খীণোৱা মুখত উপযুক্ত খাদ্য নোপোৱাৰ চিন। আৰু অধ্যাপকৰ শিক্ষা-দিক্ষাৰ কথা জনা কাৰণে নিজৰ ওপৰত বিশ্বাস হেৰুৱাই ইতস্ততঃ কৰা ব্যৱহাৰ। ৰাভাই ঘিটিৰা বেজলৈ পুতৌৰ দৃষ্টিৰে চাই থাকিল। অসহ্য হৈ বিনোদে কলে ঃ কি কৰিছ ? খোল আকৌ তোৰ চোলা। এই বিহলঙনি কিপাতৰ ওপৰত বহিব লাগিব বুলি কোৱা শুনা নাইনেকি ?

অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাই একো কথা নকলে। কেৱল চোলা খুলি পকা মজিয়াৰ ওপৰত বিহলঙনি পাৰি বহি ঘিটিৰালৈ চালে। ঘিটিৰা বেজে ইতিমধ্যে শুদা গাত ৰঙা কানি এটুকুৰা লগুণৰ দৰে লৈ আঠু কাঢ়িছিল। পাতকিটাত কেইবাৰমান ফুৱাই, ওপৰলৈ মুৰকৈ চকু মুদি কাৰোবাৰ উদ্দেশ্যে পাতকিটা জোকাৰি, হাতযোৰ কৰি ডাঙৰকৈয়ে গালে—

সৰ্বদেৱ অগ্ৰে পূজা যাহাৰ চৰণ।
প্ৰথমে প্ৰণামো গণপতি গজানন ॥
সিন্দূৰ শোভিত কলেৱৰ লম্বোদৰ।
সৰ্ববিঘ্ন বিনাশক চতুৰ্ভুজধৰ ॥
মই অতি হীনমতি বেজৰ মিনতি।
নিজগুণে দয়া কৰা নমো বিঘ্নপতি ॥

এই কথাকিটা সুৰ লগাই গাই উঠাৰ পাচত ঘিটিৰা বেজৰ চকু ডাঙৰ হল, ভয়ংকৰ হল, যেন অধ্যাপক ৰাভাক গিলিহে পেলাব। অধ্যাপক ৰাভাই একো ভাবান্তৰ প্ৰকাশ নকৰি কোঠাটোৰ দুৱাৰৰ ফালে চাই থাকিল। দেখিলে দুৱাৰমুখত বিনোদ আৰু লাহৰী থিয় হৈ আছে। ঘিটিৰা বেজে খঙেৰে চিঞৰি উঠিল—

ঃ কলৈ চাইছ ? মোক দেখি পলাবলৈ দুৱাৰলৈ চাইছ ? আজি কলৈ পলাবি তই ? মোলৈ চা।

ঘিটিৰা বেজৰ চিঞৰৰ আওকাণ কৰি অধ্যাপক ৰাভাই কেৱল ভাবি-বলৈ ধৰিলে ঃ এইজনী মোৰ ছোৱালী লাহৰী মোৰ ঘৰতে ডাঙৰ হৈ এম-এ পাছ কৰি আহি মোক এটা বেজে জাৰিবলৈ অহাত তাই সহায় কৰি দি চাই আছেহি। ইমানৰ পিচতো তাইৰ মন অন্ধবিশ্বাসতে কিয় থাকিল বাৰু ? নাই, এইক বিয়া দিয়াই ভাল। তাতকৈ বেছি তাইৰপৰা একো আশা কৰিব নোৱাৰি। —এই ভাবি অধ্যাপক ৰাভাই দুৱাৰমুখত লাহৰীৰ কাষতে থিয় হৈ

থকা বিনোদক কলে ঃ তই এইবাৰ থাকোঁতেই লাহৰীৰ বিয়াখন ঠিক কৰি দি যাবি। বিয়া গাঁৱতে পাতিবি।

ঘিটিৰা বেজ গৰজি উঠিল—

ঃ কি কলি ? বিয়াৰ নাম কৈ লাহৰীক লৈ যাব খুজিছ ? মোৰ চকুৰ আগতে ? বাপেকৰ মুখেদি কোৱাইছ ? গজমূৰ্খ পিশাচ, ভাঙো তোৰ মুখ। —এইবুলি বেজে অধ্যাপকৰ মুখত হাতত লোৱা জেতুকাপাত জোৰেৰে মৰাৰ নিচিনা কৰি লাহেকৈ লগাই দিলে। অধ্যাপকে একো আপত্তি নকৰিলে। ঘিটিৰাই এইবাৰ অধ্যাপকৰ মূৰত বিহলঙনি আৰু জেতুকা পাতেৰে কোবাই মন্ত্ৰ গাই গল—

ঃ মই হাতীৰ দাঁত ভাঙো, মাথাত লাংচিং মাৰোঁ, কাতিব বেলি খেদোঁ, জাতিৰ জাত কাটোঁ, তাঁতীৰ তাঁত ছিঙো, নাতিৰ পেট ছিৰোঁ, ভাতীৰ জুই খাওঁ, ৰাতিৰ ভূত খেদোঁ ওঁ ওঁ ওঁ ওঁ ওঁ ভূত জাৰোঁ, প্ৰেত জাৰোঁ, অপদেৱতা জাৰোঁ, বুঢ়া ডাঙৰীয়া জাৰোঁ......... তই অসুৰৰ প্ৰেত আহি গণেশৰ ভাও ধৰি বহিছহি, তোক চিনো, তোৰ আদি পুৰুষ চিনো, তোৰ এই ৰূপ চিনো, পূৰ্বতে তয়ে সাপ আছিলি, বেজৰ কোবত আধা মৰা হৈ গৰু হলি, তাতো তোৰ শান্তি নহল, তই দেৱতাৰ ভাও ললি, তাতো তোক মই চিনি পালোঁ ওঁ ওঁ ওঁ ওঁ ওঁ ছিঃ থুই থুই থুই, তোৰ মূৰত মাৰোঁ, দাঁতত মাৰোঁ, কাণত মাৰোঁ, পিঠিত মাৰোঁ, শুঁড়ত মাৰোঁ, ... তোৰ গাত লম্ভো, মূৰত লম্ভো, শুঁড়ত লম্ভো, নেজত লম্ভো, ওঁ ওঁ ওঁ ওঁ ওঁ তই গণেশ হলে পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ যা, মাৰৰ ওচৰলৈ যা, তোৰ ভঙুৱা শিৱৰ ওচৰলৈ যা, স্বৰ্গলৈ যা, নৰকলৈ যা, আ আ আ আ ছিঃ থুই থুই ই ই ই ই ই ই তোক মই ঘিটিৰা বেজে, মই বুঢ়া বাপেৰে, মই যমে, আজি খেদোঁ খেদোঁ খেদোঁ খেদোঁ...............

ঘিটিৰা বেজৰ মুখত মন্ত্ৰৰ আখৈ ফুটিবলৈ ধৰিলে। কেতিয়াবা কিছুমান কথা বুজি, কেতিয়াবা একেবাৰে নুবুজি। মাজে মাজে ধমকি আৰু গালি-শপনি আছেই। আমনি লাগিছিল অধ্যাপক ৰাভাৰ। এবাৰ ঘিটিৰা বেজৰ অনুমতি লৈ ৰাভাই আৰাম কৰি আউঁজি লোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি ললে। তাৰ পাচত তেওঁ ঘিটিৰাক জৰা কাম কৰিবলৈ দি নিজে আদিম গণ-সমাজৰ চিন্তাত আপোনপাহৰা হল। অধ্যাপক ৰাভাই মনে মনে ভাবিলে ঃ গণেশক কেনেকৈ খেদিবা ঘিটিৰা বেজ ? গণেশ যে এতিয়া আমাৰ বহুত সভ্য উন্ধাৰৰ বাটত সিদ্ধিদাতা লাখুটি। সেই লাখুটিত ধৰিয়েই আমাৰ সমাজখনক মই বুজাৰ চেষ্টা কৰিছোঁ। এই গণেশেই আজি আমাক কব পাৰে যে আদিম সাম্যবাদী সমাজ ভাগিল উৎপাদনৰ কৌশল উন্নত হোৱাৰ লগে লগে। সেই সমাজ ভগাৰ আগলৈকে আৰ্য-অনাৰ্যৰ প্ৰভেদ নোহোৱাকৈ সকলো একে

গণতে বাস কৰিছিল। গতিকে তেতিয়া গণ আছিল প্ৰয়োজনীয় প্ৰশংসাৰ্হ সমাজ-ব্যৱস্থা। তেতিয়া দেৱতাসকলৰ গুৰু বৃহস্পতিক গণপতি বুলিছিল। ঋক বেদত আছে : মই তোমাক প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ হে ব্ৰাহ্মণস্পতি, তুমিয়েই গণ-সমূহৰ গণপতি, কবিৰো কবি, অফুৰন্ত খাদ্যৰ ভাণ্ডাৰ, তুমি দেৱপূজ্য; এই যজ্ঞভূমিলৈ আহি তুমি অৱস্থান কৰাহি। এইদৰেই বিশ্বেষৰ সলনি শ্ৰদ্ধা সহকাৰে ঋকবেদত 'গণ' শব্দটো বহুবাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। তাৰ মানে তেতিয়া যাজ্ঞিক ঋষিবৰ্গও গণ বা গণনিবাসী আছিল আৰু সেইকাৰণেই দেৱ-গুৰু বৃহস্পতিক গণপতি বুলি সন্মান জনাই সম্বোধন কৰিছিল। আকৌ একে ঋকবেদতে প্ৰাচীনতম দ্বিতীয় মণ্ডলত ঋষিয়ে ইন্দ্ৰক সম্বোধন কৰি আহ্বান কৰিছে এইবুলি : হে গণপতি, গণসৱৰ মাজত আপোনাৰ আসন গ্ৰহণ কৰক। ঋষিসকলৰ মাজলৈ মাতোঁতে গণসৱৰ মাজলৈ বুলি কৈছে। বৃহস্পতি আৰু ইন্দ্ৰক গণপতি বুলি সম্বোধন কৰাই প্ৰমাণ কৰে যে গণ হোৱাটো আৰু গণসৱৰ দলপতি বা গণপতি বা গণেশ হোৱাটো অতি শ্ৰেষ্ঠত্বৰ প্ৰমাণ আছিল। তাৰমানে বৈদিক আৰ্যয়ো সেই সময়ত গণ, সংঘ বা গোষ্ঠীভুক্ত হৈ বাস কৰিছিল আৰু এই বিষয়ত তেওঁলোকৰ তথাকথিত অনাৰ্যৰ লগত কোনো প্ৰভেদ নাছিল। অথৰ্ববেদতো গণৰ জয়গান আছে : 'গণসৱলৈ এয়া অৰ্পণ, এয়া মহা-গণলৈ অৰ্পণ। অনিন্দনীয় দেৱ আৰু ইন্দ্ৰৰ প্ৰিয় গণসৱৰদ্বাৰা অনুষ্ঠিত হয় কাৰণেই যজ্ঞ সুকৃত আৰু শক্তিকৃত হয়।' অৰ্থাৎ তেতিয়ালৈকে গণসৱ ইন্দ্ৰৰ প্ৰিয়। এই মন্ত্ৰত কিন্তু এটা ইংগিত আছে— গণ আৰু মহাগণ নামেৰে গণৰে এবিধক মাহাত্ম্য দি মহাগণ বোলা হৈছে। পিচলৈ গণবিলাকক বিশ্বেষেৰে উল্লেখ কৰোঁতে গণ-সমাজৰ পুৰুষ-নাৰীৰ যি স্বাধীন মিলাপ্ৰীতিৰ সম্পৰ্কক ঘৃণনীয় বুলি উল্লেখ কৰা হয়, সেই একে ধৰণৰ পুৰুষ-নাৰীৰ সম্পৰ্ক আৰ্যৰ মাজতো আছিল বুলি নিজৰ মাকক আন এজন ঋষিয়ে বাপেকৰ আগতে টানি নিয়া সহ্য কৰিব নোৱাৰি পৃথিৱীত এক স্বামী আৰু স্ত্ৰী বিবাহ-ব্যৱস্থা প্ৰবৰ্তন কৰা শ্বেত-কেতুৰ আখ্যানৰপৰাই বুজিব পাৰি। একেখন মহাভাৰততে তাৰ পৰিস্কাৰ প্ৰমাণ দি পাণ্ডুৰাজে পত্নী কুন্তীক কৈছে :

> মই তোমাক এতিয়া পুৰুষ-নাৰীৰ সম্ভোগৰ পুৰাণি ৰীতিৰ বিষয়ে কওঁ। সেই ৰীতি নৈতিক নীতি হিচাপে সৰ্বজ্ঞ ঋষিবৰ্গৰ-দ্বাৰা অনুমোদিত। আগেয়ে নাৰীসকল ঘৰৰ ভিতৰতে আবদ্ধ হৈ থকা নাছিল আৰু স্বামী বা স্বজনৰ অধীনতো থকা নাছিল। তেওঁলোকে মুক্তভাৱে জীৱন উপভোগ কৰি ফুৰিছিল। তেওঁ-লোক স্বামীৰ বাহিৰে আন কাৰো ওচৰলৈ নোযোৱাকৈ থকা নাছিল। সেইদৰে যোৱাটো কেতিয়াও পাপ নাছিল। কাৰণ সেইসময়ত সেইটো প্ৰচলিত ৰীতি আছিল। সেই একে ৰীতিকে আজিলৈকে পশু-পক্ষী আদিয়ে ঈৰ্ষাবিহীনভাৱে মানি আহিছে। ঐতিহ্যপূৰ্ণ সেই ৰীতি মহান ঋষি-মুনিৰ অনুমোদিত। আৰু

এতিয়াও সেই ৰীতিক উত্তৰাঞ্চলৰ কুৰুসকলে সন্মান কৰে। নাৰীৰ স্বাধীনতাৰ এই ৰীতি পুৰাণ কালৰেপৰা চলি অহা। বৰ্তমানৰ বিবাহ প্ৰথা অৰ্থাৎ এজন স্বামীৰ স্ত্ৰী হোৱাটো সিদিনাৰ কথাহে।

মাতৃপ্ৰধান সমাজৰ ঐতিহ্যপূৰ্ণ সেই ৰীতিক মহান ঋষি-মুনিসকলে অনুমোদন কৰি আৰ্যৰ মাজতো চলিবলৈ দিছিল। তাৰ মানে আৰ্য নামৰ মানুহ চামে অনাৰ্যৰপৰা এই ৰীতি গ্ৰহণ কৰোঁতে ঐতিহ্যমণ্ডিত বুলি গ্ৰহণ কৰিছিল, অনাৰ্যৰ ৰীতি বুলি ঘিণ কৰা নাছিল। যিসকল পণ্ডিতে অনাৰ্যৰ পাচত বাহিৰৰপৰা অহা আৰ্য জাতি বুলি অনাৰ্য-আৰ্যক ভাগ কৰাৰ বিৰোধিতা কৰে, সেইসকলৰ এটা কথা ইয়াত প্ৰমাণিত হয় যে আমাক ইতিহাসৰ পাঠ্যপুথিত অনাৰ্য বুলি চিনাকি দিয়া মানুহ চামৰ ৰীতিক তথাকথিত আৰ্যই ঐতিহ্য বুলি গ্ৰহণ কৰিছিল। অৰ্থাৎ অনাৰ্য ৰীতিক আৰ্যই নিজৰ ঐতিহ্য বুলি গ্ৰহণ কৰিছিল। বেলেগ এচাম মানুহে বেলেগ এচাম মানুহৰ ৰীতি-নীতিক কেতিয়াও নিজৰ ঐতিহ্য বুলি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। এই কথাই প্ৰমাণ কৰে যে আৰ্য-অনাৰ্য সকলোৰেই এসময়ত একে গণসমাজত বাস কৰিছিল। সেই গণসমাজতে পুৰোহিত শ্ৰেণী আৰু ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ উৎপত্তিয়ে এক উচ্চ শ্ৰেণীৰ জন্ম দিয়াত সেই উচ্চ শ্ৰেণীয়ে তেতিয়া গণসমাজত বাস কৰা সাধাৰণ প্ৰজাক গণ, ব্ৰাত্য, বাহিক, জনজাতি আদি নাম দি নিজতকৈ নিম্নস্তৰৰ বুলি প্ৰমাণ কৰাৰ পথ ললে। আৰু সেইদৰেই শ্ৰেণী বিভক্তিৰ লগে লগে জাত-বিভক্তিৰ জন্ম হৈ সংখ্যাধিক মানুহ চামক শোষণ কৰি সুবিধা ভোগ কৰাৰ পথ বাছি ললে। শোষিতৰ বিদ্ৰোহ আৰু বিপ্লৱৰ পথ ৰোধ কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিয়ে পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ সহায়ত ধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্তন কৰিলে। বৃটিছে কানি খুৱাই ভাৰতীয় আৰু চীনাক অকামিলা কৰি শোষণ কৰাৰ দৰে সেই সময়ৰ ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিয়েও ধৰ্মৰ অনুশাসনক কানি হিচাপে প্ৰৱৰ্তন কৰি শোষিতক শোষণৰ বলি হবলৈ শিকাইছিল। সমাজত পৰিবৰ্তন কেতিয়াও শান্তিপূৰ্ণ উপায়েৰে নহয়। সকলো মানুহৰ সমান অধিকাৰৰপৰা এমুঠি পুৰোহিতে বাকীবোৰৰ শ্ৰমৰ ফল আৱামেৰে উপভোগ কৰাৰ ফন্দি উলিয়াই লওঁতে দুই দলৰ মাজত নিশ্চয় তুমুল সংঘৰ্ষ লাগিছিল। সেই যুদ্ধত পুৰোহিত আৰু গণবোৰৰ দলপতিবিলাক জয়ী হ'ল। কাৰণ তেওঁলোকে বহুত বুদ্ধি-ফন্দিৰ সহায় ললে। সেই বুদ্ধি ফন্দিবোৰৰ ভিতৰতে ধৰ্মও এটা। তাৰ ভিতৰতে যিবোৰ গণপতি বা গণেশ সুবিধাভোগী শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে আৰু গণসৱৰ সপক্ষে আছিল, সেইবোৰেই পিচৰ উপনিষদ সাহিত্য আদিত বিঘ্নৰাজ বুলি চিহ্নিত হ'ল। সেই যুদ্ধৰ বহুত উদাহৰণ শাস্ত্ৰবোৰতে আছে। চুৰি-ডকাইতি-পৰদ্ৰব্যহৰণ-হত্যা-গোধন হৰণ-কটাকটি আদি সেই সময়ত ব্যাপকভাৱে চলাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। সেই বিপ্লৱত ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মই গণসৱৰ ঐতিহ্যমণ্ডিত সকলো আচাৰ-অনুষ্ঠান নিৰ্মূল কৰিব নোৱাৰি সেইবোৰক তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা দি গ্ৰহণ কৰি আৰ্যসভ্যতাৰ

ক্ষেত্ৰ প্ৰসাৰ কৰিলে। তাৰ ফলতে দুৰ্গা, লিংগ, আদি পূজা আৰ্য-ধৰ্মৰ ভিতৰত সোমাল। যুদ্ধত গণসৱক ধ্বংস কৰিব নোৱাৰি এচাম বুদ্ধিমান উচ্চ শ্ৰেণীয়ে সমন্বয় সাধনৰ পথ ললে, মানুহৰ মনত শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ অৱস্থিতি আদিম আৰু অকৃত্ৰিম বুলি বিশ্বাস জন্মোৱাৰ পথ ললে। এনেকুৱা সমন্বয়ৰ চেষ্টা আমাৰ শাস্ত্ৰত বহুত আছে। যেনে,

শিৱপুৰাণত আছে, শিৱ দেৱতাই পৃথিৱীত নৱৰূপ লৈ ভ্ৰমি ফুৰিছিল। ভ্ৰমি ভ্ৰমি তেওঁ দাৰুদেশত আহি উপস্থিত হ'লহি। তাত ঋষি-সকলে যজ্ঞ আৰু তপ কৰি আছিল। যজ্ঞভূমিত প্ৰৱেশ কৰা নৱৰূপী শিৱক কিছুমান ঋষিয়ে অৱজ্ঞা কৰিলে, আন কিছুমানে সেই উলংগ অনাৰ্য নৱৰ লিংগ ছিগি পৰিবলৈ শাও দিলে। ঋষিৰ শাপত শিৱৰ লিংগ ছিগি পৰিল। •ছিগি মাটিত পৰাৰ লগে লগে সেই লিংগ প্ৰজ্বলিত অগ্নি হৈ বায়ুবেগে যাবলৈ ধৰিলে। সমুখত পোৱা সকলোকে সেই প্ৰজ্বলিত লিংগই ভেদ কৰি, বিন্ধ কৰি, জ্বলাই যাবলৈ ধৰিলে। দেৱতা আৰু ঋষিয়ে সেই লিংগ-হুতাশনক বাধা দিব নোৱাৰি সৃষ্টি ধ্বংস হোৱাৰ ভয়ত ব্ৰহ্মাৰ ওচৰ পালেগৈ। ধ্যানমগ্ন ব্ৰহ্মাক এই বিপদৰ কথা কলত ব্ৰহ্মাই উত্তৰ দিলে, 'মই কি কৰিম ? যাৰ কৃপাত তোমালোক শস্যে-সম্পদে-ধনে-জনে সমৃদ্ধ আৰু সুখী, তেওঁক তুষ্ট নকৰি অসন্মান কৰাৰ ফলাফল এতিয়া তোমালোকে ভোগ কৰিবই লাগিব।' এই বুলি ব্ৰহ্মা পুনৰ ধ্যানমগ্ন হ'ল। কিন্তু ভীত সন্ত্ৰস্ত দেৱতা-ঋষিৰ কাতৰ অনুৰোধ আৰু অগ্নিদগ্ধ পৃথিৱীৰ মানুহৰ হাঁহাকাৰ শুনি তেওঁ পুনৰ চকু মেলিবলৈ বাধ্য হ'ল। এইবাৰ তেওঁ দেৱতাসকলক বুদ্ধি দিলে, 'মই একো কৰিব নোৱাৰোঁ। তোমালোক হিমালয়-কন্যা পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ যোৱা। একমাত্ৰ পাৰ্বতীয়েহে ইচ্ছা কৰিলে নিজে যোনিলৈ ৰূপান্তৰিতা হৈ সেই অশেষ শক্তিসম্পন্ন লিংগক ধাৰণ কৰি ত্ৰিভুবন ৰক্ষা কৰিব পাৰিব। একমাত্ৰ পাৰ্বতীৰ যোনিয়েহে সেই লিংগ ধাৰণ কৰিব পাৰিব, বাকী সকলোকে সি ভেদ কৰি গুচি যাব।' দেৱতা-সকল ততালিকে পাৰ্বতীৰ কাষ পালেগৈ। পাৰ্বতীয়ে দেৱতাৰ অনুৰোধ ৰাখি সেই লিংগক যোনিত ধাৰণ কৰিলে। তেতিয়া লিংগ ক্ষান্ত হ'ল, ক্ষীৰ ওলাল তাৰপৰা আৰু সেই ক্ষীৰৰ শীতল ধাৰাই মৃত-দগ্ধ প্ৰাণীকুলক পুনৰ-জনম দিলে। তেতিয়াৰপৰাই যোনি-লিংগ পূজাৰ প্ৰচলন।

শিৱকো গণপতি বোলে। গণসৱৰ প্ৰতীক স্বৰূপ শিৱক অনাৰ্য বুলি বৈদিক পুৰোহিত শ্ৰেণীয়ে অংগছেদ কৰি মাৰিব খোজাৰ চেষ্টা এই আখ্যানত স্পষ্ট। কিন্তু তেনে প্ৰচেষ্টাৰ ফলত বিপ্লৱ উপস্থিত হ'ল। সেই বিপ্লৱত ঋষি আৰু দেৱতাই সৃষ্টি ধ্বংস হয় বুলি ভয় খালে। সৃষ্টি ধ্বংস হলে ভয় কিহৰ ? নিম্ন শ্ৰেণীৰ মানুহবোৰ মৰি গলে দেখোন উচ্চ পুৰোহিত শ্ৰেণী নিষ্কটক হয় ? সেইখিনিতে পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ মগজে কাম কৰাৰ প্ৰমাণ আছে। নিম্ন শ্ৰেণীৰ অবিহনে কাৰ শ্ৰমৰ বিনিময়ত তেওঁলোক উচ্চ সুবিধাভোগী শ্ৰেণী হৈ আৰামেৰে থাকিব ? তেতিয়া দেখোন নিজে শ্ৰম কৰিব

মৰিব লাগিব ! গতিকে সেই গণসৰক ৰক্ষা কৰিবই লাগিব। ব্ৰহ্মাৰ উত্তৰো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ; দেৱতাসকলক পৰিষ্কাৰকৈ কৈছে যে সেই অনাৰ্য গণবোৰৰ হাতে আৰ্য-ঋষি আৰু দেৱতাৰ শস্য-সম্পদ-ধন-জন লাভ। গতিকে সেই গণবোৰক সন্তুষ্ট কৰি অৰ্থাৎ ফুচুলাই ৰখাৰ প্ৰয়োজন। আৰু সেই বিদ্ৰোহী জনজাতিৰ দলপতিবোৰক ফুচুলাবলৈকে সংখ্যাধিক মাতৃক্ৰমিক জনজাতিৰ উপাস্য প্ৰতীক যোনিক মৰ্যাদা দান। সমন্বয়ৰ চেষ্টাৰ এনেকুৱা অলেখ দৃষ্টান্ত হিন্দু শাস্ত্ৰত অপৰ্যাপ্ত।

শিৱ বাৰু মাতৃক্ৰমিক গণসমাজৰ দেৱতা নে পিতৃক্ৰমিক গণসমাজৰ আদিম দেৱতা ? কব নোৱাৰি। কিন্তু গণসমাজৰ যে দেৱতা, তেওঁক যে পিচতহে সমন্বয়ৰ চেষ্টাৰ চিন স্বৰূপে আৰ্য-ধৰ্মই গ্ৰহণ কৰিছে, তাৰ প্ৰমাণ আছে। আদি বেদত শিৱ নাই, তাত থকা ৰুদ্ৰকে পিচত শিৱ বোলা হৈছে। শিৱ কিন্তু মাতৃক্ৰমিক দেৱতা হোৱাৰো সম্ভাৱনা আছে। সন্তান উৎপাদনত পুৰুষৰ সংগমৰ যে প্ৰয়োজন সেই কথা মাতৃক্ৰমিক সমাজৰ মানুহেও বুজিছিল; কেৱল তাত পুৰুষৰ প্ৰাধান্য আছিল গৌণ। সেইফালৰপৰা লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে শিৱৰ অন্তৰ্নিহিত আধ্যাত্মিকতাৰ উৎসস্থল হ'ল 'শক্তি' —শিৱৰ অন্তৰ্নিহিত নাৰীধৰ্ম। এই নাৰীধৰ্মবিহীন শিৱ ইকাৰ বিহীন হৈ শৱ হৈ পৰে—শৱ মানেই প্ৰাণহীন, অপৰিবৰ্তনীয় পদাৰ্থৰ সমষ্টি। শক্তিৰ লগত বিৰোধ হৈ শক্তিৰহিত হৈ কালীপূজাত শিৱই শৱ ৰূপ লৈ পৰি আছে। এইফালৰপৰা চালে শিৱ, গণেশ আদি মাতৃক্ৰমিক গণৰ উপাস্যও হব পাৰে।

ওপৰশ্ৰেণীৰ আৰ্যধৰ্ম আৰু তেতিয়াও সবল হৈ বৰ্তি থকা আদিম সাম্যবাদী গণ-সমাজৰ মাজৰ ৰক্তক্ষয়ী যুদ্ধৰ বহুত চিন শিৱ আৰু শক্তিৰ পূজাৰ মাজতো লুকাই আছে। দেৱতাৰ ৰজা ইন্দ্ৰৰ আন নাম পুৰন্দৰ; তেতিয়া পুৰ বা নগৰ সাজি বাস কৰা মাতৃক্ৰমিক সিন্ধু সভ্যতাৰ মানুহৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিয়েই ইন্দ্ৰই পুৰন্দৰ বা পুৰ (অৰ্থাৎ নগৰ) ধ্বংসকাৰী নাম পালে।

বেদতো একেলগে কিছুমান বিজ্ঞ ঋষিমুনি বহি ৰচনা কৰা শাস্ত্ৰ নহয়। আদিম সমাজত যাদুবিদ্যা আৰু সমাজৰ আন আন প্ৰয়োজনত কিছুমান নিয়ম আদিৰ কথা মানুহৰ মুখে মুখে বাগৰি আহিছিল। সিন্ধু-সভ্যতাৰ মাতৃক্ৰমিক মানুহে যেতিয়া নগৰ পাতি স্থায়ী বসবাস কৰি লিখিত ভাষা আৱিষ্কাৰ কৰিছিল, তেতিয়া বৈদিক পিতৃপ্ৰধান পশুপালক জাতিয়ে নগৰ সাজিবও জনা নাছিল, লিখিত ভাষাও জনা নাছিল। পুৰন্দৰে নগৰ ধ্বংস কৰাৰ কথাহে শাস্ত্ৰত আছে, তেওঁ বা আন কোনো দেৱতাই নগৰ-নিৰ্মাণ কৰাৰ নজিৰ বেদত নাই। আনকি মহাভাৰতত হস্তিনাপুৰ নগৰ নিৰ্মানাৰ্থে ময়দানৱক, অৰ্থাৎ এজন দানৱ বা অনাৰ্যক, অনা হৈছিল। গণ, বাহিক, ব্ৰাত্য, দানৱ, যৱন আদি নামেৰে বৈদিক আৰ্যই গণ বা জনজাতীয় মানুহকে বুজাইছিল। সেই গণবিভক্ত সাম্য সমাজৰ আদিম স্তৰৰপৰা থকা

বহুত বিশ্বাস আৰু নীতিৰ নজিৰ বৈদিক সাহিত্যত পোৱা যায়। কাৰণ মুখ বাগৰি জীয়াই থকা সেইবোৰ বিশ্বাস আৰু ৰীতিকে সংগ্ৰহ কৰি একালত তাৰ নাম বেদ দিয়া হ'ল আৰু বৈদিক ধৰ্মক ৰাজধৰ্ম কৰিলত তাৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰমাণাৰ্থে বেদক অভ্ৰান্ত অপৌৰুষেয় বুলি প্ৰচাৰ কৰিলে।

উপাস্যক নিজৰে সমান বুলি ধৰা যাদুবিশ্বাসৰ ঠাইত স্বৰ্গনিবাসী দেৱলোকৰ সৃষ্টি কৰি অধ্যাত্মবাদ ৰাজানুগ্ৰহত প্ৰচাৰ হোৱাৰ পাচতো কিন্তু মানুহে নিজ সমাজৰ আদিম স্বৰূপৰ কথা পাহৰা নাছিল। এটা অতি সুন্দৰ উদাহৰণ আছে ঃ পুৰাণৰ মতে প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাৰ নিজ কন্যা সৰস্বতীয়েই ব্ৰহ্মাপত্নী হৈ জন্ম দিলে মনুক। মনুৰে সন্ততি মানৱ। অৰ্থাৎ আদিম মানৱ-সমাজত যে পৰিয়ালৰ ভিতৰতে বিবাহ হৈছিল, তাৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে আদিতম স্ৰষ্টা দেৱতা ব্ৰহ্মাই নিজৰ জীয়েককে পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল। প্ৰজননক প্ৰধান বুলি ভবা অসুৰ বা বেদ-বিৰোধীবোৰক ধ্বংস কৰিবৰ কাৰণেই জন্ম লোৱা দেৱতা কাৰ্তিক অবিবাহিত, চিৰকুমাৰ; অসুৰ নিধনত সেনাপতিত্বই যাৰ কাম, সেই ধ্বংসকাৰী দেৱতাক অসুৰ গণসমাজে বীৰ্যবান বুলি গ্ৰহণ নকৰাটো স্বাভাৱিক। আজিও কাৰ্তিকক যিমানেই দুৰ্গা প্ৰতিমাত সুন্দৰকৈ সাজক, লোকচিত্তত কাৰ্তিকেই সকলোতকৈ বেছি অৱহেলিত দেৱতা।

আৰ্য-ধৰ্মৰ সমন্বয়-প্ৰয়াসী ঋষিসকলৰ চেষ্টাৰ ফল একালত ধৰিবলৈগৈ। আৰ্য অনাৰ্য উভয়ৰে পুৰোহিত আৰু ৰাষ্ট্ৰশক্তিয়ে এক উচ্চ শ্ৰেণীত নিজক ওপৰত ৰাখি বাকী সাধাৰণ শ্ৰমিক প্ৰজাক শোষণ কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰ্যধৰ্মৰ সীমাত নোসোমোৱাবোৰক ঘৃণিত বাহিক, ব্ৰাত্য, গণ, অসুৰ, যৱন, দানব আদি নাম দিলে। সেইকাৰণেই আৰ্যধৰ্মক অকল পশু-পালক মানৱদলৰে ধৰ্ম নুবুলি আৰ্য-অনাৰ্য উভয়বিধৰে শ্ৰেণীবিভক্ত সৃষ্টিকাৰী পুৰোহিত তথা ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ ধৰ্ম বুলিব লাগিব। স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে নগৰ সভ্যতাৰে আৰু লিখিত ভাষাৰে উন্নত মাতৃক্ৰমিক সিন্ধু সভ্যতাৰ মানুহৰপৰাই কষ্টসহিষ্ণু পশুপালক পিতৃক্ৰমিক মানুহ দলে লিখিত ভাষা, ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি, পুৰোহিতালি আদিৰ প্ৰাথমিক শিক্ষা লৈ অঘৰী জীৱন এৰি স্হায়ী বসতি কৰাৰ পথ লৈছিল। শিকি লোৱা সেই ভাষাকে সংস্কৃত কৰি নতুন সম্ভাৱনাৰে উদ্যমী পশুপালক মানৱদলে কৃষিকাৰ্যও শিকি ললে। সেয়ে বেদত কৃষিকাৰ্য বৰ্ণনাত ন শিকাৰুৰ উৎসাহাধিক্য বৰ্তমান। শিকি লৈ ন উদ্যমেৰে নতুন সুবিধাভোগী শ্ৰেণী তৈয়াৰ কৰা পশুপালক পিতৃক্ৰমিক মানুহদলে মাতৃক্ৰমিক মানুহদলৰ বিৰুদ্ধে জেহাদ ঘোষণা কৰিছিল। ধৰ্মান্তৰ গ্ৰহণ কৰা মানুহৰ পুৰণি ধৰ্মৰ প্ৰতি বিদ্বেষৰ আধিক্য যেনেকৈ জনাজাত, তেনেকৈয়ে নতুন বৈদিক আৰ্য-ধৰ্মই মাতৃক্ৰমিক সকলো বিশ্বাসকে ভাঙি নতুন ৰাষ্ট্ৰশক্তিসম্পন্ন সমাজ-ব্যৱস্হা গঢ়াত আত্মনিয়োগ কৰিলে।

ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ উদ্ভৱৰ আভাস দি মহাভাৰতত ভীষ্মই কৈছে ঃ

সৰ্বপ্ৰথমে পৃথিৱীত ৰাজ্য, ৰজা, দণ্ড, দণ্ডাৰ্হ ব্যক্তি আদি একো-ৰেই নাছিল।

*ভীষ্মৰ মতে এনে অৱস্থাৰপৰা মানুহক ৰক্ষা কৰিবলৈকে ৰজা, ৰাজনীতি আৰু ৰাজধৰ্মৰ সৃষ্টি। আৰু পিচৰ যুগত উপনিষদ আদিত এই ৰাজধৰ্মকে দৈৱশক্তিসম্পন্ন শ্ৰেষ্ঠ সমাজ-ব্যৱস্থা বুলি প্ৰতিপন্ন কৰি আদিম সাম্যবাদী সমাজৰ সকলো চিনকে ঘৃণনীয় বুলি প্ৰমাণ কৰাত লাগিল। ৰাজানুগ্ৰহপ্ৰাপ্ত আৰ্যধৰ্মই প্ৰমাণ কৰিব খুজিলে যে তেওঁলোকৰ অতীত অতীতৰ গণসমাজত নাই; বৰঞ্চ তেওঁলোক দেৱতাৰ অনুগ্ৰহপ্ৰাপ্ত, দেৱৰ অংশস্বৰূপ ঋষি, মুনি আৰু ৰজা। আনকথাত তেওঁলোক পোনে পোনে স্বৰ্গৰপৰা অহা। এই অধৰ্ম-দুষিত গণসমাজ থকা পৃথিৱীত ধৰ্মৰ আলোক দিবলৈকে ত্ৰেওঁলোকৰ উৎপত্তি। এইদৰে নতুন ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ সকলো উন্মাদনাৰে তেওঁলোক লাগি গল।

ঃ দেউতা, অ' দেউতা, দেউতা!

ঃ ওঁ। অ' হলনে ঘিটিৰা বেজ? খেদাব পাৰিলানে? —খকমককৈ সাৰ পাই উঠাদি উঠি অধ্যাপক ৰাভাই কলে। কৈ উঠি দেখে যে তেওঁ নিজে পকা-মজিয়াৰ ওপৰতে শুই আছে।

ঃ দেউতা, মতা নাছিল কেলেই?

ঃ মতা নাছিলোঁ?

ঃ নাই মতা। আপুনি হাউলি যোৱা দেখি আমি ধৰিমেলি শুৱাই দিলোঁ। তেতিয়াও আপুনি কব নোৱাৰে। মই ভয় খাই গৈছিলোঁ।

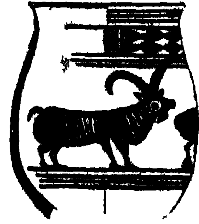
ঃ ক'ব নোৱাৰা নহব? কেনেকুৱাটো অপদেৱতা? সি সিদ্ধিদাতাৰ ভাও দি সোমাইছিলহি। এইসোপা জেতুকা আৰু বিহলঙনি লেৰেলি গলগৈ। —সফলতাৰ হাঁহি মাৰি ৰঙা চকুৰে চাই ঘিটিৰা বেজে কলে।

ঃ একেবাৰে গলনে বাবু? —মাটিতে বহি বহি চোলা পিন্ধিবলৈ লৈ অধ্যাপক ৰাভাই কৌতুকেৰে সুধিলে।

সোঁহাতখন জোকাৰি ঘিটিৰা বেজে উত্তৰ দিলে ঃ এইটো বৰ বেয়া অপদেৱতা। এতিয়াই গৈছে, কিন্তু চিন ৰাখি গৈছে; আকৌ সোমাবহি। আকৌ আহিলে তাক এইবাৰ জলকীয়া পুৰি জাৰিব লাগিব। সি এবাৰতে যোৱা ভকত নহয়। হেৰ' বিনোদ, অণ্ঠেকণ্ঠে শুকাই গ'ল। পানী এটোপা আৰু ভাং এচিলিমৰ যোগাৰ কৰচোন।

* হে অগ্নি, তুমি আমাক অনুপান কৰা........
* হে ব্ৰহ্মণস্পতি, সুনিয়ন্ত্ৰিত বিশ্বব্যাপি অনুযুক্ত ধনৰ আমি যেন অধিপতি হওঁ।
* একেলগে মিলিত হোৱা, এককণ্ঠে ঘোষণা কৰা..........
* তোমালোকৰ প্ৰচেষ্টা সমান হওক, হৃদয়সমূহ এক হওক, মন এক হওক, যাতে তোমালোকৰ মাজত ঐক্য স্থাপিত হয়।

——ঋকবেদ

: তাৰ পাচত হৰিপ্ৰসাদ, তুমি ৰাহুল সাংস্কৃতায়নৰ 'ভল্গা সে গংগা' মই কোৱা মতে আকৌ পঢ়িলানে বাৰু ?

: হয়। আপুনি মোৰ বৰ উপকাৰ কৰিলে। সেইখন কিতাপ আজি প্ৰায় দহ বছৰৰ আগতে পঢ়োঁতে গল্প পঢ়াদিয়েই পঢ়িছিলোঁ। সেই গল্পবোৰৰ ভিতৰত যে ইমানবোৰ কথা সোমাই আছে, এইবাৰ পঢ়িহে বুজিলোঁ।

: 'প্ৰৱাহন' অধ্যায়টো পঢ়িলা।

: হয়। কিন্তু তাত থকা কেইটামান মন্তব্যৰ বিষয়ে মোৰ সন্দেহ আছে।

: যেনে ? —অধ্যাপক ৰাভাই প্ৰশ্নসূচক দৃষ্টিৰে হৰিপ্ৰসাদ সেনলৈ চালে।

: তাত কোৱা আছে যে গৌতম বুদ্ধৰ জন্মৰ আগতেই হিন্দু ধৰ্মৰ দাৰ্শনিক তত্ত্ব সম্বলিত উপনিষদসমূহ লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰা হৈছিল। মোৰ কিন্তু বিশ্বাস অন্য ধৰণৰ। মই ভাবোঁ, বৌদ্ধধৰ্মৰ পণ্ডিতবৰ্গৰ লগত তৰ্ক কৰি হিন্দুধৰ্মৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিব লগা হোৱাৰ আগলৈকে যজ্ঞাদি আচাৰ-অনুষ্ঠান-প্ৰধান বৈদিক ধৰ্মৰ দাৰ্শনিক তত্ত্ব উদ্ভৱ হোৱাৰ প্ৰয়োজন হোৱা নাছিল। গতিকে মই ভাবোঁ, উপনিষদৰ দৰ্শন বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচাৰৰ সমসাময়িকহে।

মূৰৰ কেঁকোৰা চুলিবোৰ দুই হাতেৰে আৰু বেছি জপৰা কৰি অধ্যাপক ৰাভাই কলে—

ঃ তুমি ঠিকেই কৈছা হৰিপ্ৰসাদ, প্ৰয়োজন অবিহনে একো আৱিষ্কাৰ নহয়। কিন্তু এটা কথা তুমি ভুল বুজিছা। বৌদ্ধধৰ্মৰ আগতে হিন্দুধৰ্মৰ আত্মা আৰু ব্ৰহ্মাক শ্ৰেষ্ঠ বুলি প্ৰতিপন্ন কৰাৰ যে যথেষ্ট প্ৰয়োজন আছিল, সেই কথা তুমি ভাবি চোৱা নাই। আমাৰ দাৰ্শনিক পণ্ডিতবৰ্গই কোৱাৰ দৰে আমাৰ সকলো শাস্ত্ৰ আত্মা আৰু ব্ৰহ্মা বিচাৰি পাগল নহয়। বেদক কেন্দ্ৰ কৰি ধৰ্মৰ জন্ম হোৱাৰ লগে লগে সেই ধৰ্মক আক্ৰমণ কৰা পণ্ডিতৰো জন্ম হৈছিল। চাৰ্বাক আদি বস্তুবাদী মহান পণ্ডিতৰ আক্ৰমণত বেদৰ দেৱতা পলাবলৈ বাধ্য হৈছিল। এতিয়া ধৰাচোন, 'ভল্গা সে গংগা' গ্ৰন্থত থকা 'প্ৰৱাহন' অধ্যায়টোৰেই। ক্ষত্ৰিয় ৰজা প্ৰৱাহনৰ কাহিনী ছান্দোগ্য উপনিষদত আছে। বাৰু হৰিপ্ৰসাদ, তুমি বেদ, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ আদি কোনটোৰ পিচত কোনটো জানাই নহয় ?

ঃ জানো, মানে, জানো বুলিলে বৰ সঁচা কথা কোৱা নহব।

ঃ good শুনা, বেদৰ যজ্ঞাদি ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ বিস্তৃত বিবৰণ থকা, ঋক বা মন্ত্ৰৰ পিচৰ গদ্য অংশৰ নাম ব্ৰাহ্মণ; ব্ৰাহ্মণৰ পিচত লিখা আৰণ্যক; আৰু তাৰ পাচতহে অথবা আৰণ্যকৰ মোখনি স্বৰূপে লিখাখিনিয়েই উপনিষদ। ঋকবেদৰ ব্ৰাহ্মণ হল ঐতৰেয় আৰু কৌশীতকী, আৰু তাৰ আৰণ্যক, উপনিষদো এই দুই নামেৰেই জনাজাত। সেইদৰেই আমাৰ ছান্দোগ্য উপনিষদ পৰে সামবেদৰ ভিতৰত। উপনিষদৰ সংখ্যাৰ শেষ নাই। আনকি আকবৰৰ দিনত ইচলাম ধৰ্মৰ তত্ত্বৰ ভেটিত "আল্লা উপনিষদ" বুলিও এখন লিখা হৈছিল। ভৱিষ্য উপনিষদ নামৰ আন এখনত খৃস্টান ধৰ্ম আৰু খৃস্টানসকল ভাৰতলৈ অহাৰ কথা আছে। এইবোৰ বেলেগ; কিন্তু প্ৰধান উপনিষদ প্ৰায়কিখনেই বৌদ্ধ ধৰ্মৰ আগৰ ৰচনা।

নাস্তিকবোৰক চুঙা চাই সোপা দিয়াৰ উপৰিও উপনিষদে বেদৰ ক্ৰিয়া-কাণ্ড বাদ দি দাৰ্শনিক তত্ত্বত মনোনিবেশ কৰাৰ আন কাৰণো আছে। যজ্ঞ আদি ক্ৰিয়া-কাণ্ডবোৰৰ ওপৰত মানুহৰ বিশ্বাস লাহে লাহে কমি আহিছিল। সেই বিশ্বাস ঘূৰাই আনিবলৈ তাত্ত্বিক ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। তদুপৰি, বৈদিক যুগৰ পশুপালক অঘৰী আৰ্যবোৰ উপনিষদৰ দিনত ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰা নগৰবাসী হৈ পৰিছিল। সেই প্ৰতিষ্ঠা আৰু উদাৰ ৰাজানুগ্ৰহে উচ্চ শ্ৰেণীক দিছিল প্ৰচুৰ অৱসৰ। সেই অৱসৰেই উপনিষদৰ সৃষ্টি কৰিছিল। প্ৰৱাহনৰ আখ্যান থকা এই ছান্দোগ্য উপনিষদতে উদ্দালক আৰুণি নামৰ ব্ৰাহ্মণৰ এটি সুন্দৰ বস্তুবাদী উপাখ্যান আছে— যিটো উপাখ্যান বুদ্ধৰ উত্তৰ যুগত লিখা উপনিষদত নাথাকিলহেঁতেন। কাৰণ বুদ্ধৰ উত্তৰ যুগত হিন্দু ধৰ্মৰ দৰ্শনে সংসাৰ অসাৰ বুলি প্ৰমাণ কৰাতহে মনোনিবেশ কৰিছিল —যাতে এই সংসাৰত সাংসাৰিক উন্নতি বিচাৰি মানুহে সুবিধাভোগী শ্ৰেণীক বিপদত নেপেলায়।

ঃ ছান্দোগ্য উপনিষদত থকা উদ্দালক আৰুণিৰ উপাখ্যানটোনো কি ?

ঃ শুনা তেন্তে। তোমাক কবলৈ পালে মই ভালেই পাওঁ।

উদ্দালক আৰুণিয়ে শিক্ষা সাং কৰি অহা পুতেক শ্বেতকেতুক অজ্ঞাত তত্ত্ব বুজাইছে এইবুলি--

"খাদ্য খোৱাৰ পাচত তিনি ভাগত বিভক্ত হয়। ইয়াৰ স্থূল অংশ মল হয়, তাতকৈ উন্নত অংশ মাংস হয়, সবাতকৈ সূক্ষ্ম অংশ মন হয়।

পানী খোৱাৰ পাচত স্থূল অংশ পানী হয়, তাতকৈ উন্নত অংশ ৰক্ত হয়, তাতকৈ সূক্ষ্ম অংশ উশাহ-নিশাহ হয়।

অগ্নি (তেল, ঘি আদি জুইত গৰম কৰাৰ পাচত) খালে তাৰ স্থূল অংশ হাড় হয়, তাতকৈ উন্নত অংশ মজ্জা আৰু সবাতোকৈ সূক্ষ্ম অংশ মাত বা কথা হয়৭

হে পুত্ৰ, মনৰ জন্ম (পৃথিৱীৰ যোগেদি) খাদ্যৰপৰা, উশাহ পানীৰপৰা, মাত-কথা জুইৰপৰা।

দৈৰ আটাইতকৈ ভাল অংশক মথি মাখন পোৱাৰ দৰে খাদ্যৰপৰা মন হয়। .. .. .

হে শ্বেতকেতু, মানুহ ষোল্ল অংশৰ সমষ্টি। পোন্ধৰ দিন তুমি খাদ্য নোখোৱাকৈ থাকা; কিন্তু যিমান ইচ্ছা সিমান পানী খাই যোৱা, কাৰণ পানীৰ-পৰা উশাহ হয় কাৰণে পানী খালে উশাহ লৈ থাকিব পাৰিবা।"

শ্বেতকেতুৱে পোন্ধৰ দিন পানীৰ বাহিৰে একো নাখালে। তাৰ পাচত পিতাক উদ্দালকৰ ওচৰলৈ আহি সুধিলে ঃ 'মই এতিয়া কি ক'ম ?' বাপেকে কলে, 'ঋক, যজুঃ আৰু সাম বেদৰ মন্ত্ৰবোৰ গাই যোৱা।' পুতেক শ্বেত-কেতুৱে উত্তৰত কলে, 'মোৰ মনত নপৰে দেখোন পিতা।'

বাপেক উদ্দালকে পুতেকক কলে, 'যেনেকৈ ডাঙৰ একুৰা জুইৰ ইমান কণমান অঙঠা থাকিলে খুব সামান্য জ্বলি থাকিব, সেইদৰে কেৱল পানী খাই থকাৰ কাৰণে তোমাৰ শৰীৰৰ ষোল্ল অংশৰ এটা অংশহে মাত্ৰ জ্বলি আছিল; আৰু সেয়ে ষোল্ল ভাগৰ এভাগে তোমাক বেদৰ মন্ত্ৰ মনত পেলাই দিব পৰা নাই। যোৱা, এতিয়া ভালকৈ আহাৰ কৰাগৈ। তেতিয়াহে মোৰ কথা বুজিবা।'

শ্বেতকেতুৱে আহাৰ গ্ৰহণ কৰিলেগৈ আৰু তাৰ পাচত বাপেকৰ ওচৰলৈ আহিল। তেতিয়া বাপেকে সোধা সকলো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ শ্বেত-কেতুৱে দি যাব পাৰিলে। তাকে দেখি বাপেকে পুতেকক কলে,

'যেনেকৈ মাখিটোৰ সমান অঙঠা থাকিলেও তাৰ ওপৰত খেৰ-ঘাঁহ দি ডাঙৰকৈ জ্বলাই তুলিব পাৰি, সেইদৰে তোমাৰ শৰীৰৰ ষোল্ল ভাগৰ এভাগ জীয়াই আছিল আৰু তাত খাদ্য যোগান দিয়াৰ লগে লগে তোমাৰ বেদৰ

মন্ত্ৰ মনত পৰি গল। গতিকে হে পুত্ৰ, মনটোহ'ত খাদ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল.........।

ঃ বাঃ, অপূৰ্ব আখ্যান। মই দেখিছোঁ পুৰাণ ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰ পঢ়িবই লাগিব। —হৰিপ্ৰসাদ সেনে উল্লাসত আপোনপাহৰি জপিয়াই দিলে।

ঃ ৰবা, বাঃ বুলি কলেই নহয়। উদ্দালকৰ দিনত সমাজখন ভাবি চোৱা। আৰু তেতিয়া এনেকুৱা কথা পৰীক্ষা কৰি চোৱাৰে বা কি সা-সুবিধা আছিল ? কিন্তু উদ্দালকৰ আছিল যুক্তিবাদী মন। গতিকে যুক্তিৰে ভাবি পাইছিল যে পানী খাই থাকিলে আন আহাৰ নোখোৱাকৈও মানুহ জীয়াই থাকিব পাৰে যেতিয়া পানীয়েই উশাহ; কাৰণ উশাহ লোৱা মানেই জীয়াই থকা। খাদ্যৰপৰাই মন হয়, মনেই চিন্তাৰ গৰাকী, চিন্তাৰেই শাস্ত্ৰাদিৰ সৃষ্টি, সেই শাস্ত্ৰাদিয়েই ধৰ্ম—এনেকুৱা বস্তুবাদী চিন্তা অধ্যাত্মবাদী হিন্দু ধৰ্মত আছে বুলি আমাক তথাকথিত পণ্ডিতবৰ্গই কয়নে ?

ঃ কিয় কব ?

ঃ ঠিক কৈছা, কিয় কব ? কলেই সুবিধাভোগ কৰি থকা এটা শ্ৰেণীৰ অধ্যাত্মবাদী তাচৰ ঘৰ তথা সকলো সুবিধাৰ পথস্বৰূপ অধ্যাত্মবাদ মৃতজাত বুলি প্ৰতিপন্ন হয়।

ঃ বেদ আৰু উপনিষদ লিখাৰ ভিতৰত বাৰু কিমান দিনৰ ব্যৱধান হব ?

ঃ বহুত। বেদৰে ঋক বেদখন কিমান দিন ধৰি লিখা হৈছিল কোৱা টান। এহেজাৰ বছৰো হব পাৰে, তাতকৈ বেছিও হব পাৰে। কিছু অংশ বহুত পিচত লিখা বুলি ধৰিব পাৰি। বেদ আৰু উপনিষদৰ মাজত সময়ৰ ব্যৱধানো এহেজাৰমান বছৰ হব; তাতকৈ বেছি হোৱাও অসম্ভৱ নহয়। ঋক বেদৰ ৰচনা অন্ততঃ ১৫০০ অথবা ২০০০ বছৰ খৃস্টজন্মৰ আগৰ বুলি ধৰা হয়।

ঃ ঋকবেদৰ বঙালী অনুবাদৰ পাতনিত আজি হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীৰ লিখা বুলি উদ্ধৃত কৰা বেদৰ বিষয়ে এটা বৰ দামী মন্তব্য পাইছিলোঁ। লৈ আহিছোঁ।

ঃ কি লিখা আছে পঢ়াচোন।

হাতত অনা কিতাপখন মেলি হৰিপ্ৰসাদ সেনে যিখিনি পঢ়ি গল তাৰ থুলমূল কথা হল এয়া—

"বেদ বুলিলেই ভাৰতীয়ৰ মনক এক ভয়সনা ভক্তিয়ে আৱৰি ধৰে। বেদ পঢ়াটো দুষ্প্ৰাপ্য জীৱনৰ কথা, আৰু ইয়াক বুজাটো বিষ্ণু বা শিৱৰ অৱতাৰ স্বৰূপ জীৱনৰ কথা। বেদে মানুহক অসম্ভৱক সম্ভৱ কৰাৰ শক্তি দিয়ে। আৰু এই বৈদিক চিন্তা-চৰ্চাত অংশ গ্ৰহণ কৰোঁতাজন দেহে-মনে শুদ্ধ হোৱাটো বেদ পঢ়াৰ প্ৰথম সৰ্ত। বিশ্বামিত্ৰই এই বেদমন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰাৰ

লগে লগে বাৰ বছৰ খৰাং হোৱাৰ পাচত হঠাৎ বৰষুণ দিবলৈ ধৰিলে। মই ইয়াত এটা বৈদিক মন্ত্ৰ মাতি মোৰ দিল্লীত থকা শত্ৰুক নিপাত কৰিব পাৰো। বৈদিক মন্ত্ৰই বন্ধ্যাক মাতৃত্ব দিয়ে, ৰোগীক সুস্থ কৰে, গৰীবক চহকী কৰে, মৃত্যুমুখীক জীৱন দিয়ে। তৰ্কত কিবা প্ৰমাণ দিয়াৰ প্ৰয়োজন হলে 'এই কথা বেদত আছে' বুলি কলেই বিৰুদ্ধ পক্ষ নিৰুত্তৰ হব। অজ্ঞ জনসাধাৰণৰ বেদৰ বিষয়ে ধাৰণা হল এনেকুৱা : বেদ নিজে অলৌকিক আৰু অলৌকিকতাৰ স্ৰষ্টা, বেদ দুৰ্জ্ঞেয় আৰু ৰহস্যময়, পঢ়িব নোৱাৰা, বুজিব নোৱাৰা গ্ৰন্থ। বিদ্যাৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীৰ কৰুণা আৰু পূৰ্বজন্মৰ পবিত্ৰ ধৰ্মৰ ফল অবিহনে কোনেও বেদ বুজিব নোৱাৰে।

কিন্তু প্ৰকৃততে বেদ কি ? বিভিন্ন সময়ত, বিভিন্ন পৰিস্থিতিত, বিভিন্ন উদ্দেশ্যেৰে বিভিন্ন কবিয়ে ৰচনা কৰা কিছুমান কবিতা আৰু গীতৰ সংকলন মাত্ৰ। এই কথা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ যাওঁতে আশা কৰা হৈছে, বুদ্ধি হিচাপে সংস্কৃতৰ বিষয়ে উচ্চ মন্তব্য কৰোঁতাসকলে যেন এই অংশ নপঢ়ি বাদ দি যায়; কাৰণ ভগৱান ব্ৰহ্মাৰ ৰচনা বুলি জানিয়েই তেওঁলোকে কেতিয়াও বেদ পঢ়িবলৈ চেষ্টা নকৰাকৈ এতিয়াও থাকিব পাৰিছে যেতিয়া, এতিয়া আৰু বেদৰ বিষয়ে এইখিনি বিৰূপ মন্তব্য তেওঁলোকে নপঢ়িলেও চলিব। দৰাচলতে বেদ হ'ল ইংৰাজীত থকা বিভিন্ন সুখ্যাত কবিৰ কবিতাৰ সংকলন Golden Treasury of Songs and Lyrics গ্ৰন্থৰ দৰে। কিন্তু তেনেকুৱা এক বিভিন্ন কবিৰ ৰচনাৰ সংকলন হৈও বেদে ধৰ্মৰ ওপৰত ইমান বিৰাট প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে কেনেকৈ ? এই শ শ বছৰ জোৰা ভক্তি বেদে কিয় পাই আহিছে ?

বেদৰ মহান প্ৰাচীনত্ব ইয়াৰ অন্যতম প্ৰধান কাৰণ। পৃথিৱীৰ সকলো গ্ৰন্থৰ ভিতৰত বেদ নিসন্দেহে প্ৰাচীনতম। ………আৰু, বেদ-ৰচনা হোৱা যুগৰ কিবা কথা জানিবলৈ আমাৰ হাতত বেদৰ বাহিৰে সেই যুগত ৰচিত আন গ্ৰন্থ নাই। ………ধৰি লওক, প্ৰায় তিনি হেজাৰ বছৰৰ পাচত হঠাতে ইংৰাজীত লিখা সকলো গ্ৰন্থ নাইকিয়া হৈ গৈ কেৱল Golden Treasury of Songs and Lyrics নামৰ গ্ৰন্থখন থাকিল। তেতিয়া আমি এই "গোল্ডেন ট্ৰেজাৰি" গ্ৰন্থ পঢ়িয়েই ইংৰাজৰ চিন্তা-চৰ্চা, কাব্যিক সৌন্দৰ্য প্ৰকাশৰ দক্ষতা, সামাজিক ৰীতি-নীতি আদি সকলো বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰিম জানো ? আৰু তেতিয়া এই 'গোল্ডেন ট্ৰেজাৰি' গ্ৰন্থৰ গুৰুত্ব প্ৰায় বেদৰ সমান নহবগৈনে ?………

যি হওক, বেদ প্ৰধানকৈ ধৰ্মগ্ৰন্থ বুলি স্বীকৃত। কিয় বাৰু লাখ লাখ মানুহে হেজাৰ হেজাৰ বছৰ ধৰি ইয়াক পূজা কৰি আহিছে ? কিছুমান কবিতা আৰু গানে কেনেকৈ এই ধৰ্মগ্ৰন্থৰ মৰ্যাদা পাব পাৰে ? মানুহৰ মূৰ্খতাই ইয়াৰ কাৰণ বুলি ভাবিলে ভুল কৰা হব। এনে স্থায়ী ভক্তিৰ মূলত এক মনস্তাত্ত্বিক সত্য থকাৰ ইংগিত আছে। যিসকলে এইবোৰ ৰচনা কৰিছিল, সেই সকলে নিজে ভাবিছিল যে কিবা ঐশ্বৰিক শক্তিৰ অধিকাৰী হৈহে তেওঁলোকে এইবোৰ ৰচনা কৰিব পাৰিছিল। তেওঁবিলাকৰ সম-

সাময়িক লগৰীয়াবোৰেও ভাবিছিল যে ঐশ্বৰিক শক্তিৰ বলতহে এইবোৰ ৰচনা কৰা সম্ভৱ। মোৰ লগৰ এজনে কবিতা লিখিব পাৰিলে আৰু মই নোৱাৰিলে আজি বুজোঁ যে এই পাৰ্থক্য আমাৰ মানসিক প্ৰস্তুতিৰ পাৰ্থক্যৰ ফল। কিন্তু সেইদিনত মানুহে সেই কথা ইমান সহজকৈ বুজিব পৰাটো সম্ভৱ নাছিল। তেওঁলোকে একমাত্ৰ বুজিছিল যে গীত গাবৰ সময়ত কবিজনাই এক অসাধাৰণ আন্তৰিক অস্থিৰতা অনুভৱ কৰিছিল, অথচ সেই অস্থিৰতা শুনোতাবোৰে একেবাৰে অনুভৱ কৰা নাছিল। এই অস্থিৰতা, এই অশান্ত ভাব, কিহৰ কাৰণে হয় ? সকলোফালেই অদৃশ্য দেৱতাৰ শক্তিকে দেখা কবিসকলে এই অশান্ত অৱস্থাৰ গুৰিতো দেৱতাৰ হাত থকা বুলি ধৰি ললে। সেইকাৰণে কবিয়ে আনসকলক কলে ঃ এইবোৰতো মই নিজে গোৱা নাই, মোৰ যোগেদি ঈশ্বৰে গোৱাইছে। কবিৰ দৰে আন সকলে গীত ৰচনা কৰি গাব নোৱাৰিছিল, গতিকে কবিয়ে দিয়া ব্যাখ্যা 'আনসকলে মানি লৈছিল। সময়ত গৈ যিসকল কবিয়ে সেইবোৰ গীত গাইছিল, সেই-সকল কবিৰ নাম মানুহে পাহৰি পেলালে; মানুহৰ কেৱল মনত থাকিল সেই সকল দেৱতাৰ নাম—যিসকলৰ প্ৰভাৱত কবিয়ে গীত ৰচি গাইছিল বুলি কৈছিল। আৰু এইদৰেই কবিক পাহৰি দেৱতাসকলেই বেদ সৃষ্টি কৰা বুলি মানুহে একালত মনত ৰাখিলেগৈ। এই কাৰণেই মাধৱাচাৰ্যই কয় যে ঋষিসকলে মন্ত্ৰক দেখিছিল, কাৰণ যি মূল ধাতুৰপৰা ঋষি শব্দৰ উদ্ভৱ, সেই মূল ঋষ্ ধাতুৰ অৰ্থ হ'ল দেখা। ক্ৰমাৎ এইদৰেই গৈ ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মই এক দেৱতা ব্ৰহ্মাক সকলোৰে আদি বুলি ধৰি লোৱা কালত বেদকো ব্ৰহ্মাৰে সৃষ্টি বুলি ব্যাখ্যা কৰিলে। ভগৱান অনাদি অনন্ত; গতিকে বেদো। ভগৱানৰ সৃষ্টি কাৰণেই বেদত কোনো ভুল-দোষ থাকিব নোৱাৰে, ই চিৰ সত্য, চিৰ পবিত্ৰ, চিৰ উজ্বল। এইদৰেই এই আদিম কবিতাৰ সংকলন বেদে ধৰ্মগ্ৰন্থৰ স্থান অধিকাৰ কৰিলে।

বৈদিক যুগত মানুহ বৰ সৰল আৰু পোনপটীয়া আছিল। আমি এতিয়াৰ জ্ঞানেৰে সেই যুগৰ মানুহৰ মনৰ জগত কল্পনা কৰা অসম্ভৱ।

ঃ হব হব হৰিপ্ৰসাদ। বঢ়িয়া লিখিছে। এইখিনি মই কেতিয়াও পঢ়া নাছিলোঁ। তুমি দেখিছো মোৰ পাল্লাত পৰি কিছু কিছু পঢ়িবলৈ লৈছা। বাৰু, এতিয়া যদি তোমাক মই সোধো, বেদৰ সূক্ত বা ঋকবোৰ কি, তুমি ধৰ্মত নেলেটিওৱাকৈ কি উত্তৰ দিবা ?

ঃ মই এতিয়ালৈকে জনা মতে বেদৰ সূক্ত বা মন্ত্ৰবোৰ দেখদেখকৈ এদল অশিক্ষিত পশুপালনজীৱী মানুহৰ পশু, খাদ্য, বৃষ্টি, নিৰাপত্তা, শত্ৰু-বিজয়, সুস্বাস্থ্য আদি দৈনন্দিন জীৱনযাত্ৰাৰ অন্তৰ্গত প্ৰয়োজনীয় বস্তু কামনাৰ প্ৰকাশ। তাত দাৰ্শনিক তত্ত্ব একো নাই।

ঃ ঠিক কৈছা। বেদত পুৰন্দৰ বা ইন্দ্ৰ দেৱতাই কিয় প্ৰশংসা পায় ? অনাৰ্যৰ পুৰ ধ্বংস কৰি সম্পদ লুটপাট কৰি আনি আৰ্যৰ মাজত বিলাই

দিয়াৰ কাৰণে নহয় জানো ? তাৰ পাচত ঋষিৰ লগত একেলগে সেই দেৱতা ৰহেঁহি, কথা পাতে। সেই সময়ত দেৱতা স্বৰ্গত নাছিল, মানুহৰ মাজতে আছিল। আনকি, বেদত ধৰ্মৰ কথা আছে বুলি কোৱাতকৈ মেজিক বা যাদু-বিশ্বাসৰ প্ৰভাৱহে আছে বুলি কব পাৰি। কাৰণ যাদু-বিশ্বাসতো আৰাধ্য শক্তি যাদুকৰৰ হাতৰ মুঠিত থাকে।

ঃ এটা কথা। যাদু-বিশ্বাস ধৰ্মৰ আগৰ বুলি পঢ়িছোঁ। কিন্তু ঠিক যুক্তিপূৰ্ণভাৱে বুজিছোঁ বুলি কব পৰাকৈ ধৰ্ম আৰু যাদু-বিশ্বাসৰ মাজৰ পাৰ্থক্য মই নাজানো।

ঃ পঢ়িবা, হৰিপ্ৰসাদ, পঢ়িবা। যাদু, আমাৰ জৰা-ফুকা, এইবোৰ বৰ আমোদদায়ক বিষয়বস্তু। তোমাক পাই মোৰ বৰ ভাল হৈছে হৰিপ্ৰসাদ। অলপ বুজা মানুহ নহলে আলোচনা কৰি ভাল নালাগে।

প্ৰশংসা শুনাত অনভ্যস্ত হৰিপ্ৰসাদ সেন মনে মনে থাকিল। অধ্যাপক ৰাভাই যে তেওঁক ভাল পায়, সেই কথা তেওঁ জানে। কেৱল হৰিপ্ৰসাদে বুজি নাপায়, অধ্যাপক ৰাভাৰ নিচিনা পণ্ডিতৰ ছোৱালী ল্যাহৰী ৰাভা কেনেকৈ বাপেকৰ চিন্তা-চৰ্চাই ছুব নোৱাৰা হৈ আছে। সঁচা কথা, লাহৰী ৰাভাই বাপেকৰ গৱেষণাৰ সকলো কথা টেপ ৰেকৰ্ডত ধৰি সেইবোৰ পিচত দিনো লিখি যায়। কিন্তু তেওঁ বুজি পায় যে লাহৰী ৰাভাৰ সেই বিষয়-বস্তুৰ প্ৰতি বিশেষ কোনো আগ্ৰহ নাই; কেৱল বাপেকৰ প্ৰতি কৰিবলগীয়া কৰ্তব্য হিচাপে কৰি যায়। বৰ উৎসাহেৰে হৰিপ্ৰসাদে প্ৰথম কেইদিনমান লাহৰী ৰাভাৰ লগত কথা পাতিছিল। ইমান এজন পণ্ডিত বাপেকৰ এক-মাত্ৰ জীয়েক বাপেকৰ সমান নহলেও আনতকৈ এই বিষয়ত বহুত শিক্ষিতা হব বুলি ভাবিছিল। কিন্তু হৰিপ্ৰসাদৰ সেই সপোন নফলিয়ালে। এই বিফলতাব কাৰণেই বোধকৰোঁ হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ মনত লাহৰী ৰাভাৰ প্ৰতি থকাৰ ভিতৰত এটা অবজ্ঞাহে আছে। সেই কাৰণেই অধ্যাপক ৰাভাই নিজে এদিন জীয়েকৰ লগত হৰিপ্ৰসাদক ভনীৰ দৰে তুমি-তামাকৈ কথা পাতিবলৈ কওঁতেও হৰিপ্ৰসাদে ৰুক্ষভাৱে উত্তৰ দিছিল ঃ আপুনি, তুমি, তই আদি তিনিবিধ সম্বোধন মনত ৰাখি কথা কোৱা মোৰ কাৰণে অসম্ভৱ। গতিকে সকলোকে মই একেবাৰে আপুনি বুলিয়েই সম্বোধন কৰোঁ। কোনেও বেয়াও নাপায়, মোৰো সুবিধা হয়।

অধ্যাপক ৰাভাই টেবুলৰ ওপৰত ভৰি দুটা তুলি ললে। তাৰ পাচত হাঁহি এটা মাৰি চুপ হৈ থকা হৰিপ্ৰসাদলৈ চাই কলে ঃ ৰবা, তোমাক মই যাদু-বিশ্বাসৰ কথা.........

হঠাৎ দুৱাৰমুখত আহি যামিনীৰ আবিৰ্ভাৱ। অধ্যাপকে আমনি পোৱাৰ সুৰত সুধিলে ঃ কি অ' যামিনী, তোৰ কি হ'ল ?

ঃ দেউতা, বাইদেৱে সুধিছে, আপুনি আজি ক্লাচ লবলৈ নাযায়নেকি ?

ঃ মই যাওঁ চাব, মইহে আপোনাক দেৰি কৰি দিছোঁ। —হৰিপ্ৰসাদে দোষী দোষী ভাব প্ৰকাশ কৰি কলে।

ঃ নাই নাই, ক্লাচ লোৱাতকৈ তোমাৰ লগত কথা পতাৰ আৰাম আছে। আকৌ আহিবা তেন্তে, আমি যাদু-বিশ্বাস আৰু ধৰ্মৰ কথা পাতিম।

.ঃ আহিম।

ভিতৰৰপৰা জুমি চাই হৰিপ্ৰসাদ সেন ওলাই যোৱা দেখি লাহৰী বাপেকৰ কাৰণে চাহ কৰাত ব্যস্ত হ'ল। হৰিপ্ৰসাদ সেনটোক লাহৰীৰ অকণো ভাল নালাগে। দেখিবলৈ কেনেকুৱা ! টেলেকা চকু, জপৰা চুলি, চকিদাৰৰ দৰে একোছা গোঁফ, কাপোৰ পিন্ধাত জধলা, দেখিলে ভদ্ৰলোক যেন লগাতকৈ কোনোবা ডকাইত দলৰ চৰ্দাৰ যেন লগা হৰিপ্ৰসাদক লাহৰী ৰাভাই দেখিব নোৱাৰে। লাহৰীৰ মতে হৰিপ্ৰসাদে কথা-বাৰ্তাত দৰ্শাব লগা সাধাৰণ ভদ্ৰতা-কণো নাজানে। তাক খুব তলখাপৰ মানুহ যেন লাগে। বাপেকৰ লগত আহি সি পণ্ডিতালি কৰি থকা দেখিলে তাইৰ আৰু খং উঠে। তাৰ এনেহে ভাব যেন বাপেকতকৈ তল খাপৰ মানুহক সি কথা পতাৰ যোগ্য বুলিয়েই নাভাবে। লাহৰীৰ হৰিপ্ৰসাদক কেতিয়াবা মাতাল, কেতিয়াবা খুনী, কেতিয়াবা পাগল যেন লাগে। আনকি তাক চাহ এপিয়লা দিবৰ মনো নাযায়। সেইকাৰণেই তাই হৰিপ্ৰসাদ যোৱাৰ পাচতহে বাপেকলৈ চাহ কৰিবলৈ আহিল। সি থাকোঁতেই কৰিলে তাকো দিব লাগিলহেঁতেন।

সৰুৰেপৰা দিল্লীত খৃস্টান পাদুৰীৰ স্কুলত পঢ়ি লাহৰীয়ে ইংৰাজী ভাষা আৰু যিশুখৃস্টৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা শিকিছিল। তাৰ লগতে দেখিছিল, মাকৰ গণেশ দেৱতা আৰু আন দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতি ভক্তি। সৰুতে বাপেকৰ বিষয়ে তাই কোনো ধাৰণাকে কৰিব পৰা নাছিল। কেৱল জানিছিল যে বাপেকৰ কিতাপ-পত্ৰ ছুলে বাপেকৰ বৰ খং উঠিছিল। মাকৰ মৃত্যুৰ পাচতহে লাহৰী ৰাভা বাপেকৰ ওচৰ চাপিছে --জীৱনত একমাত্ৰ নিৰ্ভৰ-যোগ্য আশ্ৰয় হিচাপে। বাপেকৰ ওচৰ চপাৰ পাচত ধৰ্ম সম্বন্ধে বাপেকৰ অভিমতে লাহৰীক বিপদত পেলাইছে। মাক আৰু খৃস্টান স্কুলে দিয়া ভক্তিৰ শিক্ষা লাহৰীয়ে সহজে এৰিব পৰা নাই। অথচ বাপেকৰ আদৰ্শকো তাই একেবাৰে পাগলামি বুলি বাদ দিব পৰা নাই। প্ৰথমে প্ৰথমে কিন্তু বাপেকৰ কথা-বাৰ্তাবোৰ বলিয়ালি যেনেই লাগিছিল। কিন্তু ক্ৰমাৎ লাহৰীয়ে লক্ষ্য কৰিলে যে এনেকুৱা বিশেষ চিন্তা-চৰ্চা আৰু গৱেষণাই বাপেকক বৈশিষ্ট্য দিছে, বিখ্যাত কৰিছে। বাপেকৰ সুনাম অৰ্জাৰ আহিলা হিচাপেই লাহৰীয়ে প্ৰথম বাপেকৰ অদ্ভুত চিন্তা-চৰ্চাক সহ্য কৰিবলৈ লৈছিল। এতিয়াও লাহৰীয়ে বাপেকৰ আদৰ্শক মুকলি মনেৰে ভালকৈ গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই। আচৰিত কথা যে অধ্যাপক ৰাভায়ো জীয়েকক নিজ আদৰ্শৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰিবলৈ কেতিয়াও চেষ্টা কৰা নাই। অধ্যাপক ৰাভা এই বিষয়ত বৰ আত্মকেন্দ্ৰিক। নিজে কেতিয়াও আগবাঢ়ি নুবুজা কাৰোবাক

বুজাবলৈ যোৱা নাই। এই বিষয়ত অধ্যাপক ৰাভাৰ পুতেক ধৰণীৰ লগত সদায় তৰ্ক লাগে। ধৰণীয়ে বাপেকক পৰিস্কাৰকৈ কয় যে বাপেকৰ গবেষণাৰ গতি আদিম ঋষিমুনিৰ নিচিনাই, কেৱল চিন্তাৰে পৃথিৱী জয় কৰিব খোজে। ধৰণীৰ মতে যি মানসিক শ্ৰম আৰু শাৰীৰিক শ্ৰমৰ মাজত উচ্চ-নীচ ভাবেই শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজৰ আদি, সেই শ্ৰম-বিভাগকে মানি কেৱল চিন্তাৰে জগত জয় কৰিব খোজা মানুহবোৰ কেৱল ভণ্ড বস্তুবাদী। পুতেকৰ উৎসাহক বাপেকে প্ৰশংসা কৰে। কয় ঃ মানুহৰ মনৰ পৰিবৰ্তন সমাজৰ অৱস্থাৰ ওচৰত নিৰ্ভৰশীল। মই পোৱা আমাৰখন সমাজত মই ইমানলৈকে কৰিব পাৰিছোঁ। তই পোৱা পৰিবৰ্তিত সমাজত তই মোতকৈ আগুৱাই যাবি। বাপেকৰ এনেকুৱা উত্তৰক পুতেক ধৰণীয়ে সুবিধাবাদীৰ তৈয়াৰী উত্তৰ বুলি অভিহিত কৰে। লাহৰীক দুই-এটা কথা বুজাবলৈ ধৰণীয়েই চেষ্টা কৰে— সি যেতিয়া দিল্লীৰপৰা আহে। কিন্তু সি ইমান ব্যস্ত আৰু ঘৰত ইমান কম থাকে। তাৰ উপৰি বুজাবলৈ লৈ সি ইমান খং কৰে যে সি যিহকে কয় তাকে 'হয়' বুলি কৈ লাহৰীয়ে আপদ আঁতৰ যোৱালৈ বাট চায়।

আজি বহুত দিন ধৰণী অহা নাই। এবাৰ সি এখন চিঠিত লিখি-ছিল ঃ ঘৰৰ আৰাম বিচাৰি যোৱাৰ কথা ভাবিবলৈকে সময় নাপাওঁ। ঘৰ বাদ দে লাহৰী ! আমাৰ ঘৰ বুলিবলৈ কিনো আছে ? দেউতাক বুজাবিচোন, অকল চিন্তা কৰি থাকিলে মনলৈ বহুত আজগুৱি চিন্তা আহে। হৰিপ্ৰসাদ সেনটো ভাল মানুহ ; তাৰ আন্তৰিকতা আছে, আৰু সি কৰ্মবিমুখো নহয়। তাৰ লগত আলোচনা কৰি লাভবান হবি। কিন্তু, হৰিপ্ৰসাদ কিয়, আমাৰ সকলোৰে কিছুমান মধ্যবিত্তজীবীৰ ভণ্ডামি আছে। সেইখিনিৰ বিষয়ে সদায় সজাগ হৈ থাকিবি। . . .ইত্যাদি।

এইবোৰ কথা লাহৰীয়ে বুজি নাপায়। তথাপি তাই একমাত্ৰ ককায়েকটোৰপৰা অহা চিঠি বৰ আগ্ৰহেৰে পঢ়ে। এবাৰ তাই ককায়েকক চিঠিৰে সুধিছিল— তায়ো দিল্লীলৈ গলে তাৰ লগত থাকিবলৈ সুবিধা হবনেকি। ককায়েকে উত্তৰ দিছিল ঃ ওলাব খুজিছ যদি ওলাই আহ। তোক আকৌ দিল্লীত থাকিবলৈ ককায়েৰ এটাৰ আশ্ৰয় কিয় ? আৰু আশ্ৰয় নোহোৱাকৈ যদি ওলাই আহিব পৰা হোৱা নাই, তেন্তে নাহিবি। কাৰণ তোৰ কাৰণে মই সময় খৰচ কৰিবলৈ সুবিধা নাপাবও পাৰোঁ। কিন্তু লাহৰী, জীৱনটোক কামত লগাব খুজিলে গুৱাহাটীও বেয়া ঠাই নহয়।

তাৰ পিচত আৰু লাহৰীয়ে ককায়েকলৈ দিল্লীলৈ যোৱাৰ কথা লিখা নাই। দিল্লীখন লাহৰীৰ বৰ আপোন আপোন লাগে। আজি কিয় জানো লাহৰীৰ ককায়েকলৈ বৰ মনত পৰিছে। দীপক বৰঠাকুৰেই যদি আহিল-হেঁতেন ! ভাল লাগিলহেঁতেন নিশ্চয়।

অ', আজি দেউতাৰ ইউনিৱাৰ্চিটিত মিটিং আছে নহয় ! মনত পৰাৰ লগে লগে লাহৰী লৰালৰিকৈ বাপেকৰ ওচৰলৈ গল।

: এচিলিম ভাণ্ডকে যোগাৰ কৰা হওক তেন্তে। ইণ্ডিয়ান কাৰবাৰ হব। আমাৰ দেৱতায়ো খায় যেতিয়া কি আপত্তি। সেই যে দেৱতাটো, মানে, সেই দেৱতাৰ ভিতৰত যে গান্ধীটো— কি নামঅ' তাৰ হামিদ ?

: মোক সুধিছ কেলেই ? মইতো হিন্দু নহয় যে হিন্দু দেৱতাৰ ভিতৰত গান্ধী কোন জানিবই লাগিব।

: শিৱ শিৱ, ভোলানাথ। ভোলানাথক কেনেকৈ পাহৰিম ভাই ? তই পিচে এটা গৰু, হামিদ, তই একদম গৰু। হেৰ' ভাং নাখালেও ভঙুৱাৰ নাম জানিব নাপায় বুলি ভবা মানুহ আজিৰ পৃথিৱীত কিন্তু তয়ে আছ। নহয়নেঅ' দীপক ? —মিছ বাকা বৰুৱাৰ ককায়েক ডি-এচ-পি অৰন বৰুৱাই হাঁহি হাঁহি সুধিলে।

: হামিদ গৰু কেতিয়াও নহয়। এই ক্ষেত্ৰত মোৰ অধ্যাপক ৰাভাৰ দৰেই যুক্তি আছে।

: মই কৈছোঁ গৰু হয়েই। মোৰও যুক্তি আছে।

: মই কৈছোঁ গৰু নহয় হামিদ। এতিয়া তোৰ যুক্তি দে অৰন।

: মোৰ আৰু ভাবিবলৈ কি আছে ? চুৰি কৰাত সহায় কৰা মানুহক **abettor বুলি গ্ৰেপ্তাৰ কৰি আমি শাস্তি দিওঁ।** আৰু, কথা পাতোঁতে গৰুৰ দৰে উত্তৰ দিয়া মানুহক আমি গৰু বুলি কওঁ। এতিয়া তোৰ বিজ্ঞ যুক্তি কি দি প্ৰমাণ কৰিবি যে হামিদ গৰু নহয় ?

: মোৰ যুক্তি সহজ ভাই। মই শাক্ত; মদ খোৱাৰ পাচত মাংস বিচাৰোঁতে কিহৰ মাংস দিছে কেতিয়াও নোসোধোঁ। সি গৰু হোৱা হলে তাক কোনোবা এদিন ময়ে মাংসৰ অভাৱত মাৰি খাই পেলালোঁহেঁতেন।

অৰন, হামিদ আৰু দীপকে প্ৰাণখুলি হাঁহিলে। হাঁহিত অশোকেও যোগ দিলে; কিন্তু প্ৰাণখোলা হাঁহি সি মাৰিব নোৱাৰিলে। অলপ হাঁহি লৈ অশোকে বাকীকিটাই হাঁহি থকাৰ মাজতে কলে : সেইটোৱেই যদি যুক্তি হয় তেন্তে তহঁতৰ নিচিনা ছাগলীকো লগৰবোৰে কেতিয়াবাই খাব লাগিছিল।

হাঁহি হাঁহি হামিদে অশোকক কলে : লাভ নাই তুমি চেষ্টা কৰাৰ। দীপকৰ যুক্তি মোক্ষম— বাজী মাৎ কৰা যুক্তি। তোমাৰটো নুফুটিল ভাই।

অশোক অপ্ৰস্তুত হল। প্ৰসংগ সলাবলৈকে কলে : কিন্তু সেই যুক্তিক অধ্যাপক ৰাভাৰ 'যুক্তি বোলাৰ মানে কি ?

দীপক অভিনয়ৰ ভংগীত অশোকৰ ওচৰ পালেহি। গহীনাই সুধিলে : তোৰ হৃদয় ওফোন্দেই লাগিল শংকৰৰ নাম লোৱাৰ কাৰণে ?

: ধেৎ, শংকৰ শংকৰ কৰি নাথাকিবি। তয়োতো গৈ লাহৰী বাভাৰ সৈতে কথা পাতগৈ। সেইকাৰণে তোকো মই বাভাৰ জোঁৱায়েক বুলি জোকামনে ? আনৰ ছোৱালী এজনীৰ চৰিত্ৰ লৈ এনেকৈ লঘু কথা কব নাপায়।

অৰনে সঁচাকৈ গহীন হৈ মাত লগালে : দীপক, তই বেয়া কাম কৰিছ। তই জানই যে লাহৰী বাভা আৰু অশোক এন্‌গেজড্‌। বিয়া হ'বই। এনেকুৱা কথাত ঠাট্টা-তামোচা নচলে। ঠাট্টা-তামোচা কৰিব পাৰি যিবোৰ ক্ষেত্ৰত খেলি-মেলি থাকে বা এৰি দিয়াৰ উদ্দেশ্য থাকে।

অৰনে নিজৰ ভনীয়েক ৰাকা বৰুৱা আৰু দীপকৰ বিষয়ে কোনো পাতল মন্তব্য শুনিব নোখোজে কাৰণে তেনেকুৱা মন্তব্য ওলোৱাৰ বাট বন্ধ কৰিবলৈকে এইদৰে কলে। লগতে আৰু এটা কথা আছে— যিটোৰ বিষয়ে দীপকে একেবাৰে একো নাজানে। সেই কথাটোৰ কিবা ইংগিতো কথা-প্ৰসংগত ওলাই পৰিলে বৰ বেয়া হ'ব।

: তোমাৰ সেইকণ জ্ঞান যে দীপকতকৈ বেছি, তাৰ বহুত প্ৰমাণ মই পাইছোঁ। দীপকক বিশ্বাস কৰি একো কথা কব নোৱাৰি। সকলো কথাতে তাৰ পেংলাই। —অশোকে সুবিধা পাই কৈ পেলালে।

Now to be serious —মানে মই সঁচাকৈ গুৰুত্ব দি সুধিছো— তোমালোকৰ, মানে মিচ লাহৰী বাভা আৰু তোমাৰ বিয়া সঁচাকৈ ফাইনেল হৈ আছেনেকি ? —নিজৰ ভনীয়েকৰ স্বাৰ্থতে এই সুযোগতে কথাটো উলিয়াই লবলৈ অৰন বৰুৱাই সুধিলে।

অশোক শৰ্মা গহীন হল। আন এফালে চাই লাহে লাহে কলে : এই বিষয়ত লুকাবলৈ একো নাই। অধ্যাপক বাভা মোৰ কিছুদিনৰ কাৰণে শিক্ষক আছিল দিল্লী য়ুনিৱাৰ্চিটিত। সেইদৰেই লাহৰী বাভাৰ লগত চিনাকি। স্বীকাৰ কৰোঁ, আমাৰ মাজত বহুত ৰুচি-অভিৰুচিৰ মিল আছে। কিন্তু বহুতত নায়ো। সঁচা কথা কবলৈ হলে, এই বিষয়ত কিবা এটা ফাইনেল কৰিবলৈকে আজি কিছুদিনৰ আগতে এই দীপককে মই কৈছিলো— অধ্যাপক বাভাক সুধি এই বিষয়ত তেখেতৰ মতামতটো মোৰ হৈ জানি আহিবলৈ। ই পিচে নোৱাৰিলে বা নকৰিলে। মই নিজে খুজি বিয়া কৰাব নোখোজোঁ। গতিকে কথাটো এৰি দিয়াৰ নিচিনা হোৱা নাই যদিও, ঠিক ধৰি আছোঁ বুলিও কব নোৱাৰি। ঘৰৰ ডাঙৰ লৰা কাৰণে মই বিয়াও বেছি পলম কৰা টান।

: কিয় ? মিচ বাভাই নিজে বাপেকক নোসোধে কিয় ? —অৰন বৰুৱাৰ পুলিচ-মাফিক প্ৰশ্ন।

ঃ সেইখিনিতে বিপদ হৈছে। তেও' নিজে সুধিব নোখোজে। সেই-কাৰণেই মোৰ সন্দেহ হৈছে, তেও' হয়তো এই বিষয়ত সিমান চিৰিয়াচ নহয়। আৰু, কৈয়ে পেলাও', মই এনেকুৱা টাইপৰ মানুহ যে প্ৰেম-চুমা আদিৰে ছোৱালীৰ মন বগৰাই লবলৈ কোনোদিন চেষ্টা কৰা নাই। সেইবিধত মোৰ বিশ্বাস নাই।

ঃ দেট্‌চ্‌ ট্ৰু। তুমি দিফ্‌ৰেণ্ট টাইপ।

ঃ মিলিছে দেখিছোঁ। সিদিনা তুমি যে মোক তোমাৰ ঘৰলৈ লৈ গলা। চাহ খাও'তে মিচ ৰাকাইও ঠিক একেটা কথাকে কলে।

ঃ কাহানি গৈছিলি ? মইতো নাজানো। —দীপকে আচৰিত হৈ সুধিলে। দীপকৰ বিশ্বাস যে ৰাকাই প্ৰতিদিনে প্ৰতিটো সৰুমুৰা কথা দীপকক কয়। অশোক যে কেতিয়াবা গৈ অৰুনহ'তৰ ঘৰ পাবগৈ, ৰাকাৰ নিচিনা ছোৱালী এজনীয়ে যে অশোকৰ নিচিনা বেঙা এটাৰ লগত কথা পাতিব, সেই কথা দীপকৰ কল্পনাৰো অগোচৰ আছিল। অশোকৰ কথা শুনি সেইকাৰণেই আচৰিত হল।

অৰুন বৰুৱা টেঙৰ মানুহ। এই কথাটোকে নোলাবৰ কাৰণেই অৰুনে প্ৰথমেই এই আলোচনাৰ গতি ঘুৰাব খুজিছিল। কিন্তু ওলাল যি ওলালেই। আচলতে শান্ত-শিষ্ট অশোকৰ কথা দীপকৰপৰা শুনি শুনি, এই শান্ত-শিষ্ট মানুহটোক ৰাকাৰ বৰ চাবৰ মন গৈছিল। মদ নোখোৱা, কোনো বেয়া অভ্যাস নথকা, অকলৈ বিৰাট ঘৰত থকা, বাহিৰা পইচাৰে এই বয়সতে ভাল ধনী হোৱা ডাঙৰ অফিচাৰ অশোক শৰ্মা লাহৰী ৰাভাৰ কাৰণে বৰ বৈ অভীষ্ঠ হৈ পৰিছে বুলি ৰাকাৰ বিশ্বাস। আৰু এনেকুৱা এটা ল'ৰাক ৰাকাই নিজৰ সম্পত্তি বুলি গৰ্ব কৰাৰ সুবিধাকণ এৰি দিয়াটো যেন ৰাকাৰ কাৰণে নিজক দুৰ্বল বুলি পৰিচয় দিয়াৰে নামান্তৰ। ৰাকাই কোৱাৰ আগতেও অৰুনে ভাবিছিল যে অশোকক এদিন সি ঘৰলৈ আনিব। দীপকৰ নিচিনা ডাংকোপ মৰা ফটুৱা মাতাল এটাতকৈ অশোকৰ নিচিনা লৰা এটা ভনীয়েকলৈ ভাল হব বুলি তাৰ মনে ধৰিছিল। অৰুন বৰুৱাই নিজেও মদ খায়; গতিকে নিজৰ লগতে মদ খোৱা দীপকলৈ নিজৰ ভনীয়েকক সি বাৰু কেনেকৈ দিয়ে ?

দীপকৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ অশোকে দিবলৈ অৰুন নৰল। লৰালৰিকৈ চিঞৰি দিলে ঃ ধেৎতেৰিকা। তহ'তৰ কি হৈছে ? অশোক মোৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কথাটো তই গম নোপোৱাটো কিবা বৰ ডাঙৰ কাণ্ড হলনেকি ? নে অশোক এনেকুৱা এক পুৰুষ যে তেও'ৰ গতিবিধিৰ বিষয়ে সকলো খবৰ তই পাবই লাগিব ? তাতকৈ তই দীপক এটা কাম কৰ। মোৰ ডি-এচ-পিৰ চাকৰিটোকে তই ল। তোৰ ৰুচিৰ লগত মিলিব দেখিছোঁ।

হামিদ থিয় হল ঃ মই যাও' ভাই। তহ'তে ব্যক্তিগত কথা পাতিবি আৰু মই বুৰ্বকৰ দৰে শুনি থাকিম ? সেইটো নহব ভাই। চিয়েৰচ্‌ বুলি গিলাচৰ বাকীকণ মুখত ঢালি হামিদ যাবলৈ ওলাল।

ঃ ধেৎ ভাই ৰবা। সেইবোৰ কথা এৰিলোঁ আমি। বহা বহা। অৱনে জোৰকৈ হামিদক বহুৱাই দিলে।

ইনকম্‌টেক্স অফিচাৰ হামিদ পদাৰ্থবিদ্যাৰ শিক্ষক দীপক, ডি-এচ-পি অৱন, এক্‌জিকিউটিভ ইঞ্জিনিয়াৰ অশোক চাৰিওটাই অশোকৰ ঘৰতে দেও-বাৰে আবেলি তাচ খেলে সাধাৰণতে। নামতহে তাচ খেলা হয়। আচলতে মদ খোৱা আৰু কথা পতা হয়। মদ সাধাৰণতে সন্ধিয়াৰ পিচত খোৱাৰে প্ৰায়-বোৰ মানুহৰ অভ্যাস। অৱনহঁতে কিন্তু আবেলিতে আৰম্ভ কৰে, কাৰণ হামিদ আৰু অৱন ঘৰলৈ যাওঁতে মদ নোখোৱাৰ নিচিনা হৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে। বাপেকৰ বয়সী বুঢ়া লগত থকা হামিদৰ ঘৰত 'মদ' শব্দ টোৱেই নিষিদ্ধ। অৱন বৰুৱাইও আজিলৈকে ঘৰত নিজে মদ খোৱাৰ কথা থকাৰ বাহিৰে কাকো জানিবলৈ দিব পৰা নাই। অৱনৰ মাককে ধৰি অৱন-হঁতৰ ঘৰখনত বাপেক এক আচৰিত প্ৰাণী। চাহাবী পৰিবেশৰ সেই ঘৰখনত অৱনৰ বাপেক এতিয়াও চুৰিয়া পিন্ধা হজুৰা, মদ বুলিলে ভয় খোৱা গাঁৱলীয়া মুৰ্গী নোখোৱা অন্ধবিশ্বাসী বামুণ। সিহঁতৰ ঘৰখনৰ চাহাবী পৰিবেশটো অৱনৰ মাকৰ কীৰ্তি মাক হল চাহাবী বাগিচাৰ ফাওতে মৰা ধনেৰে ধনী বৰবেৰেণীৰ জীয়েক। অৱনৰ বাপেক আগেয়ে কেৰেণী আছিল কিন্তু অৱসৰ লওঁতে ডেপুটি চেক্ৰেটাৰি হৈ হে লৈছে। বোধকৰোঁ আগেয়ে কেৰেণী থকা কাৰণেই মানুহজনৰ বহুত গাঁৱলীয়া' বুলি অৱনহঁতে হয়া দোষ থাকি গল। সেই কথাই অৱশ্যে অৱনহঁতক বৰ দিগদাৰ নকৰে কাৰণ সিহঁতৰ ঘৰখন মাকক কেন্দ্ৰ কৰিহে চলে বাপেকক কেন্দ্ৰ কৰি নহয়। সক-লোতে মাকৰ কথাই বজে। তথাপি সেই নিৰীহ বাপেকটোৰ আগত মদ খাই ওলাবলৈ অৱনৰ লাজ লাগে। গতিকে সিহঁতে আবেলিতে আৰম্ভ কৰি সন্ধিয়া সাত আঠ বজাত শেষ কৰে আৰু তিনি ঘণ্টামান আড্ডা মাৰি বা ফুৰি চাকি গোন্ধ মাৰি দহ এঘাৰ বজাত ঘৰ সোমায়গৈ। ইয়াৰ যে ব্যতিক্ৰম হোৱা নাই এনে নহয়। হৈছে। কিন্তু নিয়ম সিহঁতৰ আবেলিতে আৰম্ভ কৰাহে। অশোক চাকৰি পাই গুৱাহাটীলৈ অহাৰ আগলৈকে সিহঁতৰ আড্ডাৰ সুবিধা থকা ঠাই এটুকুৰা পোৱাৰ বৰ অসুবিধা হৈছিল। এতিয়া সেই অসুবিধা গুচিল। এটা কথাত কেতিয়াবা দিগদাৰ লাগে। অশোকে মদ নাখায় নোছোৱেই। সেই মানুহটোৰ ঘৰত সদায় অত্যাচাৰ কৰি বেয়া লাগে। বেচেৰাই চাহ খাই খাই তিনিটা মদপীৰ লগত কথা পাতে। মদ নাখালে কি হল ? অৱনৰ মতে অশোক সঁচাকৈয়ে ভাল লৰা। সি নিজে মদ নাখায়· কিন্তু খোৱা বন্ধুক সি ঘিণ নকৰে। কেৱল কৈ থৈছে যে তাৰ মাক আহিলে কিন্তু তাৰ ঘৰত খোৱা নচলিব। সেইটো স্বাভাৱিক কথা। তেতিয়া আকৌ নৈৰ পাৰত গাড়ী ৰাখি খাব লাগিব।. বিপদ হৈছে, চাকৰিটোৰ কাৰণে অৱন বৰুৱাই য'তে-ত'তে মদ খাব নোৱাৰে। গতিকে তাৰ কাৰণে অশোকৰ ঘৰতকৈ ভাল ঠাই গুৱাহাটীত নাই।

হামিদৰ আচলতে মনটোও ভাল লগা নাছিল। মদ শেষ হল। চাৰিটা মানুহৰ ভিতৰত বটল এটা কিমান সময় খাব পাৰি ? নিচাৰ ইপিনে 'ন'টোও

হোৱা নাই। লৰালৰিকৈ খাই দিয়া হলে অলপ হলহে'তেন, কিন্তু মাল কম বুলি লাহে লাহে খাই থকা হল; ইপিনে ইহ'তে ইমান চিৰিয়াচ কথা পাতিবলৈ ললে যে ইমান পৰে চেচাপানী খাই থকাৰ নিচিনাহে হল। হাঁমিদে আপত্তিৰ সুৰত সুধিলে : আৰু মাল নাহিবনেকি আজি, অৰুন ?

আজি মদ অনাৰ পাল আছিল অৰুন বৰুৱাৰ। অৰুনে কলে : আজি মোৰ কাম আছে ভাই। সোনকালে যাব লাগিব কাৰণেই কমকৈ আনিলোঁ। বৰ কম হৈ গল পিচে।

: আজি আৰু নালাগে খাব। ময়ো অলপ ওলাই যাম বুলি ভাবিছোঁ। অৱশ্যে মই ওলাই যোৱাৰ পাচতো তহ'তে খাই থাকিব পাৰিবিহ'ক। —অৰুনে একো নভবাকৈ আকৌ কলে।

: তই কলৈ যাবি অৰুন ? অফিচলৈ ? --দীপকৰ জানিবৰ মন গল।

: নহয়অ', ইউনিৱাৰ্চিটিত ডিউটি আছে। বলহ'ত নহলে, মোৰ তাত বেছি সময় নহয়। তাৰপৰা আহি আজি আকৌ এবাৰ বহা যাব।

: ইউনিৱাৰ্চিটিত কি কৰিমগৈ ? লোকৰ ডেকা ডেকা ল'ৰা-ছোৱালীৰ প্ৰেমাভিনয় চাই মনটো বেয়া লগালেহে হব। বল নহলে, তহ'তৰ ভাল লগা কাম এটাকে কৰোঁ। এটাইকিটা অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰলৈকে যাওঁ। ইউনি ৱাৰ্চিটিৰপৰা ঘূৰি আহোঁতে অৰুনে আমাক লৈ আহিবি।

দীপকৰ হঠাৎ মনত পৰি কলে : আজিতো অধ্যাপক ৰাভাক পোৱা নাযাব। ইউনিৱাৰ্চিটিত ভাৰতৰ ঐতিহ্য সম্পৰ্কে হোৱা বক্তৃতাৰ শেষৰটো তেখেতে আজি দিব —ৰঅ', মোৰ জেপতে আছে কাগজখন —এয়া ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পণ্ডিতবোৰৰ নাম, আৰু এয়া আজি আমাৰ ৰাভাই কব এই বিষয়ে—বেদিক স্পিৰিচুৱেলিজম ইজ দি গ্ৰেটেস্ট ইণ্ডিয়ান কণ্ট্ৰিবিউশ্যন টু মেনকাইণ্ড

: "বৈদিক অধ্যাত্মবাদ মানৱ সমাজলৈ ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠতম অৱদান" বুলি অধ্যাপক ৰাভাই কেনেকৈ কব মই বুজি পোৱা নাই। তেখেতে দেখোন সদায় অধ্যাত্মবাদৰ বিৰুদ্ধেই কৈ থাকে। অধ্যাপক ৰাভাক দেখিছোঁ এই গুৱাহাটীৰ মানুহবোৰে পাগল কৰিব। লৰাবোৰেও অধ্যাপক ৰাভাক মাতে অধ্যাত্মবাদৰ সপক্ষে কবলৈ, আৰু ইউনিৱাৰ্চিটিৰ ডেকা শিক্ষকসোপায়ো একেটাকে কৰে। তাত গৈ অধ্যাপক ৰাভাই আৰম্ভ কৰে অধ্যাত্মবাদৰ বিপক্ষে আৰু পিচৰপৰা বদমাইচবোৰে মেক্‌ৰী চিঞৰ মাৰি জোকায়। এই মানুহটোক এটাইবোৰে স'চাকৈ পাগল কৰিহে এৰিব। —অশোকৰ কথাত সমবেদনাৰ সুৰ আৰু ক্ষোভ মিহলি হৈ আছিল।

: গ্ৰেণ্ড আইডিয়া। আজি অধ্যাপক ৰাভাৰ লেকচাৰকে শুনোগৈ আমি। ভাল ফূৰ্তি হব। লাহৰী ৰাভাতো যাবই বাপেকৰ লগত দীপক থিয় হলেই।

ঃ ধেৎ ভাই, আমনি লাগিব। লাহৰী'ৰাভা মোৰ কাৰণে আগদিনা খোলা চোঁদাপানীৰ বটল। কামত নহা বস্তু। —হামিদৰ আপত্তি।

ঃ আমনি লাগিলে গুচি আহিম। আৰু ভালকৈ জমে যদি থাকিম অলপ সময়। বলহ'ক।

ঃ বলহ'ক। মোৰ পলম হৈ যাব। —অৰুনে লৰালৰি কৰিলে।

ঃ বল অশোক। দীপকে অশোকক হাতত ধৰি থিয় কৰাই দি কলে ঃ তোক অশোক আজিকালি অধ্যাপকে দেখিবই নোৱাৰে যেন পাইছোঁ। —দীপকে মিছাকৈ বগৰ কৰিবলৈ কলে।

ঃ কিয় ?

ঃ সিদিনা তোৰ কথা সোধোতে মোক কলে 'সেই স্কাউণ্ড্ৰেলটোৰ কথা মোক নকবা।' —এনেয়ে সাজি কলে দীপকে।

হঠাৎ অশোক শৰ্মা খণ্ডত ৰঙা পৰিল। দীপকলৈ চাই খঙেৰে কলে ঃ অধ্যাপক-চধ্যাপক মই নাজানো। কাটি নৈত উটাই দিম বাপেকে। হি ডজ নট হেভ্ এনি ৰাইট টু কল মি এ স্কাউনড্ৰেল। মইতো তেওঁৰ চাকৰ নহয়। আচল কথাটো কি জান ? আচলতে সিদিনা মোক কৈছিল ক'ৰবাৰপৰা কিবা পুৰণি পুথি এখন আনিবলৈ মোৰ গাড়ীত তেওঁক লৈ যাবলৈ। মই কাম আছে বুলি কলোঁ। জীয়েকে আকৌ মোক কয়হি মই হেনো দেউতাকৰ খং উঠা কথা কোৱা অনুচিত। এইবোৰ বহিবলৈ পালে শুবলৈ বিচৰা মানুহ। শিলভঙা মেচিনত গুৰি কৰি পেলাম বাপেকে। মোৰ খং চিনি পোৱা নাই। মই যথেষ্ট সহ্য কৰিছোঁ সিহ'ত বাপেক-জীয়েকক। জানা অৰুন, লাহৰী ৰাভাই মোক কয় মই বোলে ৰাকা বৰুৱাৰ নিচিনা সস্তীয়া ছোৱালীৰ ঘৰলৈ যোৱাটো মোৰ অধঃপতনৰ চিন। কিয় শুনিম মই সিহ'তৰ কথা। সিহ'তক—মই.........। খণ্ডত অশোকৰ মুখৰ কথা নোলোৱা হল।

হামিদে চিঞৰি দিলে ঃ আকৌ তহ'ত ব্যক্তিগত কথালৈ নামিলিহ'ক।

এটাইকিটা গৈ অৰুনৰ জীপগাড়ীত উঠালৈকে কোনেও একো কথা নকলে। অশোকে খণ্ডত কোৱা কথাখিনি শুনি অৰুনে ভাল পালে। এতিয়া সি ভনীয়েক ৰাকাক গ্ৰিণ চিগ্নেল দিব পাৰে। ৰাকাৰ কাৰণে ভাল হব অশোক। স'চাকৈয়ে ভাল লৰাটো।

অশোকৰ খং এনেয়ে উঠা নাছিল। আজি প্ৰায় দহ দিন যে সি অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই সেই কথা দীপকহ'তে নাজানে। দীপকে এনেয়ে অশোকক জোকাবলৈহে তাক ৰাভাই স্কাউনড্ৰেল বোলা বুলি কৈছিল। কিন্তু অশোকৰ নিজৰ মনত সন্দেহ হয় যে অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰৰ লগত তাৰ সম্বন্ধ শেষ। কথাটো মনত পৰিলেও তাৰ দুখ লাগে। বহুত দিনৰ চিনাকি এটা, বহুত আশা, বহুত আশাৰ কাৰেং চুৰমাৰ হৈ গল। অশোকে কাকো আচল কথাটো কোৱা নাই। আনকি মাকৰ চকুপানীকো উপেক্ষা কৰি সি লাহৰীক

বিয়া কৰাব খুজিছিল। সেইজনী লাহৰীৰ বিৰুদ্ধে কাক কি ক'ব সি ? তাৰ নাকটো ক'ত থাকিব ?

ঘটনাটো আছিল এনেকুৱা। আজি পুৰা দহদিনৰ আগতে, ১৯৭১ চনৰ জুলাই মাহৰ দুই তাৰিখে সি সাধাৰণতে যোৱাদি অধ্যাপক বাভাৰ ঘৰলৈ গৈছিল। অধ্যাপকৰ সৈতে কথা পতাৰ প্ৰশ্নই নুঠে, সেই মানুহটোক অশোকৰ আমনি লাগি আহিছিল। অশোকে গৈ লাহৰীৰ লগতে কথা পাতি আছিল, দদায়েক বিনোদ বাভাৰ কথা সুধিছিল, ঘিটিবা বেজৰ কথা সুধিছিল। কেতিয়া বিনোদ বাভাই গৈ ককায়েকক কি লগালেগৈ অশোকে নাজানে। লাহৰীৰ বাহুত বগোৱা পৰুৱা এটা ফু মাৰি অশোকে এৰুৱাই দিওঁতেই কিবা যমদূতৰ দৰে হাজিৰ হলহি অধ্যাপক বাভা আৰু বিনোদ বাভা। ইমান শিক্ষিত মানুহ এজনে কি হৈছে বুলি কথাটো বুজি লোবাৰ প্ৰশ্নও নকৰিলে। কেবল অশোকক বকি গল ঃ কি দৰ্কাৰ তুমি লাহৰীৰ লগত অনবৰত ফিচ-ফিচকৈ কথা পাতি থকাৰ ? মোৰ আজলী ছোৱালীজনীক তুমি এক্সপ্লইট কৰিব খুজিছা। মই চব দেখি আছোঁ। তুমি এতিয়াই ওলাই যোৱা .. . ইত্যাদি। অশোকে অবাক হৈ দেখুবাবলৈও সময় নাপালে। বিনোদ বাভাই কলে যে গাভৰু ছোৱালীৰ লগত এনেকৈ কথা পাতি থকাটো বেয়া দেখি; আপোনাৰ দৰ্কাৰ আছে ককাইদেউৰ ওচৰত বহিব; ভিতৰলৈ কিয় আহে ? ঘিটিবা বেজে চকু বঙা কৰি কলে যে এইবোৰ বদমাইচ মানুহৰ যোগেদিযেই অপদেৱতাই ঘৰত বাহ লয়হি। বাহিৰ কৰি দিব লাগে এইবোৰ। কি পেণ্ট-কোট পিন্ধি চাহাব হৈ ছলিবলৈ আহিছে ? ঠেং ভাঙি দিব লাগে। বিনোদ বাভাই ভতিজাকক অশোকৰ আগতে খঙেৰে সুধিলে ঃ তই এনেকুৱা মানুহক কিয় আসৈ দিয় লাহৰী ? তইতো নিজে এজনী পঢ়াশুনা গাভৰু ছোৱালী। তাৰ উত্তৰত লাহৰী বাভাই অকণো নোবোৱাকৈ কলে ঃ মই কি কৰিম ? দেউতাই এইবোৰ মানুহ গোটাই লৈ মোক অভ্যৰ্থনা কৰিবলৈ দি নিজে পঢ়া-কোঠাত সোমাই থাকে। সকলোকে আহিলেই কথা পাতিবলৈ লগ দিযাৰ ভাৰ পৰে মোৰ ওপৰত। মইতো কাকো বিচাৰি অনা নাই। কাকো নিবিচাৰোঁও মই। —কৈ কৈ লাহৰীয়ে কান্দি দিলে। তাৰ পাচত আৰু তাত বৈ থাকিব নোৱাৰি। শৰীৰত শক্তি থকা মতগজ মানুহ অশোক। ইচ্ছা হৈছিল এটাই-কিটাকে কাপোৰ থোকোচাদি থুকুচি পেলায়। হাতৰ মুঠি তাৰ টান হৈ আহিছিল। কিন্তু এটা কেলেংকাৰীৰ ভয়ত সি সেইদিনা মেকুৰী অহাদি গুচি আহিল। তাৰ পাচতে সি গৈছিল অৱনহ'তৰ ঘৰলৈ। বাকাক ভাল লাগিছিল। বাকাই প্ৰথম দিনাই তাক কৈছিল— বাকাক লগ পোৱাৰ কথা দীপকক নকবলৈ। কৈছিল —দীপক বোলে বৰ বেছি চাচ্‌পিচাচ —সন্দেহ-বাদী। বাকাৰ কথা অশোকে ৰাখিছে। আৰু, স'চা কথা কবলৈ হলে, অশোকৰ এটা সন্দেহ আছে যে দীপকে অধ্যাপকৰ ঘৰলৈ অহা-যোৱা কৰাৰ পাচৰপৰাই তাৰ ওপৰত অধ্যাপক আৰু লাহৰী উভয়ৰে মনোভাৱ মলিন হৈছে। লাহৰীয়ে কেবাদিনো অশোকৰ আগত দীপকক প্ৰশংসা কৰিছিল। স'চা কথা যে অশোকেই দীপকক তালৈ পঠাইছিল। কিন্তু কি কাৰণে পঠাইছিল ? বন্ধুক

প্ৰতাৰণা কৰিবলৈ ? অশোকে কেতিয়াবা কিবা হোৰ তুলিলেও অধ্যাপক ৰাভা আৰু লাহৰীৰ ওপৰত তোলাৰ কথাই ভাবি আছে। কিন্তু কেতিয়াবা যদি সি বিশ্বাসযোগ্য হিচাপে গম পায় যে দীপকে তাক খোদ লাহৰীৰ লগত দুদিন-মান খেলিবলৈ তাৰ পথ নিষ্কণ্টক কৰি লৈছিল, তেন্তে সি সেইদিনা সকলোকে বাদ দি দীপকক শেষ কৰি দিব।

দীপক বৰঠাকুৰৰ বিষয়ে একমাত্ৰ অৰুন বৰুৱাৰ বাহিৰে বাকীকিটাই বিশেষ একো নাজানে বুলি কব পাৰি। আজি তিনি বছৰৰ কটন কলেজৰ লেক্‌চাবাবু হোৱাৰ আগলৈকে ভদ্ৰ সমাজত যে দীপক বৰঠাকুৰৰ স্থান নাছিল, এই কথা গুৱাহাটীৰ পুৰণি বাসিন্দা প্ৰায় সকলোৱেই জানে। দীপকৰ বাপেক প্ৰতাপ বৰঠাকুৰো কম আচৰিত মানুহ নহয়। বি-এ পাছ কৰাৰ পাচত মহা-হিন্দু সংঘ নামৰ এটা সৰ্বভাৰতীয় অনুষ্ঠানত সোমাই প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ চাহ বাগিছাৰ সমবায় সমিতি খুলি তাৰ চেক্ৰেটৰী হল। এবছৰৰ ভিতৰতে তিনি লাখ টকা সমবায় সমিতিৰ লোকচান হল। মোকৰ্দমা চলিল। মানুহে কোৱা মতে এজন প্ৰধান সাক্ষীক বিহ খুৱাই হত্যা কৰি আৰু পুলিচ আদিক এক লাখমান টকা খুৱাই প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ নিৰ্দোষী বুলি কাছাৰীত প্ৰমাণিত হল। তাৰ পাচত কাশীত এম-এ পাছ কৰি আহি প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ অধ্যাপক হল আৰু চাৰি বছৰমানৰ ভিতৰতে থিচিচ লিখি ডক্টৰেট হল। তাৰ পাচৰ-পৰাই ডঃ প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ গুৱাহাটীত প্ৰতিষ্ঠিত হল। মানুহে কোৱা মতে প্ৰতাপ বৰঠাকুৰৰ কোনোবা মন্ত্ৰীৰ লগত ভাল আৰু সেই মন্ত্ৰীৰ গুৰিলৈ ব্যৱসায়ীক নি কাম আদায় কৰি দিও বৰঠাকুৰে টকা ঘটে। এটা কথা সঁচা যে বাৰীয়ে, গাড়ীয়ে-মটৰে, বৰঠাকুৰ তেওঁৰ স্তৰৰ আন অধ্যাপকতকৈ বহুত চহকী।

দীপক হল প্ৰতাপ বৰঠাকুৰৰ বৰ ল'ৰা। পঢ়া-শুনাত দীপক সৰুতে বৰ বেয়া আছিল। কলেজত মুৰ সুমাইছিলহি উনৈশ বছৰমান বয়সতহে। কলেজত নাম লগোৱাৰ আগলৈকে দীপকক স্থানীয় মানুহে গুণ্ডা বুলি জানিছিল। মাৰ-পিট, মদ-ভাং, মানুহৰপৰা জোৰ কৰি পইচা নি গালি পৰা, আদি সকলোতে দীপক পাকৈত আছিল। কলেজৰ ছাত্ৰ হৈয়ে সি কিবা এক সুবিধাত 'স্বাধীন অসম' নামেৰে সক্ৰিয় এটা গুপ্ত দলৰ সদস্য হল। এবাৰ অনা-অসমীয়া বহিষ্কাৰৰ কাৰণে এই দলে মনে মনে কৰা অভিযানত দীপকে বোলে সৰু শিশুকে ধৰি প্ৰায় ত্ৰিশটা জীৱন নিজ হাতেৰে শেষ কৰিলে। দীপকক পুলিচে ধৰিলে। জামিনত এৰি দিবলৈ পুলিচ অমান্তি হল। পুলিচে খবৰ খেদি খেদি উলিয়ালেগৈ যে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ এটা পাহাৰৰ গুহাত থকা কালী মূৰ্তিৰ আগত শপত খাই এই স্বাধীন অসম দলৰ সভ্য হব লাগে। কালী গোসানীয়ে সময়ে সময়ে দিয়া নিৰ্দেশ মতে এই দলটোৱে অনা-অসমীয়াক হত্যা কৰি ভগৱতীৰ তৃষ্ণা নিবাৰণ কৰে। এই কালীক ফাকি

দিলে বা প্ৰতাৰণা কৰিলে যি কোনো সদস্য ততালিকে দেৱীৰ বলি হৈ পৰে। এবাৰ এটা ডকাইতিত পোৱা ধন ফাকি দি দলপতিয়ে বোঁছকৈ লোৱাটো ধৰা পৰাৰ পাচত বোলে দীপকে নিজে সেই দলপতিক কালী গোসানীৰ আগত বলি দি নিজে দলপতি হল। সেই কালী গোসানীৰ গুহালৈ পুলিচে দীপকক হাত-কেৰেয়া লগাই লৈ গৈছিল। তাত থকা কালী মূৰ্তিক এটা পুলিচে লাঠিৰে টুকুৰিয়াই চাব খোজা দেখি হাত-কেৰেয়া লগোৱা অৱস্থাতে দীপকে সিংহমূৰ্তি ধৰি গৰ্জি কৈছিল ঃ খবৰদাৰ, বন্ধা হাতেৰেই তোৰ মূৰ ছিঙি দিম। ইন্সপেক্টৰে ধমক দিলত দীপকে একেদৰে গৰ্জি কৈছিল ঃ মোক তহঁতে মাৰ-কাট যি কৰিব খুজিছ কৰহঁক; কিন্তু মোৰ উপাস্য দেৱী ভগৱতীক মোৰ আগতে তহঁতে অসন্মান কৰিলে মই এই অৱস্থাতে তহঁতৰ মূৰ ছিঙিম। মোৰ ভগৱতী কালী, কালীৰ পীঠস্থান এই অসম দেশ, কালীৰ নিৰ্দেশত এই পীঠস্থানক পবিত্ৰ কৰি ৰখাৰ কাৰণে আমাৰ যি কাম, এই সকলোবোৰৰ বিষয়ে তহঁতৰ আগত মই একো লুকুউৱা নাই। কালীয়ে আদেশ দিছে নুলুকাবলৈ। তহঁতে সমাজতন্ত্ৰৰ নাম লৈ ভাৰতৰপৰা ধৰ্ম আৰু দেৱ-দেৱী আঁতৰাই, কমিউনিষ্ট কৰি, এই পবিত্ৰ দেশক অপবিত্ৰ কৰিব খুজিছহঁক। ভাৰতত তহঁতে যি কৰিব খোজ কৰি থাক। অসমত কিন্তু হাত নিদিবি। —এনেকুৱা আবেগময়ী, ধৰ্মপ্ৰাণ, কালীভক্তিপূৰ্ণ, অসম-প্ৰেমী বক্তৃতা দীপকে কাঁছাৰীতো দিলে। আচৰিত কথা যে পুলিচ বিভাগ, বিচাৰ বিভাগ আৰু সংবাদপত্ৰতো দীপকক সমৰ্থন কৰা বহুত মানুহ ওলাল। সংবাদপত্ৰৰ খবৰত অসমপ্ৰাণ দীপক বৰঠাকুৰ বীৰ দীপক হৈ পৰিল। ডঃ প্ৰতাপ বৰ-ঠাকুৰৰ অৱশ্যে পইচা খৰচ হল। কিন্তু প্ৰায় ছমাহৰ মূৰত দীপকে নিৰ্দোষী বুলি খালাচ পোৱাৰ উপৰিও অসম-প্ৰেমী ধৰ্মপ্ৰাণ বীৰ বুলি নামো কিনিলে। ইয়াৰ পাচতো বিদেশী খেদোৱা অভিযানত দীপকে দুবাৰ বহুত মানুহক আহত আৰু নিহত কৰা বুলি মানুহে কোৱাকুয়ি কৰে; কিন্তু তাৰ প্ৰমাণ একো নাই। প্ৰমাণ নাথাকিলেও দীপক অসমত জনাজাত। দীপকে খং কৰিলে একে চৰে মূৰ ছিঙি দিব পাৰে, দীপকৰ আশ্ৰয়ত থাকিলে গুৱাহাটীত কাকো ভয় কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। দীপকে মাজবাটত চিটিবাছ ৰাখি ড্ৰাইভাৰক চৰিয়ায়, চিনেমা-খেলা আদি কʼতো দীপকে টিকট কিনিব নালাগে। দীপকৰ এটা বৈশিষ্ট্য দীপকৰ লগত ফুৰাবোৰে জানে; কোনোবা মন্দিৰৰ ওচৰেদি যাওঁতে, বিশেষকৈ কামাখ্যা বা আন কালী মন্দিৰৰ ওচৰেদি যাওঁতে, দীপকে গাড়ীত গলেও গাড়ীৰপৰা নামি প্ৰণাম কৰি মন্ত্ৰ মাতিহে পুনৰ যায়। তাৰ এনেকুৱা ভক্তিক কোনো বন্ধু বা আন মানুহে তিৰস্কাৰ বা উপলুঙা কৰিবলৈ সাহ নকৰে।

জেলৰপৰা ওলোৱাৰ পাচত দীপকে বোম্বেত গৈ পুনৰ কলেজত নাম লগালে আৰু দীপকৰ মতে ভগৱতী কালীৰ কৃপাত ভালকৈ এম-এ পাছ কৰিলে। দীপকৰ মতে, সি তেতিয়াই চাকৰিত নোসোমাই ভাগৱতীৰ নিৰ্দেশ মতেই আমেৰিকাত এবছৰ ফুৰি আহিলগৈ—বাপেকৰ খৰচত। দীপকৰ ভগৱতীৰ প্ৰতি ভক্তি অদ্ভুত ধৰণৰ। ভগৱতীৰ নিৰ্দেশ মতেই সি মদ খায়,

যি কোনো মাংস খায় আৰু সকলো কাম কৰে। সি ভগৱতীক বিচাৰিয়েই পদাৰ্থবিদ্যা পঢ়িছিল আৰু তাৰ বিশ্বাস যে সকলো পদাৰ্থৰ মাজত থকা বিদ্যুৎ-শক্তি ভগৱতীৰে প্ৰকাশ। তাৰ মতে Matter without motion যেনেকৈ অসম্ভৱ, সেইদৰেই Creation without Goddess Kali অসম্ভৱ। সেইকাৰণেই সি অধ্যাপক ৰাভাই কালী গোসানীৰ পূজাৰ বিপক্ষে কওঁতে সহ্য কৰিব পৰা নাছিল। তাৰ মতে, সেই কথা উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে অধ্যাপক ৰাভাৰ মুৰটো ছিগি পৰিব লাগিছিল। সেইদিনা সি কালী গোসানীৰ আগত আঠু লৈ অধ্যাপকক অক্ষত অৱস্থাত এৰি অহা দোষৰ কাৰণে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল।

দীপকৰ কোঠাটোত বিছনাৰ মুৰৰফালে ফুলে-প্ৰদীপে শোভিত কালীৰ মূৰ্তি তাৰ বন্ধুবোৰে দেখিছে। এই কালী মূৰ্তিয়েই আগেয়ে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ পৰ্বতৰ গুহাত আছিল। আৰু জেলৰপৰা অহাৰ পাচতে সি সেই মূৰ্তি আনি ঘৰত থাপনা কৰিছিল। কমিউনিষ্ট-বিৰোধী মনোভাৱৰ কাৰণেও দীপক বহুতৰ প্ৰিয়।

আজিৰ দিনত পদাৰ্থ বিজ্ঞানত এম-এ পাছ কৰা আৰু আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰতো এবছৰ থাকি অহা দীপক বৰঠাকুৰৰ এই কালীভক্তি বহুত বন্ধুৰ আচহুৱা লাগে। কিন্তু সেই বিষয়ে কিবা কথা তুলিলেই দীপক ইমান আঘাত পোৱাৰ নিচিনা হয় আৰু বিৰক্ত হয় যে সেই বিষয়ে তাৰ কোনো বন্ধু-বান্ধৱে তাক একো নোসোধে।

ওৰে বাটটো কেতিয়া শেষ হ'ল অশোকে নাজানে। যেতিয়া সি কব পাবে, তেতিয়া সি দীপকহঁতৰ লগত বক্তৃতাৰ শ্ৰোতাবোৰৰ একেবাৰে শেষত আছিল। সকলো শ্ৰোতাকে এফালৰপৰা চাই অশোক বুজিলে যে অধ্যাপকৰ লগত লাহৰী ৰাভা অহা নাই। দীপকে অৱনক এবাৰ কলে ঃ আজি বোলে অধ্যাপক ৰাভাক বহুৱা তুলিবলৈকে লেকচাৰ শুনিবলৈ বহুত ল'ৰা আহিছে। পাপাই কলে বোলে কেবাজনো প্ৰফেচাৰে পিচত থাকি ৰং চাবলৈ লগাই দিছে। সেই আলোচনাত অৱনহঁতৰ লগত যোগ দিয়াৰ অশোকৰ ইচ্ছা নাছিল। তাৰ আগ্ৰহো নাছিল সেইবোৰ কথালৈ।

অধ্যাপক ৰাভাৰ মাতটো মানুহটোৰ দৰেই ডাঙৰ, পৰিস্কাৰ আৰু মৰ্গৰীয়া। গুৰু-গম্ভীৰ স্বৰেৰে অধ্যাপকে যেতিয়া কবলৈ আৰম্ভ কৰে তেতিয়া অশোকহঁত বাহিৰতে আছিল। তাৰ পিচতহে বহিছিলগৈ। অধ্যাপক ৰাভাই কৈ গৈছিল—

ঃ বৈদিক অধ্যাত্মবাদ মানৱ-জাতিলৈ ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠতম অৱদান নামৰ এটা বিষয়ত মোক কবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰাটোৱে নিশ্চয় নুবুজায় যে সেই বিষয়ৰ সপক্ষেই মই কব লাগিব। কাৰণ মোক নিমন্ত্ৰণ কৰা সকলৰ মই ভাৰাটীয়া

সাক্ষী নহয় যে মই তেওঁলোকৰ সপক্ষে কবই লাগিব। অৱশ্যে বিপক্ষে কবলৈহে আহিছোঁ বুলি ধৰি ললেও ভুল হব। কাৰণ, মই আজি কম ভাৰতত অধ্যাত্মবাদৰ ক্ৰমবিকাশ সম্বন্ধে আৰু সমাজৰ কোনটো স্তৰত ইয়াৰ জন্ম হৈ সেই সময়ৰ ৰাজশক্তিৰ পৃষ্ঠপোষকতা পাই ঠন ধৰি উঠিল—তাৰ বিষয়ে।

ভাৰতীয় অধ্যাত্মবাদ সম্বন্ধে ভাৰতত যেনেকৈ এটা অকাৰণ, অবুজ মোহ দেখা যায়, ভাৰতৰ বাহিৰতো তেনেকৈ এই দেশৰ অধ্যাত্মবাদক খুব উচ্চ আসন দিয়া দেখা যায়। আমাৰ পণ্ডিতসকলে যদি আগতেই মন কৰিলেহেঁতেন যে ভাৰতক শোষণ কৰাত আত্মনিয়োগ কৰা বৃটিছবোৰেই ভাৰতীয় অধ্যাত্ম-বাদৰ আগৰণুৱা পুৰোহিত তেন্তে সহজেই বুজিব পাৰিলেহেঁতেন যে শোষণত সুবিধা হোৱাৰ কিবা সন্ধান পাযেই বৃটিছে ভাৰতীয় অধ্যাত্মবাদক প্ৰশংসা কৰিছে। কিন্তু সেই দৃষ্টিভংগী থকা ভাৰতীয় প্ৰায় নোলালেই।" আজিও, এই ভাৰতত কোটিপতিয়ে সজা ধৰ্মমন্দিৰত ভগবানক ভাগ্য ভিক্ষা কৰা দুখী-যাই কোটিপতিৰ মন্দিৰ সজাৰ মতলব বিচাৰি মূৰ নঘমায়। ফল স্বৰূপে বিদেশী বিদগ্ধ পণ্ডিত আৰু সেইবিলাকৰ চিন্তাকে জুকিয়াই পণ্ডিত হোৱা ভাৰতীয়ই আজিও অধ্যাত্মবাদৰ জয়ঢোলকে বান্দবৰ দৰে কোবাই আছে। ইয়াৰ মাজৰপৰা সত্যক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে কিছু অপ্ৰিয় কথা কব লগা হব পাৰে। কোনোবাই আঘাত পালে মই নিৰুপায়।

বৈদিক যুগৰ অৱদানৰ আলোচনাত নমাৰ আগতে কেইটামান সাধাৰণ কথা মনত ৰখা প্ৰয়োজন। যেনে—

(ক) আধা-জন্তু অবস্থাৰপৰা মানুহে কেইলাখমান বছৰৰ প্ৰচেষ্টাৰ মূৰত সভ্যতাৰ সীমা ছুলৈহি। সকলো মানুহৰে আদি সম্বন্ধে এই কথা সত্য। আৰ্যসকলো তাৰ বাহিৰত নহয়।

(খ) মানৱ-সমাজৰ বিকাশৰ ধাৰাক বহলকৈ তিনি ভাগত ভগাব পাৰি : (১) আদিম প্ৰাক-বিভক্ত সমাজ, (২) বৰ্তমানৰ শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজ, (৩) সমাগত শ্ৰেণীহীন সমাজ। প্ৰায় দুহেজাৰ বা ততো-ধিক বছৰ ধৰি মুখে মুখে ৰচিত হোৱা বৈদিক সাহিত্যত প্ৰাক-বিভক্ত সমাজৰ শেষকাল আৰু শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজৰ আদি ৰূপৰ তথ্য পোৱা যায়।

(গ) আমাৰ বৈদিক সাহিত্য গৱেষণাত প্ৰধানকৈ বিভ্ৰান্তিকৰ হৈছে এটা সমস্যা : ট্ৰাইবেল বা গণ-সমাজ কি সেই বিষয়ে ব্যাখ্যা নকৰাকৈ বৈদিক যুগৰ বিচাৰ কৰিবলৈ যোৱাটো। কাৰণ বৈদিক যুগত প্ৰাক-বিভক্ত সমাজৰ গণ বা জনজাতিগত সমাজ ব্যৱস্থাৰ শেষ স্তৰ আছিল।

(ঘ) বিশাল বৈদিক সাহিত্য দুই-চাৰি বছৰৰ ৰচনা নহয়। আধুনিক বিদ্বানৰ মতেই কেৱল ঋকবেদৰে প্ৰাচীনতম আৰু আধুনিকতম অংশ ৰচনাকালৰ ব্যৱধান দুহেজাৰ বছৰমান হ'ব। এই সুদীৰ্ঘ কালত বৈদিক যুগৰ সমাজ নিশ্চয় একে অৱস্থাতে ৰৈ থকা নাছিল। সেই

কাৰণে বেদতে প্ৰমাণ ওলায় যে প্ৰাক্-অধ্যাত্মবাদী ধ্যানধাৰণাৰ ধ্বংস-স্তূপৰ ওপৰতে পিচৰ কালৰ অধ্যাত্মবাদী ধ্যান-ধাৰণাৰ জন্ম হৈছিল।

(৬) শেষত আমি মনত ৰখা উচিত যে আমাৰ ভাব প্ৰকাশৰ সুবোধ্য বাহন নহয় কাৰণেই আমি ইংৰাজী উদ্ধৃতি এটাও অসমীয়া লিখাৰ মাজত সহ্য কৰিব নোৱাৰোঁ। অথচ আমিয়েই বিনা প্ৰতিবাদে যুগ যুগ ধৰি দুৰ্বোধ্য সংস্কৃত ভাষাৰে আমাৰ মৰিশালিৰপৰা ৰভাঘৰলৈকে পুৰোহিতে কৰা সকলো ক্ৰিয়া-কাণ্ড নুবুজাকৈ মানি আহিছোঁ। কোনো দিন আমি প্ৰশ্ন কৰা নাই সেইবোৰ আমি নজনা ভাষাত থকা অবুজ মন্ত্ৰ আমি কিয় ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। বিনা-প্ৰতিবাদে ধৰ্ম বুলি গ্ৰহণ কৰা এই মনোবৃত্তিয়ে আমাক সংস্কাৰৰ দাস কৰি পেলাইছে। নুবুজিলেও সংস্কৃততে সেইবোৰ কৰিব লাগিব বুলি ক'তো লিখা নথকাকৈ আমি সেই ব্যৱস্থাকে মানি আহিছোঁ। ফল স্বৰূপে বেদক আমি চিৰসত্য বুলি বেদবাক্য বুলি মানি আহিছোঁ। কিন্তু সেই বেদত কি সত্য লুকাই আছে আমি একো নাজানো।

ইযাৰ পাচত আহিল মূল কথা কেইটামান। আমি বৰ্তমান ইমানকে পাঠ্য-পুথিত পাওঁ যে আৰ্যবোৰ ভাৰতলৈ অহাৰ আগতে ইয়াত অনাৰ্য বা দ্ৰাবিড়বিলাক আছিল। দ্ৰাবিড়বিলাক অসভ্য আছিল আৰু সেই অসভ্যবোৰক খেদি সুসভ্য আৰ্যই সভ্যতাৰ পাতনি মেলে। আচলতে এই ধাৰণা ভুল বুলি মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাৰ আবিষ্কাৰে ভালকৈ প্ৰমাণ কৰিলে। আজি আমি জানো যে এই ভাৰতত মাতৃক্ৰমিক আৰ্যপূৰ্ব মানুহ চামে নগৰ-সভ্যতা পাতিছিল পিতৃক্ৰমিক আৰ্যৰ আগতে। গতিকে আৰ্যপূৰ্ব সেই চাম মানুহৰ মাজতে নগৰ স্থাপন, লিখিত ভাষা, উদ্বৃত্তজীৱী পুৰোহিত শ্ৰেণী আৰু তাৰপৰাই শাসক শ্ৰেণীৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল--আৰ্যৰ আগতে। আৰ্যই লিখিত ভাষা, শ্ৰেণী-শাসন, পুৰোহিতৰ আধিপত্য আদি বহুত ব্যৱস্থাৰ ইংগিত গ্ৰহণ কৰিছিল আৰ্যপূৰ্ব মাতৃক্ৰমিক মানুহবোৰৰপৰাই। স্থায়ী বসতিত অভ্যস্ত, শোসিত-শোসকৰ শ্ৰেণী পাৰ্থক্যত জৰ্জৰিত সেই মানুহ চামক অঘৰী পশুপালক আৰ্য নামৰ মানুহ চামে যুদ্ধত হৰুৱালে। হৰুৱাই কিন্তু আৰ্যপূৰ্ব মানুহৰ পুৰোহিত আৰু ৰজাৰ আৰাম লোভনীয় যেন পোৱা আৰ্য দলপতিবোৰে সেই আদৰ্শ ৰাখি সমাজ পাতিবলৈ ধৰিলে। কালক্ৰমত আৰ্য আৰু আৰ্যপূৰ্ব সমাজৰ উচ্চ শ্ৰেণীৰ মানুহে দুয়োবিধ সমাজৰ নিম্ন-শ্ৰেণী আৰু সৰ্বহাৰাক শোষণ কৰাৰ বাট স্থায়ী কৰাত মনোনিবেশ কৰিলে। গতিকে শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজত উচ্চ শ্ৰেণীত অকল আৰ্যই নাই, আৰ্যপূৰ্ব মানুহ চামৰ পুৰোহিত আৰু শাসকো আছে; একেদৰেই নিম্ন শ্ৰেণীৰ দুখীযাৰ ভিতৰত আৰ্য আৰু আৰ্যপূৰ্ব উভয়বিধ মানুহেই আছে।

বাৰু, বেদৰ আদিম ৰচনাত কিমান অধ্যাত্মবাদ আছে তাক আমি বেদৰ-পৰা উদ্ধৃতি আনি বিচাৰ কৰি চাওঁ। ঋক বেদত ঋষিয়ে ইন্দ্ৰক কৈছে : তুমি প্ৰকৃততে অসুৰই। আকৌ শুনক :

(১) হে অগ্নি, অতিশয় কাম্য ধনসমূহ আমাৰ ওচৰত প্ৰতিদিন সিচি দিয়া। অন্নই আমাক কাৰ্যৰ প্ৰেৰণা দিয়ক।

(২) হে অগ্নি, তুমি আমাক অন্ন দান কৰা। হে অগ্নি, তুমি আমাক মহৎ ধন দান কৰা। —প্ৰ যংসি হোতৰ্বৃহতীৰিষো নোহংগ্নে মহি দ্ৰবিণমা যজস্ব।

(৩) হে ব্ৰহ্মণস্পতি, সুনিয়ন্ত্ৰিত বিশ্বব্যাপী অন্নযুক্ত ধনৰ আমি যেন অধিপতি হওঁ। আমাৰ বীৰসকলৰ সন্তান হিচাপে বীৰপুত্ৰ উৎপাদন কৰা। তুমি সকলোৰে শ্ৰেষ্ঠ আৰু আমাৰ অন্নযুক্ত স্তুতিৰ অভিলাষী।

(৪) হে সোম, তুমি বৰ্ধিত হোৱা, তোমাৰ বীৰ্যৰম্বাৰা সকলো সংযুক্ত হওক; তুমি আমাৰ অন্নদাতা হোৱা।

(৫) মাকিৰ্ণেশন্মাকিং ৰিষন্মাকীং সংশাৰি কেবটে অথাৰিষ্টাভিৰা গহি ॥

অৰ্থাৎ আমাৰ গৰুবোৰ যেন নষ্ট নহয়, সিহঁত যেন হিংসিত নহয়, সিহঁত যেন গাতত পৰি নাযায়; এনেকুৱা অমঙ্গলহীন গৰুবোৰৰ লগতে তুমি আগমন কৰিবা।

এনেকুৱাবোৰেই আছিল বৈদিক ঋষিৰ প্ৰাৰ্থনা—ভাত, গৰু আদি খাদ্য আৰু পাৰ্থিৱ সম্পদৰ কামনা। তাৰ কাৰণেই গান বা মন্ত্ৰ ৰচিছিল। দেৱতাক উদ্দেশ্য কৰিযেই সেইবোৰ ৰচনা কৰাটো সঁচা। কিন্তু আধুনিক অৰ্থত বুজা দেৱতাতকৈ সেই দেৱতা বেলেগ আছিল। তেতিয়া টোটেমৰ দৰেই দেৱতা আছিল দলৰে এজন—সখা বা বন্ধু। অলপ আগতে দি অহা উদ্ধৃতিৰ বাহিৰেও আনকেইটামান কওঁ ঋকবেদৰপৰাই—

(১) হে বিশ্বদেৱগণ, তোমালোকেই আমাৰ বন্ধু। ....তোমালোকৰ নিচিনা বন্ধু পাই আমি যেন শ্ৰান্ত নহওঁ।

(২) হে ইন্দ্ৰ, আমি তোমাৰ সখা আৰু ঈপ্সিত ধনৰ ভাগী।

অকল সিমানেই নহয়। বৈদিক সাহিত্যত এই ধন-অন্ন-পশু-পুত্ৰ-নিৰাপত্তা আদিৰ যি কামনা, সেই কামনা শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ ব্যক্তিগত কামনা নহয়, প্ৰাক-শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজৰ সমষ্টিগত কামনাহে। কোনেও নিজৰ কাৰণে বিচৰা নাই, দলৰ কাৰণে বিচাৰিছিল। বৈদিক যুগৰ পিচৰ ছোৱাতহে 'আমি'ৰ ঠাইত 'মই' ব্যৱহাৰ কৰিছে। প্ৰাচীন ঋকবেদত কেৱল আমাৰ ধন বৰ্ধিত হওক, আমাৰ পশু বাঢ়ক, আমাৰ অন্ন বৰ্ষিত হওক, আমাৰ শত্ৰু বিনাশ হওক, আমাৰ নিৰাপত্তাৰ আয়োজন হওক, আনকি পুত্ৰৰ বাবে কামনাতো 'আমাৰ বীৰপুত্ৰ উৎপন্ন হওক।'

আকৌ, প্ৰাক-বিভক্ত সমাজৰ সকলো সমান ভাব ঋকবেদত ভৰ্তি হৈ আছে।

(১) সং গচ্ছধ্বং সংবদধ্বং সংবো মনাংসি জানতম।

দেৱা ভাগঃ যথাপূৰ্বে সংজানানা উপাসতে ॥
অৰ্থাৎ, তোমালোক একত্রে মিলিত হোৱা, এককণ্ঠে ঘোষণা কৰা; যেনেকৈ অতীতৰ দেৱতাসকলে সচেতনভাৱে একেলগে তেওঁলোকৰ ভাগ গ্ৰহণ কৰিছিল।

(২) মন্ত্র সমান হওক, সমিতি সমান হওক, মন সমান হওক, বিচাৰ একে হওক। তোমালোকৰ লগত একে মন্ত্রকে মই মন্ত্রণা কৰোঁ, তোমালোকৰ লগত একে হবিৰে মই হোম কৰোঁ।

(৩) তোমালোকৰ প্রচেষ্টা সমান হওক, হৃদয়বোৰ একে হওক, মন একে হওক, যাতে তোমালোকৰ মাজত ঐক্য স্থাপিত হয়।

এইখিনি হল ঋকবেদৰ সৰ্বশেষ মন্ত্র। ঋকবেদৰ সৰ্বশেষ বা দশম মণ্ডল বহুত পিচৰ ৰচনা। তাৰেপৰা উদ্ধৃত কৰা ইয়াৰ প্ৰথমটো মন্ত্রত আছে যে অতীতত দেৱতাসকলে সচেতনভাৱে একেলগে তেওঁলোকৰ ভাগ গ্ৰহণ কৰাৰ দৰে এতিয়াও কৰিব লাগে। তাৰ মানে অতীতত একেলগে ভাগ গ্ৰহণ কৰিছিল, কিন্তু এই মন্ত্র লিখাৰ সময়ত সেই ব্যৱস্থা অচল হৈ আহিছিল, অৰ্থাৎ, শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজে মূৰ দাঙিছিল। তাৰ প্ৰমাণ দি ঋকবেদতে কোৱা আছে ঃ জিত ধনত অৰ্থাৎ জয় কৰি পোৱা ধনত ইন্দ্ৰৰ অংশ আনতকৈ অধিক—উদিন্নৱস্য ৰিচ্যতেঽংশো ধনং ন জিগ্যুষঃ।

এই 'ভাগ', 'অংশ' বা 'ভগ' শব্দৰ অৰ্থ মন কৰিবলগীয়া। প্ৰথমতে 'ভগ' মানে দিওঁতাজন। দিওঁতা মানে কি দিওঁতাজন ? —প্ৰাচুৰ্য-ধন-সৌভাগ্য। এই দ্বিতীয় অৰ্থ মতে আমাৰ 'ভগৱান' শব্দৰ অৰ্থ হল ঐশ্বৰ্য-বান, ধনবান, প্ৰাচুৰ্যবান, সৌভাগ্যবান। তুলনা কৰি চাওক— দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ বিশেষণ 'মঘবান'; মঘ মানে ধন, ঐশ্বৰ্য; মঘবান মানে ধনবান, ঐশ্বৰ্যবান। আকৌ ভগ মানে ধন বা অংশ। আকৌ 'ভগ' মানে স্ত্রী জননাংগ। অৰ্থাৎ ভগৱান মানে ঐশ্বৰ্য দিওঁতা, ঐশ্বৰ্যবান, অংশীদাৰ, স্ত্রী থাকোঁতা। এই অংশবান শব্দটোৱে কিন্তু বিশেষ এক অৰ্থ উলিয়ায়। পূৰ্বণি সমাজত ব্যক্তিগত সম্পত্তি নাছিল। দলৰ সকলো সম্পত্তিত দলৰ সকলোৰে সমান অংশ। সেয়ে সেই সমাজত এটা প্ৰধান কাম আছিল সম্পদ আদি ভাগ কৰাটো। সকলোকে সমান ভাগ দিব লাগে। সেই ভাগ কৰিছিল দলৰ নেতাই আৰু পাশাখেলৰ নিচিনা খেলাৰে যাৰ ভাগ্যত যি পৰিছিল তাকে দিছিল। সেই ভাগ কৰোঁতাজনেই পিচলৈ পুৰোহিত, ৰাষ্ট্ৰপ্ৰধান আৰু দেৱতা হলগৈ। এইফালৰপৰা 'ভগ' আৰু ভাগ্য আদিতে একে অৰ্থ বুজোৱা শব্দ। অৰ্থাৎ বিলাওঁতে পাশাত যি দান পৰে সেই অংশ বা ভগকে পোৱাই ভাগ্য। আৰু ইন্দ্ৰ দেৱতা আছিল ধনৰ বিভক্তা—ইন্দ্ৰ একো বিভক্তা তৰণিৰ্মঘানাম, অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰ ত্ৰাণকৰ্তা আৰু ধনসমূহৰ একমাত্ৰ বিভক্তা।

যি গণ, ব্ৰাত বা সংঘবোৰক আমাৰ আজিৰ পণ্ডিতবৰ্গই অনাৰ্য বুলি হাঁহে, সেইবোৰকে ঋকবেদত দেখিলে আচৰিত হবলৈ একো নাই। আমি

এতিয়া বুটিছ ঐতিহাসিকক অনুকৰণ কৰি যিমানেই আৰ্য-অনাৰ্য বুলি জাতি-গত বিভাগ নকৰোঁ কিয়, আদিতে কিন্তু এই ভাৰতৰ সকলো মানুহ গণ বা সংঘতে বা আদিম সমাজতে বাস কৰি আছিল। ঋকবেদতে আছে—

> প্ৰতি ব্ৰাত আৰু প্ৰতি গণত অগ্নি আৰু মৰুৎগণৰ ওজঃ আৰু বিচিত্ৰবৰ্ণ অশ্বসমূহ আৰু ত্ৰুটিবিহীন ধনসমূহৰ যজ্ঞ অভিমুখে গমন কৰাবোৰক আমি শোভণ স্তুতিৰে এই সভাত যাচ্ঞা কৰোঁ।

আমাৰ ঐতিহাসিকসকলে কয় যে গণ বা সংঘ বা ব্ৰাত আছিল অনাৰ্যৰ সমাজত। কিন্তু আৰ্যৰ বেদত ই সোমাল কেনেকৈ ? কিয় আৰ্যবোৰো গণত আছিল ? আচলতে সেই স্তৰত সকলো সাধাৰণ মানুহে গণ বা সমাজ পাতি বাস কৰিছিল। সেইকাৰণেই আৰ্যৰ বেদতো আমি গণ শব্দৰ উল্লেখ পাওঁ। উল্লেখযোগ্য যে দেৱতাৰ গুৰু বৃহস্পতিৰ আন নাম গণপতি।

এই গণ-নিবাসী মানুহবোৰকে ঋক বেদৰ উত্তৰ কালত লোকায়ত, ব্ৰাত, ভূত-চৈতন্যবাদী আদি বুলি উপলুঙা কৰা হৈছিল। "দেহত যি আছে ব্ৰহ্মাণ্ডতো সেয়ে আছে" —বুলি ভবা এইবোৰ মানুহে দেহাতিৰিক্ত আত্মা অসম্ভৱ বুলি ভাবিছিল। সেই স্তৰৰ সমাজৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ মই এজন দেৱতাকে আহিলা হিচাপে লৈছোঁ। সেইজন হ'ল গণেশ দেৱতা। গণেশ দেৱতাক লোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে, এই দেৱতাৰ নাম আৰু বৈদিক গণ আৰু গণপতি সমাৰ্থবোধক। প্ৰাচীন ঋক বেদত গণেশ বুজোৱা গণপতি নামৰ শব্দটোৰ প্ৰতি কোনো বিদ্বেষ নাই। অৰ্থাৎ সেই ঋকবোৰ মুখে মুখে ৰচিত হোৱা কালত গণপতি এবিধ দেৱতুল্য মানৱ আছিল। উল্লেখযোগ্য যে ঋক বেদৰ দেৱতাবোৰ মানুহ-দেৱতাহে; উপনিষদৰ কালৰ দৰে স্বৰ্গত থকা অদৃশ্য অলৌকিক দেৱতা নহয়। গণেশ দেৱতাৰ উত্থান-পতন এনেকুৱা ধৰণৰ আছিল—

ভাৰতত আদিম বস্তুবাদী সমাজত প্ৰথমতে ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম হৈছিল তথাকথিত অনাৰ্যসকলৰ মাজত; তাৰ প্ৰমাণ, অনাৰ্যবোৰেই প্ৰথম ৰাষ্ট্ৰ পাতি নগৰ-নিৰ্মাণ কৰিছিল। ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম হোৱা মানেই প্ৰচুৰ অৱসৰ পোৱা সুবিধাভোগী শ্ৰেণীৰ জন্ম হৈছিল। এইদৰে তেতিয়া শ্ৰেণী বিভাগ আৰম্ভ হলেও শ্ৰেণী-সংঘৰ্ষ উপস্থিত হোৱা নাছিল। তেতিয়া গণপতি নামৰ দেৱতা বা মানুহৰ প্ৰতি বিদ্বেষ নাই। হয়তো সেই সময়তে নগৰস্থাপনকাৰী অনাৰ্যৰ কাষত উপস্থিত হৈছিলহি অঘৰী তথাকথিত পশুপালনজীৱী আৰ্যবোৰ। দুই দল মানুহৰ আচাৰ-নীতিৰ আৰু গাৰ ৰঙৰ পাৰ্থক্য আছিল। স্থায়ীভাৱে বসবাস আৰু নগৰ স্থাপন কৰি আৰামেৰে থকা কৃষিজীৱী অনাৰ্যই নিশ্চয় কিছু সংখ্যক পশুপালনজীৱীক আকৰ্ষণ কৰিছিল। সেই সংমিশ্ৰিত জনগণৰ কাৰণে গণপতি শ্ৰদ্ধাৰ্হ আছিল। কিন্তু সেই সংমিশ্ৰণক উভয় দল মানুহৰ

ওপৰ শ্ৰেণীয়ে ভাল চকুৰে চোৱা নাছিল। ইতিমধ্যে দুই দল মানুহৰ দলপতিৰ মাজত নিশ্চয় সংঘৰ্ষ উপস্থিত হৈছিল। সেই সংমিশ্ৰণ বন্ধ কৰিবলৈকে আৰ্য দলে নিশ্চয় তেতিয়া সেই গণবোৰক ঘৃণনীয় ৰূপত বৰ্ণনা কৰিছিল। তেতিয়াই গণেশ বিঘ্নকৰ্তা হৈছিল। তাৰ পাচত সংখ্যাগৰিষ্ঠ অনাৰ্যক বশ বা শান্ত কৰিবৰ কাৰণেই সংখ্যালঘু আৰ্যই তোষামোদৰ পথ লৈছিল। তেতিয়াই সংখ্যাগৰিষ্ঠ অনাৰ্যই দেৱতা বোলা গণেশক আৰ্য ধৰ্মগ্ৰন্থই পুনৰ সিদ্ধিদাতা বুলি নতুনকৈ গ্ৰহণ কৰি গণেশক স্বৰ্গৰ দেৱতাৰ সন্তান বুলি বৰ্ণনা কৰি নতুন মৰ্যাদা দান কৰিলে। সেই কাৰণেই, ইতিহাসৰ ছাত্ৰৰ কাৰণে গণেশ দেৱতাৰ দেৱত্বতকৈ সেই দেৱতাৰ উত্থান-পতন বেছি আকৰ্ষণীয়। কাৰণ সেই অন্ধকাৰ যুগক বুজিবলৈ গণেশে কিছুদূৰ কণাৰ লাখুটিৰ কাম কৰিব পাৰে।

এইখিনিতে মই গণেশ দেৱতাৰ বিষয়ে আৰু অলপ কৈ লওঁ.........

অধ্যাপক ৰাভাই বক্তৃতা আৰম্ভ কৰাৰপৰাই দৰ্শকমণ্ডলীৰ শেষৰ ফালে গুণগুণনি এটা চলি আছিল। বক্তৃতা আহি এইখিনি পাওঁতেই পিচৰপৰা চিঞৰবাখৰ ডাঙৰকৈ আৰম্ভ হৈ গল। প্ৰথম চিঞৰটো শুনা গল ঃ "এই গণেশ।" তাৰ পিচতে হুলস্থূল। অধ্যাপক ৰাভাক ধৰ্মদ্ৰোহী, দগাবাজ, ভণ্ড আদি বুলি গালি পাৰি এগাল ডেকা লৰা ৰাভাই বক্তৃতা দিয়া ঠাইলৈ আগবাঢ়িল। কিছুমানে চকি দলিয়াবলৈ ধৰিলে। অধ্যাপক ৰাভা অবাক হৈ বৈ থাকিল। কেবাজনো বয়সিয়াল অধ্যাপক ৰাভাৰ ওচৰলৈ আগুৱাই গল আৰু তেখেতক টানি লৈ যাব খুজিলে। অধ্যাপক ৰাভা গুজৰি উঠিল ঃ মইতো মেকুৰী নহয় পলাবলৈ।

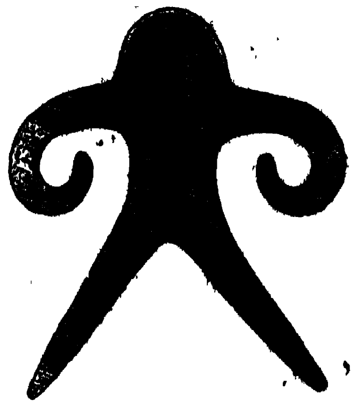
গণ্ডগোল ক্ৰমাৎ বেছি হল। এটা ডেকাই ওচৰৰপৰা এখন কাঠৰ চকি ৰাভালৈ দলিয়াই দিয়া দেখা গল। চকিখনৰ এটা অংশ ৰাভাৰ মূৰত লাগিল। খঙত ৰাভাৰ চকু অঙঠাৰ দৰে জ্বলিবলৈ ধৰিলে। অধ্যাপক ৰাভাক কোনোবাই মাৰিব খোজাটো অশোকে সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। পুলিচৰ পোচাকত নথকা অৰুনলৈ চাই "আহাহে বেগেতে" বুলি অশোক মানুহ ফালি অধ্যাপকৰ ফাললৈ আগুৱাই গল। পিচে পিচে অৰুন, হামিদ আৰু দীপক। বয়সস্থ অধ্যাপকসকলৰ বাধা নামানি অধ্যাপকক মাৰিবলৈ আগুৱাই অহা লৰাবোৰৰপৰা আঁতৰাই নিবলৈ অশোকে অধ্যাপকক টানি নিবলৈ হাত মেলিলে। অধ্যাপক ৰাভাৰ খঙে তেতিয়া সীমা পাৰ হৈছিল। অশোকক দেখি ভাবিলে, সিও তেওঁক আক্ৰমণ কৰাবোৰৰে এটা। হাত মেলা দেখি সেই সন্দেহ দৃঢ় হল। অশোক আহি ঢুকি পোৱা সান্নিধ্য পাওঁতেই, অধ্যাপক ৰাভাই সেই জেবেঙা লোহা যেন হাতেৰে এটা পূৰ্ণহতীয়া ঘোচা লগাই দিলে। অশোকৰ তিনিটা আগদাঁত জখম হৈ মানুহটো পৰি গল। ধৰধৰ মাৰমাৰ লাগিল। অধ্যা-

পকে তাৰ পাচত হাতত ডাঙৰ চাকি এখন লৈ বাকীবোৰ ডেকালৈ খেদি গল। কিছুমান দৰ্শক অশোকক লৈ ব্যস্ত হৈ পৰিল; বাকীবোৰ অধ্যাপক ৰাভাৰ মূৰ্তি দেখি পলাল।

পুলিচ আহি ঘটনাস্থলীত উপস্থিত হওঁতে তাত কোনো নাছিল। অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰত তৎক্ষণাৎ ৰাতি পুলিচ পহৰা দিয়া হল। কাৰণ মেডিকেল কলেজত প্ৰাথমিক চিকিৎসা লোৱা অশোক শৰ্মাই সেই অৱস্থাতো চিঞৰি চিঞৰি কৈ আছিল যে কুকুৰ ৰাভাৰ এটাইকিটা দাঁত সৰুৱাই দিব নোৱাৰিলে সি বাপেকৰ পুতেক নহয়।

কিন্তু পৰিস্থিতি বেয়া হল আধা ঘণ্টামানৰ পাচত। বিশ্ববিদ্যালয়ত এনে কিছুমান লৰা ওলাল যিবোৰ ৰাভা অধ্যাপকৰ সপক্ষে। হঠাৎ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ চৌহদত শ্লোগান শুনা গল ঃ বাভাক কৰা আক্ৰমণ, দুখীয়া ৰাইজক কৰা আক্ৰমণ; বাভাক মাৰিলে আমিও মাৰিম; কুসংস্কাৰৰ ধ্বংস হওক; অন্ধবিশ্বাসৰ অন্ত হওক; বৈদিক সংস্কৃতি শোষকৰ সংস্কৃতি; গণবন্ধু অৰবিন্দ ৰাভা —জিন্দাবাদ।

"The basis of religious criticism is : Man makes religion, religion does not make man.......................Religious distress is at the same time the expression of real distress and the protest against real distress. Religion is the sigh of the oppressed creature, the heart of a heartless world, just as it is the spirit of a spiritless situation. It is the opium of the people. মানুহেহে ধৰ্ম আৰু ধৰ্মত থকা দেৱ-দেৱতা উলিয়াইছে, ধৰ্মই আৰু ধৰ্মত থকা দেৱ-দেৱতাই মানুহ সৃষ্টি কৰা নাই। ....প্ৰকৃত দুখ-দুৰ্দশাৰ প্ৰকাশ আৰু সেই প্ৰকৃত দুখ-দুৰ্দশাৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ এই উভয়েই ধাৰ্মিক পাপবোধত বৰ্তমান। ধৰ্ম হল নিষ্পেষিত, অৱদমিত প্ৰাণীৰ হুমুনিয়াহ, এখন হৃদয়হীন পৃথিৱীৰ অনুকম্পা, আৰু একেদৰেই ই এক প্ৰাণহীন পৰিস্থিতিৰ আত্মা। ধৰ্ম জনসাধাৰণৰ কানি বা আফিং ৰবিহ।"

পুৰাৰেপৰা অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ ঘৰ মানুহেৰে ভৰি পৰিল। আনকি আগদিনা ৰাতিও বহুত মানুহ অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰতে পহৰা দি থকাদি থাকি গল। বিশ্ববিদ্যালয়ত ঘটা এই ঘটনাই গোটেই গুৱাহাটী চহৰক উত্তেজিত কৰি তুলিলে। মানুহৰ মাজত দুদল ওলাল। এদল ৰাভাৰ সপক্ষে আৰু আনদল ৰাভাৰ বিপক্ষে। ৰাভাৰ বিপক্ষে থকা দলে মন্তব্য কৰিলে যে এইবাৰ ছাত্ৰবোৰ লাগিল যেতিয়া, অধ্যাপকৰ আৰু ৰক্ষা নাই। অধ্যাপক ৰাভাক বহুতে কালাপাহাৰৰ হিন্দু-বিদ্বেষৰ লগত তুলনা কৰিলে। মুখ্য-মন্ত্ৰীলৈ টেলিগ্ৰাম কৰা হল— ৰাভাৰ নিচিনা মানুহক বিশ্ববিদ্যালয়ত নাৰাখি-বলৈ।

অধ্যাপক ৰাভাৰ সপক্ষে থকা দলে গুৱাহাটী চহৰ গৰম কৰি তুলিলে। ৰক্ষণশীলতাৰ বন্ধন ছিঙি ওলাই আহিবলৈ যেন গুৱাহাটী ব্যাকুল হৈ পৰিল। বিশ্ববিদ্যালয়ত ৰাভাৰ বিপক্ষে থকা ছাত্ৰ নোহোৱাই হৈ পৰিল। যিবোৰে বিভিন্ন প্ৰৰোচনাত পৰি ৰাভাই বক্তৃতা দিয়াত বাধাৰ সৃষ্টি কৰি-ছিল, সেইবোৰে সংখ্যা-গৰিষ্ঠ ৰাভা-পক্ষীয় ছাত্ৰৰ ওচৰত ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। কথা গৈ গৈ এনেকুৱা পৰ্যায় পালেগৈ যে ৰক্ষণশীল মানুহ বিচাৰি বিচাৰি ছাত্ৰহ'তে অপমান কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। এনেকুৱাতে ক'ৰবাত

ওলাই পৰিল যে গুৱাহাটীৰ ৰক্ষণশীল সমাজৰ প্ৰধান গুণ্ডা-পাণ্ডা হল কটন কলেজৰ পদাৰ্থবিদ্যাৰ ডেকা লেকচাৰাৰ দীপক বৰঠাকুৰ। লৰাহঁতক আৰু কোনে ৰাখে ? প্ৰায় চাৰি শ ছাত্ৰ গৈ পুৱাতে দীপক বৰঠাকুৰৰ ঘৰ ঘেৰাও কৰি ধৰিলেগৈ। দীপক ঘৰত নাছিল। দীপকৰ বাপেক ডঃ প্ৰতাপ বৰঠাকুৰে নিজৰ ছাত্ৰবোৰক বুজোৱাৰ চেষ্টা কৰিছিল। সিহঁতে কিন্তু শুনি আহিছিল দীপকৰ নিজৰ কোঠাটো এটা দেৱী-দেৱতাৰ মন্দিৰৰ দৰেই সজোৱা। সেই কথাৰ সত্যতাৰ প্ৰমাণ চাবলৈ লৰাহঁত জোৰকৈ দীপকৰ কোঠাত সোমাল। সুন্দৰকৈ সজাই বিছনাৰ মুৰৰ ফালে থোৱা কালী গোসানীৰ মুৰ্তিৰ উপৰিও কোঠাটোৰ বেৰ সজোৱাৰ নামত বহুত দেৱ-দেৱতাৰ সুন্দৰকৈ ফ্ৰেম কৰা ছবি দেখি লৰাহঁতৰ ধৈৰ্যই ভেটা ভাঙিলে। ভীষণ চিঞৰ-বাখৰ কৰি সিহঁতে কালী মুৰ্তিক পেলোৱাকে আৰম্ভ কৰি সকলোবোৰ ছবি ভাঙি গুৰি কৰি পেলালে। দেৱী-দেৱতাক আৰু ভগৱানক মান কৰা বহুত লৰাও আছিল সেই দলত। সিহঁতে কিন্তু ছবিবোৰ ভাঙোতে দেবতাৰ ওপৰত খং কৰি ভঙা নাছিল। ভাঙিছিল দীপক বৰঠাকুৰৰ ওপৰত খং প্ৰকাশ কৰিবলৈ। সিহঁতে বিশ্বাস কৰিছিল যে অধ্যাপক ৰাভাক অপমান কৰাৰ মুলতে এই দীপক বৰঠাকুৰেই আছিল।

প্ৰতাপ বৰঠাকুৰে লবালৰিকৈ পুলিচলৈ ফোন কৰিলে। কিন্তু পুলিচ আহি ঘটনাস্থলীত উপস্থিত হোৱাৰ সময়ত তাত ছাত্ৰদলৰ কোনো নাছিল।

চহৰৰ আন দুই-এঠাইতো এনেকুৱা সৰুসুৰা ঘটনা ঘটিবলৈ ধৰিলে। জিলা কৰ্তৃপক্ষই উপায় নাপাই বিশ্ববিদ্যালয় আৰু গুৱাহাটী চহৰত ১৪৪ ধাৰা বলবৎ কৰিলে।

ৰাতিপুৱা এই ঘটনা ঘটাৰ সময়ত দীপক বৰঠাকুৰ গৈছিল অৰুন বৰুৱাহঁতৰ ঘৰলৈ। উদ্দেশ্য আছিল, আগদিনাৰ ঘটনা সম্পৰ্কে ৰাকাৰ লগত কথা পাতি, অধ্যাপক ৰাভা যে এনেকুৱা অপমান পোৱাৰ যোগ্য সেই কথা বুজাই দি, অৰুনৰ লগতে অশোক শৰ্মাৰ খবৰ লবলৈ যাব। মেডিকেল কলেজ হস্পিটালত ডাক্তৰে আগৰদিনাই কৈছিল যে অশোক শৰ্মাৰ দাঁত এৰাই যোৱা নাই; এটা দাঁত সামান্য লৰাৰ নিচিনাহে হৈছে। ৰাতি দীপকেই অশোকক ঘৰত থৈ আহিছিলগৈ। আৰু ৰাতি অশোকৰ সৈতে কথা পাতিয়েই ঠিক কৰিছিল যে ছাত্ৰবোৰক লৈ ৰাভাৰ নিচিনা সমাজবিৰোধী মতলবী মানুহ-বোৰক শাসন কৰাৰ এটা সংগঠন গঢ়ি তুলিব লাগিব। ঠিক হৈছিল যে পিচ-দিনা দীপকহঁতৰ নীলাচল আয়ুৰ্বেদিক ৰসশালাতে সিহঁত কেইজনমানে গোট খাই এই বিষয়ে আলোচনা কৰিব। দীপকে বাপেকৰ লগতো এই বিষয়ে কথা পাতিছিল। বাপেকে হাঁহি হাঁহি কৈছিল ঃ মোক লৰাবোৰে বৰ ভাল পায়। মই কিবা এটা কৰিবলৈ কলে গোটেই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰ উৰুৰি খাই পৰিবহি। আজি দেখিলি নহয়।

কেৱল ভালকৈ কথা পতা নহল অৰুন বৰুৱাৰ লগতহে। অৰুনৰ ওপৰত এনেয়েও দীপকৰ বৰ বিশ্বাস নাই। সেইবাৰ পুলিচৰ হাতত পৰাৰ পাচতে

তাৰ পুলিচৰ মানুহৰ প্ৰতি এটা ঘোৰ অবিশ্বাসৰ ভাব সোমাল। বিশ্ববিদ্যালয়ত ৰাভাই বক্তৃতা দিওঁতে গণ্ডগোল লাগোঁতেও অৰুন বৰুৱাই সিহঁতৰ লগ এৰি পুলিচ অফিচাৰৰ দৰে গণ্ডগোল দমোৱাত লাগি গৈছিল। আনকি দীপক আৰু অশোকে চিঞৰি মাতিলতো সি নুশুনাৰ দৰে নিজৰ কাম কৰি গৈছিল। পুলিচত সোমালে মানুহৰ মনত বোধকৰোঁ ধৰ্মৰ ভাবো নাইকিয়া হয়। নহলে অৰুনৰ নিচিনা ডেকা লৰা এটাই ৰাভাই দেৱতাক অপমান কৰি কোৱা কথা শুনি আছিল কেনেকৈ ? দীপকে অৰুন বৰুৱাক বাধা দিব খুজিছিল; কাৰণ অধ্যাপক ৰাভাই তাত ল'ৰাৰ হাতত এখন্দা খোৱা হলে পিচলৈ ধৰ্ম-বিৰোধী পাগলামিবোৰ এৰাৰ আশা আছিল।

আবেলি নীলাচল আয়ুৰ্বেদ ৰসশালাত বহিবলগা আলোচনালৈ কেইজনমান বছা বছা মানুহক মাতিবৰ কাৰণেই দীপক পুৱাতে ওলাই গৈছিল। অৰুন বৰুৱাৰ ঘৰত ৰাকা বৰুৱাই দীপকৰ অধ্যাপক ৰাভাৰ বিৰুদ্ধে কোৱা কথাবোৰ বৰ উপভোগ কৰিছিল। অৰুন বৰুৱা ঘৰত নাছিল। ৰাকাই দীপকক জোকাবলৈ সুধিছিল—

ঃ অধ্যাপক ৰাভা বাৰু তেনেকুৱা বুলি বুজিলোঁ। কিন্তু জীয়েক লাহৰী ৰাভা নিশ্চয় এতিয়াও দীপক বৰঠাকুৰৰ কাৰণে একম্‌প্লিশ্‌ড্‌ গাৰ্ল। নহয় জানো ?

দীপকে বিৰক্ত হৈ উত্তৰ দিছিল ঃ মই যি পুখুৰীত পানী নাখাওঁ, তাৰ পাৰতো ভৰি নিদিওঁ।

ঃ মনত থাকিলে ভাল পাম। —ৰাকাই আশ্বাস বিচাৰিছিল।

অৰুন বৰুৱাক ঘৰত নাপাই দীপক বৰঠাকুৰ পাণবজাৰৰ পুলিচ থানালৈকে আহিল। কিজানি তাতে পায় অৰুনক। বেছি সময় ঘূৰি ফুৰিবলৈও সময় নাই। ৰসশালাত এটা বিশেষ ঔষধৰ বিষয়ে গবেষণা আৰম্ভ কৰা হৈছে। সেই ঔষধটো দি থলে কেৰ্কেটুৱা, বান্দৰ আদিয়ে শস্য নষ্ট কৰিব নোৱাৰিব। ঔষধটো এটা সুগন্ধ থকা দেখিবলৈ ধুনীয়া ৰঙা বড়ি; কিন্তু ডাঙৰ বিহ। শস্য নষ্ট কৰিবলৈ অহা বান্দৰ, কেৰ্কেটুৱা আদিয়ে সেই বড়িক পকি থকা সৰু কিবা জেতুলীপকাৰ নিচিনা ফল বুলি ভাবিব; আৰু সেই আশাৰে তাত জিভা লগোৱাৰ লগে লগে সিহঁতৰ মৃত্যু হব। কুকুৰক খুৱাই পৰীক্ষা কৰি চোৱা হৈছে। ঔষধটো ইমান ধুনীয়াকৈ আৰু মিঠাকৈ কৰা হৈছে যে দেখিলেই খাবৰ মন যায় আৰু এবাৰ জিভা লগালেই আকৌ চেলেকিবৰ মন যায়। ঔষধটোৰ নমুনাসহ এখন চিঠি কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ কৃষি বিভাগলৈ পঠাব লাগে আৰু তাক ক'ত কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যাব, সেই বিষয়ে এটা টোকা লিখি দিব লাগে। থানাত অৰুনক নাপালে দীপকে ৰসশালালৈ পোনে পোনে যোৱাৰ কথাকে ভাবিলে।

কিন্তু থানাত গৈ নিজৰ ঘৰত ছাত্ৰই গণ্ডগোল কৰাৰ খবৰ পাই দীপক খণ্ডত জ্বলি উঠিল। খবৰ দিয়া পুলিচ চাব-ইন্সপেক্টৰজনকে দীপক

বৰঠাকুৰে শিক্ষকৰ ভদ্ৰতা এৰি খঙেৰে দাঁত কামুৰি কলে ঃ আৰে, এই গুৱা-হাটী চহৰত মোৰ ঘৰত গণ্ডগোল ! শ্যালাহঁতক যমে মাতিছে নেকি ? একে গুলিতে পোন্ধৰ-বিশটাকৈ পৰিবিহঁক। এইবুলি দীপক বৰঠাকুৰ বেগাবেগিকৈ ঘৰ পালেগৈ।

তেতিয়া দীপকৰ ঘৰৰ ওচৰত কোনো ছাত্ৰ নাছিল। বাপেক প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ ঘৰৰ আগফালে বেতৰ চকি এখনত মূৰে-কপালে হাত দি বহি আছিল। দীপক গৈ ওচৰ পালতে বাপেকে পুতেকৰ মুখলৈ নোচোৱাকৈ কলে ঃ তোমাৰ কোঠাটো চাই আহাগৈ। দীপকে কথা বা সময় খৰচ নকৰি নিজৰ কোঠাৰ ফালে বেগ দিলে। কোঠাত সোমাই দীপক অবাক হল। প্ৰথমতে সি একো ভাবিব নোৱাৰা হৈ ৰৈ আছিল। তাৰ পাচত তাৰ আৰাধ্যা দেৱী কালীৰ মূৰ্তিটো মাটিত লুটি খাই পৰি থকা দেখি সি হুকহুককৈ কান্দি পেলালে। পুতেকৰ কান্দোন শুনি মাক আৰু বাপেক আহি সেইখিনি পালেহি। সন্মুখত বাপেকক দেখি দীপকৰ খং দুগুণে চৰিল। সি চিঞৰি বাপেকক সুধিলে

ঃ গুলী কৰি নিদিলে কেলেই ?

ঃ প্ৰায় চাৰি-পাঁচ শ ছাত্ৰ।

ঃ চাৰি-পাঁচ শ ছাত্ৰক গুলী কৰিব নাপায়নেকি ? আপুনি মতা মানুহ হৈ ভেড়াৰ দৰে চাই থাকিল কিয় ? কলৈ গল সিহঁত ?

ঃ কেনেকৈ জানিবা ? চাৰি-পাঁচ শ লৰা।

সেৱা এটা কৰি দীপকে কান্দি কান্দি কালীৰ মূৰ্তিটো দাঙি নি আগৰ ঠাইত থলে। তাৰ চকুৰেদি ধাৰাষাৰ পানী বৈ আছিল। তাৰ পাচত দীপক বৰঠাকুৰ বহুত পৰ মনে মনে থিয় হৈ থাকিল। হঠাৎ সি মূৰ দাঙি দাঁত কামুৰি বাপেকক কলে ঃ মই বুজিছোঁ, বুজিছোঁ। এইবোৰ সকলো কাণ্ড সেই দগাবাজ অৰবিন্দ ৰাভাৰ প্ৰৰোচনাৰ ফল। মই তাৰ প্ৰতিশোধ লম ; লম, লম, লমেই।

এইবুলি দীপকে সাউতকৰে বাপেকৰ শোৱা-কোঠাৰপৰা দুনলীয়া বন্দুকটো আৰু গুলীৰ বেগটো হাতত লৈ ধুমুহাৰ দৰে ওলাই আহিল। তাক আগ ভেটি ধৰিব খোজা বাপেক আৰু মাক ছিটিকি উফৰি পৰিল। দুয়ো পুতেকক পিচৰপৰা চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। দীপকে কিন্তু ঘূৰি নাচালে। ঘৰৰ খটখটীৰপৰা নামিয়েই দীপকে ঘৰৰ চকিদাৰটোক লগ পালে। প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ আৰু বৰঠাকুৰনীৰ চিঞৰ শুনি সি ক'ৰবাৰপৰা দৌৰি আহিছিল। চকুৰ আগতে দীপকে চকিদাৰক পাই খঙেৰে সুধিলে ঃ গুণ্ডা লৰাবোৰে মোৰ কোঠাত সোমাই উৎপাত কৰোঁতে তই ক'ত আছিলি ?

ঃ চাহাব, হামাৰ বাত নাহুনিলে।

দীপকৰ খং দুগুণে চৰিল। 'তোক এনেয়ে চকিদাৰ পুহিছোনে' বুলি কৈ চকিদাৰটোক পেটতে এগোৰ মাৰি দিলে। একে গোৰে বাগৰি পৰি চকিদাৰ-টোৱে কেঁকাবলৈ ধৰিলে। সেইফালে এবাৰো নাচাই দীপক গেটৰ ফালে বেগাবেগিকৈ গৈ থাকিল। হঠাৎ সেই সময়ত পুলিচৰ জীপতে তিনিটা পুলিচ আৰু এটা চাব-ইন্সপেক্টৰ লৈ গেটৰ মুখত অৱন বৰুৱা হাজিৰ হলহি। দীপকক দেখি জীপৰপৰা নামি অৱন বৰুৱাই সুধিলে—

ঃ কলৈ ওলালি ?

ঃ নামাতিবি। ওচৰো নাচাপিবি। নহলে গুলী কৰিম।

দীপকৰ মনৰ অৱস্থা নাজানে কাৰণেই অৱন বৰুৱাই ভয় নাখালে। কেৱল কলেঃ ধেৎতেৰি, তয়েই ঘৰত কৈ আহিলি আবেলিকৈ আয়ুৰ্বেদ ফেক্টৰিত আলোচনা কৰাৰ বিষয়ে কিবা ঠিকঠাক কৰিবলৈ মই আহিব লাগে বুলি। আকৌ মই অহা দেখিও এতিয়া ক'ৰবালৈ ফোঁফোৱাই ওলাইছ। *

দীপক অলপ শান্ত হল। কলেঃ মই আগতে কুকুৰ অৰবিন্দ ৰাভাৰ মুৰটো ঠেতালি থৈ আহোঁগৈ।

ঃ তাকে যদি অকলে কৰিব পাৰই, তেন্তে আবেলিকৈ আলোচনা কৰাৰ এইবোৰ যোগাৰ কৰিছিলি কেলেই ?

ঃ ৰাভাই লগাই দিয়া এই গুণ্ডা লৰাবোৰে মোৰ কোঠাত সোমাই উৎপাত কৰাৰ পাচত আলোচনা-বিলোচনা কৰিবলৈ মোৰ ধৈৰ্য নোহোৱা হৈছে।

বিৰক্ত হৈ অৱনে কলে ঃ যোৱা তেন্তে। তাৰ পাচত পুলিচ লক-আপত সোমাই থাকিবাহি।

পুলিচ লক্-আপৰ কথা কওঁতে দীপক বৰঠাকুৰৰ খঙৰ মাজতে এবাৰ পুলিচৰ হাতত পৰি জেললৈ যোৱাৰ কথা মনত পৰি গল। হয়তো, মিছা নহয়। বুদ্ধিৰে কৰিব পৰা কাম মুৰ্খৰ দৰে বলেৰে কৰিবলৈ চোৱা উচিত নহয়। তাৰ মনত হল, তাক যেন এই কথা কালী গোসানীয়ে মনত পেলাই দিলে। মনে মনে কিবা এটা মন্ত্ৰ মাতি দীপকে দুই হাতৰ সৈতে বন্দুক আৰু গুলী দাঙি কালী ভগৱতীৰ উদ্দেশ্যে প্ৰণাম কৰিলে। তাৰ পাচত অৱন বৰুৱাক কলে—

ঃ ক'ত বহিবি ক ।

ঃ তোৰ ইচ্ছা ।

ঃ তোৰ ঘৰলৈকে বল অৱন। মোৰ কোঠাত সোমালেই মোৰ মুৰটো গৰম হৈ আহিব।

ঃ পুলিচে আজি কিছু ছাত্ৰ গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব।

ঃ সিহঁতক থানাত আনি ভালকৈ খুন্দি দিবি অ' অৱন। নহলে মোক মাতিবি।

অৱনে একো উত্তৰ নিদি গাড়ী চলাই দিলে। ঘৰ পাই অৱনে প্ৰতাপ বৰঠাকুৰৰ ফোন পাই উত্তৰত কলে যে দীপক তাৰ লগতে আছে আৰু সিহঁত দুয়োটা আৰ্বেলি আয়ুৰ্বেদ ফেক্টৰীলৈ যাব। প্ৰতাপ বৰঠাকুৰে ফোন কৰাৰ কাৰণ আছিল। পুলিচৰ গাড়ীত তুলি দীপকক কিজানিবা থানালৈকে লৈ গ'ল। কিন্তু সেই সন্দেহ টেলিফোনত অবন বৰুৱাৰ আগত প্ৰকাশ নকৰিলে।

ঘৰলৈ অহা প্ৰতিদল মানুহ আৰু ছাত্ৰকে অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাই হাত যোৰ কৰি কলে ঃ নাই, মোৰ একো হোৱা নাই। আচলতে মোক কোনেও আক্ৰমণ কৰিবও খোজা নাছিল। আক্ৰমণকাৰীহঁতৰ লক্ষ্য আছিল মোৰ চিন্তাৰ ধাৰাটোহে। পিচে এনেকৈ ব্যক্তিক আক্ৰমণ কৰি পৃথিৱীত গভীৰলৈ শিপোৱা এটা চিন্তাধাৰা কোনেও বন্ধ কৰিব নোৱাৰে। মোৰ একমাত্ৰ অনুৰোধ, এনেকুৱা সন্ধিক্ষণতে মানুহক প্ৰকৃত চিন্তাৰ পথ দেখুৱাই দিবলৈ ভাল হয়; গতিকে আপোনালোক যি সকলে পাৰে সেই কাৰ্যত ব্ৰতী হওক।

এইবোৰ কথা বহুতে বুজিলে, বহুতে নুবুজিলে। কিন্তু ৰাভাক কেতিয়াও নেদেখা বহুত মানুহ আহিছিল ৰাভাক চাবলৈকে। সেইবোৰ মানুহ বহুত পৰ এনেয়েও বৈ বৈ থাকিল।

ৰাতিপুৱাৰপৰা মানুহৰ উৎপাতত অধ্যাপক ৰাভাৰ একো কাম হোৱা নাছিল। তেওঁ মাজে মাজে মানুহক মাত লগোৱাৰ বাহিৰে বাকী সময়খিনি নিজৰ গৱেষণাগাৰৰ ভিতৰতে ইটো সিটো চাই ফুৰিছিল। তেনেতে আহি উপস্থিত হলহি হৰিপ্ৰসাদ সেন। মিষ্টাৰ সেন আগদিনা নিশা প্ৰায় এঘাৰ বজালৈ অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰত আছিল। হৰিপ্ৰসাদ সেনক দেখি ৰাভাই বৰ ভাল পালে ঃ আহা আহা হৰিপ্ৰসাদ, এনেয়ে থাকি বৰ আমনি লাগিছে; একো কামো কৰিব পৰা নাই; তুমি আহিলা যেতিয়া অলপ আলোচনাকে কৰিব পৰা হব।

হৰিপ্ৰসাদ সেন গৱেষণাগাৰলৈ সোমাই গ'ল। সোমায়ে কলে—

ঃ মই আপোনাক এটা কথা কবলৈ আহিলোঁ।

অধ্যাপকে আগ্ৰহেৰে কলে ঃ কোৱা।

ঃ আপোনাৰ ঘোচাটো কালি ইঞ্জিনিয়াৰ অশোক শৰ্মাই মিছাকৈ খালে।

অধ্যাপক আচৰিত হ'ল। কলে ঃ কিয় সেইদৰে কৈছা ? আচলতে সেইটো ঘোচা খোৱাৰ পাচতহে সকলোবোৰ পলাল। বুজিছা, এঁকোটা সময় আছে যেতিয়া আত্মৰক্ষাৰ প্ৰধান উপায় হ'ল অতৰ্কিত আক্ৰমণ। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভব্যগব্য আধা-বুঢ়া অধ্যাপক ৰাভাই বক্তৃতা মঞ্চৰপৰা চৰ-ঘোচাও চলাব পাৰে বুলি সিহঁতে ভবাই নাছিল। আৰু, মোৰ প্ৰিয় ছাত্ৰদলেও মোৰ সেই কাৰ্য দেখিহে বেছিকৈ সাহ পাই গুণ্ডাবোৰক খেদি নিলে।

ঃ সকলো বুজিছোঁ চাৰ। আচলতে কিন্তু অশোক শৰ্মাই আপোনাক আক্ৰমণ কৰিবলৈ যোৱা নাছিল। তেওঁ আপোনাক তাৰপৰা আঁতৰাই নিৰাপদ ঠাইলৈ নিবলৈহে হাত মেলিছিল।

ঃ কোনে কলে তোমাক ?

ঃ মই অশোক শৰ্মাক লগ পাইছোঁ। আৰু শৰ্মাৰ ওচৰত থকা বাকীবোৰ মানুহেও কৈছে যে কিছুমান মানুহে আপোনাক আক্ৰমণ কৰিবলৈ যোৱা দেখি শৰ্মায়ে প্ৰথম খবৰদাৰ বুলি চিঞৰ মাৰি আপোনাক ৰক্ষা কৰিবলৈ আগবাঢ়ি গৈছিল।

কথা শুনি অধ্যাপক ৰাভা বৰ বিচলিত হৈ পৰিল। বিপদত পৰা মানুহৰ দৰে বিতত হৈ কবলৈ ধৰিলে ঃ ছেঃ ছেঃ ছেঃ, বৰ বেয়া হ'ল, বৰ ভুল হ'ল; কোৱাচোন হৰিপ্ৰসাদ, লাহৰী আৰু যামিনীক কথাটো বুজাই কোৱাচোন; দুইটাই অশোক শৰ্মাক ভুল বুজি আছে। ছেঃ, বৰ বেয়া কথাটো হ'ল। হেৰা হৰিপ্ৰসাদ, বলা অশোকৰ ওচৰলৈ যাওঁ এবাৰ। তাক মই নিজে গৈ ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি আহোঁ। নহলে বৰ বেয়া কথা হব। নহয়নে হৰিপ্ৰসাদ ?

ঃ মই ভাবোঁ আপুনি এতিয়াই যাব নালাগে।

ঃ কিটো তুমি ভাবিছা আকৌ ? মই এটা ভুল কৰি এজন মানুহক আঘাত কৰিছোঁ। সেই কথা জনাৰ পাচত নিজে ক্ষমা খুজিবলৈ যোৱাৰ বাহিৰে ভাবিবলৈ কি আছে ? এইবোৰ কি কথা কৈছা তুমি ?

ঃ কথাটো মই অশোক শৰ্মাক নিজে বুজাই কৈ আহিছোঁৱেই।

ঃ ভাল কৰিছা। কিন্তু মই দোষীটো নিজে এবাৰ যোৱাত বাধা দিছা কিয় ? তুমি গাড়ী আনিছানে নাই ?

ঃ আনিছোঁ। মানে.........

ঃ বাদ দিয়া তোমাৰ মানে চানে। অ' লাহৰী, লাহৰী... ...

লাহৰীক লৈ অধ্যাপক ৰাভা গৈ হঠাৎ যেতিয়া অশোক শৰ্মাৰ একেকামৰে শোৱা কোঠাত উপস্থিত হলগৈ, তেতিয়া অশোক শৰ্মাই অকলে অকলে

ৰেডিঅ' বজাই বিছনাত বহি আগদিনাৰ কথাকে ভাবি আছিল। 'হেৰা অশোক, অশোক' বুলি অধ্যাপক ৰাভা যেতিয়া অশোকৰ কোঠাত সোমাল, তেতিয়া লাহৰী আৰু হৰিপ্ৰসাদ দাস বহুত পিচত আছিল। হৰিপ্ৰসাদ দাসে পুৰাই অশোকৰ খণ্ডটো দেখি গৈছিল। গতিকে কিবা অঘটন ঘটাৰ ভয়ত মিস্টাৰ সেনে লাহৰীক এৰি অশোকৰ কোঠালৈ বুলি দৌৰ মাৰিলে। সেন দৌৰা দেখি পিচে পিচে লাহৰী ৰাভাও প্ৰায় দৌৰাৰ দৰেই বেগাই গল। সেন আৰু লাহৰীয়ে গৈ যিটো দৃশ্য দেখিলে সেইটো বৰ্ণনাৰ অতীত। অশোকক সাবট মাৰি ধৰি চকুত চকুপানীৰে অধ্যাপক ৰাভাই অনৰ্গল অশোকক ক্ষমা ভিক্ষা কৰি নিজৰ ভুল স্বীকাৰ কৰি আছে; আৰু একেদৰেই অভিভূত হৈ চকুত চকুপানীৰে অশোক অধ্যাপক ৰাভাৰ সবল বাহুৰ মাজত থাকি "আপুনি চাৰ মোক ক্ষমা খুজিব নালাগে, মই বুজিছোঁ". বুলি অনৰ্গল কৈ আছে। সেন আৰু লাহৰী সেই দৃশ্য দেখি দুৱাৰমুখতে দুয়ো থৰ হৈ অলপ পৰ ৰ'ল। ইতিমধ্যে অধ্যাপক ৰাভাই অশোকক এৰি দিলে কিন্তু নিজৰ অন্তৰৰ দুখ প্ৰকাশ কৰি ইস্-আস্ কৰি থাকিল। অধ্যাপক ৰাভাৰ বাহু-বন্ধনৰপৰা মুক্ত হৈ অশোকে লৰালৰিকৈ অধ্যাপকক বহিবলৈ চকি এখন আগবঢ়াই দিয়াৰ পাচতহে লাহৰী আৰু সেনক দেখিলে। দুয়োকে দেখি চাকৰক চকি আনিবলৈ চিঞৰাৰ লগে লগে লাহৰী আৰু মিস্টাৰ সেন দুয়ো গৈ অশোকৰ বিছনাতে বহিল। জীৱনত প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে লাহৰী তাৰ ঘৰলৈ আহি তাৰ বিছনাত বহাৰ পাচত অশোকে গোটেই পৃথিৱীখনকে যেন নতুনকৈ ধুনীয়া দেখিলে।

অশোক শৰ্মাৰ ঘৰত প্ৰায় এঘণ্টা বহি অধ্যাপক ৰাভা আৰু লাহৰী হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ গাড়ীৰে আহি নিজৰ ঘৰ পাওঁতে অধ্যাপকৰ ঘৰৰ আগত বিশেষ মানুহ নাছিল। যি দুই-এজন আছিল, সেই কিজনেও ৰাভাৰ কুশল-বাৰ্তা সুধি বিদায় ললে। ৰাভাই জোৰ কৰি হৰিপ্ৰসাদক ভাত খাবলৈ ৰাখিলে। অগত্যা অধ্যাপকৰ অনুৰোধ এৰি যোৱাৰ উপায় নাই যেন দেখি হৰিপ্ৰসাদে দাবী কৰিলে—সিদিনা যাদু-বিশ্বাস আৰু ধৰ্মৰ তুলনা কৰি দেখুৱাব খুজিও শেষ পৰ্যন্ত সেই বিষয়ে একো নোকোৱা অৱস্থাতে থাকিল; সেই বিষয়ে যদি আজি অধ্যাপকে কয় তেন্তে হৰিপ্ৰসাদে ভাত খাব। আগদিনা বিশ্ব-বিদ্যালয়ত ঘটা এটা সাধাৰণ ঘটনাকে কেন্দ্ৰ কৰি সময়বোৰ নষ্ট হোৱাত অধ্যাপকে নিজেও মনে মনে বৰ বেয়া পাই আছিল। সেইবোৰ কথা পাহৰিবৰ কাৰণে নিজৰ চিন্তা-চৰ্চালৈ ঘূৰি যোৱাই ভাল বুলি অধ্যাপকে ভাবিছিল। নিজ চিন্তা-চৰ্চালৈ ঘূৰি যাবলৈ হৰিপ্ৰসাদ সেনেই এটা পথ উলিয়াই দিলত অধ্যাপকে ভাল পালে। হাঁহি হাঁহি কলে ঃ ঠিক আছে; ধৰ্ম আৰু যাদু-বিশ্বাসৰ কথা বৰ বেছি নহয়। এতিয়াই সেই আলোচনা কৰোঁ আহা।

ঃ এতিয়াই ? ভাত ?

লাহৰীয়ে মাত লগালে ঃ ভাতত মই এতিয়া লাগিলেগৈহে হয়। গতিকে আপোনালোকে কথা অন্ততঃ এঘণ্টা পাতিব পাৰে।

আজি হৰিপ্ৰসাদক লাহৰীৰ বেয়া লগা নাছিল। বিশেষকৈ হৰি-প্ৰসাদৰ কাৰণেই অশোকৰ প্ৰতি অধ্যাপকৰ থকা ভুল ধাৰণা ভগা কাৰণে আৰু কালি বিশ্ববিদ্যালয়ত ঘটা ঘটনাই অস্থিৰ কৰি ৰখা বাপেকক মিস্টাৰ সেনেই শান্ত কৰা কাৰণে, লাহৰীয়ে মনে মনে ইতিমধ্যেই হৰিপ্ৰসাদ সেনক প্ৰশংসা কৰিছিল। কথা পাতি বাপেকৰ মনটো মুকলি হ'ব কাৰণেই লাহৰীয়ে ভাত দেৰি হ'ব বুলি কৈ বাপেকক হৰিপ্ৰসাদৰ লগত কথা পতাৰ সুযোগ উলিয়াই দিলে।

গৱেষণাগাৰৰ আৰামী চকিত গা এৰি দি সন্মুখত থকা হৰিপ্ৰসাদ সেনক অধ্যাপক ৰাভাই সুধিলে ঃ তুমি ফ্ৰেজাৰৰ 'গোল্ডেন বাও' নামৰ কিতাপ-খন পঢ়িছানে ?

পঢ়িবলগীয়া কিতাপ বুলি বহুত দিনৰপৰা শুনিছোঁ। কিন্তু আজিও পঢ়া হোৱা নাই। আপুনিতো জানেই, নিতান্ত বাধ্য নহ'লে মই কোনো কিতাপকে নপঢ়োঁ।

ঃ এইখন পঢ়িবা। তাত থকা এটা কাহিনী কওঁ শুনা।' 'নেমিৰ পুৰোহিত' এই কাহিনীটোৰ নাম। নেমি নামৰ হ্ৰদৰ দাঁতিত অৰণ্য-ডায়না বা ধৰা অৰণ্য দেৱীৰ মন্দিৰ বা অৰণ্যকুঞ্জ। সেই অৰণ্যকুঞ্জত এজোপা ডাঙৰ গছ; আৰু তাৰ দাঁতিয়েদি কোনোবা গলেই দেখে যে গছজোপাৰ দাঁতিতে এজন সজাগ-চকুৱা মানুহ খোলা তৰোৱাল হাতত লৈ অনবৰত বৈ থাকে। এইজনেই সেই কুঞ্জৰ পুৰোহিত। এওঁৰ উপাধি ৰজা। এওঁ খোলা তৰোৱাল লৈ বৈ থকাৰ কাৰণ আছে। এই অৰণ্যকুঞ্জৰ নিয়ম মতে যি মানুহে তাত থকা পুৰোহিতজনক হত্যা কৰিব তেৱেঁই সেই কুঞ্জৰ নতুন পুৰোহিত হ'ব। গতিকে তাত থকা পুৰোহিত প্ৰত্যেকজনেই কাৰোবাৰদ্বাৰা আক্ৰান্ত হৈ মৰাৰ ভয়ত সদায় সজাগ হৈ থাকে। চকু সোমাই যায়, টোপনি নাই, অৱসৰ নাই, কেৱল সজাগ পহৰা। তাৰ মাজতে কোনোবা সুৰুঙাত কোনোবাই আহি হত্যা কৰি নিজে পুৰোহিত হৈ পুনৰ নিজেও একে শংকাত সজাগ হৈ মৃত্যুলৈকে জীৱন যাপন কৰে।

এই বৰ্বৰ ব্যৱস্থা যি সময়ত আছিল, সেইটো নিশ্চয় বৰ্বৰ যুগ আৰু সেই বৰ্বৰতাৰ চিন মানুহ বহুত দূৰ সভ্য হোৱালৈকে চলি আছিল। এই মন্দিৰ থকা দেশ ইটালীৰে এইটো বিশেষত্ব নহয়; প্ৰায়বোৰ দেশতে এনেকুৱা কিবা নহয় কিবা একোটা প্ৰথা সভ্য যুগলৈকে চলি থকাৰ নজিৰ আছে। পুৰোহিতজনে পোৱা ৰজা উপাধিও মন কৰিবলগীয়া। এনেকুৱা পুৰোহিত-ৰজাৰ উদাহৰণ আমাৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰবোৰত নাই জানো ? সেই দিনত পুৰোহিত ৰজা হৈছিল বুলি কলেই কিন্তু শেষ নহয়। ৰজাৰ ঐশ্বৰিক শক্তিক মানুহে সবলভাৱে বিশ্বাসো কৰিছিল। পুৰোহিত আছিল মানুহ

আৰু দেৱতাৰ মাজত যোগসূত্ৰ। দেৱতাই পুৰোহিতৰ কথাহে শুনে, পুৰোহিতে বাছি দিয়া বস্তুহে গ্ৰহণ কৰে। ৰজা কিন্তু ভগৱানেই। ৰজায়ে ভগৱানৰ দৰে প্ৰজাৰ ভাল-বেয়া কৰিব পাৰে। আনকি ৰ'দ আৰু বৰষুণ পাবলৈও মানুহে ৰজাক প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল। মানুহে তেতিয়া প্ৰাকৃতিক আৰু অতি-প্ৰাকৃতিকৰ মাজত ব্যৱধান কৰিব পৰা হোৱা নাছিল। মানুহে ভাবিছিল, মানুহৰে নিচিনা কোনোবা অতি-মানৱে এই পৃথিৱী শাসন কৰে আৰু সেই অতি-মানৱো মানুহৰ দৰেই প্ৰাৰ্থনা, কৰুণা-ভিক্ষা, দয়া আদিৰদ্বাৰা সন্তুষ্ট হয়। প্ৰাৰ্থনা, প্ৰতিজ্ঞা আৰু ভীতি-প্ৰদৰ্শনেৰে দেৱতাকো বশ কৰি কামনাৰ বস্তু আদায় কৰিব পাৰি বুলি ভাবিছিল। আৰু, সেই ভগৱান যদি কেতিয়াবা কোনোবা মানুহৰ যোগেদি আবিৰ্ভাৱ হয় বা কোনোবা মানুহৰ গাত লম্ভে, তেন্তে সেই মানুহজনে নিজৰ আৰু সমাজৰ ভালৰ কাৰণে নিজেই ভগৱানৰ সমানেই সকলো কৰিব পাৰে—ভগৱানক প্ৰাৰ্থনা নকৰাকৈ। এই বিশ্বাসৰ পৰাই মানৱৰূপী দেৱতাৰ আবিৰ্ভাৱ।

ইয়াৰ লগতে মানুহৰ আন এবিধ বিশ্বাসো আছিল আৰু এই দ্বিতীয় বিধ বিশ্বাস প্ৰথম বিধতকৈ পুৰণি বুলিহে অনুমান হয়। এই বিধ বিশ্বাসতেই আজিৰ প্ৰকৃতি-বিজ্ঞানৰ বীজ থকা যেন লাগে। এইবিধ বিশ্বাস মতে, প্ৰকৃতিত এনে এক নিয়ম আছে যে সকলো ঘটনা পৰ্যায়ক্ৰমে নিজে নিজে ইটোৰ পিচত সিটোকৈ ঘটি যায় আৰু তাত আন কাৰো হাত নাই। যেনে, ভাল গুটি মাটিত গুজিলে পুলি হবই, পুলিৰপৰা গছ হবই, গছত ফুল আৰু ফুলৰপৰা গুটি লাগিবই। এইবোৰ ঘটনা পৰ্যায়ক্ৰমে প্ৰকৃতিত আন কাৰো আদেশ বা সহায় নোহোৱাকৈ ঘটিয়ে থাকে। আৰু এই বিশ্বাসেই আমাক যাদু-বিশ্বাসৰ ওচৰলৈ লৈ যাব পাৰে।

যাদু বিদ্যা কি ? যাদু-বিশ্বাস নুবুলি যাদু-বিদ্যা বুলিছোঁ; কাৰণ বিশ্বাস বুলিলেই ধৰ্ম-বিশ্বাসৰ সমপৰ্যায়ৰ হয়গৈ। যি চিন্তা-ৰীতিৰ ওপৰত যাদু-বিদ্যা বা মেজিক প্ৰতিষ্ঠিত তাক দুভাগত ভগাব পাৰি। যেনে, ধৰা, প্ৰথমটো হল— একে কাৰ্যফলৰ কাৰ্যকাৰণ একেই হব বা একে কাৰ্যৰ একে ফল। আৰু দ্বিতীয়টো হল— যিবোৰ বস্তু এসময়ত সংযুক্ত হৈ আছিল, সেইবোৰ বস্তু আঁতৰা আঁতৰি হলেও ইটোৱে-সিটোৰ ওপৰত আগৰ দৰে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিয়ে থাকে। প্ৰথম ৰীতি অনুসৰি যাদুকৰে বিশ্বাস কৰে যে এবিধ কাৰ্যৰ অনুকৰণ কৰি তেওঁ সেইবিধ কাৰ্যৰ ফল ফলাব পাৰে। দ্বিতীয় বিধ অনুসৰি যাদুকৰে ধৰি লয় যে এজন মানুহৰ শৰীৰৰ লগত সম্বন্ধ থকা বস্তুৰ ওপৰত কিবা এটা কৰিও যাদুকৰে মানুহজনৰ ওপৰত সেই কাৰ্যৰ ফলৰ প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। প্ৰথম বিধৰ মতে যাদুকৰ বা বাজীকৰে কোনোবা মানুহৰ প্ৰতিকৃতি দাহ কৰি ভাবে যে জুই লাগি প্ৰতিকৃতি শেষ হোৱাৰ দৰে সেই মানুহজনো পুৰি শেষ হব। সেই যাদু-বিশ্বাসৰ ভেটিতে আজিও আমি শত্ৰুস্থানীয় বুলি ভবা নেতা আদিৰ জুমুঠি বা প্ৰতিকৃতি দাহ কৰোঁ। আমাৰ যে ইটো কৰিব নাপায়, সিটো কৰিব নাপায় বুলি কোৱা হয়, তেনেকুৱা বহুত 'নাপায়'ৰ গুৰিতে আছে এনেকুৱা

যাদু বিশ্বাস। মানুহৰ ঘৰত পুজা-সেৱাৰ বাহিৰে এনেয়ে শংখ বজাব নাপায় কিয় ? পুজা-সেৱাৰ বাহিৰে একমাত্ৰ মানুহ মৰিলে শংখ বজোৱা হয়। গতিকে শংখ বজোৱা কাৰ্যই ঘৰত কাৰোবাৰ মৃত্যু মাতিব পাৰে।

আনবিধ যাদুবিদ্যাৰ সুন্দৰ উদাহৰণ হল কাটি পেলাই দিয়া নখ বা চুলিৰ ব্যৱহাৰ। আমাৰ তিৰোতাই কেতিয়াও য'তে-ত'তে আনে পোৱাকৈ সৰা চুলি নথয়। কিয় ? যাদুকৰ বা বাজীকৰৰ মতে সেই সৰা চুলি বা কটা নখ নি তাত জুই লগালে বা আন কিবা অপকাৰ কৰিলে, সেই চুলি বা নখৰ মালিকজনৰ গাত জুই লাগিব বা নখ-চুলিক যি অপকাৰ কৰে মানুহজনৰো সেইবোৰ অপকাৰ হব।

মুঠতে, একে কাৰ্যৰ একে ফল হয়— প্ৰকৃতিৰ এই নীতিক যুক্তি-সিদ্ধভাৱে কামত লগালে বিজ্ঞান হয় আৰু অবৈধভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিলে বিজ্ঞানৰ জাৰজ ভনী স্বৰূপ যাদুবিশ্বাস হয়।

এতিয়া ধৰ্ম কি ? ধৰ্মৰ ব্যাখ্যা বহুতে বহুত ধৰণেৰে দিব পাৰে। সকলো মতামতৰ মাজত কিন্তু এই কথা থাকিব যে দেৱতাক বা স্ৰষ্টাক সন্তুষ্ট কৰিব লাগে, পুজা কৰিব লাগে। গতিকে ধৰ্মৰ মতে এই বিশ্ব চৰাচৰ আৰু মানুহৰ জীৱনৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ গুৰিত থকা মানুহতকৈ শ্ৰেষ্ঠ এক শক্তিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিব লাগে। গতিকে ধৰ্মত এক অতি-মানৱ শক্তিৰ ওপৰত বিশ্বাস আৰু সেই শক্তিক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ পুজা-প্ৰাৰ্থনা থাকিবই লাগে। প্ৰথমে সেই শক্তিত বিশ্বাস, তাৰ পাচত পুজা-প্ৰাৰ্থনা। বেজ-বাজীকৰৰো যখিনী, প্ৰেত, অপদেৱতা আদি আছে; কিন্তু সেইবোৰক বেজে নিজে শাসন কৰিব পাৰে। ধৰ্মত কিন্তু দেৱতা মানুহৰদ্বাৰা শাসিত নহয়, মানুহহে দেৱতাৰ দাস। আমাৰ দেশত বেজে জাৰোঁতে ব্ৰহ্মা-বিষ্ণু-শিৱক গালি পাৰি ভয় খুৱাই কাম কৰায়— অন্ততঃ তেনেকুৱা গালি আৰু ভীতি-প্ৰদৰ্শনৰ মন্ত্ৰ গায়। বেজ-জ্ঞানী বাজীকৰ আদিৰ প্ৰভাৱত আমাৰ দেশত এটা কথা প্ৰচলিত এইবুলি ঃ বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড ভগৱানৰ অধীন, ভগৱান মন্ত্ৰৰ অধীন, মন্ত্ৰ বেজৰ অধীন; গতিকে বেজে মন্ত্ৰেৰে ভগৱান তথা বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডক বশ কৰিব পাৰে।

এতিয়া ৰজা উপাধিটোৰ বা শ্ৰেণীটোৰ বিষয়ে ভাবি চোৱা। ৰজা পুৰোহিত, ৰজাৰ যোগেদি ভগৱানক তুষ্ট কৰিব পাৰি। ইপিনে ৰজা নিজে ভগৱানৰ অংশ—যি ভগৱানৰ দৰেই ভক্তৰ ওচৰত তুষ্ট হয় আৰু ৰুষ্ট হলে সকলো প্ৰকাৰৰ হানি-বিঘিনি কৰাৰ শক্তি ভগৱানৰ দৰেই আছে। আকৌ ৰজাই বেজ বা বাজীকৰৰ দৰে মন্ত্ৰেৰে ভগৱান তথা সমগ্ৰ সৃষ্টিক বশ কৰি ৰাখিব পাৰে। ইমানবিলাক শক্তিৰ অধিকাৰ বুলি নিজক প্ৰতিষ্ঠিত কৰা ৰজাৰ সাধাৰণ মানুহৰ ওপৰত প্ৰভাৱ কৌটিকলীয়া। আৰু সেই প্ৰভাৱৰ প্ৰয়োজন এতিয়া নাই বুলি মানুহক বুজাত সহায় কৰি দিবলৈকে আমি এইবোৰ জানিব লাগে। এই দায়িত্ব অৱহেলা কৰা বুদ্ধিজীৱী মানৱ-প্ৰগতিৰ, শোষিত জনতাৰ ঘোৰ শত্ৰু। বহুত বকিলোঁহে। বুজিলানে বাৰু ?

হৰিপ্ৰসাদ সেনে দীঘলকৈ উশাহ লৈ কলে ঃ বুজাত অকণো অসুবিধা হোৱা নাই। বৰঞ্চ নিজৰ অতীত সম্বন্ধে শুনাৰ আৰামত মই মোহিত হৈ পৰিছোঁ। মই কেৱল ভাবিছোঁ, ধৰ্মৰ নামত মানুহ সহজতে উত্তেজিত হোৱা এই ভাৰতত আপোনাৰ নিচিনা ধৰ্ম-বিৰোধীক কোনোবাই উচিত সন্মান আৰু প্ৰচাৰ দিবনে ?

অধ্যাপক ৰাভা জাপ মাৰি উঠিল ঃ নকবা, সেইদৰে নকবা। মই ধৰ্ম-বিৰোধীও নহয়, ধৰ্ম-বিদ্বেষীও নহয়। সমাজৰ এক অতীত কালত শ্ৰেণী স্বাৰ্থত আৰু অসহায় মানুহক পতিয়ন নিয়াবলৈ ধৰ্মৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। সকলো কথাৰে ভাল-বেয়া দুটা দিশ আছে। সমসাময়িক প্ৰয়োজন পুৰোৱাত ধৰ্মৰ অতীতত বহুত ভাল বৰঙণিও আছে। মই মাত্ৰ কব খুজিছোঁ, ধৰ্মৰ ইতিহাস পঢ়ি আমি বুজিবৰ হল যে মানৱ-সমাজৰ অগ্ৰগতিয়ে ধৰ্মৰ প্ৰয়োজন এতিয়া নোহোৱা কৰিছে—এই সত্য আমি উপলব্ধি কৰিবৰ হল। ধৰ্ম মানুহৰ সৃষ্টি, ধৰ্মৰ প্ৰয়োজনো মানুহেই এতিয়া ইতি কৰিছে। সেইটো মানৱ সমাজে কেঁচুৱাতে খোৱা দুধদানী। এতিয়াও ব্যৱহাৰ কৰিলে বহুৱালি হ'ব।

হঠাৎ কথা কোৱা বন্ধ কৰি অধ্যাপক ৰাভা বৈ গল। হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ কাণত অধ্যাপক ৰাভাৰ কথাবোৰ এনেকৈ বাজি আছিল যে ৰাভাই কথা বন্ধ কৰাৰ পাচতো সেনৰ এনেকুৱা লাগিল যেন তেতিয়াও ৰাভাৰ কথা শুনিয়ে আছে। লাহৰী ৰাভাই আহি 'ভাত দিছোঁ' বুলি কোৱাৰ আগলৈকে ৰাভা আৰু সেন কোনো শব্দ নকৰাকৈ দুয়ো মুখামুখিকৈ বহি থাকিল।

ঃ দেউতা, ভাত দিছোঁ।

ঃ অ' ! ভাত দিছনেকি ? ইমান সোনকালে হলনে ?

ঃ সোনকালে হোৱা নাই। দুই বাজিল।

ঃ পিচে এও' হৰিপ্ৰসাদ ? তুমি ভাত.........

ঃ তেখেতকো দিছোঁ।

ঃ ভালেই হল তেন্তে। ব'লা ভাত খাই খাই গল্প কৰিব পৰা হব। তোমাব কিবা বিশেষ কাম আছেনেকি এতিয়া।

ঃ নাই, বিশেষ কাম একো নাই।

ঃ ঘৰত তোমাৰ চাকৰ-ল'ৰাটো বৈ থাকিবনেকি ?

ঃ নাই নাথাকে।

ঃ মোৰ আকৌ সেইটো এটা মহা বিপদ। এয়ো বৈ থাকে, যামিনীও বৈ থাকে।

ঃ আপোনাৰ কথা বেলেগ। এখেতসকল বৈ থাকে বুলি জানে কাৰণেই আপুনি ভাত খাবলৈ আহে। নহলে ভাত খোৱাৰ কথা আপোনাৰ মনত নথকাই স্বাভাৱিক।

ঃ মোৰ কথাবোৰ তুমি বাৰু কেনেকুৱা পাইছা ?

ঃ বেয়া পোৱা হলে শুনি নাথাকোঁৱেই। অদৰকাৰি কথা শুনি থকাৰ ভদ্ৰতা মোৰ নাই।

ঃ দেউতা, ভাত চেচা হৈ যাব।

ঃ মিছা নহয়। বলা হৰিপ্ৰসাদ, আমি খাই খাই কথা পাতি থাকিম। ভাল লাগিব।

লাহৰী বাভাৰ মাতত যেন দুয়ো সাৰ পোৱাদি পালে। ভাত খাবলৈ বুলি যাওঁতে অধ্যাপক ৰাভাই কৈ গ'ল ঃ বুইছা হৰিপ্ৰসাদ, বৈদান্তিকসকলেও অসামান্য পণ্ডিত আৰু মহৰ্ষি বুলি স্বীকাৰ কৰি যোৱা বস্তুবাদী পণ্ডিত চাৰ্বাক আমাৰ ঋষিয়েই। সেই চাৰ্বাকে ভগৱানৰ অস্তিত্ব এখুদো স্বীকাৰ নকৰিলে। সাংখ্য শাস্ত্ৰৰ মতেও আদিম প্ৰকৃতিৰপৰাই পৃথিৱীৰ বিকাশ, তাত ভগবানৰ অস্তিত্ব নাই (পিচত কোনোমতে 'পুৰুষ' সুমাই ভগৱানক লুকাই-চুৰকৈ সাংখ্যত সুমুৱাৰ চেষ্টা কৰাৰ প্ৰমাণ আছে; সেইটো প্ৰয়োজনত পৰি বহুত পিচৰ যুগৰ পণ্ডিতে কৰা দুৰভিসন্ধি)। পূৰ্ব মীমাংসা শাস্ত্ৰই ভাববাদী দৰ্শনৰ দোৰ্ঘোৰ বিৰোধিতা কৰি আদিম যাদু-বিশ্বাসৰ ধাৰা অনুসৰণ কৰিছিল—অৰ্থাৎ ভগবানক স্বীকাৰ কৰা নাছিল। আমাৰ শাস্ত্ৰবোৰতে বহুত বিজ্ঞ ঋষি-মুনিয়ে প্ৰমাণ কৰি গৈছে যে চিন্তাৰ বিভ্ৰান্তিৰ কবলত পৰিলেহে ভগবানৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিব পাৰি।

ইমানবোৰ বিজ্ঞ পণ্ডিতৰ সমৰ্থন পায়ো নিৰীশ্বৰবাদ, অথবা, বস্তু-বাদী চিন্তাধাৰাই ভাৰতত গা কৰিব নোৱাৰিলে কেলেই ? তাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল বস্তুবাদে কেতিয়াও ৰাজকীয় সমৰ্থন পোৱা নাছিল—পাব নোৱাৰেই। গতিকে ৰাজ-ৰোষৰ লক্ষ্য বস্তুবাদক নিৰ্মূল কৰিবলৈ ৰাজানুগ্ৰহ লাভ কৰা ধৰ্মমূলক ভাববাদী দৰ্শনে সকলো সুবিধা পালে। কিন্তু সেয়া হ'ল শিক্ষিতৰ মাজত। অশিক্ষিত হোজা জনসাধাৰণে সেই বস্তুবাদী চিন্তাৰ চিন এতিয়াও মনে মনে বিভিন্ন ৰূপত ঘঁাহি-পিঁহি ৰাখি থৈছে। গতিকে বস্তুবাদী চিন্তা-ধাৰাৰ তথ্য শিক্ষিতৰ মগজতকৈ এতিয়াও হোজা গাঁৱলীয়াৰ মগজে সহজে ঢুকি পায়। খেতিয়ক ৰাইজে ভাল ফচল পাবলৈ ভাল ধানৰ কঠীয়া বিচাৰে; যি কোনো কঠীয়াকে বামুণে শিকোৱা মন্ত্ৰ মাতি ৰুই ভাল ফল পাব বুলি আশা নকৰে।

ভাত খাই থাকোঁতেও অধ্যাপক ৰাভাই হৰিপ্ৰসাদ সেনক এনেকৈ কথা কৈ গ'ল যে তাত যে বেচেৰী লাহৰী ৰাভাও বহি আছে সেই কথা যেন ৰাভা আৰু সেন উভয়েই জনাই নাছিল। এই উপেক্ষাই লাহৰীৰ চকুলৈ পানী আনিছিল। লাহৰীয়ে মনে মনে চকু মোহাৰি পেলাইছিল। লাহৰীৰ

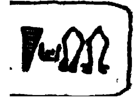
এই কার্যও কোনো এজনে লক্ষ্য কৰা নাছিল। জীৱনত প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে লাহৰীৰ মনক বাপেকৰ উপেক্ষাই তীব্ৰ আঘাত হানিছিল।

অধ্যাপক ৰাভাই আপোন মনে কৈছিল ঃ বুজিছা হৰিপ্ৰসাদ, ধাৰ্মিক-সকলকো মই এই বুলি কব পাৰোঁ যে হিন্দু ধৰ্মৰ শাস্ত্ৰৰ সীমাৰ ভিতৰতে বস্তুবাদী চিন্তাৰ নজিৰ অসংখ্য আছে। যিসকল ধাৰ্মিক হৈ থাকিব খোজে, সেইসকলেও ধৰ্মৰ শাস্ত্ৰ-গ্ৰন্থৰ ভিতৰতে ভাববাদী চিন্তা এৰি বৈজ্ঞানিক বস্তুবাদী চিন্তাৰ পথ বিচাৰি পাব পাৰে।

লাহৰী ৰাভাৰ কাণত কিন্তু বাপেকৰ এইবোৰ কথা সোমোৱা নাছিল। কেৱল ভাবিছিল, যিজন বাপেকৰ বাবে তাই ইমান ভাবে, সেইজন বাপেকে কিয় তাইক ইমান উপেক্ষা কৰে ? কিয় ?

"The abolition of religion as the illusory happiness of the people is required for their real happiness. The demand to give up the illusions about its condition is the demand to give up a condition which needs illusions. The criticism of religion is therefore in embryo the criticism of the vale of woe, the halo of which is religion."

মানুহৰ সুখৰ মিছা মোহ স্বৰূপ ধৰ্মক বৰ্জন কৰাটো মানুহৰ আচল সুখৰ কাৰণেই প্ৰয়োজন। সেই মোহ বা বিভ্ৰম এৰা মানেই এটা মোহজনক আৰু বিভ্ৰমাত্মক অৱস্থাৰ হাত সৰা।

হৰিপ্ৰসাদ সেন নগাঁৱৰ মানুহ। নামটো শুনি বঙালী যেন লাগিলেও আচলতে অসমীয়া। কেবা পুৰুষৰো আগতে সেনহ'ত শ্ৰীহট্টৰপৰা অসমলৈ আহিছিল। তেতিয়া ব্যৱসায় আছিল খেতি কৰা আৰু বেপাৰ কৰা। এই দুয়োটা কাৰ্যতে স্থানীয় মানুহক অসন্তুষ্ট কৰি নিজৰ বেলেগ ঐতিহ্য আৰু সংস্কৃতি প্ৰমাণ কৰিব খুজিলে ক্ষতিগ্ৰস্ত হব লাগে—বিশেষকৈ সাধাৰণ শাক-পাচলিৰ খেতি আৰু বেপাৰত। নিজৰ অৱস্থা টনকিয়াল কৰি লবলৈ অহোপুৰুষাৰ্থ কৰোঁতে সাম্প্ৰদায়িক চিন্তা আন বহুতৰ দৰে তেওঁলোকৰ মনতো সোমোৱা নাছিল। লাহে লাহে চাকৰি বিচৰা তথাকথিত ভদ্ৰলোক বা নিম্ন মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ মানুহ অসমলৈ বৌছকৈ আহিবলৈ ধৰিলে বিশেষকৈ চুবুৰীয়া ৰাজ্য বঙ্গদেশৰপৰা। চাকৰি বিচৰা মানুহৰ মাজত অসমীয়া-বঙালী বুলি বিৰোধ উপস্থিত হ'ল। অসমতে থকা থলুৱা লোকে অসমৰে চাকৰিত বৌছ সুবিধা বিচৰাটো স্বাভাৱিক কথা। গতিকে সংঘৰ্ষ উপস্থিত হ'ল। কিন্তু হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ পৰিয়ালৰ নিচিনা মানুহবোৰ সেই সংঘৰ্ষত অসমীয়া চাকৰি প্ৰাৰ্থীৰ সপক্ষে হল; কাৰণ তেওঁলোকৰো দাবী থলুৱা বুলি।

বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যাপক ৰাভাক লৈ হোৱা ঘটনাৰ পাচত এসপ্তাহ বাগৰি গ'ল। ইতিমধ্যে গুৱাহাটীৰ বুকুত ঘটা এটা ঘটনাই মিস্টাৰ সেনক ব্যস্ত কৰি ৰাখিছে। সংবাদদাতা হিচাপে হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ আজি ১৯৭১ চনৰ জুলাই মাহৰ ১৫ তাৰিখে মূৰটো সমস্যাটোত সোমাই পৰিছে। গুৱাহাটীত আজি প্ৰায় তিনি মাহ ধৰি এটা বিৰাট প্ৰাসাদোপম অট্টালিকাৰ তিনি মহল জুৰি এটা প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ স্থাপিত হৈছে। ঘৰটোৰ সন্মুখত লিখা আছে—

শ্ৰীমহাভাৰ্যাশ্ৰমম্

মহান ভাৰত আৰ্য অধ্যাত্মবাদী আশ্ৰম
শ্ৰী১০৮×১০ কৃষ্ণস্বামী ব্ৰহ্মচাৰী মহাৰাজৰ
পূৰ্বাঞ্চলাশ্ৰম
প্ৰবেশানুমতি কেৱল ভক্তবৃন্দৰ কাৰণেহে
(মহাৰাজৰ দৰ্শন ঃ প্ৰতি সন্ধিয়া সাত বজাত)

এনেকুৱা বহুত ব্ৰহ্মচাৰী আৰু মহাৰাজৰ আশ্ৰম হৰিপ্ৰসাদ সেনে দেখিছে আৰু সেইবোৰৰ প্ৰায়বোৰেই যে নিৰীহ পেটৰ দায়ত উলিওৱা উপাৰ্জনৰ পথ—সেই কথা হৰিপ্ৰসাদে জানে। কিন্তু তাৰ ত্ৰিশ বছৰীয়া জীৱনত এইবিধ মহাৰাজক লৈ কেতিয়াও ইয়াৰ আগতে চিন্তাত সি পৰা নাছিল। গুণ্ডাৰ দৰে মতগজ চেহেৰাৰ হৰিপ্ৰসাদে সাধাৰণতে সকলো খবৰ সংগ্ৰহতে নিজৰ নিৰাসক্তিৰ পৰিচয় দিয়ে। কিন্তু এই কৃষ্ণস্বামী মহাৰাজৰ কাণ্ড-কাৰখানাই তাক বিপদত পেলাইছে। কালি সন্ধিয়া এজন বিশিষ্ট বয়োবৃদ্ধ মন্ত্ৰীয়ে এই আধ্যাত্মিক পূৰ্বাঞ্চলাশ্ৰম আনুষ্ঠানিকভাৱে মুকলি কৰিলে। পৃথিৱীৰ উদ্‌বৃত্তশ্ৰেণীৰ মাজত ৰাষ্ট্ৰশক্তি আৰু দেৱতাৰ জন্ম, মানুহৰ মাজত উদ্‌বৃত্তজীৱী শ্ৰেণী আৰু নৈবেদ্যজীৱী দেৱ-দেৱীৰ জন্ম, সমসাময়িক আৰু পৰস্পৰৰ পৰিপূৰক আৰু সহায়ক বুলি জনা হৰিপ্ৰসাদে আশ্ৰম-মন্দিৰাদি আজিও ভাৰতত মন্ত্ৰী আদি ৰাষ্ট্ৰশক্তিৰ গুৰিয়ালে উদ্বোধন কৰি ফুৰাটো একো আচৰিত কথা বুলি নাভাবে। বৰঞ্চ সুবিধাভোগী শ্ৰেণীৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে মন্ত্ৰী আদিয়ে নিজ শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থতে সেইবোৰৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা উচিত। কিন্তু এই মহান ভাৰত আৰ্য আশ্ৰমৰ বিষয়ে পুলিচৰ গুপ্তচৰ বিভাগৰ হতুৱাই অনুসন্ধান নকৰাকৈ এজনা মন্ত্ৰীয়ে সেই আশ্ৰম উদ্বোধন কৰি নিজ পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াব পাৰে কেনেকৈ ? চৰকাৰী প্ৰচাৰ বিভাগৰপৰা আগতীয়াকৈ আশ্ৰমলৈ মন্ত্ৰীৰ আগমনৰ খবৰ পাইছিল হৰিপ্ৰসাদে। মন্ত্ৰী অহাৰ কথা আবেলি; কিন্তু কিবা কৌতূহলৰ কাৰণে হৰিপ্ৰসাদ আগদিনা সন্ধ্যাই গ'ল সেই আশ্ৰমলৈ। সাধাৰণ ভক্তসকল যোৱাৰ পাচত নিজকে বিশিষ্ট ভক্তৰূপে চিনাকি দি হৰিপ্ৰসাদে সন্ন্যাসী প্ৰধানৰ লগত আধা ঘণ্টা বাক্যালাপ কৰাৰ উপৰিও নিশা প্ৰায় এঘাৰ বজালৈকে আশ্ৰমৰ কাৰ্যাধ্যক্ষ, প্ৰচাৰ সচিব আদি বিশিষ্ট শিষ্যবৰ্গক লগ ধৰিলে। হৰিপ্ৰসাদে খবৰ উলিয়াব জানে। মহাৰাজকে ধৰি সকলোকে কলে যে এই আশ্ৰমৰ কাৰ্যাৱলীৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হৈ নিজে সেই বিষয়ে জানি এক সৰ্বভাৰতীয় আৰু আন্তৰ্জাতিক প্ৰচাৰৰ কাৰণে সমল গোটাবলৈকে তেওঁৰ আগমন। তেওঁৰ মতে এনেকুৱা অসমীয়া প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰচাৰ পোৱা প্ৰয়োজন বুলি তেওঁ বিবেচনা কৰে। তাত বিশিষ্ট ভক্তসকলৰ ভিতৰত কলেজ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক, ধনী ব্যৱসায়ী, কোটিপতি-শিল্পপতি, আদিৰ সমাগম দেখি হৰিপ্ৰসাদ সেন অকণো আচৰিত হোৱা নাছিল। কিন্তু দীপক বৰঠাকুৰ, অৱন বৰুৱা, অশোক শৰ্মা আদিৰ

নিচিনা শিক্ষিত ডেকা তালৈ কিয় যাব লাগে ? অধিকাৰ প্ৰভু মহাৰাজৰ জন্ম বোলে শিৱসাগৰত। অধিকাৰ প্ৰভু যে বিশেষ কোনো বিষয়তে—আধ্যাত্মিক বা ভৌতিক কোনো বিষয়তে পৰিস্কাৰ জ্ঞান থকা পণ্ডিত নহয় সেই কথা হৰিপ্ৰসাদে কিছুপৰ কথা পাতোঁতেই বুজিলে। মহাৰাজৰ মতে মানুহৰ আধ্যাত্মিক মুক্তিৰ কাৰণে, নৈতিক উন্নতিৰ কাৰণে, চেষ্টা কৰাই তেওঁৰ জীৱনৰ কৰ্তব্য বুলি তেওঁ আদিষ্ট হৈছে। বিশেষকৈ অসমীয়া মানুহৰ আধ্যাত্মিক উন্নতি তেওঁৰ প্ৰধান কৰ্তব্য। হৰিপ্ৰসাদে লগে লগেই সুধি পেলালে ঃ সকলো মানুহৰ আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিবলৈকে আপোনাক যদি পৰমেশ্বৰে নিৰ্দেশ দিছে, তেন্তে সেই মানুহৰ মাজত অসমীয়া বুলি মানুহৰ ক্ষুদ্ৰ ভাগ এটাৰ প্ৰতি আপুনি ইমান পক্ষপাত কিয় ? ভগবানেতো তেনেকুৱা একো নিৰ্দেশ দিয়া নাছিল চাগৈ। নহলে আপুনি কব খোজে নেকি যে অসমতহে ইয়াৰ প্ৰয়োজন বেছি ?

মহাৰাজে খিলখিলকৈ হাঁহি হাঁহি কলে ঃ বুজিবা বুজিবা, সময়ত বুজিবা। বাচাধন, ভগৱানৰ আদেশত কাম কৰিলে মানুহক সন্তুষ্ট কৰা উত্তৰ দিব নোৱাৰি।

মহাৰাজে আৰু কলে যে সৃষ্টি ৰক্ষাৰ্থে সংহাৰৰ প্ৰয়োজন অনাদি যুগৰেপৰা সত্য। ৰামায়ণত লংকা-ধ্বংস, মহাভাৰতত কৌৰৱ-ধ্বংস, তাৰো আগত অসুৰ ধ্বংস, যৱন ধ্বংস, অনাৰ্য ধ্বংস—এই সকলোবোৰ ধ্বংস বা সংহাৰৰ মাজেদিয়ে সৃষ্টি ৰক্ষা পৰিছে। বৰ্তমানো একেদৰেই অসুৰ-শক্তিৰ ধ্বংস সাধিত হৈ আছে—আমি বহুতে মন নকৰাকৈয়ে। সাধাৰণতে ৰাজশক্তিবিৰোধী আৰু ধৰ্ম-বিৰোধী মানুহৰ মাজতে অসুৰ-শক্তিয়ে গা কৰি উঠে।

এয়াতো দেখদেখকৈ ৰাজনৈতিক প্ৰচাৰ, চৰকাৰৰ মুখপাত্ৰৰ কথা ! এই কথা কোৱা সন্ন্যাসীৰ জ্ঞান আকৌ পুনৰ জোখাৰ প্ৰয়োজন হৰিপ্ৰসাদৰ নোহোৱা হ'ল। বৰঞ্চ তেওঁ এই আশ্ৰমৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য আলেঙে আলেঙে উলিয়াবলৈ শিষ্যবোৰৰ লগত কথা পাতি অনুসন্ধান কৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে।

সেই অনুসন্ধান কৰি ফুৰোঁতেই তেওঁক আশ্ৰমৰ আগতে লগ পালে ফুকন নামৰ এজন শিৱসাগৰীয়া মানুহে। ফুকন ওলাই আহিছিল আশ্ৰমৰপৰা মিচিক-মাচাক হাঁহি হাঁহি। সোমাই যোৱাৰ খন্তেক পাচতে মানুহজন হাঁহি হাঁহি ওলাই অহা দেখি হৰিপ্ৰসাদে আগচি ধৰি কথা পাতিছিল। ফুকনৰ মতে, এইজন কৃষ্ণস্বামী মহাৰাজৰ ঘৰ শিৱসাগৰৰ চেৰেপা গাঁৱত। আচল নাম কৃষ্ণকান্ত ভাগৱতী। বৰ দুখীয়া মানুহ। পঢ়া-শুনা কৰিছিল দশম মান শ্ৰেণীলৈকে। ঘৈণীয়েক বৰ চোকা তিৰোতা। ভাগৱতীয়ে সৰাধকিধি কৰা পইচাৰে ঘৰ চলাব নোৱাৰা হ'ল। শুদা হাতে ঘৰলৈ ঘূৰিলে ঘৈণীয়েকে বোলে বাঢ়নি লৈ খেদি যায়। উপায় নাপাই কেৱাবাৰো কৃষ্ণ ভাগৱতী ঘৰৰপৰা পলাই গৈ বৰনৈৰ চাপৰিত খেতি-খোলা কৰা মানুহৰ

লগত আছিলগৈ। সেই চাপাৰিতে তেওঁৰ নাম কৃষ্ণস্বামী ব্ৰহ্মচাৰী হ'ল। চাপাৰিৰপৰা আহোঁতে বোলে ঘৰৰ আগত পদূলিমূৰৰপৰাই ঘৈণীয়েকক কৈ আহিছিল যে সেইজনী ফেদেলী ঘৈণীয়েকৰ ঠাইত এশজনী সুন্দৰী যুৱতী পৰিবেষ্টিত হৈ দিনো থকাৰ তেওঁৰ ক্ষমতা আছে। স'চাকৈয়ে তাকে কৰিছেও। নগাওঁ আৰু যোৰহাটত কৃষ্ণস্বামী মহাৰাজক ফুকনে দেখিছিল। তিৰোতাৰ সোঁত বোৱাদি বয়। ভক্তৰ শেষ নাই। কেৱল লামডিঙত বোলে তেওঁ খেদা খাই পলাই আহিব লগা হ'ল।

ইয়াৰ পাচত তাত লগ পোৱা আনসকলৰ কথা মতে কৃষ্ণস্বামী মহাৰাজ অলৌকিক পুৰুষ। এজন মুখ্যমন্ত্ৰী প্ৰথম দৰ্শনৰ দিনাই শিষ্য হ'ল। মহাৰাজৰ মতে, অসমত অসুৰ শক্তিৰ অনুপ্ৰবেশ ঘটিছে। তেওঁৰ মতে গুৱাহাটীৰ প্ৰধান শিক্ষাস্থানত সেই অসুৰ শক্তিৰ প্ৰধান ঘাটি। তেওঁ সপোনত দেখিছে যে অসমক ৰক্ষা কৰিবলৈ হ'লে অসুৰ-শক্তিক গুৱাহাটীতে নিৰ্মূল কৰিব লাগিব। নহলে পশ্চিমত পাকিস্তানত থকা যৱন শক্তিয়ে এই অসুৰ শক্তিৰ লগ লাগি এই কামাখ্যাধাম অসমক নবকলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব।

দীপকক কৃষ্ণস্বামী মহাৰাজে খুব প্ৰশংসা কৰিছে। দীপকৰ কালী ভক্তি বোলে অকপট, শ্ৰেষ্ঠ। মহাৰাজে বুজাইছিল যে কৃষ্ণই বিষ্ণু, বিষ্ণুৱেই অৰ্দ্ধনাৰীশ্বৰ শিৱ, শিৱৰ শক্তিয়েই শক্তি বা কালী। আজি হিন্দু ধৰ্মৰ বিভিন্ন দেৱতাৰ উপাসকৰ মাজত প্ৰভেদ নাই। প্ৰভেদ মাত্ৰ এটাই আছে— আৰ্য আৰু অনাৰ্য। বেদবিৰোধী অনাৰ্য শক্তিয়েই অসুৰ শক্তি।

প্ৰতিজন ভক্তই মহাৰাজক নিজৰ দৈনন্দিন সমস্যাৰ কথা কব লাগে— দৈনিক কাৰ্যাৱলীৰ বিৱৰণ দিব লাগে। দীপকে এদিন কৈছিল অধ্যাপক ৰাভাই তাক কেনেকৈ কালী পূজালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ যোৱাৰ কাৰণেই তিৰস্কাৰ কৰিলে। মহাৰাজে হাঁহি কলে ঃ সেয়াই অসুৰ শক্তিৰ প্ৰভাৱ; কালীৰ নাম শুনিয়েই জিকাৰ খাই উঠে। এজন ভক্তই সুধিলে—সেইবিধ অসুৰ শক্তিক বিনাশ কৰাৰ পন্থা কি ? মহাৰাজে হাঁহি দিলে—বিনাশ কৰা মানে বিনাশ কৰাই। তাত আৰু মন্থৰ বিনাশ বা দ্ৰুত বিনাশ বুলি কথা নাই। এজনে প্ৰশ্ন কৰিছিল, প্ৰকৃত অৰ্থত বিনাশ কৰা মানে হত্যা কৰাকে বুজাব। কিন্তু হত্যাৰ বিৰুদ্ধেতো দেশত আইন আছে। ফাঁচী দিব। মহাৰাজে আকৌ হাঁহি দিলে ঃ যুদ্ধত মানুহ মাৰিবলৈ আইনেই দিছে, দুষ্ট-শক্তিক দমন কৰিবলৈ আইনতে বিধান আছে; আইন মানেনো কি ? ধৰ্ম-যুদ্ধত আইনে বাট এৰি দিয়ে। হাঃ হাঃ হাঃ, আজি ইয়াত উপস্থিত থকা আইনজ্ঞ আৰু বিচাৰপতিসকলক আৰু আইন প্ৰণয়নকাৰীসকলক জানো আইনে ইয়ালৈ পঠাইছে ? অন্তৰত জন্মা ধৰ্মভাৱে আইনক ডিঙিত ধৰি ইয়ালৈ লৈ আহিছে। 'আইন ধৰ্মৰে সৃষ্টি, ৰজা ধৰ্মৰে সৃষ্টি, ধৰ্মই প্ৰয়োজন মতে নতুন আইন কৰি লয়।

দীপকে বোলে সৈ কাঢ়িছিল যে সি অন্তৰৰপৰা কালীভক্ত। সি কালীৰ নামতে মদ খায়। কালী পূজা নমনা মানুহক তাৰ খুন কৰিবৰ মন যায়।

মহাৰাজে গম্ভীৰ হৈ কলে ঃ প্ৰকৃত ভক্তই মদেই খায় নে কানিকে খায়, সেইটো বিচাৰ্য বিষয় নহয়। সেইফালৰপৰা চাবলৈ গলে আমাৰ ভাং খোৱা শিৱ, গোপিনী-প্ৰেমত মচগুল শ্ৰীকৃষ্ণ, আদি দেৱতাসকলেই পৰিত্যাজ্য হ'ল-হেঁতেন। কালী পুজাক অসন্মান কৰা মানুহৰ প্ৰতি প্ৰকৃত ভক্তৰ মনত ওপজা ক্ৰোধ খুব স্বাভাৱিক। কিন্তু এটা কথা মনত ৰখা উচিত যে আসুৰিক শক্তিয়ে সদায় বিৰোধিতা কৰিয়েই দৈৱশক্তিৰ হাতত নিজৰ বিনাশৰ পথ পৰিস্কাৰ কৰে। ক্ৰোধ সদায় উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ অস্ত্ৰ হ'ব লাগে। নহলে, নপুংসক ক্ৰোধ ঘৃণিত, নিন্দিত।

মহাৰাজে এনেকৈ কোৱাৰ পাচত এই বিষয়ে বিষদ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ভক্ত-সকলে অনুৰোধ কৰাতো মহাৰাজে হাঁহি মাৰি প্ৰসংগ সলাই আন প্ৰশ্ন কৰিবলৈ আদেশ দিলে।

এইবোৰ কথা শুনাৰ পাচৰপৰা হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ বৰ কিবা লাগি আছিল। এয়াতো দেখদেখকৈ নৰহত্যা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়াৰ নিচিনা কথা। অৱশ্যে এটা কথা ঠিক যে ধৰ্মৰ ভাষাত 'বিনাশ' শব্দৰ বহুত অৰ্থ হ'ব পাৰে। ইমানখিনি খবৰ সংগ্ৰহ কৰাৰ পাচত সন্ধিয়া মন্ত্ৰী মহোদয় মহাৰাজৰ আশ্ৰম আহি পোৱাৰ কেইমিনিটমান আগতে হৰিপ্ৰসাদ গৈ সেইখিনি পাইছিলগৈ। আশ্ৰমত বাটলৈকে মানুহ ভৰি আছিল। মহাৰাজ নিজৰ সুকোমল আসনৰ ওপৰত পদ্মাসন কৰি ধ্যানস্থ হৈ আছিল। সন্মুখত মন্ত্ৰীৰ কাৰণে আসন, ধূপ-ধুনা, প্ৰদীপ, আৰু নৈবেদ্যাদি। মন্ত্ৰী আহিল; মন্ত্ৰীৰ লগতে আন কেবাজনো ওখ চৰকাৰী বিষয়া। মন্ত্ৰীক ভগবৎ সম্বৰ্দ্ধনা জনোৱা হ'ল। মন্ত্ৰীয়ে মহাৰাজক অকলৈ আধা ঘণ্টা লগ ধৰিলে। শিষ্যসৱৰ লগতে হৰি-প্ৰসাদেও জুমি চাই দেখিলে যে মন্ত্ৰীয়ে প্ৰথমে মহাৰাজক সেৱা কৰিলে। মহা-ৰাজে মন্ত্ৰীক শিৰত ধৰি তুলি দি নিজ হাতে প্ৰসাদ দিলে, পদ্মাসনত উপ-বিষ্ট হৈ আশীৰ্বাদ দিলে। মন্ত্ৰীৰ হাত আৰু কপাল চালে আৰু আশ্ৰমৰ বিশিষ্ট মহাৰাজ-মূৰ্তি-অংকিত পাঁচশ টকীয়া সুবৰ্ণ-মাদুলি মন্ত্ৰীৰ বাহুত বান্ধি দিলে।

উদ্বোধনী উৎসৱত ভাষণ দি মন্ত্ৰীয়ে কলে ঃ আজিৰ মানুহৰ নৈতিক অধঃপতন ঘটিছে। তাৰ ফলতে দেশত দুশ্চৰিত্ৰ মানুহৰ উৎভণ্ডালি বৃদ্ধি পাইছে। এফালৰপৰা চাবলৈ গলে আমাৰ নৈতিক অধঃপতনেই আমাৰ দাৰিদ্ৰ্য, আমাৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি, আমাৰ খাদ্যাভাৱ, আমাৰ মূল্য বৃদ্ধি, আদি সকলো সমস্যাৰ বাবেই দায়ী। দেশৰ ঠিক এনে এটা পৰিস্থিতিত ৰাইজৰ নৈতিক মান উন্নয়নৰ কাৰণে চেষ্টা কৰাটো সকলোৰে কৰ্তব্য। ধৰ্মৰ কথা বাদ দিও, শ্ৰীকৃষ্ণস্বামী ব্ৰহ্মচাৰী মহাৰাজৰ আশ্ৰমৰ দৰে জাতি-ধৰ্ম-নিৰ্বি-

শেষে মানুহৰ নৈতিক মান উন্নয়নত আত্মনিয়োগ কৰা প্ৰতিষ্ঠানে সকলোৰে সহযোগ পোৱা উচিত। মনত ৰাখিব লাগিব যে আমি আজি আমাৰ চুবুৰীয়া ৰাষ্ট্ৰ পাকিস্তানত হোৱা গৃহযুদ্ধৰ ফলত লাখ লাখ শৰণাৰ্থীক আশ্ৰয় দিবলগীয়া হৈছে, পাকিস্তানৰ আমাৰ বিপক্ষে যুদ্ধ ঘোষণাৰ মতলব বেছি প্ৰকট হৈছে, উত্তৰফালে কমিউনিস্ট চীন দেশে আমাৰ সামৰিক বাহিনীক সদায় ব্যস্ত কৰি ৰাখিছে। দেশৰ এনেকুৱা দুৰ্দিনত দেশক শান্তিপূৰ্ণ কৰি ৰাখি ভিতৰৰ আৰু বাহিৰৰ উভয়বিধ শত্ৰুক বিপৰ্যস্ত কৰাৰ বাবে দেশৰ জনসাধাৰণৰ নৈতিক মানৰ উন্নয়ন অতি প্ৰয়োজন। সেই প্ৰয়োজন পুৰোৱাত আগভাগ লোৱা বুলি জানিয়েই এই আশ্ৰমৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি কামনা কৰি মই আজি এই এশ আঠ পূৰণ দহগুণ শ্ৰী সম্বলিত (শ্ৰী ১০৮×১০) কৃষ্ণস্বামী ব্ৰহ্মচাৰী মহাৰাজৰ শ্ৰীমহাভাৰ্যাশ্ৰম উদ্বোধন কৰিবলৈ পাই ভাল পাইছোঁ।

ইয়াৰ পাচত আশ্ৰমত হোৱা বিৰাট ভোজ-মেল, তাত চুৰট, তামোল, মদ, মাংসৰ উভৈনদী— কাৰণ খোৱা-মেলাত মহাৰাজৰ ইমান আপত্তি নাই যে মহাৰাজৰ আগতে দীপকহঁতে মদ খাওঁতে মহাৰাজে মন্তব্য কৰিলে, “তুমি দীপক শুদ্ধচিত্ত সন্ন্যাসী, তুমি পদাৰ্থবিদ্যাৰ যুক্তিৰে, বিজ্ঞানসন্মত যুক্তিৰে মা কালীৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিছা, তোমাক খাদ্যই, পানীয়ই একো অনিষ্ট কৰিব নোৱাৰে; খোৱা, খোৱা। এইবোৰ সকলো চাই আহি এই খবৰ কাকতলৈ পঠোৱা বিষয়ে হৰিপ্ৰসাদে ভাবিবলগীয়া হৈছে।

হৰিপ্ৰসাদৰ পৰিস্কাৰ ধাৰণা হৈ আহিছে আৰু অনুসন্ধান কৰি সেই ধাৰণা যুক্তিৰে প্ৰতিষ্ঠিত কৰি লৈছে যে আমেৰিকাৰ কুখ্যাত বৰ্ণ-বিদ্বেষৰ ভিত্তিত সংগঠিত ‘কু-ক্লুক্স-ক্লান’ৰ দৰে এই মহাভাৰ্যাশ্ৰমো এক বিদ্বেষ প্ৰচাৰৰ প্ৰতিষ্ঠান। এই প্ৰতিষ্ঠানৰ সংগঠনৰ গুৰিত এনে কিছুমান মানুহ আছে যি ইয়াক দেখাত চৰকাৰী নীতিৰ ধাৰক-বাহক বুলি পতিয়ন নিয়াব পৰাকৈ নীতি-নিয়ম ৰচনা কৰি লৈছে। এই আশ্ৰমৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য হৈছে সকলো নতুন ধ্যানধাৰণাকে আৰ্যধৰ্মবিৰোধী ৰাষ্ট্ৰবিৰোধী আসুৰিক ধ্যান-ধাৰণা বুলি প্ৰচাৰ কৰি তাৰ বিৰুদ্ধে জনমত গঢ়ি তুলি, অত্যাচাৰ কৰি, নিৰ্মূল কৰি সমাজত পুৰণি স্থিতাৱস্থা বাহাল ৰখা। আৰু হৰিপ্ৰসাদৰ সন্দেহ হয় যে ধৰ্মৰ এই আঁৰকাপোৰৰ ভিতৰফালে নৃশংস হত্যা পৰ্যন্ত কৰাৰ গুপ্তদল এই আশ্ৰমৰ আশ্ৰয়তে গঠন কৰা হৈছে। কাৰণ মহাৰাজৰ কিছুমান কথা বৰ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। যেনে ঃ অসুৰ সংহাৰ কৰিবলৈ ভগৱান কিবা নিজে আহেনে ? —আমাৰ যোগেদিয়েই ভগৱানে কাম কৰে, আমিয়েই সিজনাৰ প্ৰতিনিধি।

এক বিৰাট গুপ্ত অভিসন্ধিমূলক ৰাজনৈতিক স্থিতাৱস্থা বাহাল ৰখাত বিশ্বাসী, এই সন্দেহজনক আৰ্যধৰ্মৰক্ষাকাৰী বুলি পৰিচিত আশ্ৰম আৰু তাৰ কৰ্মকৰ্তাৰ বিষয়ে চৰকাৰে অবিলম্বে অনুসন্ধান আৰম্ভ নকৰিলে অসংখ্য অপৰাধমূলক বহু কাৰ্য এই আশ্ৰমৰ জৰিয়তে সমাধা হোৱাৰ

সম্ভাৱনা বুলি হৰিপ্ৰসাদৰ লিখাৰ ইচ্ছা। কিন্তু তাত মন্ত্ৰীৰ এই লেটি-পেটিয়ে তাক বিপাঙত পেলাইছে। দুটা বেলেগ খবৰ কৰি দুদিন পঠিয়াব নোৱাৰে ? এদিন আশ্ৰমৰ বিষয়ে অনুসন্ধান কৰি পোৱা খবৰ; আৰু পাচদিনা মন্ত্ৰীয়ে এখন আশ্ৰম উদ্বোধন কৰাৰ খবৰ। একো সিদ্ধান্ত কৰিব নোৱাৰি হৰিপ্ৰসাদ এটা চিগাৰেট মুখত লৈ আকাশত ডাৱৰে ছবি অঁকা চোৱাত ব্যস্ত হল। অসমত বানপানীৰ সংহাৰলীলাক উপেক্ষা কৰিবলৈ চৰকাৰে নানান পৰিকল্পনাৰ বানপানী তোলে। বান-বিধ্বস্ত অঞ্চলত গোট খোৱা ৰাইজক এজন মন্ত্ৰীয়ে কোৱা কথা তাৰ এতিয়া মনত পৰিলেও হাঁহি উঠে। মন্ত্ৰী গৰাকীয়ে কৈছিল— শোকত থোকাথুকি হোৱা মাতেৰে লাহে লাহে কৈছিল : আপোনালোকক মই কি কম ? আপোনালোকৰ এই অঞ্চলৰ দুৰ্দশাৰ খবৰ পাই কালি গোটেই নিশা মই চিলঙত ভাবিছোঁ—ৰাইজক সদায় এইদৰে বান-পানীৰ বলি হবলৈ দিবই লাগে যদি, তেন্তে মই মন্ত্ৰী হৈ সেই পাপৰ বোজা লবলৈ কিয় আহিছোঁ ? কিয় মই আজিয়েই মন্ত্ৰীত্ব এৰি কব পৰা নাই যে মই মন্ত্ৰী হৈ থকাতকৈ ৰাইজৰ লগতে দুৰ্দশা ভুগিলে অন্তৰাত্মাত শান্তি পাম, মোৰ বিবেকে কষ্ট ভোগ নকৰে। কিন্তু ৰাইজ, আমাৰ আত্মা, আমাৰ বিবেকে যিমানেই কষ্ট পাওক, আমি জানো ব্যক্তিগত শান্তিৰ কাৰণে ৰাজহুৱা দায়িত্ব এৰি পলাব পাৰোঁ ? তেতিয়া জানো আমি বেছি অপৰাধী নহম ? ৰাইজ, মই আপোনালোকক সুধিবলৈ আহিছোঁ, মই কি কৰিম তাৰ পন্থা আপোনালোকেই ঠিক কৰি দিয়ক।

তাৰ পাচত শোকত আৰু মাত নোলোৱা হল। ৰাইজে নিজৰ দুৰ্দশাৰ কথা পাহৰি মন্ত্ৰীক সান্ত্বনা দিবলৈ ধৰিলে। আহিবৰ সময়ত মন্ত্ৰীক জয়-ধ্বনি দি বহুত দূৰলৈ আগুৱাই দিলে। মানুহবোৰ যোৱাৰ পাচত মন্ত্ৰীয়ে সন্তোষৰ চিন মুখত ফুটাই কৈছিল : এই সৰল মানুহখিনিৰ মহত্ব সেই-খিনিতে; তেওঁলোকে লোকৰ দুখত নিজৰ দুখ পাহৰি যায়।

ৰাজনীতিত এনেকুৱা ধূৰ্ত বুদ্ধিৰ প্ৰয়োজন হয়েই বোলে। হওক। কিন্তু সেইদিনাৰ অভিনয় মনত পৰিলে হৰিপ্ৰসাদৰ আজিও হাঁহি উঠে।

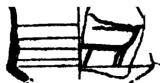
হঠাৎ হৰিপ্ৰসাদৰ অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ ওচৰলৈ যাবৰ মন গল। গুৱাহাটীত এজন মানুহৰে পৰিস্কাৰ বিচাৰ-বুদ্ধি, সজাগ বিবেক আৰু যুক্তিপূৰ্ণ সাহসেৰে উচিত কথা কোৱাৰ অভ্যাস আছে বুলি হৰিপ্ৰসাদৰ বিশ্বাস; আৰু সেইজন মানুহ হল অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভা। অধ্যাপক ৰাভাক সিদিনা বিশ্ববিদ্যালয়ত অপদস্থ কৰিবলৈ পৰিকল্পনা অনুযায়ী আক্ৰমণ কৰোঁতে হৰিপ্ৰসাদ তাত উপস্থিত নাছিল। কিন্তু সেই ঘটনাৰ সুন্দৰ বিৱৰণ হৰিপ্ৰসাদে কাকতলৈ পঠাইছিল। ৰিপোৰ্টত হৰিপ্ৰসাদে লিখিছিল : দাঁতে-ওঠে থকাদি শাসক কংগ্ৰেছৰ লগত একেলগে থকা তথা-কথিত বিৰোধী ৰাজনৈতিক দল—যাৰ বিৰোধিতা কেৱল নিৰ্বাচনত ভোট কাঢ়ি আনিবৰ কাৰণে দিয়া বক্তৃতাতে সীমাবদ্ধ—আৰু অন্ধবিশ্বাসীৰ দৰে চৰকাৰে বেয়া বোলাটোকে বেয়া বুলি গৰ্গৰাই থকা এশ্ৰেণী মানুহৰ প্ৰৰো-চনাত বিশ্ববিদ্যালয় তথা অসমৰ স্বাধীন চিন্তাৰ প্ৰতীক স্বৰূপ অধ্যাপক

ৰাভাক নিৰ্মমভাৱে আক্ৰমণ কৰা হৈছিল। সুখৰ বিষয় যে বিশ্ববিদ্যালয়তে থকা সুস্থ ছাত্ৰদলৰ সাহসৰ আগত সেই পলৰীয়া গোপন চক্ৰৰ আক্ৰোশ ফলৱতী নহল। অসমৰ বিভিন্ন জনজাতীয় অনুষ্ঠানৰপৰা অধ্যাপক ৰাভাৰ শাৰীৰিক সুস্থতা কামনা কৰি অহা টেলিগ্ৰামে টেলিগ্ৰাফ অফিচ ব্যস্ত কৰি ৰাখিছে। অধ্যাপক ৰাভাৰ এই জনপ্ৰিয়তাক ভয় কৰা ৰাজনৈতিক সুবিধা-ভোগীয়ে অধ্যাপকক বৰ্তমান সন্ত্ৰাসবাদী বুলি বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা আঁত-ৰোৱাৰ চেষ্টাও কৰিছিল। কিন্তু সুখৰ বিষয় যে চৰকাৰে সেই অভিযোগক একেবাৰে গুৰুত্ব নিদিলে।

অধ্যাপক ৰাভাৰ জীয়েক লাহৰী ৰাভাক হৰিপ্ৰসাদৰ আচৰিত যেন লাগে। সেইটো বাপেকৰ লগত থাকি সেইজনী জীয়েক কিয় এনেকুৱা হৰি-প্ৰসাদে বুজিব নোৱাৰে। কথা পাতি তেওঁ বুজিছে, লাহৰী ৰাভা বাপেকৰ বস্তুবাদী ধ্যানধাৰণাৰ সমৰ্থক নহয়; কিন্তু বাপেকক অসীম শ্ৰদ্ধা কৰে কাৰণেই বাপেকৰ বিপক্ষে একো নকয়। অৱশ্যে, বাপেকৰ অবিহনে নিঠৰুৱা হবলগীয়া ছোৱালী এজনীয়ে বাপেকক মুঠতে ভালপাই থকা স্বাভাৱিক। কিন্তু ছোৱালীজনীৰ দীপক, অশোক আদিৰ নিচিনা সংগ হৰিপ্ৰসাদে কোনোমতে সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰে। অশোকহঁতৰ নিচিনা ডাঙৰ চাকৰিৰ মৰ্যাদা আৰু ধন পাই সমাজৰ মূৰৰ ওপৰত খোজ কাঢ়ি ফুৰা শিক্ষিত ডেকা এইখন অসুস্থ সমাজৰে অসুস্থ সৃষ্টি। সেই কথা অন্ততঃ লাহৰী ৰাভাই বুজা উচিত আছিল।

হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ চিন্তাৰ সোঁতত বাধা দি টেলিফোনটো বাজি উঠিল। অভ্যাসবশতঃ বাওঁহাতটোত ৰিচিভাৰটো লৈ হৰিপ্ৰসাদে সোঁহাত গালত লগাই দি বুজিলে যে দাড়ি খুৰোৱাই নাই। লগে লগে ঘড়ীটো চালে। পুৰা আঠ বাজি ছয় মিনিট গৈছে। টেলিফোনৰ ৰিচিভাৰটো কাণত দি কলে ঃ হৰিপ্ৰসাদ সেনে কৈছোঁ, সুপ্ৰভাত। তাৰ পাচত সিফালৰ কথাৰ উত্তৰত হৰিপ্ৰসাদে আচৰিত হৈ চকু ডাঙৰ কৰি কেৱল ওঁ ওঁ বুজিছোঁ বুলি কৈ থাকিল। ফোনটো থৈ, চাকৰটোক কাগজপত্ৰবোৰৰ ওপৰত কিবা এটা গধুৰ বস্তু দি থবলৈ কৈ, বজাৰৰ পইচা দি, হৰিপ্ৰসাদ দাড়ি নুখুৰুওৱাকৈ লৰালৰিকৈ ওলাই গল। জীৱনত এটাতকৈ অভাৱনীয় খবৰ এটাই যে হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰিছিল, সেই কথা বিশ্বাস কৰিবলৈ হৰিপ্ৰসাদৰ মন একে-বাৰে ৰাজি হোৱা নাছিল। হৰিপ্ৰসাদ সেনে তেতিয়া জনা নাছিল যে খবৰটো শুনি নীলাচল আয়ুৰ্বেদিক ৰসশালালৈ পুৱাতে যোৱা অধ্যাপক বৰঠাকুৰৰ হাতৰপৰা ফাইল এটা সৰি পৰিল। দীপক বিচনাতে অবাক হৈ বহি থাকিল; সমুখত তাৰ পুৱাৰ পালেং-চাহ পিয়লা চেচা হৈ গল। খবৰটো টেলিফোনত শুনি ৰিচিভাৰটো হাততে লৈ থিয় হৈ থাকিল অশোক—যেন শেষ খবৰ অহাৰ পাচত আৰু খবৰ অহাৰ আৱশ্যক নাই কাৰণেই সি ৰিচিভাৰটো থব খোজা

নাছিল। অবাক হৈও ওলাই যাবলগীয়া হ'ল কেৱল অৰুন বৰুৱা; কাৰণ পুলিচৰ চাকৰিত অবাক হৈ সময় খৰচ কৰাৰ নিয়ম নাই।

গোটেই গুৱাহাটী কাঁহ পৰি জীণ যোৱা হেন হ'ল। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী-অধ্যাপক সকলো আহি অৰবিন্দ ৰাভাৰ ঘৰ পালেহি। জিলা শাসনৰ আৰু পুলিচৰ বৰমুৰীয়া বিষয়া অহাটো হয়তো চৰকাৰী কৰ্তব্যও; কিন্তু তেওঁলোক আহি বিচুৰ্তি হোৱা ৰাইজৰ লগতে বৈ থাকিল। চিটি-বাছ কেবা-খনো কামাখ্যাত ৰাভাৰ ঘৰলৈ যোৱা বাটৰ সমুখতে ৰ'ল; পাণ্ডুলৈ আৰু নগল। কামাখ্যা-দৰ্শনাৰ্থী বহুতেই কামাখ্যালৈ নগৈ মানুহৰ সোঁতৰ লগতে ৰাভাৰ ঘৰৰ ফালে যোৱা দেখি কামাখ্যামন্দিৰৰ বহুত পাণ্ডাও নামি আহিল —কামাখ্যাতকৈ জনপ্ৰিয় কিবা নতুন দেৱদেৱতাৰ মন্দিৰ যদি ওলাইছে, তেন্তে তাত উপাৰ্জন ভাল হোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখি।

হৰিপ্ৰসাদ সেন অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ ঘৰ গৈ পাওঁতে পুৱা চাৰে আঠ বাজিল। পদুলিৰেপৰা ঠাহ খাই থকা মানুহৰ মাজেদি সৰকি অধ্যাপক ৰাভাৰ গবেষণা-কক্ষৰ ওচৰ পাই সি আছুতীয়াকৈ বৈ গোট খোৱা মানুহ-বোৰৰ মূৰৰ ওপৰেদি এবাৰ হিচাবী চকু দুটা মুভি কেমেৰা ঘূৰোৱাদি ঘূৰাই দিলে। গোট খোৱা মানুহ তিনি হেজাৰৰ কম নহ'ব। তাৰে প্ৰায় দুহেজাৰ ছাত্ৰ, হয়তো প্ৰায় পোন্ধৰশ বিশ্ববিদ্যালয়ৰে; বাকীবোৰ অধ্যাপক, দোকানী, উকীল, মহৰি, গুৱাহাটীৰ বিশিষ্ট নাগৰিক, কংগ্ৰেছী আৰু বাওঁ-পন্থী দলবোৰৰ নেতৃস্থানীয় লোক, পুলিচৰ মানুহ আদি। মহিলাও বহুত আছিল; হয়তো সেইসকল আহিছিল অকলশৰীয়া মাউৰা জীয়েক লাহৰী ৰাভাক সান্ত্বনা দিবলৈ।

এইবাৰ ওপৰে ওপৰে খবৰ লোৱাৰ পাল্লা। নাই লাহৰী নাই। আগ-দিনা ৰাতিৰ ট্ৰেনত খুড়াক বিনোদ ৰাভা আৰু ঘিটিৰা বেজৰ লগতে গোৱাল-পাৰাৰ গাঁৱত থকা নিজৰ ঘৰলৈ বুলি গ'ল। পুৱা সাত বজাতে টেক্সি লৈ ৰাভাৰ এজন দূৰ সম্পৰ্কীয় ভায়েক আৰু ভায়েকৰ ঘৈণী-য়েক গৈছে কোনোবা স্টেচনতে ট্ৰেনৰপৰা নমাই লাহৰী আৰু বিনোদ ৰাভাক লৈ আহিবলৈ। এই পৰামৰ্শ বোলে পুলিচে দিলে, টেক্সিও বোলে পুলিচে দিছে। পুলিচৰ মতে হেনো কোনো আপোন মানুহৰ অবিহনে ৰাভাৰ শৱ-সৎকাৰ কৰাটো বে-আইনী হ'ব। পুলিচে যামিনীৰপৰা খবৰ লৈ গুৱাহাটী ৰেল-স্টেচনত খবৰ কৰিলে। ৰাতি চাৰে বাৰ বজাত যাবলগীয়া ট্ৰেন বোলে পুৱা পাঁচ বাজি পাঁচ মিনিট যাওঁতেহে গৈছে। ৰঙিয়া স্টেচনত থকা পুলিচলৈ

ফোন কৰি তাতে ট্ৰেন দৰ্কাৰ হলে বেছি পৰ ৰখাই হলেও লাহৰী আৰু বিনোদ ৰাভাক ট্ৰেনৰপৰা বিশেষ দৰ্কাৰত নমাই ৰাখিবলৈ নিৰ্দেশ দি গুৱাহাটীৰ পুলিচে টেক্সিত মানুহ পঠিয়াই দিছে।

সাধাৰণ ছাত্ৰ আৰু আন মানুহৰপৰা আঁতৰি ৰাভাৰ ঘৰৰ আগত থকা ডাঙৰ চোতালৰ এচুকত বয়সিয়াল অধ্যাপক আৰু আন বিশিষ্ট নাগৰিক-সকলে গহীনাই দুই-এষাৰ কথা পাতি অপেক্ষা কৰি আছে। ছাত্ৰবোৰেও জুম বান্ধি বান্ধি আছে; একোটা জুমত ডাঙৰ ডাঙৰকৈ তৰ্কও হৈছে— ৰাভাৰ মৃত্যু আৰু কাৰ্যাৱলীকে বিষয়বস্তু কৰি। বিশিষ্ট লোকসকলৰপৰা অলপ দূৰত অশোক শৰ্মা আৰু দীপক বৰঠাকুৰে তললৈ মুৰকৈ বৈ থাকি মাজে মাজে কিবা একোষাৰ কথা বিনিময় কৰিছে। পুলিচ ডি-এচ্-পিৰ খাকী পোছাকত অৱন বৰুৱা, পুলিচ চাহাব আৰু জিলাৰ উপায়ুক্তৰ লগত কিবা এটা ডাঙৰ আলোচনাত ব্যস্ত। ওচৰতে আদেশৰ অপেক্ষাত দহ-বাৰটা পুলিচ আৰু পুলিচৰে দুজন চাব্ ইন্সপেক্টৰ। চাব্-ইন্সপেক্টৰ দুজনৰপৰা চাৰি হাতমান দূৰতে ৰাভাৰ মৃতদেহ; এখন বগা কাপোৰেৰে ঢাকি থোৱা আছে। মৃত-দেহটো থোৱা আছে অধ্যাপক ৰাভাৰ গবেষণাগাৰৰ ভিতৰতে। পুলিচ চাব্-ইন্সপেক্টৰ দুজন আছে গবেষণা-কক্ষৰ বহলকৈ খুলি থোৱা দুৱাৰৰ মুখত। সকলো মানুহে, বিশেষকৈ নতুনকৈ অহাসকলে, পুলিচৰ মুৰৰ ওপৰেদি বা পুলিচৰ মাজেদি ৰাভাৰ মৃতদেহ অনবৰত জুমি চাই আছে।

কোনোবা খৰতকীয়া মানুহে বাহিৰৰ চোতালত ঠাই অজৰাই, এজোপা তুলসী পুতি মৃতদেহ বাহিৰলৈ অনাৰ যোগাৰ কৰিছিল। তাকে দেখি পুলিচৰ গুৰিয়ালে সমবেত ৰাইজক সম্বোধন কৰি, হাত দুখনকে মুখৰ আগত লাউড-স্পিকাৰৰ দৰে ধৰি কলে : ৰাইজসকল, ঘৰত আন কোনো আপোন মানুহ নথকা অৱস্থাত একো অসুখ-বিসুখ নোহোৱাকৈ অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ মৃত্যু হৈছে। গতিকে আইনৰ দৃষ্টিত অপমৃত্যুৰ সন্দেহ আঁতৰাবলৈকে তেখেতৰ দেহাৰ মৰণোত্তৰ পৰীক্ষা কৰাৰ পাচতহে মৃত-দেহ সৎকাৰৰ কাৰণে দিয়া হব। তেখেত গবেষণাকক্ষতে মৃত অৱস্থাত পৰা পৰি থকাটো প্ৰথম আৱিষ্কাৰ কলে তেখেতৰ লগুৱা যামিনীয়ে। এতিয়া আমাৰ যামিনীক আৰু ৰাভাৰ মৃত-স্থানক পৰীক্ষা কৰা শেষ হৈছে। ৰাভাৰ জীয়েক মিচ লাহৰী ৰাভাক আনি-বলৈ গাড়ী পঠোৱা হৈছে। তেখেত আহি পালেই মৃত-দেহক মৰণোত্তৰ পৰী-ক্ষাৰ কাৰণে নিয়া হব। তাৰ পাচতে, মই আপোনালোকক কথা দিছোঁ যে এক বজাৰ ভিতৰতে শৱ-দেহ আপোনালোকক সৎকাৰৰ কাৰণে ঘূৰাই দিয়া হব। বিশিষ্ট ব্যক্তি অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ মৃত্যুত কাৰো সন্দেহ নাথাকিবৰ কাৰণে আইনৰ ফালৰপৰা লবলগীয়া এই ব্যৱস্থা লোৱালৈকে সমাধা কৰিবলৈ দি ৰাইজে সৎকাৰৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰে যেন।

পুলিচ চাহাবৰ কথা সকলোৱে কাণ পাতি শুনিলে। দূৰত থকা বাবে ভালকৈ নুশুনা বহুতে কি হল কি হল বুলি ওচৰত থকাসকলক সুধিবলৈ কাষ চাপি আহিল। পুলিচ চাহাবৰ কথাৰ পাচতে মানুহে বেছিকৈ ৰাভাৰ মৃতদেহ জুমি চাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু চাওঁতে সকলো মানুহৰে চকু পৰিল

যামিনীৰ ওপৰত। ৰাভাৰ মৃতদেহৰ কাষতে অনবৰত চকুপানী যোৱাই থিকাৰ মূৰ্তিৰ দৰে বহি থকা, ৰাভাৰ বিশ্বাসী লগৰুৱা যামিনীৰ ওপৰত। লাহৰী ৰাভাহঁত আহি নোপোৱালৈকে অধ্যাপক ৰাভাৰ খবৰ ভিতৰলৈ পুলিচে কাকো সোমাবলৈ দিয়া নাছিল। ৰাভাক য'ত মৃত অৱস্থাত পোৱা গৈছিল, সেই গবেষণা-কক্ষতেহে পুলিচো সোমাইছিল।

এজন-দুজনকৈ মানুহ যাবলৈ ধৰিছে। অহা মানুহ আহিয়ে আছে। ঠিক তেনেতে লাহৰী, বিনোদ ৰাভা আৰু ঘিটিৰা বেজৰু লৈ টেক্সিখন চোতাল পালেহি। সমবেত মানুহৰ মাজত অস্থিৰতা আৰম্ভ হল। ডঃ প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ গাড়ীৰ ওচৰলৈ আগুৱাই আহিল। গাড়ীৰ দুৱাৰখন এটা পুলিচে খুলি দিয়াৰ লগে লগে অবাক হৈ লাহৰী ৰাভা নামি আহিল। ডঃ প্ৰতাপ বৰঠাকুৰ আৰু পুলিচ বিষয়াই লাহৰীক শোকৰ খবৰটো দিয়াৰ পাচত "দেউতা নিজে নমৰেঔ" বুলি লাহৰীয়ে চিঞৰা হৰিপ্ৰসাদ সেনে মাত্ৰ শুনিছিল; কিন্তু সেই-ফালে সি নাচাই আঁতৰি গৈছিল। সেইফালে চাই থকা মানুহৰ মুখত ইস্-আস্ শুনি হৰিপ্ৰসাদ সেনে মাত্ৰ বুজিছিল যে লাহৰী ৰাভাৰ অৱস্থা চাব নোৱাৰা হৈছিল। কেবাটাও ছাত্ৰই আহি তলমূৰ কৰি তাৰ ওচৰতে চকুপানী টোকা সি দেখিছিল। লাহৰী আৰু বিনোদ ৰাভাৰ চিঞৰ-বাখৰবোৰ নুশুনিবৰ কাৰণে হৰিপ্ৰসাদ সেনে তলমূৰ কৰি গুণগুণাবলৈ ধৰিলে। সেইদৰে তলমূৰ কৰি গৈ থাকোঁতে কেতিয়া সি গৈ দীপক বৰঠাকুৰ আৰু অশোক শৰ্মা থিয় হৈ থকাৰ ওচৰ পালেগৈ কব নোৱাৰে। অশোক শৰ্মাৰ মাত শুনিহে সেনে মূৰ তুলি চালে। অশোকে হৰিপ্ৰসাদ সেনক কলে—

ঃ বৰ আচৰিত কাণ্ড মিস্টাৰ সেন।

ঃ কব নালাগে আৰু। —মিস্টৰ সেনে সমিধানে দিলে।

ঃ পুলিচে কি ভাবিছে বাৰু ? —দীপক বৰঠাকুৰে এই প্ৰশ্ন কৰিলত হৰিপ্ৰসাদ সেনে ওভোতাই সুধিলে ঃ মই ভাবিছিলোঁ আপোনালোকেহে জানে; কাৰণ আপোনালোকক ডি-এচ্-পি অৱন বৰুৱাই কিবা খবৰ দিব পাৰে।

ঃ অৱনে ক'ত খবৰ দিব ? সি ইমান ব্যস্ত হৈ ফুৰিছে যে তাক কথা এটা সুধিবলৈকে লগ পোৱা নাই। ফোনত খবৰটো সি মোক আৰু অশোকক পুৱা ছয় বজাতে দিলে। তাৰ পাচত আৰু একো নাই।

ঃ মৰণোত্তৰ পৰীক্ষা যে পুলিচে কৰিব খুজিছে, মৃত্যু সন্দেহজনক বুলি ভবাৰ কিবা প্ৰমাণ পাইছে জানো ?

ঃ মোৰ বোধেৰে অকলে গৱেষণা কক্ষতে মৰা দেখি মানুহৰ সন্দেহ দূৰ কৰিবলৈকে কৰিব খুজিছে। তাতে মুখ্যমন্ত্ৰীয়েও উপায়ুক্তক ফোন কৰি কৈছে।

হৰিপ্ৰসাদ সেনে অশোকহঁতৰ লগত কথা পাতি থাকোঁতেই কেবা-গৰাকীও মহিলা চকুপানী টুকি টুকি লাহৰীৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰি আহিল।

তেনেকুৱা এগৰাকী মহিলাই অশোকহঁতৰ ওচৰতে কৈ গল যে লাহৰী যেনেকৈ মৰা বাপেকৰ গাৰ ওপৰত পৰি আছে, আইক আঁতৰাই মৃতদেহ মৰণোত্তৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে কেতিয়া নিব পাৰিব কোৱা টান।

আন এগৰাকীয়ে কৈ গ'ল ঃ লাহৰী আৰু লাহৰীৰ দদায়েকে যেনেকৈ "কোনে মাৰিলিঔ, কোনে মাৰিলিঔ" বুলি চিঞৰিছে, তাৰপৰা বুজা যায় যে সিহঁতে ৰাভাক কোনোবাই হত্যা কৰা বুলি সন্দেহ কৰিছে।

এটা ছাত্ৰই আহি এজুম ছাত্ৰক ফুচফুচাই কলে ঃ পুলিচৰ চাহাবটোৱে সৌ কলা পুলিচ ইন্সপেক্টৰজনক কৈছে যে ঘিটিৰা বেজ নামৰ সেই লেঙেৰা মানুহটো আৰু ৰাভাৰ ভায়েক বিনোদ ৰাভাক চকুৰ আঁতৰ হবলৈ দিব নালাগে। খুব সম্ভৱ পুলিচে সন্দেহ কৰিছে যে সিহঁত দুটাৰে কোনোবা এটাই অধ্যাপকক হত্যা কৰিলে আৰু ৰাতিয়েই ভাগিল। শ্যালা দুইটাকে ঘুচিয়াই দাঁতবোৰ সৰাই দিওঁ নেকি ?

হৰিপ্ৰসাদ সেন এইবোৰ কথা শুনি ব্যস্ত হৈ থাকোঁতেই পুলিচে লাহৰী-ৰাভা, বিনোদ ৰাভা আৰু ঘিটিৰা বেজক প্ৰাথমিক প্ৰশ্নাদি কৰা কাম শেষ কৰিলে; আৰু তাৰ পাচত ৰাভাৰ মৃতদেহ মৰণোত্তৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে গাড়ীত তুলিলেহি। পুলিচ চুপাৰে এটুকুৰা ওখ ঠাইত থিয় হৈ কলে ঃ ৰাইজসকল, অধ্যাপক ৰাভাৰ মৃতদেহ এতিয়া মৰণোত্তৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে নিয়া হব। কিছু সংখ্যক ছাত্ৰই অধ্যাপকৰ মৃতদেহ মৰণোত্তৰ পৰীক্ষা নকৰাকৈ সৎকাৰ কৰিবলৈ দাবী কৰিছে। আমি তেখেতসকলক সবিনয়ে কওঁ যে চৰকাৰ আৰু ৰাইজ সকলোৰে মনৰ সন্দেহ আঁতৰাবলৈ এই পৰীক্ষা প্ৰয়োজন। আপোনালোকে আমাক ৰাজহুৱা দায়িত্ব পালনত সহায় কৰক। মৃতদেহ পুনৰ আপোনা-লোকক তিনি ঘণ্টাৰ ভিতৰত পুনৰ ইয়াতে ঘূৰাই দিমহি। ছাত্ৰসকলৰ ভিতৰত কোনোবাই ইচ্ছা কৰিলে আমাৰ লগতে অন্ততঃ দুজন আহিব পাৰে।

দুজন ছাত্ৰ জাপ মাৰি মৃতদেহৰ লগত উঠিল। হৰিপ্ৰসাদ সেন আৰু অশোক-দীপক মৃতদেহ নিয়া গাড়ীখনৰ ওচৰলৈ আগুৱাই গ'ল। তেনেতে কোনোবা এফালৰপৰা কেবাগৰাকী মহিলাক আছাৰ খুৱাই পেলাই অসংযত কাপোৰেৰে লাহৰী ৰাভা গাড়ীৰ ওচৰ পালেহি। এগৰাকী মহিলাৰ হাতত লাহৰীৰ গাৰ চাদৰখন থাকি আহিল। মহিলা কিগৰাকীয়ে লাহৰীক পুনৰ ধৰিবলৈ খেদি আহিল। গাড়ীৰ ওচৰ পাই লাহৰীয়ে দীপক, অশোক আৰু হৰিপ্ৰসাদৰ ফালে বলিয়াই চোৱাদি চালে। তাৰ পাচত হঠাৎ অশোক আৰু দীপকৰ চোলাৰ বুকুত খামুচি ধৰি জোকাৰি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে ঃ আপোনা-লোক কোনে মোৰ দেউতাক হত্যা কৰিলে ? কিয় হত্যা কৰিলে ? কেতিয়া হত্যা কৰিলে ? কৈ কৈ লাহৰী ৰাভাই যেন ধৰিবৰ কাৰণেই হৰিপ্ৰসাদ সেনলৈ চালে। এনেকুৱা অৱস্থাত আৰু পিচহুহকি লাভ নাই। হৰিপ্ৰসাদ সেনে স্যাউতকৰে মহিলাগৰাকীৰ হাতৰপৰা চাদৰখন আনি লাহৰীৰ গাত মেৰিয়াই দুই হাতেৰে লাহৰীৰ বাহুত জোৰেৰে ধৰি জোকাৰি কলে ঃ মিচ্ ৰাভা, একো নজনা অকৰা মানুহৰ নিচিনা কৰিছে কেলেই ? আহক।

লাহৰীৰ খং যেন হৰিপ্ৰসাদৰ ওপৰত বেছিহে হ'ল। দুগুণ জ্বলি কলে ঃ আপুনি কোন ? কিয় মোক ছুইছে ? মোৰ দেউতা মৰোঁতে কি অৱস্থা হয় সেই কথা আপুনি কেনেকৈ বুজিব ?

ঃ সেই বুলি এইটো পাগলামিৰ সময় নহয়। গাড়ীখন যাবলৈ দিয়ক।

হৰিপ্ৰসাদ গম্ভীৰ। কলে ঃ কৰ্তব্য সোঁৱৰাই দিছোঁ; অৰ্ডাৰ নহয়। লাহৰীক আৰু একো কোৱাৰ সুবিধা হৰিপ্ৰসাদে নিদিলে। লাহৰীক দুই বাহুত জোৰেৰে ধৰি গাড়ীখনৰ আগৰপৰা আঁতৰাই দিলে। তাৰ পাচত মহিলাসকলে লাহৰীক ধৰি লৈ গ'ল।

মৰণোত্তৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে অধ্যাপক ৰাভাৰ দেহা লৈ গ'ল। কিন্তু তাত উপস্থিত থকা ছাত্ৰবোৰৰ মাজত হঠাৎ এক অস্থিৰতা দেখা গ'ল। বাধ্য হৈ পুলিচ-চুপাৰে পুলিচ চাব-ইন্সপেক্টৰ দুজন আৰু দহজন পুলিচ থৈ গ'ল। ছাত্ৰ দলৰ মাজত গুণগুণনি পুলিচ চুপাৰ আৰু জিলাৰ উপায়ুক্ত যোৱাৰ পাচত বেছি হ'ল। ক্ৰমাৎ সেই গুণগুণনি লাহে লাহে ডাঙৰকৈ পতা কথা হ'ল। বহুত ছাত্ৰই দাঁত কামুৰি ইফালে সিফালে চোৱা দেখা গ'ল। ছাত্ৰবোৰৰ মাজত কথা-বাৰ্তাৰপৰা বুজা গল যে লাহৰী ৰাভাৰ দৰে ছাত্ৰবোৰেও দীপক আৰু তাৰ লগত থকা অশোক নামৰ মানুহটোৰে ৰাভাৰ মৃত্যুৰ লগত সম্বন্ধ আছে বুলি সন্দেহ কৰে। এনেয়েও সিদিনা বিশ্ববিদ্যালয়ত ৰাভাৰ মিটিঙত কৰা গণ্ড-গোলৰ গুৰি বুলি ভবা দীপক বৰঠাকুৰৰ ওপৰত ছাত্ৰবোৰৰ খং আছিলেই। হৰিপ্ৰসাদে পৰিস্থিতিৰ গুৰুত্ব বুজি ল'ৰালৰিকৈ গৱেষণা কক্ষৰ ওচৰত অকলে বৈ থকা অৱন বৰুৱাৰ ওচৰলৈ গৈ কলে ঃ ছাত্ৰবোৰৰ দীপকৰ ওপৰত বৰ খং; তাৰ লগতে থকা কাৰণে অশোকৰ ওপৰতো। ছাত্ৰবোৰক শান্ত কৰিবৰ কাৰণে মই ৰাভাৰ টেপ-ৰেকৰ্ড কৰা থকা কথাবোৰ বজাই দি মৃতকৰ আত্মাৰ শান্তিৰ কাৰণে সকলোকে শান্তভাৱে শুনিবলৈ অনুৰোধ কৰোঁ। তেতিয়াও পৰি-স্থিতিৰ সলনি নহলে আপুনি দুইটাকে পুলিচৰ গাড়ীত তুলি পঠাই দিব।

হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ বুদ্ধিৰ, প্ৰশংসা কৰিলে অৱন বৰুৱাই। পুলিচৰ এটাইবোৰ গাড়ী ৰাভাৰ ঘৰলৈকে অনা নাছিল। ৰাস্তাটো বৰ বেয়া। কোনো মতে কাটিকুটি গাড়ী আনিব পৰা কৰা হৈছে। যি হওক, হৰিপ্ৰসাদক টেপ-ৰেকৰ্ড বজাবলৈ সম্মতি দি অৱন বৰুৱাই আৰু এখন পুলিচৰ গাড়ী বাটৰ-পৰা ৰাভাৰ ঘৰলৈকে আনিবলৈ পুলিচ এটাক পঠাই দিলে—যাতে দৰ্কাৰ হলে দীপক-অশোকক গাড়ীত তুলিব পৰাকৈ গাড়ী ওচৰতে থাকে।

ল'ৰালৰিকৈ টেপ-ৰেকৰ্ডাৰ এটা গৱেষণা কক্ষৰপৰা আনি এখন টেবুলৰ ওপৰত বাহিৰতে থৈ ছাত্ৰবোৰৰ উত্তেজিত কণ্ঠস্বৰ উপেক্ষা কৰি হৰিপ্ৰসাদ সেনে গম্ভীৰ মাতেৰে আৰম্ভ কৰিলে—

সদ্যমৃত, সুস্থ চিন্তাবিদ, লোকবন্ধু অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীল সমবেত ৰাইজ, আৰু বিশেষকৈ ছাত্ৰবৰ্গ,

আমাৰ ইমান অপোন এজন মানুহৰ মৃত্যুত আমাৰ প্ৰথম কৰ্তব্য হ'ল সেই মৃতকৰ প্ৰতি আমাৰ শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰাটো। সমবেত ৰাইজৰ মাজত

নানা ধৰ্ম আৰু বিশ্বাসৰ মানুহ থকা স্বাভাৱিক; গতিকে সকলোৰে একে ধৰণৰ এটা প্ৰাৰ্থনা মনে-প্ৰাণে গোৱাটো সম্ভৱ নহয়। তাতে অধ্যাপক ৰাভা আছিল ধাৰ্মিক আচাৰ-অনুষ্ঠানত সম্পূৰ্ণ অবিশ্বাসী। ৰাভাই চৰ্চা কৰা বহুত কথা থকা টেপ-ৰেকৰ্ড বহুত আছে; মই ভাবোঁ, অধ্যাপক ৰাভাৰ নিজ কণ্ঠস্বৰ থকা এই টেপ-ৰেকৰ্ডবোৰ বজাই তেখেতৰ আমাৰ প্ৰতি বক্তব্য শুনি আমি তেখেতৰ মৃতদেহ মৰণোত্তৰ পৰীক্ষা শেষ কৰি নহালৈকে কটাব পাৰোঁ। মোৰ বিশ্বাস, তেতিয়া আমি তেওঁৰ নিচিনা উৎকৃষ্ট পুৰুষৰ প্ৰতি সমুচিত শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰা হব। এয়া মই টেপ-ৰেকৰ্ড লৈ আহিছোঁ। ইয়াত কি আছে মই নাজানো। যিহকে থাওক, অধ্যাপক ৰাভাৰ মাত ইয়াত আছে। মই আশা-কৰোঁ তেখেতৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীল ইয়াত সমবেত ৰাইজে নীৰৱে আৰু শান্তিপূৰ্ণ-ভাৱে অধ্যাপক ৰাভাৰ টেপ-ৰেকৰ্ডত থকা কথা এতিয়া শুনি যাব। মই বিশেষকৈ ছাত্ৰশক্তিক অনুৰোধ কৰোঁ; কাৰণ অধ্যাপক ৰাভাই সদায় কৈছিল যে তেখেতে মানৱ জাতিৰ ভৱিষ্যৎ উন্নতিৰ কাৰণে ছাত্ৰসকলৰে দায়িত্ব বেছি বুলি ভাবে আৰু সেয়ে তেখেতে সদায় ছাত্ৰসকলক উদ্দেশিয়েই সকলো কথা লিখিছিল আৰু কৈছিল।

উত্তেজিত ছাত্ৰবোৰ হঠাৎ শান্ত হৈ পৰিল। প্ৰায়বোৰ ঘাঁহনিতে বহি পৰিল। হৰিপ্ৰসাদ সেনে টেপ-ৰেকৰ্ড বজাই দিলে। অধ্যাপক ৰাভাৰ গম্ভীৰ কণ্ঠস্বৰ টেপ-ৰেকৰ্ডত শুনাৰ লগে লগে পৰিবেশ যেন বেলেগ হৈ পৰিল। টেপ-ৰেকৰ্ড বাজি গল—

বুজিছা অশোক, বস্তুবাদী দৰ্শনৰ আগলৈকে বাকী সকলো দৰ্শন আছিল সমগ্ৰ জগতক ব্যাখ্যা কৰাত ব্যস্ত, জগতক ব্যাখ্যা কৰাত সন্তুষ্ট। আন সকলোবোৰ দৰ্শন আছিল নিঃসংগ ব্যক্তি বিশেষৰ সময় কটোৱাৰ উপায়, বিভিন্ন দাৰ্শনিক দলৰ নিজস্ব সম্পত্তি। একমাত্ৰ বস্তুবাদী দৰ্শনেই আন সকলোবোৰ দৰ্শনক বাওনা কৰি নিজে যুক্তিবাদী বিজ্ঞান হৈ উঠিল। সকলো ধৰ্মৰ সকলো দৰ্শনেই জগতক ব্যাখ্যা কৰাৰ দৰ্শন, জগতক গঢ়াৰ দৰ্শন নহয়। আমাৰ হিন্দু ধৰ্মৰ বিভিন্ন ঋষি-মুনিৰ গোষ্ঠীবোৰৰো একে কথা। আন ধৰ্মৰ দৰেই হিন্দু ধৰ্মৰ দৰ্শন-চিন্তা কৰা দিনত চিন্তা-নায়কসকলে ৰাজশক্তিৰ ফলীয়া হৈ শ্ৰেণী স্বাৰ্থত দাবী কৰিছিল যে তেওঁলোকেহে চূড়ান্ত সত্য আয়ত্ত কৰিছে। লগে লগে তেওঁলোকে দাবী কৰিছিল যে বাকী সকলোবোৰ ধৰ্ম-দৰ্শন মূৰ্খৰ প্ৰলাপ। নিজৰ বিশেষ বিশ্বাসৰ দাবীৰ খাতিৰত তেওঁলোকৰ নিৰ্দিষ্ট সিদ্ধান্ত তেওঁলোকে জনসাধাৰণৰ কান্ধত বোজাৰ দৰে জাপি দিছিল। বাস্তৱ অভিজ্ঞতাৰ ওচৰ-পাজৰলৈও তেওঁলোকৰ দৰ্শন অহা নাছিল। এনেকুৱা অৱস্থাত দৰ্শন শাস্ত্ৰ এটা যাদুঘৰত পৰিণত হৈছিল; সেই দৰ্শনৰ যাদুঘৰত নানা তথ্য, নানা সিদ্ধান্ত, বিচিত্ৰ কল্পনা আৰু দিবাস্বপ্ন গোট খাইছিল। সেই কাৰণেই একমাত্ৰ হিন্দু ধৰ্মতে বহুত ধৰণৰ চিন্তাধাৰা হেজাৰ শাস্ত্ৰত স্তূপী-কৃত হল।

সেইবুলি সেই যুগতো যুক্তিবাদী চিন্তা কৰা মানুহ একেবাৰে নথকা নহয়। শ্ৰম কৰি খোৱা মানুহৰ কাৰণে যুক্তিবাদী চিন্তা বেছি আপোন। সেই-

কাৰণে সেই আদিম যুগতে চাৰ্বাকৰ নিচিনা বস্তুবাদী চিন্তাবিদ থকাৰ পৰিচয় আমি পাওঁ। কিন্তু ভাৰতীয় চাৰ্বাক আৰু গ্ৰীক এপিকিউৰাচে সেই সময়ত উচ্চ শ্ৰেণীৰপৰা কেৱল উপেক্ষা আৰু তিৰস্কাৰ ভোগ কৰিছিল। শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজত বস্তুবাদী দৰ্শনৰ এই দুৰ্ভোগ স্বাভাৱিক। যি বস্তুবাদী দৰ্শনে পাৰলৌকিকক অস্বীকাৰ কৰে, ভূত-ভগৱান-পুৰোহিতক অস্বীকাৰ কৰে, ঐহিককেই জীৱনৰ আদি-মধ্য-অন্ত বুলি স্বীকাৰ কৰে, সেই দৰ্শন শ্ৰেণী-বিভক্ত সমাজত ৰাজৰোষত পৰা আৰু হৰিজন হোৱা স্বাভাৱিক।

আমাৰ ধৰ্মৰ বাণী কি ? বস্তুজগৎ কেৱল মায়া; একমাত্ৰ সত্য হল ব্ৰহ্ম। ব্ৰহ্ম সত্য; জগৎ মিথ্যা। বেদ হল ব্ৰহ্মাৰ মুখনিসৃত বাণী; গতিকে বেদ চিৰসত্য।

তাৰ উত্তৰত সেই যুগৰ বস্তুবাদীয়ে কলে : লোকায়তেই একমাত্ৰ শাস্ত্ৰ, প্ৰত্যক্ষই একমাত্ৰ প্ৰমাণ; মাটি-পানী-বায়ু হল বস্তুৰ উপাদান।

ধৰ্মত বিশ্বাসেই একমাত্ৰ পথ। মানুহৰ মূৰৰ সকলো যুক্তি-বিচাৰ-বুদ্ধি আদি সামৰি থৈ মাটিকে দেৱতা জ্ঞান কৰি বিশ্বাস কৰাই ধৰ্মৰ পথ। ধৰ্ম-বিশ্বাসৰ কথাবোৰক যুক্তিৰে প্ৰমাণ কৰাৰ পথ বন্ধ। তেতিয়া তুমি বিধৰ্মী বা ধৰ্মবিৰোধী হবা। কিন্তু বস্তুবাদে কয় যে মানুহৰ মূৰটো কামত লগাব লাগে, সকলো কথা যুক্তিৰে ফঁহিয়াই পৰীক্ষা কৰি লব লাগে। নকলেও হব যে বিজ্ঞানৰ দৰে পৰীক্ষা কৰিবলৈ গলে ধৰ্মৰ পলোৱাৰ বাহিৰে আন পথ নাই।

সেই কালত ধৰ্মৰ গুৰিয়ালসকলে কলে : লোকায়তিকবোৰ দৈত্য, পাষণ্ড। বস্তুবাদীয়ে উত্তৰ দিলে : ধাৰ্মিক ব্ৰাহ্মণ ভণ্ড, ধূৰ্ত আৰু নিশাচৰ।

ধাৰ্মিকে কলে : বস্তুবাদীবোৰ বিপুৰ সেৱক। বস্তুবাদীয়ে উত্তৰ দিলে : জীৱিকা অৰ্জনৰ কাৰণে মূৰ্খই বেদ আৱিষ্কাৰ কৰি তাক ধৰ্মগ্ৰন্থ বুলি স্বীকাৰ কৰিলে। লোকায়ত বস্তুবাদীয়ে আৰু কলে : বেদৰ তিনিটা দোষ—ই অসত্য, পৰস্পৰ-বিৰোধী আৰু অনুমানসৰ্বস্ব।

ধাৰ্মিক দৰ্শনৰপৰা উদ্ভূত ভাববাদীয়ে কলে : আমাৰ মনত বস্তুৰ এটা ধাৰণা আছে কাৰণেই আমি ভাবোঁ বস্তু আছে। কিন্তু বস্তুৰ কোনো অস্তিত্ব নাই। বস্তু-জগৎ মনৰ ভ্ৰম বা মায়া; ব্ৰহ্মৰপৰাই ইয়াৰ উৎপত্তি আৰু ব্ৰহ্মাতে লয়।

লোকায়তিক বস্তুবাদীয়ে কলে : এইটো একো যুক্তি হব নোৱাৰে; ই কেৱল এটা আন্দাজ আৰু এটা উদ্ভট সিদ্ধান্ত। এনেকুৱা অনুমানেৰে কৰা সিদ্ধান্ত অসিদ্ধ আৰু অসত্য।

অতি আধুনিক ধৰ্ম-পণ্ডিতে দাবী কৰিলে যে চালুকীয়া বিজ্ঞানে নতুনকৈ সকলো পদাৰ্থতে বিদ্যুৎ আছে বুলি প্ৰমাণ কৰিছে। অণু-পৰমাণুত থকা বিদ্যুৎ-শক্তি বিজ্ঞানে ধৰিব পাৰিছে লেবৰেটৰীত। আমাৰ শাস্ত্ৰইতো তাকে ব্ৰহ্ম বা ঐশ্বৰিক শক্তি বুলি কৈ আহিছে।

আধুনিক বস্তুবাদীয়ে উত্তৰ দিলে যে গতিহীন পদাৰ্থ থাকিব নোৱাৰে বুলি বস্তুবাদে কেতিয়াবাই কৈছে। আৰু, যি শক্তি বিজ্ঞানীৰ লেবৰেটৰিত ধৰা পৰিল, সেই বিদ্যুৎ শক্তি ব্ৰহ্ম হলেও তাৰ ব্ৰহ্মত্ব লেবৰেটৰিত ধৰা পৰাৰ লগে লগে নোহোৱা হল।

ভাৰতত বৃটিছৰ বিৰুদ্ধে কৰা জাতীয় মুক্তি আন্দোলনত আৰু এটা কথা হল। গান্ধীয়ে মানুহৰ চকুৰ আগত ৰাম-ৰাজ্যৰ সপোন দাঙি ধৰিলে। যেন ৰামে শাসন কৰা ৰাজ্যই পৃথিৱীত শ্ৰেষ্ঠ আৰু সুখৰ ৰাজ্য। মানুহৰ মন অতীতমুখী হল। লগতে, ভাৰতৰ মানুহবোৰ মানসিক আৰু শাৰীৰিক সকলো ফালৰপৰাই হীন বুলি বৃটিছে কৰা মনোভাৱৰ উত্তৰ দিবলৈ গংগাধৰ তিলক আদিয়ে স্বাধীনতা আন্দোলনৰ প্ৰয়োজনত এই জগতক মায়া বুলি কোৱা শংকৰাচাৰ্য আদিক পাশ্চাত্যৰ আন যি কোনো দাৰ্শনিকতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ ধৰিলে, বেদ সকলো জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ বুলি প্ৰমাণ কৰিবলৈ ধৰিলে, গীতাক জগতৰ শ্ৰেষ্ঠ সাহিত্য বুলি কলে। এইবোৰৰ মূল্য সেই সময়ত ইমান বাঢ়িছিল যে কংগ্ৰেছী আন্দোলনকাৰীয়ে হাতত গীতা লৈ ফাঁচী কাঠত থিয় হোৱাটো এক বীৰত্বৰ কাম যেন হৈছিল।

কিন্তু সেই প্ৰয়োজন এতিয়া আঁতৰিল। এতিয়া আৰু আমি অতীতক মহান কৰি দেখুৱাই নিজকেহে ফাকি দিব লাগিব। এতিয়া আৰু আমাৰ তেনেকুৱা কোনো জাতীয়তাবাদী প্ৰয়োজন নাই যে আমাৰ ব্ৰহ্ম সত্য জগৎ মিথ্যা মতবাদ পৃথিৱীৰ শ্ৰেষ্ঠ মতবাদ বুলি কব লাগিব, অথবা এই জগৎ কেৱল মায়া বোলাই সত্য, পৃথিৱীৰপৰা মোক্ষ লাভ কৰাই জীৱনৰ একমাত্ৰ লক্ষ্য, যুক্তি আৰু পৰীক্ষা বাদ দি বিশ্বাস কৰাই জীৱনৰ সৰ্বোত্তম পথ বুলিব লাগিব। সেই কাৰণে আমি এতিয়া সুস্থভাবে চালি-জাৰি অতীতৰ যুক্তিপূৰ্ণ ভাল কথাখিনি বৰ্তমানৰ পাথেয় হিচাপে লৈ বাকী এলেহুৱা চিন্তাবোৰক আমাৰ অতীতৰ শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজৰ স্মাৰক হিচাপে ভৰালত থৈ দিয়া দৰ্কাৰ।

গীতা আদি শাস্ত্ৰৰ কৰ্মবাদে আমাৰ দুখীয়া খেতিয়কসকলক যুগে যুগে শিকাই আহিছে যে তেওঁলোকৰ দাৰিদ্ৰ পূৰ্বজন্মৰ কৰ্মফল। কৰ্মফলত বিশ্বাসী এই দুখীয়া খেতিয়কবোৰক বৈজ্ঞানিক যন্ত্ৰপাতিৰে খেতি কৰিবলৈ দিলেই তেওঁলোক আধুনিক যুক্তিবাদী হৈ পৰিবনে ? বৰঞ্চ যন্ত্ৰপাতিৰ লগতে বিশেষকৈ প্ৰয়োজন তেওঁলোকৰ মূৰৰপৰা সেইবোৰ সামন্তবাদী চিন্তা-চৰ্চা দূৰ কৰাৰ চেষ্টা। সঁচা কথা যে উৎপাদনৰ আহিলাৰ উন্নতি হলেই মনৰো পৰিবৰ্তন হব, সামন্তযুগীয় সমাজৰ পৰিবৰ্তন আনিবলৈ হলে সেই যুগীয়া বাস্তৱ অৱস্থা গুচাব লাগিব। কিন্তু কেৱল যন্ত্ৰেৰে তাক কৰিবলৈ যাওঁতে লেহেমীয়া হব; কাৰণ সামন্তযুগীয় ধ্যান ধাৰণা আমাৰ চেতনাত নিগাজী হৈ বহি আছে।

আমাৰ শাস্ত্ৰবোৰ অন্ততঃ দুবাৰ সময়ৰ প্ৰয়োজন পূৰাবলৈ সংশোধন আৰু পৰিবৰ্ধন কৰা হৈছিল। বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ লগত প্ৰতিযোগিতাত নামোতে এবাৰ আৰু ইচলাম আৰু খৃস্টান ধৰ্মৰ হেচাৰ বিপক্ষে টিকি থাকি-

বলৈ এৰাৰ। প্ৰথমবাৰত, অৰ্থাৎ বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ প্ৰচাৰৰ তল পেলাবলৈ আমাৰ ৰচিত হল উপনিষদসমূহ। বেদক ক্ৰিয়া-কাণ্ড আৰু জ্ঞান-কাণ্ড নামে দুভাগত ভাগ কৰা হল। যজ্ঞ আদি ক্ৰিয়া-কাণ্ডক বাদ দি জ্ঞান-কাণ্ডৰ দাৰ্শনিক তত্ত্ব বিকাশত মনোযোগ দিয়া হল। তাৰ পাচতে দ্বিতীয়বাৰ বৈদান্তিকসকলে খৃস্টান আৰু ইচলামৰ এক ঈশ্বৰৰ লগত ফেৰ মাৰিবলৈ এক-দেৱ বিষ্ণু আৰু ভক্তি যোগৰ উদ্ভাৱন কৰোঁতে তাৰ লগত মিলাবলৈ উপনিষদ-পুৰাণ আদি সংস্কাৰ কৰা হল। প্ৰতিবাৰেই কিন্তু বেদৰ ঐতিহ্য স্বীকাৰ কৰা হল, অৰ্থাৎ, পূৰ্বৰ গৌৰৱৰ উত্তৰাধিকাৰ হিচাপে হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰতি মানুহৰ আকৰ্ষণ দৃঢ় কৰা হল। সেই কাৰণেই বেদ আদি আদিম ধৰ্ম-গ্ৰন্থতো পিচত লিখা বহুত অংশ আনকি ভাষাতত্ত্ববিদসকলেই আৱিষ্কাৰ কৰিছে। এসময়ত গাড়ীৰে নিব লগা হোৱা মহাভাৰতখন এনেকুৱা সংস্কাৰৰ ফলতে এখন হাতত নিব পৰা গ্ৰন্থৰ সমান সৰু হলগৈ।

আমাৰ সমাজৰ আজিৰ শ্ৰেণী বিভাগতো এটা মন কৰিব লগা পৰিবৰ্তন হৈছে। আগৰদৰেই ক্ষত্ৰিয় আৰু ব্ৰাহ্মণেই এতিয়া ৰাজশক্তি নহয়। গতিকে জনসাধাৰণৰ সমাজত খোৱা-বোৱা বিষয়ত জাতিভেদ বাচি থকাৰ বাহিৰে শোষণৰ ক্ষেত্ৰত আগৰ জাত-বিভাগ আৰু নাই। এতিয়াৰ দৰিদ্ৰ খুজি খোৱা বামুণটো আৰু শোষক শ্ৰেণী নহয়। অথবা এতিয়াৰ কোটিপতি শূদ্ৰ ব্যৱসায়ীও আগৰ দৰে শোষিত নহয়। এতিয়াৰ শোষক হল ৰাজশক্তি হাতত ৰখা-সকল, তাৰ অনুগ্ৰহ পোৱা বিৰাট ব্যৱসায়ীসকল, উচ্চ চৰ্কাৰী চাকৰি কৰা সকল। বাকী সকলো শোষিত। পথাৰত খেতি কৰা খেতিয়ক, ফটা চোলা পিন্ধি এসাজৰ পইচা গোটাবলৈ গছৰ তলত লোকৰ ভাগ্য চাবলৈ বহি থকা ভাগ্য-গণনাকাৰী, মানুহ মৰিলেই দুসাজ আয়ৰ আশাত দৌৰ মৰা নিশকতীয়া বামুণ—সকলো আজি শোষিত শ্ৰেণীৰ লোক। আৰু খাবলৈ নোপোৱা হোৱাৰ পাচতো ব্ৰাহ্মণ-ক্ষত্ৰিয় জাত বিচাৰ কৰি মৰ কামোৰ দি ধৰি থকাবোৰ গজমূৰ্খ আৰু দুগুণে শোষিত। কাৰণ তেওঁলোকক সৰ্বহাৰা শ্ৰেণীয়েও নিজৰ বুলি সাৱটি নলয়।

সমাজ-সংকটে ধাত্ৰীৰ দৰে সহায় কৰি নিদিলে চিন্তাৰ নৱযুগ কেতিয়াও আলাসতে ভূমিস্থ হব নোৱাৰে। চিন্তাৰ নতুন ধাৰা সামাজিক জীৱনত বাস্তৱৰে প্ৰতিচ্ছবি। বৈদিক ক্ৰিয়াকাণ্ডৰপৰা মুক্তি বিচাৰি বৌদ্ধধৰ্মই বস্তু-বাদী চিন্তাৰ পথ ললে। কিন্তু আমাৰ পাঠ্যপুথিত আজিও ছাত্ৰই বুজাকৈ লিখা হোৱা নাই যে বৌদ্ধধৰ্ম নিৰীশ্বৰবাদী, বৌদ্ধধৰ্মত ঈশ্বৰ নাই। অকল সেয়ে নহয়, বুদ্ধক ভগৱানৰ অৱতাৰ বুলি আমাৰ ধৰ্মত সুমাই খোৱা হল। কিয় ? বস্তুবাদক ৰাজশক্তিয়ে ভয় কৰে কাৰণেই। বৌদ্ধধৰ্মও কিন্তু ভাৰতীয় ধাৰ্মিক ঐতিহ্যৰপৰা একেবাৰে মুক্ত নহল। বস্তুজগতেই যদি চৰম সত্য হয়, তেন্তে মোক্ষ বা নিৰ্বাণ কেলেই, এই প্ৰশ্ন সেইদিনত কোনেও নকৰিলে।

আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণ, তাৰ পাচত মৌৰ্য যুগ, আৰু তাৰ পাচত অহা গুপ্ত যুগে ভাৰতত বহুত পৰিবৰ্তন সাধন কৰিলে। খৃস্টপূৰ্ব

২০০ আৰু ৫৫০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত ৰাজত্ব কৰি সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰা গুপ্তযুগে বৈদিক শিক্ষাৰ অন্ধবিশ্বাসৰ দেৱালত যুক্তিবাদৰ ৰং লগালে। হেজাৰ বছৰৰ সংস্কাৰৰ অভাৰত মানুহে ধৰা যাগ-যজ্ঞ আৰু উপাসনাক খঁহি-মাজি নতুন কৰা হল, শাস্ত্ৰক ধুলি-বালি আঁতৰাই পৰিস্কাৰ কৰা হল। এই আয়োজনৰ উখলমাখলত লোকায়ত আৰু বৌদ্ধধৰ্মৰ সাম্যবাদ চুকত পৰিলগৈ; গীতাৰ বিশ্বৰূপৰ জাকজমকত 'বিমুগ্ধ সমাজে বস্তুবাদৰ সবল ৰূপলৈ চকু নুঘূৰালে। এই যুগতে ষড়দৰ্শন ৰচিত আৰু সংশোধিত হয়, মহাভাৰত ৰচনা সম্পূৰ্ণ হয়, ভক্তিতত্ত্বই গা কৰি উঠে। এই যুগেই স্মৃতি-শাস্ত্ৰৰ যুগ। জাতি-ভেদ, বাল্য-বিবাহ আৰু ধৰ্মৰ 'বিধিনিয়ম কঠোৰভাৱে প্ৰৱৰ্তন কৰি লোকায়ত আৰু বৌদ্ধমতৰ আভাসো মানুহৰ মনৰপৰা মচি পেলোৱা হল। এই যুগতে ঘোষণা কৰিলে : অহিংসাৰ ক্লীবত্ব বৰ্জন কৰা, যুদ্ধ-বিগ্ৰহক ভয় নকৰিবা, পাপ-পুণ্যৰ কথা নাভাবি কৰ্মফল ভগৱানৰ হাতত এৰি দিয়া। 'ধৰ্ম-ৰাষ্ট্ৰৰ এক নতুন আদৰ্শই জন্ম ললে প্ৰতি-বিপ্লৱৰূপে।........

ইতিমধ্যে অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ গৱেষণাকক্ষত থকা মূৰ্তি, শিলৰ ফলি, ছবি, নক্সা আদিৰ তালিকা শেষ কৰি পুলিচে তেখেতৰ কিতাপবোৰৰ তালিকা কৰি যাবলৈ ধৰিলে—

১। ভাঁৰত-ইতিহাসৰ পৰ্যালোচনা—কে, এম, পাণিকৰ
২। এণ্টি-ডুৰিং—এঙ্গেলচ্
৩। গোল্ডেন বাও—ফ্ৰেজাৰ
৪। লেনিনৰ সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থাৱলী (৪৩ খণ্ড)
৫। ফ্ৰম প্ৰিমিটিভ্ কমিউনিজিম টু স্লেৱাৰি—ডাঙ্গে
৬। লোকায়ত—ডি, চট্টোপাধ্যায়
৭। ধৰ্ম সম্বন্ধে—মাৰ্ক্স আৰু এঙ্গেলচ্
৮। পৰিয়াল, ব্যক্তিগত সম্পত্তি আৰু ৰাষ্ট্ৰ—এঙ্গেলচ্
৯। হিন্দু স্ক্ৰিপ্চাৰ্চ—মেক্নিকল
১০। ইণ্ডিয়ান এথিজিম—ডি, চট্টোপাধ্যায়

১১। ঋক-বেদ-সংহিতা, ১২। সামবেদ, ১৩। যজুৰ্বেদ, ১৪। অথৰ্ববেদ ১৫। ছান্দোগ্য উপনিষদ, ১৬। মীমাংসা আৰু ন্যায় শাস্ত্ৰ, ১৭। ব্ৰহ্মবৈবৰ্তপুৰাণ ১৮। চাৰ্বাক দৰ্শন, ১৯। সাংখ্য, ২০। বৃহস্পতি সূত্ৰ.........

পুলিচৰ কিতাপৰ তালিকা যেতিয়া পাঁচ শৰো ওপৰ হৈছে, তেতিয়াও অধ্যাপক ৰাভাৰ কণ্ঠস্বৰ টেপ-ৰেকৰ্ড যোগে বাজি আছিল, লাহৰী ৰাভা তেতিয়া কান্দি কান্দি ভাগৰি পৰিছিল। মৰণোত্তৰ পৰীক্ষাৰ পাচত ৰাভাৰ মৃতদেহ তেতিয়াও ঘূৰি অহা নাছিল।

—......: ....once the earthly family is discovered to be the secret of the holy family, the former must then itself be criticized in theory and revolutionized in practice,..............the most important thing is to know how to awaken in the still undeveloped masses an intelligent attitude towards religious questions and an intelligent criticism of religion.

মুঠকথাত, স্বৰ্গৰ দেৱতাৰ গুপ্ত-ৰহস্যৰ গুৰিত যদি মানুহেই, তেন্তে সেই মানুহক তাত্ত্বিক আলোচনাৰে সমালোচনা কৰি মানুহৰ অভ্যাসত বিপ্লৱ আনিব লাগিব ।
......ধাৰ্মিক প্ৰশ্নৰ প্ৰতি আৰু ধৰ্মৰ প্ৰতি বৌদ্ধিক সমালোচনাৰ এক দৃষ্টিভংগী জনসাধাৰণৰ মাজত জগাই তোলাটো অতীব প্ৰয়োজন ।

এক

পিচদিনা পুৱাৰ কাকতত অধ্যাপক ৰাভাৰ মৃত্যুৰ খবৰ ওলাল ঃ

অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ জীৱনাৱসান
এক যুগশ্ৰেষ্ঠ চিন্তানায়কৰ হঠাৎ মৃত্যু
মৃত্যু ৰহস্যাবৃত বুলি পুলিচৰ ধাৰণা

অধ্যাপক ৰাভাৰ মৃত্যুৰ খবৰ অসমৰ আৰু বাহিৰৰো কাকতত ডাঙৰ ডাঙৰকৈ দিয়া আখৰত ওলাল। দৈনিক এখন কাকতৰ নিজস্ব সংবাদদাতাই দিয়া বিৱৰণ মতে—

খোৱা-বোৱাৰ পিচত নিশা প্ৰায় দহ বজাত অধ্যাপক ৰাভা নিজ অধ্যয়ন কক্ষত আছিল। নিশা দহ বজাৰ ট্ৰেনত গাঁৱৰ ঘৰলৈ যাবলৈ অধ্যাপকৰ ভায়েক বিনোদ ৰাভা আৰু একমাত্ৰ জীয়েক লাহৰী ৰাভা ন বজাত অধ্যাপকৰ সৈতে একেলগে খোৱা-বোৱা কৰি ষ্টেচনলৈ গৈছিল। যাবলৈ ওলোৱাসকলক ৰিক্সাত তুলি দি অধ্যাপকৰ বহুদিনীয়া বিশ্বাসী লগুৱা যামিনী দহমান বজাত অধ্যাপকক অধ্যয়ন কক্ষতে কিবা লাগিবনেকি সুধি শুবলৈ গৈছিল। পুৱা পাঁচ বজাতে উঠা অধ্যাপক চাৰে পাঁচ বজালৈকে নুঠা দেখি যামিনীয়ে জগাবলৈ গৈছিল। গৈ দেখিছিল, বিছনাত অধ্যাপক নাই। তাৰ পাচত অধ্যয়ন কক্ষত গৈ দেখিছিল, ৰাভা বহা ঠাইতে মূৰটো টেবুলত থৈ পৰি আছে; সম্পূৰ্ণ শৰীৰ শিল যেন চেঁচা। যামিনীয়ে ভয়তে দৌৰ মাৰি পুলিচত খবৰ দিলে।,

অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰৰ একো বস্তু চুৰি হোৱা নাই। ইতিমধ্যে অধ্যাপক ৰাভাৰ দিল্লীত থকা পুতেক ধৰণীলৈও পুলিচে খবৰ দিছে।

পুলিচে কৰোৱা মৰণোত্তৰ পৰীক্ষাৰ পাচত অধ্যাপক ৰাভাক ৰাভাদেৱৰ ইচ্ছামতেই কোনো ধাৰ্মিক ক্ৰিয়াকাণ্ড নকৰাকৈ সংকাৰ কৰা হয়। শৱযাত্ৰাত প্ৰায় পাঁচ হেজাৰ মানুহৰ সমাগম হৈছিল।

স্থানীয় স্কুল-কলেজ-অফিচ আদি স্বৰ্গীয় ৰাভাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা দৰ্শাই ছুটী দিয়া হয়। জীয়েক লাহৰী ৰাভালৈ দিয়া এটা তাঁৰ-বাৰ্তাত মুখ্যমন্ত্ৰীয়ে ৰাভাক অসমৰ শ্ৰেষ্ঠ চিন্তাবিদ বুলি সন্মান কৰিছে আৰু কৈছে ৰাভাৰ অভাৱত অসম দুখীয়া হ'ল।

হৰিপ্ৰসাদ সেনে আলোচনা প্ৰসংগত এদিন অধ্যাপক ৰাভাক কৈছিল : উৎপাদন-পদ্ধতি পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে ধৰ্ম সম্বন্ধীয় চিন্তা-চৰ্চাৰ পৰিবৰ্তন অহাটো নিশ্চিত। তেন্তে আমি ধৰ্মৰ সমালোচনা আৰম্ভ কৰাতকৈ উৎপাদন-পদ্ধতিৰ পৰিবৰ্তনাৰ্থে ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিক হাত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাটো বেছি প্ৰয়োজন নহয় জানো ? ধৰ্মৰ বিষয়ে মানুহক বুজাবলৈ গৈ সময় নষ্ট কৰাৰ কি দৰ্কাৰ ?

অধ্যাপক ৰাভাই হৰিপ্ৰসাদক কৈছিল : তুমি কথা কিটা অলপ খেলিমেলি কৰিছা। ধৰ্মৰ সমালোচনাৰ কোনো প্ৰয়োজন নথকা বুলি নাভাবিবা। ভাৰতৰ কথাই ধৰাচোন। অধ্যাত্মবাদৰ উৎস বেদ ; বেদৰ আদি অংশকে ধৰি সংখ্যা, মীমাংসা ন্যায়, বৈশেষিক, বৌদ্ধ-জৈন ধৰ্মমত, আদি সকলোবোৰেই কম-বেছি নিৰীশ্বৰ-বাদী। আকৌ জনসাধাৰণৰ মাজত পৰিব্যাপ্ত লোকায়ত মত দেখোন একেবাৰে বস্তুবাদী। আন কথাত কবলৈ গলে বেছিভাগ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভাৰতীয় দাৰ্শনিকেই পুৰামাত্ৰাই নাস্তিক বা অধ্যাত্মবাদ-বিৰোধী বা বস্তুবাদী আছিল। সেই দাৰ্শনিকসকলৰ হেজাৰ যুক্তি-তৰ্ক সত্ত্বেও ভাৰতত দেৱতাসকলৰ প্ৰাধান্য থাকি গ'ল কেনেকৈ ? কাৰণ আছে। কাৰণটো অতি প্ৰকট : দাৰ্শনিক তাত্ত্বিক আলোচনাৰ আক্ৰমণে ছুব নোৱাৰা আন ক'ৰবাত আছিল এই পৰমাৰ্থিক তত্ত্ব আৰু সেয়ে কেৱল দাৰ্শনিক যুক্তিয়ে তাক নিৰ্মূল কৰিব নোৱাৰিলে। ক'ত আছিল ? মানৱ-সমাজত—য'ত দাৰ্শনিক তত্ত্ব নোসোমায়গৈ। উৎপাদনৰ এটা বিশেষ স্তৰত শ্ৰেণীবিভক্ত সমাজত দেৱতাৰ উৎপত্তি। সেই দেৱতাক আক্ৰমণ কৰি দীঘলীয়া বক্তৃতা দিলে দেৱতা আঁতৰি যাব নোৱাৰে। কাৰণ দেৱতাসকল হ'ল ৰাষ্ট্ৰ আৰু পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ সুখৰ কাৰণে সম্পদশালী হবলৈ সাধাৰণ ৰাইজৰ আগত দেখুওৱা নাচৰ পুতলা। সেইসকলে দৰ্কাৰ মতে পুতলাক নচুৱায়, মাৰে, সৃষ্টি কৰে। গতিকে দেৱতা আঁতৰাবলৈ হলে দেৱতাৰ আমদানী কৰা শ্ৰেণীৰ শক্তি খতম কৰিব লাগিব। ৰাষ্ট্ৰশক্তি নিজৰ হাতলৈ আনিবলৈ সৰ্বহাৰাবোৰে বিপ্লব কৰিব লাগিব। সেই নতুন ৰাষ্ট্ৰতহে দেৱতাৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা হ'ব। কিন্তু আমাৰ আগৰ দাৰ্শনিক ঋষিবৰ্গ

দেৱতাৰ অস্তিত্বৰ বিৰুদ্ধে ওপৰমহলত যুক্তি দৰ্শাৱে ক্ষান্ত থাকিল। তেওঁ-লোকে সেই যুক্তিৰে প্ৰতিষ্ঠিত বস্তুবাদী সমাজৰ হাতলৈ ৰাষ্ট্ৰশক্তি অনাৰ চেষ্টা নকৰিলে। এতিয়া আমি ধৰ্ম-বিষয়ক বাক-বিতণ্ডাত মাত্ৰ এটা উদ্দেশ্য লৈ নামিব পাৰোঁ। যেনে, আদিম সমাজৰেপৰা আমাৰ নিৰীশ্বৰবাদী সাহিত্যাদিৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰি আমি জনসাধাৰণক বিপ্লৱী পথৰ ঐতিহাসিক সত্য আঙুলিয়াই দেখুৱাই সমাজত সামাজিক পৰিবৰ্তন আগুৱাই আনিব পাৰোঁ। মনত ৰখা উচিত যে ধৰ্ম সম্বন্ধে বস্তুবাদী ধ্যান ধাৰণা কেৱল যুক্তিৰ জালেই নহয়, তাত এটা ঐতিহাসিক সত্যৰ ভেটি আছে। সত্যটো হৈছে এই—ধৰ্ম মানুহৰ সৃষ্টি, মানুহ ধৰ্মৰ সৃষ্টি নহয়; গতিকে ধৰ্মমতে বৰ্ণোৱা দেৱ-দেৱতাও মানুহৰে সৃষ্টি, দেৱ-দেৱতাই মানুহ সৃষ্টি কৰা নাছিল। ....আৰু বহুত কৈছিল অধ্যাপক ৰাভাই; সেইবোৰ কথা আজি হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ মনত নাই। মিস্টাৰ সেনে এটা চিগাৰেট উলিয়াই জ্বলাই ললে। সেনৰ মতে অকণো নোবোৱাকৈ মূৰটোৱে কিবা এটা বিষয়ৰে চিন্তা কৰি থাকিলে, চিন্তাৰ গতি লেহেমীয়া হয়। গতিকে মাজতে চিগাৰেট বা চাহ খাই ইফাল-সিফাল কৰি লব লাগে।

অধ্যাপক ৰাভাৰ মৃত্যুৰ পিচত বিশটা দিন হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ চিন্তাৰ লিকত কৰ্ফাল খাই আঁতৰি গ'ল। ইতিমধ্যে সেই মৃত্যুক পুলিচে হত্যা বুলি ঠাৱৰ কৰি পেলাইছে। মৰণোত্তৰ পৰীক্ষা মতে অধ্যাপক ৰাভাৰ নেলু চেপি ধৰাৰ চিন পোৱা গৈছে আৰু তেওঁ তাৰ ফলত শ্বাসৰোধ হৈ মৰা বুলি ডাক্তৰে মন্তব্য কৰিছে। পুলিচে সন্দেহ কৰি বিনোদ ৰাভা, ঘিটিৰা বেজ, যামিনী, অশোক শৰ্মা আৰু দীপক বৰঠাকুৰক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিছিল। গ্ৰেপ্তাৰৰ লগে লগে অশোক আৰু দীপকক জামিনত মুক্তি দিয়া হৈছে। কিন্তু লাহৰী নিজে গৈও বিনোদ আদিক জামিনত আনিব পৰা নাই। পুলিচৰ মতে, বিনোদ ৰাভাই সম্পত্তিৰ লোভত আৰু ককায়েকক বলিয়া বুলি অপদস্থ হোৱাৰ হাত সৰুৱাবলৈ অধ্যাপকক হত্যা কৰাৰ সম্ভাৱনা আছে। কিন্তু তাৰ প্ৰমাণ এতিয়া পোৱা নাই। অশোক আৰু দীপকক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হৈছিল, দুয়োটাৰে বেলেগে বেলেগ কাৰণত অধ্যাপক ৰাভাৰ ওপৰত অতিপাত থং থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা কাৰণে। কিন্তু হত্যাৰ প্ৰমাণ পোৱা হোৱা নাই।

দিল্লীত থকা একমাত্ৰ ককায়েকলৈ লাহৰীয়ে নিজে খবৰ দিছিল। কিন্তু ককায়েকে উত্তৰত কোনোবা অজান ঠিকনাৰপৰা জনালে যে নিজৰ বাপেক হলেও এজনৰ মৃত্যুৱে, বা এজনৰ হত্যাই সময়ৰ গতিক সলাব নোৱাৰে। বা তাৰ কাৰণে সমাজৰ পৰিবৰ্তনৰ প্ৰচেষ্টা বৈ যাব নোৱাৰে। লিখিছিল : দেউতাৰ এটা ডাঙৰ ভুল হৈছিল। নিজে শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ মতাদৰ্শত বিশ্বাস কৰি নিজৰ শ্ৰেণী-চৰিত্ৰ ত্যাগ নকৰাকৈ, অকলৈ, কেৱল চিন্তাৰ জগতত নতুন কিবা কৰিব খুজিছিল। কিন্তু সামাজিক পৰিবৰ্তন অনা বস্তুটোৰ নাম বিপ্লৱ আৰু সেইটো অকলৈ কৰা বস্তু নহয়; কেৱল তাত্ত্বিক আলোচনাৰেতো নহয়েই। গতিকে দেউতা অকলশৰীয়া আছিল আৰু অসতৰ্ক আছিল। সেই একেদৰেই অসতৰ্ক হৈ দেউতাৰ শোকত গৈ মই পুলিচৰ হাতত ধৰা পৰা মানে মোৰ বৈপ্লৱিক আদৰ্শক প্ৰতাৰণা কৰা। তুমিতো জানাই যে মই বিপ্লৱৰ আদৰ্শত

কাৰ্যক্ষেত্ৰত ইতিমধ্যে নামি পৰিছোঁ। মোৰ দলগত নিয়মানুবৰ্তিতাই দেউতাৰ কাৰণে শোক কৰিবলৈ যাবলৈ ছুটী নিদিয়ে। তুমি তাতে আছা যেতিয়া এটা কাম কৰিবা। হত্যাকাৰীক চিনাক্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰিবা। মোৰ বিশ্বাস, আদৰ্শগত কাৰণত দেউতাক হত্যা কৰা হৈছে।

হৰিপ্ৰসাদ সেন এই হত্যা মামলাত ভিতৰলৈকে সোমাই পৰিছিল। হৰিপ্ৰসাদৰ বিশ্বাস যে শ্ৰীকৃষ্ণস্বামী ব্ৰহ্মচাৰী মহাৰাজৰ আশ্ৰম আৰু অধ্যাপক ৰাভাৰ হত্যাৰ মাজত কিবা সম্পৰ্ক আছেই। আৰু সেই গুপ্ত তথ্য অশোক, দীপক বা আন তেনেকুৱা মানুহৰপৰাই উলিয়াব লাগিব। হৰিপ্ৰসাদে ভাবে যে বিনোদ ৰাভাতকৈ অশোক বা দীপকক সন্দেহ কৰাৰ বেছি থল আছে; কাৰণ অধ্যাপক ৰাভাৰ প্ৰতি অশোক আৰু দীপকৰ তীব্ৰ ঘৃণা সৰ্বজনবিহিত। সেই মানুহকিটাক ডাঙৰ চাকৰিয়াল বুলি জামিনত পুলিচে এৰি দিছে কিয় ? তেওঁবিলাকক সন্দেহ কৰিব পৰা কিবা চিন-মোকাম থাকিলে নোহোৱা কৰাৰ সুবিধা দিবলৈ ? নিজৰ মতটো বুজাবলৈ পুলিচৰ লগত কোনো ফল নোহোৱাকৈ তৰ্ক কৰি কৰি হৰিপ্ৰসাদে সিদ্ধান্ত কৰিছিল যে এই বিষয়ে সি নিজে এক প্ৰাইভেট তদন্ত কৰিব। অন্ততঃ আত্মসন্তুষ্টিৰ কাৰণে—যাতে সি নিজকে কব পাৰে যে নিজে ভালপোৱা মানুহজনৰ কাৰণেই এক কুৎসিৎ আৰু জঘণ্য অপকৰ্মৰ প্ৰকৃত দোষীক উলিয়াই আইনৰ হাতত তুলি দি সমাজক সামান্য সহায় কৰা বুলি নিজে নিজক বুজাব পাৰে। কিন্তু তাৰ এই মতলবৰ কথা সি কাকো নকলে: খবৰ কাকতৰ সাংবাদিক হিচাপেই সি ঘটনাৰ শুং বিচাৰি পম খেদি ফুৰিবলৈ ধৰিলে।

অধ্যাপক ৰাভাৰ বিষয়ে জানিবলৈ হৰিপ্ৰসাদ সেনে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সৰু-বৰ প্ৰায় সকলো শিক্ষককে লগ ধৰিলে, কথা পাতিলে। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষকৰ বিষয়ে সাধাৰণতে আগেয়ে সেনৰ এটা ভাল ধাৰণাই আছিল। কিন্তু অধ্যাপক ৰাভা সংক্ৰান্তত ধৰ্মৰপৰা ৰাজনীতিলৈকে সকলো তৰপৰ আলোচনা-বিলোচনা বুদ্ধি কৰি কৰিব লগীয়া হোৱাত সেনে আগৰ ধাৰণা সলালে। সেনৰ নতুন ধাৰণা মতে বৃটিছ ভাৰতত সৰু সৰু দেশীয় ৰাজ্য থকাৰ দৰে বিশ্ববিদ্যালয়ো শোষণৰ এক বেলেগ যন্ত্ৰ, বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষাতো টকাৰ মামলাই। শিক্ষক মহলৰ মাজত হিংসা-হিংসি, প্ৰতিশোধ-প্ৰতাৰণা, পদৱী-সন্মান, ধন-সম্পত্তি, আদি লৈ যিমান শ্ৰুতিকটু অপবাদ শুনা যায় আৰু পোৱা যায়, বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বাহিৰত সিমান পোৱা নাযায়। বোধকৰোঁ অতি ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্যত বহুত চিন্তাবিদৰ সমাগম কাৰণে তাত জ্ঞানৰ দৰে মানুহৰ দোষবোৰো ঘনীভূত হৈ আছে। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰৰ মাজত অধ্যাপক ৰাভাৰ জনপ্ৰিয়তা কিন্তু আচৰিত। যিকিটা ছাত্ৰই এদিন আনৰ প্ৰৰোচনাত পৰি অধ্যাপকক অপমান কৰিছিল, সেইকিটা ছাত্ৰৰ এনেকুৱা অৱস্থা হ'ল যে সিহঁত বিশ্ব-বিদ্যালয় এৰি যাবলৈ বাধ্য হ'ল। সেই ল'ৰাবোৰক উচটাই দিয়া অধ্যাপক কিজনক জনাই দিয়া হ'ল যে তেওঁলোক গুপ্ত প্ৰৰোচক বুলি ল'ৰাই জানিছে।

অশোক শৰ্মাক কেইবাদিনো লগ পাইছে হৰিপ্ৰসাদ সেনে। মানুহটো একেবাৰে পাগল হোৱাদি হৈছে। তাৰ এতিয়া চাকৰি যোৱা অৱস্থা। নৰ-হত্যাৰ অপৰাধত অভিযুক্ত মানুহ এটাৰ চাকৰি থাকে কেনেকৈ ? তৃতীয় দিনা লগ পাওঁতে শৰ্মাই হৰিপ্ৰসাদক অন্তৰ খুলি কলে ঃ মই নিগমে মৰিলোঁ। অৱন বৰুৱাই মোক জানে কাৰণে সি অন্ততঃ মোক এইবোৰত লেটিয়াব বুলি ভবা নাছিলোঁ। কিন্তু শ্যালা পুলিচৰ একো বিশ্বাস নাই। মই আপোনাক কওঁ মিস্টাৰ সেন, আপুনি ইনফ্লুৱেনচিয়েল মানুহ, আপোনাৰ প্ৰভাৱ আছে। আপুনি মোৰ জীৱন বচোৱাৰ চেষ্টা কৰক—যদি অৱশ্যে এই বিষয়ত মই একে-বাৰে নিৰ্দোষ বুলি আপোনাৰ বিশ্বাস আছে। তাৰ কাৰণে মই দহ-বিশ-ত্ৰিশ-চল্লিশ-পঞ্চাশ হেজাৰলৈকে টকা খৰচ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত।

সুযোগ বুজি হৰিপ্ৰসাদে সুধিছিল, ইতিমধ্যে কিমান টকা খৰচ হৈছে। অশোক শৰ্মাই সৈ কাঢ়িছিল, থানা বা কাচাৰিলৈ নোযোৱাকৈ ঘৰতে গ্ৰেপ্তাৰৰ লগে লগে জামিনত দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ কোনোবা ওখ পুলিচ বিষয়া আৰু কাছাৰীত দিবলৈ অৱনে মাত্ৰ দহ হেজাৰ টকা নিছিল। তাৰে কিমান খৰচ হল অশোকে নাজানে।

অশোকৰ বিশ্বাস, ৰাভাক কোনেও হত্যা কৰা নাই। ৰাভাক হয়তো বহুতে বেয়া পায়, ৰাভাৰ ওপৰত হয়তো বহুতৰে বহুত খং, কিন্তু কোনেও ৰাভাক সেইদৰে হত্যা কৰিব বুলি অশোঁকে ভাবিব নোৱাৰে। অশোকৰ মতে ৰাভাৰ ব্যক্তিত্ব এনেকুৱা যে অতি নীচ অপৰাধীও ৰাভাৰ ওচৰ পাই ঘূৰি আহিবলৈ বাধ্য হব। মজাৰ কথা হল— একমাত্ৰ শিক্ষিত মানুহৰ লগত আদৰ্শ-গত বিৰোধ থকাৰ বাহিৰে সৰুসুৰা কোনো মানুহৰ লগতে ৰাভাৰ শত্ৰুতা নাই। কাৰণ তেওঁ বহুত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ জ্ঞানৰ গৰাকীতকৈ অজ্ঞ ঘিটিৰা বেজক বেছি ভাল ব্যৱহাৰ কৰে। অশোক শৰ্মাই স্বীকাৰ কৰিলে যে তেওঁৰ লগত লাহৰী ৰাভাৰ আগৰ আন্তৰিকতা নাই; কিন্তু লাহৰী ৰাভাই এতিয়াও তেওঁৰ ওচৰত একে মৰমকে পাব। সঁচা কথা, ৰাকা বৰুৱাক তেওঁ বিয়া কৰাব বুলি কথা দিছে; কিন্তু সেই কথা দিয়াৰ পাচত আছে লাহৰী ৰাভাৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ লোৱাৰ মনোবৃত্তি। বা, তই-তেনেকুৱা-কৰিলে-মই-এনেকুৱা-কৰিম জাতীয় লাহৰী ৰাভাক ভয় খুৱাই আকৰ্ষণ কৰাৰ বুদ্ধি।

অশোক শৰ্মা মহাভাৰ্যাশ্ৰমলৈ যোৱাটো হয়। প্ৰথমতে জোৰ কৰি লৈ গৈছিল দীপকে। অশোক শৰ্মাৰ বিশ্বাস, সেই কৃষ্ণস্বামী মহাৰাজে আন কিবা জানক-নাজানক, কিবা মোহিনী মন্ত্ৰ জানে। আৰু মানুহজনে কোৱা বহুত কথা মিলি যায়। মহাৰাজে গুপ্ত-সাধনা কৰে নিশা ন বজাত নিৰান্নবৈ মিনিট। আগতে দিক্ষা দিয়া ভক্তইহে সেই প্ৰাৰ্থনাত যোগ দিব পাৰে। অশোকে শুনা মতে সেই সময়ত ব্ৰহ্মচাৰীয়ে উলংগ হৈ সাধনা কৰে আৰু সেই ধ্যানমগ্ন ব্ৰহ্ম-চাৰীৰ বিভিন্ন অংগ স্পৰ্শ কৰিলে বিভিন্ন ফল পোৱা যায়। বহুত দিন সন্তান নোহোৱা দুগৰাকী ভদ্ৰ-মহিলা বোলে মহাৰাজৰ বিশেষ অংগ স্পৰ্শ কৰি ইতিমধ্যে গৰ্ভৱতী হৈছে। অশোকক এতিয়ালৈকে দিক্ষা দিয়া নাই। অশোকৰ

পৰিচিতৰ ভিতৰত একমাত্ৰ দীপকে দিক্ষা পাইছে। দিক্ষা লোৱাৰ পাচত দীপক একেবাৰে বেলেগ হৈ গল। এইভিন্না সি মহাৰাজৰ বিষয়ে একো কথাকে নাপাতে; সুধিলেও একো নকয়।

দীপকে প্ৰথমতে হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ সৈতে একো কথাকে পাতিব খোজা নাছিল। কিন্তু হৰিপ্ৰসাদে দুদিন লগ পায়েই বুজাই দিলে যে হৰিপ্ৰসাদৰ দৰে কোনোবাই সহায় নকৰিলে দীপকৰ নিস্তাৰ নাই; কাৰণ দীপকৰ ওপৰতে পুলিচৰ সন্দেহ এটাইতকৈ বেছি। তাৰ পাচত দীপকে লাহে লাহে মুখ খুলিলে। সি স্বীকাৰ কৰিলে যে লাহৰীৰ প্ৰতি তাৰ আকৰ্ষণ প্ৰতিদানমূলক, অৰ্থাৎ লাহৰী প্ৰথম আকৰ্ষিত হোৱাৰ কাৰণেহে দীপকে প্ৰতিদান দিছিল। নাই, সি কেতিয়াও লাহৰীক বিয়া কৰোৱাৰ কথা ভবা নাই। বিমানেই আধুনিক নহওক, তাৰ মনত জাত-বিভাগৰ বৈশিষ্ট্য এতিয়াও আছে। সি ভগৱতীক বিশ্বাস কৰে আৰু সেই শক্তিক সি মানে। ভগৱানৰ বিৰোধিতা কৰাক সি মূৰ্খামি আৰু অধঃপতনৰ চিন বুলি ভাবে। অধ্যাপক ৰাভাক সি বেয়া পায়; মানুহজনৰ ধ্যানধাৰণাবোৰ একেবাৰে আদিম যুগৰ; এইবিধ মানুহক শিক্ষকৰ বাব দিব নাপায়। সেইবুলি সি অধ্যাপক ৰাভাৰ নিচিনাবোৰক হত্যা কৰি আঁতৰোৱাৰ কথা কল্পনাও কৰিব নোৱাৰে। কি লাভ হব ? এনেকুৱা অজ্ঞান আন্ধাৰত পৰি বহুত মানুহ আছে। সকলোকে এতিয়া মাৰি পেলাবনে ? দীপকৰ সন্দেহ হয়, অধ্যাপক ৰাভাক কোনেও মৰা নাই। একেবাৰে পাগল মানুহ। কিবা প্ৰমাণ চাবলৈ নিজে নিজৰ ডিঙি চেপি ধৰিব পাৰে। তাৰ বাহিৰে আন কাকো সি সন্দেহ কৰিব নোৱাৰে। অৱশ্যে সঁচা কথা যে অসমতো তথা-কথিত বিপ্লৱী চিন্তাৰ নামত সন্ত্ৰাসবাদীৰ কাম আৰম্ভ হৈছে। তেনেকুৱা কোনোবা সন্ত্ৰাসবাদী যদি অধ্যাপকৰ ওচৰলৈ গৈছিল, তেন্তে সেইবোৰে অধ্যাপকক হত্যা কৰা একো আচৰিত নহয়। কাৰণ, অধ্যাপকে নিজৰ নিচিনা নোহোৱা আন সকলো মানুহকে মানুহ যেন জ্ঞান নকৰেই। আৰু সন্ত্ৰাস-বাদীয়ে তেনেকুৱা মানুহক সহ্য নকৰে।

হয়, দীপকেই অশোকক লৈ গৈছিল মহাৰাজৰ ওচৰলৈ। কিন্তু অশোক বৰ নিম্নস্তৰৰ মানুহ; তাৰদ্বাৰা ধৰ্ম-কৰ্ম নহয়। আনকি মহাৰাজে তাক আজিলৈকে দিক্ষা দিয়া নাই। মহাৰাজে গুপ্ত-সাধনা কৰে; কিন্তু সেই বিষয়ে একো কথা কোৱা নিষেধ। গতিকে উলংগ হৈ সাধনা কৰাৰ বিষয়ে সি একো মন্তব্য কৰিব নোৱাৰে।

পদাৰ্থবিদ্যাৰ লগত ভগৱানক একেলগে ভবা অন্যায়। ভগৱানৰ বাস হৃদয়ত; আৰু পদাৰ্থবিদ্যা আধুনিক জগতত জীয়াই থকাৰ উপায়—উপাৰ্জনৰ পথ।

বাকা বহুৱাই এইবোৰ বিষয়ত একো কব নোখোজে। সঁচা কথা, অশোক আৰু দীপকৰ লগত তাইৰ হলিগলি আছে। কিন্তু হলিগলি থকা মানেই প্ৰেম থকা নুবুজায়।

দুইটাৰ কোনো এটাৰ ওপৰতে ৰাকা বৰুৱাৰ উচ্চ ধাৰণা নাই। ৰাকা বৰুৱাৰ মতে দীপক বুৰ্বক আৰু অশোক বেঙা। দীপকে ভাবে যে ছোৱালী তাক দেখিলেই মুগ্ধ হয়; অশোক ভাবে মডাৰ্ণ ছোৱালীবোৰ বিয়া কৰাৰৰ কাৰণে উপযুক্ত নহয়, প্ৰেম কৰিবলৈহে ভাল।

লাহৰী ৰাভাৰ সৈতে বৰ্তমান অকলৈ কথা পতাৰ উপায় নাই। লাহৰীৰ খুড়ীয়েক, মোমায়েক, পেহীয়েক, আদি কৰি ঘৰখন ভৰি আছে। লাহৰীয়ে বাপেকৰ মৃত্যুৰ কাৰণে কাকো সঠিককৈ ধৰিব নোৱাৰে। তাইৰ সন্দেহ ঘিটিৰা বেজে কিবা মন্ত্ৰ কৰি বাপেকৰ মৃত্যু ঘটালে। ডিঙি চেপাৰ চিনটো কোনোবা ভূতৰো হব পাৰে। এই কথা কিন্তু তাই কবলৈ সাহ নকৰে; কাৰণ ঘিটিৰা বেজলৈ তাইৰ বৰ ভয় লাগে। অশোক বা দীপকে বাপেকক মৰাৰ কথা তাই কল্পনাও কৰিব নোৱাৰে। যামিনী অসম্ভৱ।

জেলতে গৈ হৰিপ্ৰসাদে ঘিটিৰা বেজক লগ ধৰিছিল। সি কান্দিকাটি হায়ৰান। তাৰ মাত্ৰ এটা কথা ঃ মই জীৱনত পাৰ চৰাই এটা নিজে মাৰি নোখোৱা মানুহ, ছাগলী কটা তেজ দেখিলে অজ্ঞান হও'। মোকনো বাৰু এইহেন মহা-পুৰুষ এজন বধ কৰা অপৰাধত ধৰিব পায়নে ? মোক প্ৰভু যেয়ে এই নৰকৰ-পৰা সৰুৱাই নিয়ে, মই তাৰে নিকিনা গোলাম হম। নাই নাই, মন্ত্ৰ-ফন্ত্ৰ দেউতা সকলো ফাকি, সেইবোৰে ইয়াত কি কাম দিব ? লেঙেৰা মানুহ মই; আন কাম কৰিব নোৱাৰোঁ কাৰণে এইবোৰ কৰিয়েই দুপইচা আৰ্জো। পেটটোতো পুৰাব লাগিব দেউতা ঈশ্বৰ।

বিনোদ ৰাভাই পাগলৰ দৰে মাত্ৰ এটা কথাকে কয় ঃ কিবা মহাপাপত পৰিছোঁ মই, মোৰ উদ্ধাৰ নাই।

লাহৰী ৰাভাই বাৰে বাৰে প্ৰতিদিনাই হৰিপ্ৰসাদক অনুৰোধ কৰে দদায়েকক যেনেতেনে জামিনত আনিবলৈ। হৰিপ্ৰসাদে আশ্বাস দি কয় যে নিৰ্দোষ হলে খালাচ পাবই। গতিকে সেইটো খুব চিন্তাৰ বিষয় নহয়।

অৰুন বৰুৱাই কেইটামান নভবা কথা কলে। তেওঁৰ মতে, তেওঁ পুলিচৰ মানুহ; গতিকে অশোক আৰু দীপকে তেওঁৰ আগতে সদায় অধ্যাপক ৰাভাক গালি পাৰি থকা দেখিয়েই তেওঁৰ সিহঁতৰ ওপৰত অলপ সন্দেহ আছিল। আচলতে কোনে হত্যা কৰিব পাৰে, সেই বিষয়ে পুলিচ এতিয়াও নিশ্চিত নহয়। ইমান বিখ্যাত মানুহ এজনক গুৱাহাটী চহৰত ঘৰতে হত্যা কৰি যোৱাৰ পাচত পুলিচে কিবা কৰা উচিত কাৰণেই কিছু গ্ৰেপ্তাৰ কৰিছে। কেচটোৰ ভাৰ অৰুন বৰুৱাৰ ওপৰতে পৰিছে। নাই নাই, অশোক আৰু দীপকক আচলতে এৰেস্ট কৰা নাই। সিহঁতক ভয় খুৱাবলৈকে এৰেস্ট কৰি জামিনত এৰি থোৱা বুলি কোৱা হৈছে।

এতিয়ালৈকে লগ পোৱা কাকো পুলিচ বা হৰিপ্ৰসাদে সন্দেহ কৰিব পৰা নাই। কাৰণ, অধ্যাপক ৰাভাক হত্যা কৰি কোনো ফালৰপৰা লাভবান হোৱাৰ প্ৰশ্ন নুঠে। বিনোদ ৰাভাকো মিছাকৈ জেলত থোৱা হৈছে। কাৰণ

গাঁৱত থকা সকলো সম্পত্তি অধ্যাপকে ভায়েকক দি দিছে। তাৰ বাহিৰে চহৰত তেওঁৰ মাটি-সম্পত্তি-ধন একো নাই। প্ৰতি মাহৰ দৰমহাৰে মাহটো চলি যায়। প্ৰতি মাহেই তেওঁ তিনিশ টকা ক'ৰবালৈ দান দিয়ে।

হৰিপ্ৰসাদ ৰাভাই আজি তিনি দিন ধৰি লাহৰী ৰাভাৰ ঘৰতে বহি অধ্যাপকৰ টেপ-ৰেকৰ্ডত ধৰি থোৱা কথাবোৰ শুনি গৈছে। অধ্যাপক ৰাভাৰ টেপ-ৰেকৰ্ডাৰ তিনিটা— তিনিওটা উপহাৰ পোৱা। প্ৰথমতে তেওঁ জীয়েকৰ সৈতে শাক-ভাত খোৱাৰ কথা পাতোঁতেও ৰেকৰ্ড কৰিছিল। কিছুদিনলৈ ৰাভাৰ এইটোৱেই একমাত্ৰ চখ হৈছিল। ৰেকৰ্ড কৰা বহুত টেপ্ পৰি আছে। কিছুমান বৰ আমোদদায়ক। এদিন ভাত খাওঁতে খৰিচা খাই কৈছে ঃ লাহৰী, এই খৰিচা, কাঁহুদি, খাৰলি নোখোৱা মানুহক অসমীয়া তই কেনেকৈ বুলিবি ? মই সেইকাৰণেহে কওঁ, তহঁতৰ চাহাব হোৱা বৰ মানুহবোৰক অসমৰপৰা খেদিব লাগিব। সিহঁতে প্ৰকৃত অসমীয়া চৰিত্ৰ হেৰুৱাই পেলাইছে। বাঃ, এইকণ খৰিচা বৰ বঢ়িয়া টেঙা হৈছে।

আকৌ এদিন কৈছে ঃ বহুত দিন গাহৰিৰ মঙহ খোৱা নাই অ' । তোৰ মন যোৱা নাইনে ?

মৰাৰ আগতে ঘৈণীয়েকে শেষৰ তিনিদিনত কোৱা কথাবোৰ ৰেকৰ্ড কৰা আছে। এদিন ঘৈণীয়েকে কৈছে ঃ আপুনি আচল মানুহটো কি, মোৰ বাহিৰে কোনেও নুবুজে। সকলোৱে ভাবে আৰু ধৰি লয় যে আপোনাৰ ভিতৰখনো শৰীৰটোৰ দৰেই লোহা হেন কঠিন। আপোনাক মানুহে ভুল বুজিবই।

বহুত মানুহৰ সৈতে পতা বহুত কথাও কেতিয়াবা ৰেকৰ্ড হৈ আছে। অশোক, দীলিপ, ঘিটিৰা বেজ আদি বহুতৰ মাত টেপ-ৰেকৰ্ডত আছে। কিন্তু সেই দুই-এটা শব্দহে। কাৰণ অধ্যাপক ৰাভাই কাকো কথা কবলৈ নিদিয়ে; কেৱল নিজে কৈ যায়। এটা নতুন টেপত পৰহি হৰিপ্ৰসাদে অধ্যাপক ৰাভাৰ বিপ্লৱৰ স্তৰ সম্বন্ধে দিয়া মতামত শুনি আছিল। সেইখিনি কথা শেষ হোৱাৰ পাচত কিছুপৰ একো নাই। তাৰ পাচতে ঘিটিৰা বেজৰ মাত ঃ শ্যালা কুকুৰ, অপদেৱতা ওলাইছহি। বাপেৰক চিনি পোৱা নাই। আজি তোক বাপেকে ডিঙি টিপি মাৰিম। তাৰ পাচতে ডিঙিৰপৰা ওলোৱা গোঁ গোঁ শব্দ আৰু ঘিটিৰা বেজৰ ফোঁপনি। হঠাৎ বিনোদ ৰাভাৰ মাত ঃ এৰি দিয়াহে বেজ, সি দুখ পাইছে। ঘিটিৰা বেজৰ দপদপনি ঃ এৰি দিম ? তাক আজি হয় পঠিয়াম, নহলে ডিঙি চেপি মাৰিম। তাৰ পাচত হুৰমুৰ শব্দ আৰু ৰাভাৰ মাত ঃ উস্, মৰিলোঁহেঁতেন আজি। (খঙেৰে) ঘিটিৰা, তই মোৰ ডিঙিত সেইদৰে কিয় চেপি ধৰিছিলি ? আন যি কোনো মানুহ হোৱা হলে আজি মৰি গলহেঁতেন। কিয় ধৰিছিল ? ছল পাই গৈছে ?

ঃ তাক গালি নাপাৰিবি। সি তাৰ বিদ্যাই ঢুকি পোৱা কৰ্তব্য কৰিছে। —বিনোদ ৰাভাৰ মাত।

ঃ মোৰ গাত দেউতা ঈশ্বৰ দোষ নাই। অপদেৱতা এইটো এনেয়ে নাযায়। আপুনি জলকীয়া পুৰি নাকত দিবলৈও নিদিয়ে। সেয়ে ডিঙি টেপি-য়েই ধৰিছিলোঁ তাক। —ঘিটিৰা বেজৰ মাত।

ঃ তোৰ সবল বিশ্বাসক মোৰ প্ৰতো কৰাৰ বাহিৰে উপায় নাই। ডিঙিটোত বৰ দুখ পালোঁ। বিনোদ, অকণমান মালিচ কৰি দেচোন।

ঃ ভাল হৈ যাব দেউতা ঈশ্বৰ। হুলেহে হুল কাঢ়ে।

ঃ বিনোদ, জৰা-ফুকা হল আৰু। তই আজিয়েই ঘিটিৰাক লৈ যা। ঘিটিৰাক টকা এশ দিবি। তই দুশ টকা লৈ যাবি গৰু কিনিবলৈ। লাহৰীৰ হাতৰপৰা তিনিশ টকা লৈ যাবি।

ঃ আজি বুলি কিয় কৈছ ?

ঃ আজিয়েই। মোৰ আৰু ভাল লগা নাই।.........

ইয়াৰ পাচত আকৌ অন্য কথা। লাহৰী বাভাক মাতি আনি হৰিপ্ৰসাদে সেই অংশ টেপ ৰেকৰ্ড শুনাই লৈ সুধিলে ঃ আপুনি মোক এই কথা কোৱা নাছিল কিয় ? এইটো এটা সাংঘাতিক কথা আপুনি লুকাই ৰাখিছে। আৰু যে আন কথা লুকাই ৰখা নাই তাৰ প্ৰমাণ কি ?

লাহৰীয়ে কান্দো কান্দো হৈ স্বীকাৰ কৰিলে যে বহুত কথা চিন্তা কৰি তাই সেই কথা প্ৰকাশ কৰা নাছিল। আচলতে কথাটো সঁচা। জলকীয়া পুৰি ঘিটিৰা বেজে অধ্যাপকৰ নাকত দি জাৰিব খুজিছিল। অধ্যাপকে ভেকাহি মাৰি দিলে। তাৰ পাচত অধ্যাপকক হাত-ভৰি বান্ধি জাৰিব খুজিলে। সেই-টোত অধ্যাপকে আপত্তি নকৰিলে। ঘিটিৰা বেজৰ মতে এইটো অপদেৱতা বৰ টেঙৰ; যিটো মানুহৰ গাত লম্ভে, সেইটো মানুহকে বান্ধি নললে ভুতটো জাৰিবলৈ লওঁতেই পলায়। কিন্তু মন্ত্ৰ বন্ধা বগা খনিয়া কাপোৰেৰে মঙ্গলবাৰে হাত-ভৰি বান্ধি ললে সি আৰু পলাব নোৱাৰে। খেলাটো চোৱাৰ মতলবেৰে অধ্যাপক ৰাজি হৈছিল। কিন্তু বিহলঙনিৰে হাত-ভৰি বন্ধা অধ্যাপকক জাৰি থাকোঁতে ঘিটিৰা বেজৰ কিবা জক উঠাদি উঠিল। ওপৰলৈ মুৰ কৰি শুই থকা, হাত-ভৰি খনিয়া কাপোৰেৰে বন্ধা অধ্যাপকক ঘিটিৰা বেজে জোৰেৰে নেলুত চেপি ধৰি গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে। বিনোদ বাভাই ঘিটিৰাক জোৰ কৰিও এৰুৱাব নোৱাৰা হল। দুয়োৰে বৈ লাহৰীয়ে ভয়তে কঁপি কঁপি কান্দি দিলে। কিন্তু ইতিমধ্যে অধ্যাপকে খনিয়া কাপোৰেৰে হাতত দিয়া বান্ধ দুবাৰ-মান পিছলাই এৰুৱাই পেলালে। আৰু তাৰ পাচত ঘিটিৰা বেজক কাণতলীয়া চৰ এটা শোধাই দিলে। সেই ঘটনাৰ পাচত অধ্যাপকে লাহৰীক মাতি কৈছিল যে সিহঁতক টকা তিনিশ দি সেইদিনাই পঠাই দিব লাগে। কৈছিল যে ঘিটিৰাৰ একো বদ মতলব নাই। সি হয়তো আন্তৰিকতাৰে বিশ্বাস কৰে যে তেওঁৰ ডিঙিত চেপি ধৰিলেই ভুতটো মৰিব। কিন্তু এইবোৰ অত্যাচাৰ বেছি দিন সহ্য কৰি থাকিব নোৱাৰি। সেই কথা মতেই সেইদিনা নিশাৰ ট্ৰেনতে ঘিটিৰা

বেজ আৰু বিনোদ ৰাভা যাবলৈ ওলাইছিল। সেইদিনা লাহৰীয়ে কোনোমতে ৰাখিলে আৰু পিচদিনা বাপেকৰ অনুমতি লৈ লাহৰীও গাঁৱলৈ খুড়াকৰ লগতে যাবলৈ ওলাল। লাহৰীৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য আছিল— যাতে ঘিটিৰাক ঘৰলৈকে থৈ আহি বাপেকৰ একো অনিষ্ট নকৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিব পাৰে। আৰু যাতে গাঁও পোৱালৈকে একো মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰ মাতি বাপেকৰ একো অহিত কৰাৰ সুবিধা নাপায়, তাৰ কাৰণে ঘিটিৰা বেজৰ লগে লগে থকাটো। কাৰণ লাহৰীয়ে জানে যে গাঁৱলৈকে যাওঁতে তিনিখনৰো বেছি নদী পাৰ হোৱাৰ পাচত ঘিটিৰাৰ মন্ত্ৰই বাপেকৰ একো অপকাৰ কৰিব নোৱাৰে। ঘটনাৰ দিনা ৰাতিও ঘিটিৰাক নিজে লগে লগে থাকি ভাং খুৱাই এনেকুৱা অৱস্থাত শুৱাই থলে যে ঘিটিৰাই নিশাটো কোন ফালে গল কবই নোৱাৰে। পিচদিনা দিনটোও ঘিটিৰাক লাহৰীয়ে লগ এৰিবলৈ দিয়া নাছিল। সেইদৰেই চকুৰ আগে আগে ৰাখি ঘিটিৰাক লাহৰীয়ে গাঁৱলৈকে নিবলৈ ট্ৰেনত তুলিছিল।

লাহৰীৰপৰা এইখিনি কথা লোৱাৰ পাচত হৰিপ্ৰসাদে একেখিনি কথাকে জেলত গৈ বিনোদ আৰু ঘিটিৰা বেজক সুধিছিলগৈ। দুয়ো অবিকল একে কথাকে একেদৰে বৰ্ণাইছিল। কেৱল ঘিটিৰাই কৈছিল যে সি সিমান জোৰেৰে ধৰা নাছিল; অধ্যাপক, লাহৰী আৰু বিনোদে মিছাকৈ ভয় খাইছিল।

তাৰ পাচত আজি দুদিন ধৰি হৰিপ্ৰসাদে কেৱল অধ্যাপক ৰাভাৰ টেপৰেকৰ্ডকে শুনি আছে। সেইবোৰ শুনি শুনি হৰিপ্ৰসাদৰ জ্ঞান বহুত বাঢ়িছে, কিন্তু হত্যাৰ একো উৱাদিহ পোৱা নাই। অৱন বৰুৱাৰ কথাই ঠিক হব পাৰে ঃ পোষ্টমোৰ্টেম কৰা ডাক্তৰৰ একো বিশ্বাস নাই। লৰালৰি কৰা বাবে একো নোপোৱাকৈও কিবা এটা পোৱা বুলি কব পাৰে। অৱন বৰুৱাৰ মতে বহুত সময়তে পুলিচে পোষ্টমোৰ্টেম পৰীক্ষাৰ ফলাফলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি তদন্ত কৰিবলৈ সাহ নকৰে। অৱন বৰুৱাৰ মতে খুব সম্ভৱ অধ্যাপক ৰাভাৰ স্বাভাৱিকভাৱে হৃদযন্ত্ৰৰ ক্ৰিয়া বন্ধ হৈ মৃত্যু হৈছে। হৰিপ্ৰসাদৰ সন্দেহ হয় যে অৱন বৰুৱাৰ কথা সঁচা হবও পাৰে। হয়তো ডাক্তৰে অধ্যাপক ৰাভাৰ ডিঙিত চিন পালে ঘিটিৰা বেজৰ চেপাৰ। আৰু সেইকাৰণেই কৈ থলে যে ডিঙিত চেপা খাই শ্বাসৰোধ হৈ মৰিছে। কিন্তু ঘিটিৰা বেজে অধ্যাপকৰ ডিঙিত চেপা কথাটো হৰিপ্ৰসাদেও পুলিচৰ আগত নকলে। কোৱাৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ নকৰিলে।

ইটোৰ পাচত সিটোকৈ দুটা চিগাৰেট খাই হৰিপ্ৰসাদে পুনৰ টেপ-ৰেকৰ্ড চলাই দিলে। হৰিপ্ৰসাদৰ সন্দেহ হৈছে এইবোৰ টেপৰেকৰ্ডত অধ্যাপক ৰাভাৰ মনৰ পৰিচয় পোৱা যাব, কিন্তু মৃত্যুৰ বিষয়ে কোনো খবৰ পোৱা নাযাব। তথাপি এবাৰ আৰম্ভ কৰা হল যেতিয়া সেইবোৰ শেষ নকৰাকৈ হৰি-প্ৰসাদে আন একো কৰিব নুখুজিলে। আননো কৰিব কি ? এবাৰ অৱশ্যে মহা-ভাৰ্যাশ্ৰমলৈ যোৱাৰ ইচ্ছা আছে। কিন্তু তাত কথাটো কেনেকৈ উলিয়াব, সেই বিষয়ে একো ঠিক কৰিব পৰা নাই। ইতিমধ্যে অৱশ্যে অসমৰ কাকতপত্ৰত ওলাইছে যে অধ্যাপক ৰাভাৰ দৰে কেবাটাও সন্দেহজনক মৃত্যু গুৱাহাটীৰ

আশে-পাশে আজি কিছুদিনৰ ভিতৰত হৈছে। সেইকাৰণে সন্দেহ হয় যে এইবোৰ কোনোবা গুপ্ত দলৰ পৰিকল্পিত কাম। হৰিপ্ৰসাদে কিন্তু সেইয়েৰ নাভাৱে। টেপ-ৰেকৰ্ড্ত অধ্যাপক ৰাভাই কৈ যোৱা কথা বাজি গল—

: গণেশ দেৱতাৰ পূজা সম্বন্ধে মই বহুত দিন ধৰি যে তোক কৈ আহিছোঁ বীৰেন, অৰ্থাৎ গণেশ দেৱতাৰ পূজা আৰ্য ধৰ্মই গ্ৰহণ কৰাৰ গুৰিতে কোনোবা গণপতি বা সাধাৰণ পূজাৰ দলপতিক আৰ্যই হাত কৰি নিজৰ পক্ষলৈ আনি পূজা কৰিবলৈ ধৰিলে—বিদ্ৰোহী গণবোৰক শান্ত কৰি নিজ পক্ষলৈ আনিবৰ কাৰণে। কথাটো মনত আছে নহয় তোৰ ? কিন্তু এতিয়া মই বুজি পাইছো যে সেই ধাৰণা ভ্ৰান্তি-মূলক। আচলতে সমাজ বিৱৰ্তনৰ ফলত আদিম কালত থকা গণেশ পূজাই পৰিবৰ্তিত ৰূপ লৈছিল আৰু শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজত সাধাৰণ গণ বা ট্ৰাইবৰোৰৰ টোটেম হাতীয়েই গণেশ ৰূপ লৈ বিঘ্নকৰ্তা হৈছিল। আৰু তাৰ পাচত প্ৰয়োজন বোধ কৰি সেই দেৱতাক সিদ্ধিদাতা বুলি গ্ৰহণ কৰি থলে। আৰ্য ধৰ্মই দেৱতাবোৰক আধ্যাত্মিক ৰূপলৈ ৰূপান্তৰিত কৰোঁতে সাধাৰণতে সমাজৰ নিম্নস্তৰত পোৱা টোটেম বা দেৱতাবোৰকে গ্ৰহণ কৰি স্বৰ্গীয় মহত্ব দান কৰি নতুন দেৱতা কৰিছিল। আৰু গণেশকো সেইদৰেই লোৱা। মোৰ ধাৰণাত গণেশক কেন্দ্ৰ কৰি লোৱাৰ মোৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল—এই সিদ্ধিদাতা দেৱতাৰ লগে লগে আদিম যুগৰপৰা আহি থাকিলে সমাজ বিৱৰ্তনৰ ধাৰাটো স্পষ্টকৈ ধৰিব পাৰি।

: কিন্তু চাৰ, এইবিলাক চালি-জাৰি চাই অতীতৰ সমাজখনৰ ছবি চাই আমাৰ কি লাভ হব ?

: তুমি বীৰেন, ইতিহাসৰ ছাত্ৰ হৈ সেই কথা জনা উচিত আছিল।

: ঠিক নজনা নহয় চাৰ। কিন্তু আপোনাৰপৰা শুনিম বুলিয়েই আজি আহিছিলোঁ। মানে.........

: বুজিছোঁ, বুজিছোঁ। লাহৰী, এও'ক এপিয়লা চাহ খুৱাই দিয়াৰ যোগাৰ কৰিবি। এস্ কি কথাটো আছিল ?

: অতীতৰ এইবিলাক চালি-জাৰি তাৰ ছবি চাই আমাৰ ভৱিষ্যতৰ কি লাভ হব ? অৰ্থাৎ; আপোনাৰ গণেশ আদি দেৱতাৰ বিষয়ে গৱেষণা আমাৰ কিবা ভৱিষ্যতৰ কামত আহিব জানো ? নে এইবোৰো কিছুমান ডিগ্ৰি লবৰ কাৰণে থিচিচ লিখাৰ দৰে মানুহৰ কামত নহা গৱেষণা হব ?

: মোৰ কামবোৰ তুমি গৱেষণা বুলি নকবা। মই একো গৱেষণা কৰা নাই। মাটিত সিচৰতি হৈ সৰু সৰু শিলগুটিৰ লগত পৰি থকাৰপৰা মই থান বোটলাদি বুটলি কিছুমান কথাকহে একেলগ কৰিছোঁ মাত্ৰ। ইয়াত মোৰ নতুন কথা কবলৈ একো নাই। মই কেৱল সংগ্ৰহ কৰোঁতাহে; তাকে যেনিবা এক বস্তুবাদী দৃষ্টিভংগীৰে চাই সংগ্ৰহ কৰিছোঁ। ভাৰতত মানুহৰ মাজত শ্ৰেণী-বিভাগৰ উৎপত্তি আৰু শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ আদি অংশৰ ইতিহাস গোটাব

খুজিছোঁ মই। এতিয়া আমাৰ প্ৰায়বোৰ বহতীয়া আৰু উপৰুৱা দাৰ্শনিকে বুজাব খোজাৰ দৰে যে মানৱ-সমাজত শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজেই সদায় আছিল আৰু থাকিব বুলি কোৱাটো ভুল, মানুহৰ আদিম সাম্যবাদী সমাজত থকা দ্বন্দ্বৰ মাজেদি হোৱা সামাজিক বিবৰ্তনৰেহে যে ই এটা সাময়িক স্তৰ, সেই স্তৰৰ আয়ুকাল যে বৰ্তমান শেষ হৈ আহিছে, তাকে এই ইতিহাসৰ ধাৰা উল্লেখ কৰি নিজে বুজিব খুজিছোঁ। কাৰণ, এই সময়তে শ্ৰেণী বিভক্ত সমাজৰপৰা শ্ৰেণীহীন সমাজলৈ পৰিবৰ্তনৰ সময়তে আমি আমাৰ শক্তি প্ৰয়োগ কৰি সেই পৰিবৰ্তনক ক্ষিপ্ৰ আৰু সম্ভৱ কৰি তুলিব লাগিব। ইতিহাসৰ সাক্ষ্য পালে সেই কাম কৰিবলৈ আমি সাহ পাম।

ভাৰতত আমি আদিম সাহিত্যবোৰ পঢ়ি চোৱাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন। কাৰণ সেইবোৰকে পঢ়ি ৰাষ্ট্ৰ-শক্তি তথা বুৰ্জোৱা শ্ৰেণীৰ বহতীয়া স্বৰূপ দাৰ্শনিকবোৰে ভাৰতৰ অধ্যাত্মবাদক ইমান উচ্চ স্তৰৰ বুলি মত প্ৰকাশ কৰি আহিছে আৰু তাকে পঢ়ি বিদেশী বুৰ্জোৱা দাৰ্শনিক কিছুমানে ভাৰতৰ অধ্যাত্মবাদক ইমান উচ্চ আসন দি আহিছে যে তাৰ মোহত পৰি আমি সেই আধ্যাত্মিকতাকে আমাৰ গৌৰৱৰ সমল বুলি বুকুতে বান্ধি বহি আছোঁ। ভাৰতৰ আধ্যাত্মিকতাক উচ্চ প্ৰশংসা কৰা বিদেশী দাৰ্শনিকসকল হৈছে সাম্ৰাজ্যবাদৰ সমৰ্থক; তেওঁলোকে জানে যে ভাৰতৰ মানুহ এনেকৈ অধ্যাত্মবাদত মজি থাকিলে সাম্ৰাজ্যবাদৰ শোষণ ভাৰতত নিৰ্বিবাদে চলাই থাকিব পৰা হব। বৈদিক যুগৰেপৰা এইচাম ৰাষ্ট্ৰ-শক্তিৰ বহতীয়া দাৰ্শনিকে ভাৰতীয়ক কানীয়া কৰি ৰখাৰ চেষ্টা কৰি আহিছে। তেওঁলোক পদ্ধতি ব্যৱহাৰত ইমান পাকৈত যে লোকায়তৰ নিচিনা প্ৰাক-বৈদিক সংস্কৃতি এটাৰ লিখিত নথি-পত্ৰ পৰ্যন্ত নিশ্চিহ্ন কৰি তাৰ ওপৰত অধ্যাত্মবাদী শোষক সংস্কৃতি গজগজীয়াকৈ স্থাপন কৰিলে। এনে এক শক্তিক ওফৰাবলৈ আমাৰ আদিম যুগৰেপৰা ঐতিহাসিক তথ্যৰ অতি আৱশ্যক—যাতে সেই ইতিহাস জানি নিজে শক্তিশালী হোৱাৰ উপৰিও আমি শত্ৰুপক্ষৰ দুৰ্বলতাৰ উমান লব পাৰোঁ।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিতৰ্কত এটা বৰ পাকৈত খেলোৱাৰৰ বুদ্ধি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কথাৰ মেৰপাক তৈয়াৰ কৰি একোটাহ'ত কথিত বাক্য বা লিখিত সাহিত্যৰ নতুন অৰ্থ এটা ব্যাখ্যা কৰি দিয়া হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে কব পাৰি ঋষি উদয়নে ন্যায়কুসুমাঞ্জলিত কপিলৰ সাংখ্য দৰ্শনক, বৌদ্ধ, জৈন, মীমাংসা পন্থীসকলক আৰু আনকি চাৰ্বাকপন্থী লোকায়তসকলকো ভগবানত বিশ্বাসী বুলি অভিহিত কৰিছে। যে'ন ধৰা, উদয়নৰ সেই বক্তব্য মুকলি অনুবাদ কৰিলে এনেকুৱা হ'ব—

> "উপনিষদ-পন্থীয়ে যাক একমাত্ৰ দেৱ বুলি, কপিল-পন্থীসকলে যাক আদি-জ্ঞানী বুলি, ...বৌদ্ধসকলে যাক সৰ্বদৰ্শী বুলি, দিগম্বৰ (জৈন) সকলে যাক দিগম্বৰ বুলি, মীমাংসা-পন্থীসকলে যাক বৈদিক মতানুসাৰে পুজ্য বুলি, ন্যায়িকসকলে সৰ্বগুণী বুলি, চাৰ্বাকসকলে যাক লোক-ব্যৱহাৰ-সিদ্ধ অৰ্থাৎ জাগতিক বুলি, সকলো মানুহে যাক ভগৱান বুলি পুজা কৰে"......ইত্যাদি।

অৰ্থাৎ কপিল-পন্থী সাংখ্য দাৰ্শনিক, বৌদ্ধ, দিগম্বৰ জৈন, মীমাংসা-পন্থী, আৰু আনকি চাৰ্বাক-পন্থী লোকায়তকো একেকোবে ভগবানত বিশ্বাসী বুলি কৈ থৈ গুচি গ'ল। এনেকুৱা বক্তব্যেৰে সাধাৰণ মানুহৰ মাজত ভ্ৰম আৰু মোহ সৃষ্টি কৰিবলৈ সহজ। আমাৰ দিনতো এনেকুৱা দাৰ্শনিক কেৰামতালিৰ নিদৰ্শন নোহোৱা নহয়। আমাৰ দাৰ্শনিক ৰাধাকৃষ্ণণে কি কয় শুনা—

"কমিউনিজিম হ'ল নতুন ধৰ্ম; লেনিন এই ধৰ্মৰ প্ৰেৰিত পুৰুষ আৰু বিজ্ঞান হ'ল ইয়াৰ ধৰ্মীয় প্ৰতীক। ....মস্কোৰ ক্লাব-হাউচৰ দেৱালত এনেকুৱা কথা লিখা থকা পোৱা যায়—'কোনেও নাজানে পৃথিৱীৰ কেতিয়া সৃজন হল, কিন্তু সকলোৱে জানে যে ১৯১৮ চনত এক নতুন পৃথিৱীৰ জন্ম হল'; 'আকাশৰপৰা দেৱতাবোৰ উলিয়াই পেলোৱা আৰু পৃথিৱীৰপৰা ধনতন্ত্ৰবাদ আঁতৰাই পঠোৱা'। কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ কমিউনিজিমৰ তত্ত্ব ৰুচ দেশৰ আধ্যাত্মিক মাটিত ৰোপিত হৈ এটা ধৰ্ম হৈ পৰিল আৰু সেই ধৰ্মই এতিয়া প্ৰচাৰৰ পবিত্ৰ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিছে। ৰেড্ আৰ্মি, স্কুল, সংবাদ-পত্ৰ আৰু বক্তৃতা—কমিউনিস্ট পাৰ্টিৰ এইবোৰ সক্ৰিয় বিভাগে দেশৰপৰা সকলো ধৰ্ম বাহিৰ কৰি দিবলৈ যুঁজিছে। বলছেভিজিমৰ চালিকা শক্তি হ'ল বিশ্বাস, মিস্টিচিজম আৰু মৃত্যু পৰ্যন্ত ত্যাগ কৰিবলৈ পৰাঙ্মুখ নোহোৱাটো। ইহুদী এপকেলিপ্‌সত বিশ্বাসীসকলৰ দৰে ইয়ো নতুন স্বৰ্গ আৰু নতুন পৃথিৱীৰ সপোনৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। 'আমি ধৰ্ম-বিৰোধী নহয়, আমি ধৰ্মক সেইবুলি সমৰ্থনো নকৰোঁ। আমি কেৱল ধৰ্মক উলিয়াই পেলাইছোঁ। আমাৰ বিশ্ব-ভাতৃত্বৰ সমাজতান্ত্ৰিক ধাৰণা ভগৱান, যিশুখৃস্ট বা যি কোনো ধৰ্মতকৈ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ' —এইবুলি যদি সমাজবাদীয়ে ঘোষণা কৰে তেন্তে আমি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে সেই সমাজবাদী ভগৱান বা খৃস্টক পূজা কৰা সকলতকৈ বেছি সম্যকভাৱে ধাৰ্মিক।" চোৱা এতিয়া, মাৰ্ক্স, লেনিন আৰু কমিউনিজিম—যিবোৰৰ ধৰ্ম সম্বন্ধে মতামতত এখুদো প্ৰশংসা নাই, সেইবোৰকে আমাৰ দাৰ্শনিকে ধাৰ্মিক বুলি আৱিষ্কাৰ কৰিলে। কমিউনিজিমত ধৰ্মৰ আৱিষ্কাৰ একমাত্ৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিকৰ পক্ষেই সম্ভৱ। কাৰণ কৈ কৈ মানুহৰ মনত সুমাই দি সঁচাক মিছা আৰু মিছাক সঁচা কৰাৰ ঐতিহ্য আমাৰ আছে। এনেকুৱা সাংঘাতিক পণ্ডিতবৰ্গৰ উদ্দেশ্যমূলক ভুল ব্যাখ্যাক উদঙাই দেখুৱাবলৈকে আমি অতীত সাহিত্যত লুকাই থকা সত্যবোৰ জানিব লাগে। মনত ৰাখিব লাগিব যে হেজাৰ হেজাৰ বছৰ ধৰি উদ্দেশ্যপ্ৰণোদিত ভুল ব্যাখ্যাকে সত্য বুলি ধৰি থকা মানুহক প্ৰকৃত সত্য উদঙাই দেখুৱাবলৈ কিছু কষ্ট কৰিব লাগিব।

আধ্যাত্মবাদৰ আগৰপৰাই থকা লোকায়তিক তথা চাৰ্বাকৰ বস্তুবাদ তথা আদিম বস্তুবাদী সাংস্কৃতিক ধাৰা এটা ৰমকজমক আধ্যাত্মিক তত্ত্বৰ তলে তলে বেছি কোবাল আৰু শক্তিশালী গতিত যে বৈ আছে, সেই কথা চৰ্চা কৰাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন আছে। তাৰ মানে প্ৰশ্নটো একেবাৰে পোনপটীয়াকৈ কৰিলে এনেকুৱা হয়—আজি আমাৰ অতীত লৈ ইমান মূৰ ঘমোৱাৰ প্ৰয়োজন কি ?

মূল কথা—আজিৰ আমাৰ দেশৰ লোকায়তিক বা সাধাৰণ মানুহৰ কথালৈ আহোঁ। আমাৰ দেশৰ শ্ৰমিক সমাজেই আজি লোকায়তিক সমাজ, কাৰণ তেওঁলোকৰ শ্ৰমৰ উদ্বৃত্তখিনি কাঢ়ি নিয়েই আমাৰ দেশৰ ধনী শ্ৰেণীৰ যতমানে সুখ-সম্ভোগ। এই শ্ৰমিক শ্ৰেণীয়ে আজি ভগৱান আদি দেৱতাক অচল পইচাৰ দৰে পেলাই দি সমাজবাদী সমাজ স্থাপনৰ চেষ্টা কৰিছে। সেয়ে তেওঁলোকে বৰ মানুহৰ চৌখিন আধ্যাত্মিক আৰু ভাববাদী বিলাপ বাদ দি বস্তুবাদী পথ গ্ৰহণ কৰিছে। ইতিহাসৰ অবধাৰিত গতিত তেওঁলোক আজি সমাগত নতুন সমাজক গঢ় দিওঁতাৰ দায়িত্বেৰে সন্মানিত। কিন্তু তেওঁলোকৰ এই প্ৰচেষ্টাক বাধা দিবলৈ এদলে চিঞৰ-বাখৰ কৰিছে যে বস্তুবাদ বিদেশী বস্তু, ভাৰতৰ মাটিত নিটিকিব।

ভাৰতৰ মাটিত বস্তুবাদ নিটিকে বুলি কোৱা এইচাম পণ্ডিতৰ বক্তব্যক সমাজ-গঢ়াৰ পথত প্ৰয়োজনীয় পাথেয় হিচাপেই বিচাৰ কৰি চোৱা প্ৰয়োজন।

আদিম সাম্যবাদী সমাজ থকা স্তৰটো পাৰ হৈ নহা কোনো মানৱজাতি থাকিব নোৱাৰে—এই কথা ঐতিহাসিক সত্য। কাৰণ পশুৰ ৰাজ্যৰপৰা মানুহ বেলেগ হৈ আহি ক্ৰমাৎ আদিম সাম্যবাদী সমাজ পতাৰ স্তৰটো সকলো মানুহৰ কাৰণেই সঁচা। আমাৰ দেশত দুটা প্ৰমাণ এতিয়াও পোৱা যায়। আদিম সাম্য সমাজৰ অসম্পূৰ্ণ বিলোপৰ কাৰণে অনুন্নত গণ বা ট্ৰাইবলিলাকৰ মাজত আদিম সাম্য সমাজৰ ৰীতি-নীতি এতিয়াও বৰ্তি আছে। আৰু, আমাৰ বেদ আদি আদি-সাহিত্যত সেইবোৰৰ বৰ্ণনা এতিয়াও টিকি আছে।

আমাৰ ঐতিহ্য জানো আজিকালিৰ পণ্ডিতসকলে কোৱাৰ দৰে কেৱল অধ্যাত্মবাদীয়েই ? যদি দেশৰ ৰাষ্ট্ৰশক্তি তথা শোষক শ্ৰেণীৰ চিন্তাধাৰা আৰু চেতনাকেই দেশৰ ঐতিহ্য বোলা হয়, তেন্তে অৱশ্যেই আমাৰ ঐতিহ্য আধ্যাত্মিক বুলি কবই লাগিব। আৰু যদি দেশৰ গণশক্তিৰ চিন্তা-চেতনাক ঐতিহ্য বোলা হয়, তেন্তে কবই লাগিব যে আমাৰ দেশৰ ঐতিহ্য দেখদেখকৈ বস্তুবাদী; কেৱল শাসক শ্ৰেণীৰ হাতে তাত মাজে মাজে অধ্যাত্মবাদৰ প্ৰলেপ সানিছে। যেনে, আমাৰ বিয়াত বৈদিক অনুষ্ঠান এজন ব্ৰাহ্মণে একুৰা জুই আগত লৈ কৰি শেষ কৰে; কিন্তু বাকী সকলো লোকাচাৰহে বিয়াৰ আকৰ্ষণীয় কথা আৰু সেই লোকাচাৰবোৰ আধ্যাত্মিক নহয়। আমাৰ প্ৰধান উৎসৱ বিহুত আধ্যাত্মিকতা নাই। সাধাৰণ মানুহে মূৰৰ ঘাম পেলাই কাম কৰি আহি ভাববাদৰ বিলাস কৰিবলৈ সময় নাপায়: সাধাৰণ মানুহে সদায় বিশ্বাস কৰি আহিছে দেহাত্মবাদকেই, বস্তুবাদকেই। প্ৰাচীন পুথিত বাৰে বাৰে কোৱা আছে, লোকায়ত মানে হ'ল সাধাৰণ মানুহৰ দৰ্শন আৰু এই দৰ্শন অনুযায়ী মূৰ্ত জড় জগতেই একমাত্ৰ সত্য। আত্মা নাই, ঈশ্বৰ নাই, পৰলোক নাই লোকায়ত দৰ্শনত।

গতিকে ভৱিষ্যত সমাজ গঢ়িবলৈ ওলোৱা আমাৰ শ্ৰমিক সমাজে নিজ ঐতিহ্যৰপৰা সাহস গোটাব খুজিলে নিজৰ লোকায়ত ঐতিহ্য জানিবই লাগিব। কাৰণ, তেতিয়াহে অতীতৰ নিজ সংকীৰ্ণতাক বৰ্তমানত দূৰ কৰাৰ প্ৰয়াসো

আমি কৰিব পাৰিম। আদিম সাম্যবাদী সমাজত যদি বহুত সংকীর্ণতাই আছিল, আজি তেন্তে তাক জানিবলৈ ইমান কষ্ট কৰাৰ দৰ্কাৰ কি ? আছে। আমি যুক্তিৰে ঐতিহ্যেৰে প্ৰমাণ কৰিব লাগিব, বিৰুদ্ধ প্ৰচাৰক খণ্ডন কৰি কব লাগিব যে ব্যক্তিগত সম্পত্তি, ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থা মানৱ-সমাজত সনাতন নহয়।

অতীতৰ দৰে ভৱিষ্যততো যদি প্ৰগতিৰ নিয়মেই সত্য হয় তেন্তে ব্যক্তিগত সম্পত্তিয়েই মানুহৰ চৰম নিয়তি হব নোৱাৰে। যি সমাজৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য কেৱল সম্পত্তিয়েই তাৰ আয়ুস শেষ হৈ আহিছে। কিয়নো, তাৰ উদ্দেশ্যৰ ভিতৰতে লুকাই আছে আত্মনাশৰ বীজ।

ব্যক্তিগত সম্পত্তি যে সনাতন নহয়, সেই কথা আদিম সমাজৰ ফালে চাই আমাৰ বুজাৰ প্ৰয়োজন আছে। প্ৰয়োজনটো আদিম সমাজলৈ উভতি যাবৰ কাৰণে নহয়, ভৱিষ্যতৰ সমাজ গঢ়িবৰ কাৰণেহে।

এইদৰেই এটাৰ পাচত এটাকৈ টেপ বজাই হৰিপ্ৰসাদে শুনি যাবলৈ ধৰিলে। টেপবোৰ যেন আৰু শেষ নহব। হৰিপ্ৰসাদে টেপ বন্ধ কৰি অধ্যাপক ৰাভাৰ অধ্যয়ন কক্ষটোত এনেয়ে ঘূৰিবলৈ ধৰিলে। পুলিচে গোটেই কক্ষটো পৰীক্ষা কৰি থানবান অৱস্থাত এৰি থৈ গৈছে। অধ্যাপক বহা চকিখন ঠিক ঠাইতে আছে—আৰু আছে গণেশৰ মূৰ্তিবোৰ। আৰু আছে কিতাপবোৰ। অধ্যাপক ৰাভা বহা চকিখনৰ ওচৰৰ বেৰৰ চুকত বহুত পুৰণা কিতাপৰ ওপৰতে আৰু এটা টেপ-ৰেকৰ্ডাৰ পেলাই থোৱা আছে। হৰিপ্ৰসাদে এনেয়ে টেপ-ৰেকৰ্ডাৰটো টিপা মাৰি চালে। চলিল। টেপডালৰ আধামান ৰেকৰ্ড কৰা আছে। এনেয়ে চলাই দিলে হৰিপ্ৰসাদে। অধ্যাপকৰ মাত শুনা গ'ল। চকু ডাঙৰ কৰি অকলৈ হৰিপ্ৰসাদে শুনি থাকিল। আকৌ শুনিলে, আকৌ শুনিলে। তাৰ পাচত সন্ধিয়া ছয় বজাত লাহৰীক মই এতিয়াই আহিম বুলি কৈ হৰিপ্ৰসাদে লাহৰীৰ উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰি দৌৰ মাৰিলে। লাহৰী অবাক হৈ ৰৈ থাকিল। বাপেকৰ ওপৰতে সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰশীল হৈ থকা লাহৰী ৰাভাই বাপেক ঢুকাল বোলা কথাটোক আজিলৈকে হজম কৰিব পৰা নাই। তাতে বাপেক ঢুকুৱাৰ পাচত দিল্লীত থকা ককায়েকে দিয়া চিঠিখনে মিচ্ ৰাভাক আৰু অকলশৰীয়া কৰি দিলে। স'চা কথা, দুদিনলৈ অধ্যাপক ৰাভাৰ ঘৰখন আপোন মানুহেৰে ভৰি আছে।' কিন্তু সদায়তো নাথাকে। বাপেক ঢুকুৱাৰ আচল শোকটোৱে লাহৰীক হয়তো তেতিয়াহে পাব। এতিয়া দদায়েক বিনোদ ৰাভাক জামিনত অনা, বাপেকৰ মৃত্যুক হত্যা বুলি সন্দেহ কৰা, আদি সমস্যাই লাহৰী ৰাভাক অনবৰত ব্যস্ত কৰি ৰাখিছে। অনবৰত পুলিচৰ অহা-যোৱা, মাত লগাবলৈ অহা বিভিন্ন মানুহৰ সমাগম, লাহৰীৰ আৰু ভাল নলগা হৈছে। আহিছে—অশোক আহিছে, দীপক আহিছে, অৱন বৰুৱা

আহিছে, ৰাকা বৰুৱা আহিছে। অশোকৰ ব্যৱহাৰ আজিকালি আচৰিত; সি যেন বিনা-প্ৰতিবাদে দীপকৰ কাৰণে ঠাই এৰি আঁতৰি পৰিছে। দীপকক বিয়া কৰাবলৈ পালে লাহৰী ৰাভাই ভাল পালেহেঁতেন। কিন্তু বাপেক মৰাৰ পাচত এতিয়া আশা আছে জানো ? ছিঃ, তাইৰ নিজৰ ওপৰতে বৰ ঘিণ লাগি গল। সিদিনা বাপেক ঢুকুৱাৰ পাচত তাইৰ মনলৈ বাৰু কেনেকৈ নিজৰ বিয়াৰ কথা আহিছে ? লাহৰী ৰাভাই অনুভৱ কৰিলে যে জীয়াই থকাৰ বাসনাই মানুহক শোক-দুখৰপৰা আঁতৰাই লৈ যায়। সমাজত জীয়াই থকাৰ সাধাৰণ দায়িত্ববোৰে বৰণ্ড ঘৰৰ মূল মানুহজন ঢুকুৱাৰ লগে লগে বেঁছি প্ৰকট হৈ দেখা দিয়ে—বিশেষকৈ লাহৰী ৰাভাৰ নিচিনা অকলশৰীয়া জীৱনৰ ক্ষেত্ৰত।

পুলিচবোৰ লাহৰী ৰাভাৰ ভাল নলগা হৈছে। সিহঁতে একো উৱাদিহ উলিয়াবও নোৱাৰে, অথচ এনেয়ে এটা অশান্তি কৰেহি। একেবোৰ কথাকে পাগলৰ দৰে ঘুৰাই-পকাই সুধি থাকে। উত্তৰ দিবৰ মন নোযোৱা হয়। লাহৰী ৰাভাৰ এতিয়া দৃঢ় বিশ্বাস যে বাপেকক কোনেও মৰা নাই; স্বাভাৱিক-ভাৱে হৃদযন্ত্ৰৰ ক্ৰিয়া বন্ধ হৈ মৰিছে। মৰাৰ আগতেও কেবাদিনো বাপেকৰ মুৰ ঘূৰোৱা তাইৰ মনত আছে। এটা বৰ আচৰিত কথা লাহৰী ৰাভাৰ মনত খেলাই গ'ল। বাপেকৰ প্ৰতি তাইৰ যিমান আকৰ্ষণ আছে বুলি তাই ভাবিছিল, সিমান আকৰ্ষণ নাছিল বুলি এতিয়া যেন তাই গম পাইছে। নহলে তাই বাপেকৰ কাৰণে বলিয়া হৈ যোৱা নাই কিয় ? বলিয়া হৈ যাব পৰা হলে কিমান ভাল হ'লেহেঁতেন ! তেতিয়া জীৱনত আৰু কোনো সমস্যাৰ কথা ভবাৰ প্ৰশ্ন নুঠিলেহেঁতেন।

অধ্যাপক ৰাভাৰ অধ্যয়ন কক্ষটো মূল ঘৰটোৰপৰা বেলেগ; মূল ঘৰৰপৰা সমুখৰ ফালে চৈধ্য-পোন্ধৰ খোজমান আহি অলপ সোঁ ফাললৈ। সেই ঘৰটো পুলিচে তলা মাৰি থৈছে। হৰিপ্ৰসাদেহে পুলিচৰপৰা চাবি আনি আজি তিনি দিনে তাত বহি বহি বাপেকৰ টেপ-ৰেকৰ্ডবোৰ শুনিছে। ইয়ো এক পাগল। আজি সি দুৱাৰখন খুলি থৈয়ে দৌৰ মাৰিলে। বাপেকৰ কোঠাটোত বাপেক সদায় আছে যেন লাগে লাহৰীৰ। কিবা এটা শব্দ শুনি চক খাই ঘূৰি চালে। দুবেৰি যেন যামিনীক যোৱা দেখিলে। লাহৰীয়ে যামিনীক দুৱাৰখন বন্ধ কৰিবলৈ মাতিব খোজোঁতেই কেবাজনো পুলিচ বিষয়া আৰু হৰিপ্ৰসাদ এখন পুলিচৰ গাড়ীত আহি লাহৰী ৰাভাৰ ওচৰতে নামিলহি। কিন্তু যামিনী জেলতহে আছে; লাহৰীয়ে সপোন দেখিছেনেকি ? পুলিচৰ উপস্থিতিয়ে লাহৰীৰ সপোন ভাঙিলে।

তেওঁবিলাক গপ্‌গপ্‌কৈ অধ্যাপক ৰাভাৰ অধ্যয়ন-কক্ষলৈ সোমাই গল। লাহৰী ৰাভাৰ তেওঁবিলাকক একো সোধাৰ ইচ্ছা নহল কাৰণে তেওঁ মুখ ঘূৰাই মূল ঘৰৰফালে খোজ পেলালে—লাহে লাহে। অধ্যয়ন কক্ষৰ ভিতৰত পুলিচে কি কৰিছে তেওঁৰ চোৱাৰ ইচ্ছা নহল।

এজন পুলিচ অফিচাৰে লাহৰী ৰাভাৰ নিচেই কাষতে থিয় হৈ লাহেকৈ কলে ঃ মাফ কৰিব, আপুনি অকণমান দেউতাকৰ স্টাডি-ৰুমলৈ আহিব পাৰিবনে ?

ঃ কিয় ? —বুকভাৱে লাহৰীয়ে সুধিলে।

ঃ কিবা এটা বস্তু চিনি পায়নে নাপায় কব লাগে। তাৰ পাচতে আপুনি গুচি আহিব পাৰিব।

লাহৰী ৰাভাৰ সেইটো কোঠালৈ যোৱাৰ অকণো ইচ্ছা নাই। তথাপি ইহঁতৰ লগত তৰ্ক কৰি থকাতকৈ যোৱাই ভাল বুলি যাবলৈ ধৰি সুধিলে ঃ মোৰ দদাইদেউ বিনোদ ৰাভাক আপোনালোকে কেতিয়া এৰি দিব ?

ঃ বোধকৰো কাইলৈ।

ঃ কাইলৈ ? —লাহৰী আচৰিত।

• অধ্যয়ন-কক্ষত অতি সাধাৰণ প্ৰশ্ন কেইটামান কৰিলে পুলিচ চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টে। উত্তৰত লাহৰী ৰাভাই কলে ঃ হয় সেইটো দেউতাৰ টেপ-ৰেকৰ্ডাৰ। এজন আমেৰিকান অধ্যাপকে উপহাৰ দিছিল। ৰেকৰ্ডাৰটো ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ বৰ সহজ; বাহিৰৰ চুইচ এটা টিপি দিলেই চলে । হয়, নিজে নিজে টেপ শেষ হলে বন্ধ হৈ যায়। ....নাই, লাহৰী ৰাভাৰ কোনো টেপ-ৰেকৰ্ড শুনিবৰ ইচ্ছা নাই। ....কি কলে ? দেউতাকৰ শেষ কথাবোৰৰ ৰেকৰ্ড সেইটো মেচিনতে থাকিব পাৰে ? থাওক, পিচত অকলৈ শুনিব লাহৰীয়ে। অধ্যয়নকক্ষটোৰ চাবি কেতিয়া দিব লাহৰীক ? আজিয়েই ? —ভাল, ধন্যবাদ।

লাহৰী ৰাভা ওলাই আহিল।

৯

লাহৰী ৰাভাৰ কথাবোৰ কেনেবা কেনেবা লাগিছিল। বাপেকৰ অধ্যয়ন-কক্ষটোৰ চাবি-কাঠী পুলিচে হৰিপ্ৰসাদ সেনক কিয় দিছে ? হৰিপ্ৰসাদ সেনে সদায় তাত বহি বাপেকৰ টেপ-ৰেকৰ্ডবোৰ কিয় শুনি আছে ? শুনি থকাৰ মাজতে আজি হঠাৎ কিছু সময় আগতে খৰধৰকৈ মিস্টাৰ সেন কিয় ওলাই গৈছিল ? যাওঁতে অধ্যয়ন-কক্ষটোৰ তলা কিয় আগৰ দৰে মাৰি থৈ যোৱা নাছিল ? জেলত থকা যামিনীক তাই কিয় দেখা যেন কৰিলে ? হৰিপ্ৰসাদ সেন কিয় পুলিচক লৈ আকৌ আহিল ? পুলিচ আৰু হৰিপ্ৰসাদ আজি ইমান ব্যস্ত কিয় ? কি কৰিব খুজিছে ইহঁতে ? লাহৰীয়ে একো বুজা নাই। আৰু, সঁচা কথা কবলৈ গলে এই ডকাইতৰ দৰে চেহেৰাৰ হৰিপ্ৰসাদক তাইৰ বিশ্বাস কৰিবৰ মন নাযায়। হৰিপ্ৰসাদেই দেউতাকক কিবা বুদ্ধি কৰি হত্যা কৰাটো অসম্ভৱ জানো ? আৰু এতিয়া নিজৰ ওপৰত সন্দেহ নপৰিবৰ কাৰণেই খুব ব্যস্ত হৈ দেউতাকৰ টেপ-ৰেকৰ্ড শুনাৰ বুদ্ধি উলিওৱাটো অসম্ভৱ জানো ? ভাবি ভাবি লাহৰী ৰাভা নিজৰ শোৱা কোঠাত সোমালগৈ। আমন-জিমনকৈ বহি থকা খুড়ীয়েক আদি আপোন মানুহবোৰক দেখিও তাই মুখেৰে নামাতিলে।

অতি ব্যস্তভাৱে পুলিচক লৰালৰিকৈ গৈ লৈ অহা হৰিপ্ৰসাদ সেন উত্তেজনাত কঁপি আছিল। লাহৰী ৰাভালৈ ঘূৰি চোৱাৰ সময়ো সি পোৱা নাছিল। পুলিচ-বিষয়াক লৰালৰিকৈ সি বিচাৰি পোৱা টেপ-ৰেকৰ্ডাৰটোৰ ওচৰলৈ লৈ গল।

উত্তেজনাত কঁপা হাতেৰে হৰিপ্ৰসাদে টেপ-ৰেকৰ্ডাৰটো বজাই দিলে। আৰে ! একো কথা নোলায় দেখোন ! কি হল ? নাই, একো হোৱা নাই। লৰালৰিত আৰু উত্তেজনাত হৰিপ্ৰসাদে টেপডালৰ একো ৰেকৰ্ড নকৰা অংশটো বজাইছিল। এইবাৰ ঠিক কৰি লগাই দিলে। কিছুপৰ ঘূৰাৰ পাচত অধ্যাপক ৰাভাৰ মাত শুনা গল—

ঃ নোৱাৰি, নোৱাৰি; এটা, এশটা বা এহেজাৰটা মানুহ হত্যা কৰি সময়ৰ গতিক সলাব নোৱাৰি। আজি যিখিনি মানুহ বিঘ্নকৰ্তা বুলি ঘৃণিত, সেইখিনিয়েই ভৱিষ্যতৰ গৰাকী। ....উস্; কি হৈছে মোৰ ? তামোলখন খোৱাৰ পাচৰপৰা মোৰ দেখোন কিবাখন লাগি আহিছে। লাহৰীজনীও আজিহে গলগৈ। অ' যামিনী, যামিনী ? ....নাই সেইটোৰ চাগৈ মৰ টোপনি। উস্.........

......ইয়াৰ পাচত টেপ-ৰেকৰ্ডত যিখিনি কথা শুনা হল, সেইখিনি কথাই পুলিচ বিষয়াক চমক খুৱাই দিলে। হৰিপ্ৰসাদ সেনক আৰু টেপ-ৰেকৰ্ডাৰ-টোক লৈ পুলিচ বিষয়া থানা পালেগৈ। কথাটো ঘূনুক-ঘানাককৈ ওলোৱাৰ লগে লগে খবৰ-কাগজৰ সংবাদদাতা আহি থানা ভৰি পৰিলহি। নিশাৰ ভিতৰতে অৰবিন্দ ৰাভাৰ মৃত্যুৰ আকস্মিকতা সম্বন্ধে মানুহে পুনৰ কথা পাতিবলৈ ধৰিলে। পুলিচে অতি ব্যস্তভাৱে ৰাভাৰ মৃত্যুৰ কাৰণে নতুনকৈ এজনক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি আনিব লগা হল। সেই নতুন ব্যক্তি হল পদাৰ্থ বিদ্যাৰ কলেজ শিক্ষক দীপক বৰঠাকুৰ।

খবৰটো প্ৰথম শুনি লাহৰী ৰাভাৰ ধাৰণা হল যে কিবা গুপুত আক্ৰোশ আৰু প্ৰতিহিংসাৰ মতলবেৰে এইবোৰ টেপ-ৰেকৰ্ড শুনাৰ অভিনয় কৰি হৰি-প্ৰসাদ সেনেই বুদ্ধি কৰি দীপকক হত্যাকাৰী বুলি পুলিচক লগাইছে। মনে মনে লাহৰী ৰাভাই ঠিক কৰিলে যে দীপকতকৈ হৰিপ্ৰসাদেহে ৰাভাক হত্যা কৰিব পাৰে যেন লাগে বুলি তাই পুলিচক কৈ দিব।

তেতিয়া বহুত ৰাতি।

পিচদিনা খবৰটো ওলোৱাৰ পাচত গোটেই গুৱাহাটীতে হুলস্থুল। বিভিন্ন ধৰণৰ মন্তব্য উৰ্ফাৰি ফুৰিল—

ঃ পঢ়া-শুনা কৰিলে বুলিয়েই ভাল হলনে ? সি এই গুৱাহাটীতে কমেও চাৰিটা হত্যা কৰিছে। কেনেই, কটন কলেজত পঢ়ি থাকোঁতেই সি ৰিক্সাৱলা এটাক মাৰ মাৰি শেষ কৰা নাছিল ? বাপেকে কমবোৰ টকা ঢালি-লেনে সেইবাৰ ?

ঃ এতিয়াও। লেক্‌চাৰাৰ হোৱাৰ পাচতো সি চকিদাৰ এটাক গোৰ মাৰি হস্পিটাল পোওৱাগৈ নাছিল ? চকিদাৰবোৰে যে তাক ঘেৰি ধৰিছিল মাৰি-বলৈ ?

ঃ সেই ৰসশালা নে কি কবিৰাজী ঔষধৰ ফেক্টৰিটোত বোলে এতিয়া-লৈকে তিনিটামান মানুহ মৰিছে। এটাইবোৰ এক্‌চিডেন্ট হৈ মৰা বোলে। মানুহে পিচে কয় সেই সকলোবোৰ এওঁৰে কীৰ্তি।

ঃ তাক দেখিলেই ধৰিব পাৰি নহয়। তাৰ গুণ্ডাৰ দৰে পোচাক, চুলি, দাড়ি, ৰঙা চকু দুটা, কথা কোৱাৰ ভংগী চাই কোনোবাই তাক শিক্ষক বুলি-বনে ?

ঃ তাহাঁতৰ ঘৰখনেই তেনেকুৱা। বাপেকেও বোলে প্ৰথমজনী ঘৈণী-য়েকক মৰিয়াই মাৰিছিল।

ঃ ই পাষণ্ড বোলে মদ খালে একেবাৰে ক'ব নোৱাৰা হয়। মদো খায় প্ৰায় সদায়েই।

কাছাৰীত দীপক বৰঠাকুৰে স্বীকাৰ কৰিলে যে সি সেইদিনা সন্ধিয়া অধ্যাপকক ঘৰত গৈ লগ পাওঁতে সবু বটল এটাত কেইটামান তামোলৰ লগত খোৱা সুগন্ধী বড়ি দিয়াটো সঁচা। টেপ্‌ৰেকৰ্ডত অধ্যাপকে তাৰ কথাকে কোৱা ৰেকৰ্ড হৈ আছে। সেই সুগন্ধী বড়ি দীপকহঁতৰ নীলাচল আয়ুৰ্বেদিক ৰসশালাত প্ৰস্তুত কৰা। বজাৰতো বিক্ৰী হয়। হৰিপ্ৰসাদ সেনে দেখুৱাই দি অধ্যাপকৰ টেবুলৰপৰা পুলিচৰ হতুৱাই অনোৱা সেই সুগন্ধী বড়িৰ চিচাটো পৰীক্ষা কৰি পোৱা গল— কিছুমান সুগন্ধী বস্তুৰ লগত মাৰাত্মক বিহ মিহ-লোৱা আছে আৰু তাৰ এটা বড়ি খুৱাই দিয়াৰ তিনি ঘণ্টাৰ পাচত এটা কুকুৰ শ্বাসৰোধ হৈ মৰি থাকিল। খবৰ কৰি জনা হল যে সেই বড়ি প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল পথাৰত শস্য নষ্ট কৰা বান্দৰ কেৰ্কেটুৱা আদিক মাৰিবলৈ। এইবোৰ খবৰ ওলাই পৰিলত দীপকে বীৰৰ দৰে এটা বিবৃতি লিখি বিচাৰকক দি মৌনতা অৱলম্বন কৰিলে।

বিবৃতিত দীপকে লিখিলে ঃ অধ্যাপক অৰবিন্দ বাভা দেশৰ শত্ৰু, ধৰ্মৰ শত্ৰু মানৱ সমাজৰ শত্ৰু। অধ্যাপকৰ প্ৰতিষ্ঠা লৈ এই ঘৃণনীয় মানুহটোৱে দেশৰ সন্ত্ৰাসবাদী গুণ্ডাবোৰক বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ ভুল ব্যাখ্যাৰে প্ৰৰোচনা যোগাইছিল, হিন্দুৰ সকলো দেৱ-দেৱতাক হাঁহিছিল। মই নিজে কালীভক্ত; কিন্তু মোৰ আগতে কালী গোসানীক অসম্মান কৰি এই পাপীয়ে হাঁহিছিল। জগৎগুৰু কৃষ্ণস্বামী ব্ৰহ্ম-চাৰীক সোঁকাৰে কোবাব লাগে বুলি দম্ভ কৰি কৈছিল। মোৰ সহ্য হোৱা নাছিল। তথাপি মই ধৈৰ্য ধৰি তাৰ ঘৰলৈ সেইদিনা শেষ-যাত্ৰা হিচাপে

গৈছিলোঁ—মই তাক বুজাৰ্ত কিবা ভুল হৈছে নেকি প্ৰমাণ চাবলৈ। গৈ পোৱাৰ লগে লগে সি মোক কালীভক্ত বুলি তিৰস্কাৰ কৰিলে, শ্ৰীকৃষ্ণস্বামী মহাৰাজক গুৱাহাটীৰ ডেকাবোৰে নাঙঠ কৰি দৌৰাব বুলি খণ্ডেৰে কলে। মই প্ৰতিবাদ কৰিব খোজোঁতেই মোৰ মুখৰ কথা কাঢ়ি নি সি মোক কুকুৰ-মেকুৰী কৰি গালি পাৰি খেদি আহিল। মই জেপত দুটা সৰু বটল লৈ গৈছিলোঁ। তাৰ মূৰ্তি দেখি বুজিলোঁ সি ক্ষমাৰ যোগ্য হৈ থকা নাই। আমাৰ বসশালাত মই এলোপেথিক মাৰাত্মক ঔষধ মিহলাই এটা মিঠা বড়ি প্ৰস্তুত কৰিছিলোঁ—বান্দৰ মাৰিবলৈ। তাকে প্ৰায় পঞ্চাশগুণ শক্তিশালী কৰি বিশটা বড়ি তৈয়াৰ কৰিছিলোঁ নিজে। তাৰ এটা বড়ি খালে যে জন্তু-জানোৱাৰ চাৰি-পাঁচ ঘণ্টাৰ ভিতৰত লাহে লাহে মৰে, তাৰ প্ৰমাণ মই পাই থৈছিলোঁ। খণ্ডতে সেই মাৰাত্মক বড়ি ভৰোৱা বটলটো অধ্যাপকক দি মই সেইদিনা কলোঁ ঃ "মোক মাৰক বাৰু চাৰ। পিছে মোৰ ৰসশালাত তৈয়াৰ কৰা তামোলৰ মচলা এটা আপোনালৈ লৈ আহিছিলোঁ— আপুনি ভাল পাই বুলি জানো কাৰণেই।" মোক ধন্যবাদ দি ওচৰৰ বটাটোৰপৰা তামোল এখন লৈ তাৰ লগতে বড়ি এটাও খোৱা চাই মই গুচি আহিলোঁ। কিন্তু মই কল্পনাও কৰা নাছিলোঁ যে সেই মহাপাপীয়ে টেপ্‌ৰেকৰ্ডাৰ চলাই থৈ আমাৰ মাজত হোৱা কথাবোৰ শেষলৈকে ৰেকৰ্ড কৰি থৈছিল। আনকি মৰিবৰ সময়তো সি সেহাই সেহাই মোৰ নামটোকে ভগৱানৰ নাম লোৱাদি লৈছে।

লৈ থাওক। মোৰ দুখ নাই। মই সুখী য়ে বেদ-বিৰোধী, ধৰ্ম-বিৰোধী, মহাপাপী অসুৰ, ৰাষ্ট্ৰবিৰোধী এটা শক্তিক মই আৰ্যধৰ্মৰ হকে কালীৰ আগত বলি দিলোঁ। ....আন আন বহুত কথাৰ শেষত দীপকে নিজক গান্ধী-হত্যাকাৰী নাথুৰাম গডসেৰ লগৰ বুলি দাবী কৰি ভাৰতৰ উন্নত ভৱিষ্যতৰ হকে দেশৰ সকলো অনাৰ্য শক্তিক নিষ্ঠুৰ দমনৰ পৰামৰ্শ চৰকাৰক দিছে। শেষত দীপকে লিখিছে ঃ দেৱতা আৰু গোসানীৰ বাহিৰে আন য'তে ৰঙা ৰং দেখিবা, তাতেই মানৱ-সভ্যতাৰ, আৰ্য-সভ্যতাৰ শত্ৰু-শিবিৰ। ধৰ্ম-বিৰোধী অৰবিন্দ ৰাভাৰ মূৰৰ ৰঙা টুপিটো মহাপাপী, অনাৰ্য, বেদবিৰোধী অসুৰ-শক্তিৰ প্ৰতীক।

দীপকৰ এই বিবৃতি কাগজত পঢ়ি হৰিপ্ৰসাদ সেনে একে উশাহতে অধ্যাপক ৰাভাৰ টেপৰেকৰ্ডত শুনা কথা মনত পেলালে—

ঃ এটা, এশটা বা এহেজাৰটা মানুহ হত্যা কৰি সময়ৰ গতিক সলাব নোৱাৰি।

খণ্ডত চিঞৰি দিলে হৰিপ্ৰসাদ সেনে ঃ নোৱাৰি নোৱাৰি, কেতিয়াও পৰা নাই, আজিও নোৱাৰে। মানুহৰ তেজেৰে পৃথিৱী ৰঙা হৈ যোৱাৰ পাচতো গণশক্তি আজিলৈকে হৰা নাই, হাৰিব নোৱাৰে।

Not criticism but revoltion is the motive force of history as well as of religion, philosophy and all other forms of theory .

বিপ্লৱ হে ইতিহাসৰ চালিকা-শক্তি

স্কুল-কলেজ-বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰ সমদলে 'তেজৰ বদলি তেজ লাগে', 'ৰাভা-হত্যাৰ প্ৰতিশোধ লাগে' —আদি শ্লোগান দি দি আহি পোৱাৰ আগতেই শ্ৰী ১০৮×১০ কৃষ্ণস্বামী ব্ৰহ্মচাৰী মহাৰাজৰ মহাভাৰ্গাশ্ৰমৰ সকলো বাসিন্দা টাটি-টোপোলা লৈ পলাল। অধ্যাপক ৰাভাৰ হত্যাই যেন সমাজৰ মুক্ত অংশ ডেকাশক্তিক নিজ কৰ্তব্য মনত পেলাই দিলে। ৰাভাৰ প্ৰতি সম্মানাৰ্থে সকলোৱে মূৰত আজি ৰাভা-ৰঙী ৰঙা টুপি। সমগ্ৰ গুৱাহাটী আজি যেন মানুহৰ সোঁত হৈ আগুৱাই গৈছে—সেই সোঁতৰ মূৰে মূৰে ৰঙা ৰঙা ৰং।

শোভাযাত্ৰাৰ হুলস্থুল গম নোপোৱাকৈ আপোন মনে নিজৰ বিছনাতে বহি হৰিপ্ৰসাদ সেনে নিজৰ বাতৰি-কাকতৰ কাৰণে সংবাদ টাইপ কৰি আছিল। ঠিক সংবাদ নহয়; অধ্যাপক ৰাভাৰ সম্বন্ধে এটা প্ৰবন্ধহে। কালি সি দিল্লীত থকা ধৰণী ৰাভাৰপৰা এখন চিঠি পাইছে। চিঠিত ধৰণীয়ে লিখিছে ঃ দেউতাৰ মৃত্যুৰ খবৰ বৰ আকস্মিক আৰু শোকাবহ। মোৰ বিশেষকৈ দুখ লাগিছে লাহৰীলৈ। গুৱাহাটীত তাইৰ কাৰণে একমাত্ৰ আপোন আছিল দেউতা। আৰু, মা-দেউতাই তাইক ডাঙৰ হোৱালৈকে সৰু ছোৱালীৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰি, মিছনাৰি স্কুল-কলেজত পঢ়াই, আমাৰ বৰ্তমানৰ অৱস্থাত একেবাৰে খাপ খাব নোৱাৰা কৰি তুলিলে। তাইৰ গাত দোষ নাই; দোষ আমাৰ। বিশেষকৈ দেউতাৰ। কাৰণ, দেউতা সাম্যবাদী চিন্তাধাৰাৰ সমৰ্থক হৈও ইমান আত্ম-কেন্দ্ৰিক আছিল যে নিজৰ পুতেক-জীয়েকহঁতকো সেই বিষয়ে একো কোৱাৰ বা বুজোৱাৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ নকৰিছিল। নিজৰ গৱেষণাত পোৱা নতুন তথ্যৰ আনন্দতে দেউতা সদায় আত্মহাৰা আছিল আৰু সেই গৱেষণাৰ স্বীকৃতি বিচাৰি আত্ম-প্ৰচাৰ কৰি কৰিছিল। তথাপি, দেউতাই কৰা গৱেষণা আমাৰ কামত লাগিব বুলি জানো। বহু বছৰত কৰা গৱেষণা হয়তো দেউতাৰ উদ্দেশ্য সং আছিল।

[illegible]লৈ মই এখন দুখ চিঠি দিছোঁ। কাৰণ আছে। এতিয়া দুখতা প্ৰকাশ নকৰিলে তাই সৰু ছোৱালীৰ দৰে মোৰপৰা আদৰ বিচাৰিব, পুনৰ বিচাৰিব—ঠিক দেউতাৰপৰা বিচৰাৰ দৰে। আমাৰ গাঁৱৰ খুড়ী আদি নিশ্চয় এতিয়া গুৱাহাটীতে আছে। তুমি প্ৰায়ে গৈ থাকিবা। আৰু লাহৰীক কি ধৰণেৰে বুজাব পাৰি, সংসাৰক গ্ৰহণ কৰিবলৈ শিকাব পাৰি, সেই দায়িত্ব মই তোমাৰ হাতত এৰি দিলোঁ। এইটোৱেই আমাৰ ইয়াত থকা সহকৰ্মীসকলৰ মত।

মোৰ যোৱাৰ খুব ইচ্ছা আছিল। কিন্তু ইয়াত থকা দায়িত্বখিনিৰপৰা মোক ছুটী দিয়া নাই। ভাৰতত বিপ্লৱৰ নামত হোৱা বহুত সৰু-ডাঙৰ প্ৰচেষ্টাৰ বিফলতাৰ কাৰণ, বাস্তৱ পৰিস্থিতি বুজাত ভুল হোৱাৰ কাৰণ, আদিৰ বিষয়ে অনুসন্ধান আৰু বিচাৰ কৰাত আমি এতিয়া ব্যস্ত। বিদ্ৰোহ, বিশৃংখলতা, মৰামৰি, গুপ্ত-হত্যা আদি বিপ্লৱত হব পাৰে; কিন্তু সেইবোৰেই বিপ্লৱ নহয়। আমি তাৰে এক ৰিপোৰ্ট তৈয়াৰত ব্যস্ত। জোৰ কৰিলে মই যাব পাৰোঁ; কিন্তু প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰা নাই। গতিকে মই গলেই পুলিচে ধৰিব বুলি লাহৰীলৈ লিখি মই নোযোৱাৰ যুক্তি দিছোঁ। পুলিচে মোক ধৰাৰ কোনো কথা নাই। বিপ্লৱৰ নামত হোৱা কোনো গণ্ডগোলতে মই ধৰা পৰা নাই। কিন্তু সেইদৰে নিলিখি এনেয়ে কিবা আলোচনাত সময় কটাই তাইৰ ওচৰলৈ যাব পৰা নাই বুলি লিখিলে তাই বৰ দুখ পাব। গতিকে অৱস্থা চাই ব্যৱস্থা কৰিছোঁ।

চিন্তা কৰিবলৈ মানুহক শিকোৱাটো আমাৰ এটা বৰ্তমানৰ প্ৰধান সমস্যা। অমুক বিপ্লৱ ধ্বংস হল, তমুক বিপ্লৱ গা কৰি উঠিব নোৱাৰিলে, আদি কথা এনেকুৱাকৈ শোষক চক্ৰৰ ভাৰতীয় ঐতিহাসিকে আৰু পণ্ডিতে লিখে যে চিন্তাৰ সেই গতিৰপৰা আমি এতিয়াও মুৰ উলিয়াব পৰা নাই। আচলতে ব্যৱহাৰিক জগতৰ দৃষ্টিভংগীৰে চালে এইবোৰ সকলো ভুল মন্তব্য। গুটিৰ গজালি ওলোৱাৰ পাচত গুটিটো মৰিল বুলি আমি কওঁ জানো ? সন্তান ওপজাৰ পাচত মাকজনীৰ অস্তিত্ব নোহোৱা হল বুলি আমি কওঁ জানো ? নকওঁ। কিয় নকওঁ ? আমি সাধাৰণ জ্ঞানেৰে জানো যে উৎপাদনত কিছু পেলনীয়া বস্তু ওলায়েই। যিবোৰ মানুহে উৎপাদিত বস্তুতকৈ পেলনীয়াখিনিৰ ওপৰত চকু ৰাখে, সেইবোৰে পৃথিৱীখন পেলনীয়া বস্তুৰে ভৰি থকা দেখে। এই সাধাৰণ কথাটো কিন্তু আমাৰ চিন্তাবিদসকলে বুজিব নোখোজে। মানুহক এইদৰে নতুনকৈ চিন্তা কৰিবলৈ শিকাব নোৱাৰিলে আমাৰ অমুক-তমুক বিপ্লৱ-বিদ্ৰোহ বিফল হল বুলি মানুহৰ মনত হতাশাৰ ভাব আহিবই। বুৰ্জোৱা পণ্ডিতৰ উদ্দেশ্যও সেইটোৱেই; আৰু সেই উদ্দেশ্য বিফল কৰি প্ৰকৃত চিন্তাৰ পথ দেখুৱাই দিয়াটো এতিয়া আমাৰ প্ৰধান কৰ্তব্য হৈছে। সেইকাৰণে আমি কিছু লিখাত ব্যস্ত হৈ পৰিছোঁ। এই দৃ[illegible] মই কওঁ যে [illegible] এনেকুৱা [illegible] সেই-বোৰ চিন্তাই নতুন এচাম বিপ্লৱীক সবল যোগাব।.........

[illegible] চিঠিখন পঢ়ি উঠিহে হৰিপ্ৰসাদে চিক কৰিছিল যে অধ্যাপক ৰাভাৰ পজিটিভ্ দিশবোৰৰ প্ৰতি মানুহক আকৰ্ষণ কৰা উচিত। আৰু সেয়ে [illegible] বিষয়ে লিখিবলৈ ৰহিছিল।

: মই আহিছোঁ বুলি হঠাতে কাষতে কোনোবাই কোৱা শুনি হৰিপ্ৰসাদ [illegible] খাই উঠিল। মুখ দাড়ি দেখিছে, কাষতে জাহ্নবী [illegible] থিয় হৈ আছে। [illegible] লৰালৰিকৈ ভাবিবে চকীখন ঠেলা মাৰি আগবঢ়াই দি হৰিপ্ৰসাদে কলে : বহক।

: মই এতিয়া নবহোঁ।

: কিবা দৰ্কাৰ আছিলনেকি ?

: বিশেষ একো নাই। দিল্লীৰপৰা ককাইদেৱে চিঠি দিছে—আপোনাৰ লগত আলোচনা কৰি সকলো কাম কৰিবলৈ।

: মোলৈও দিছে।

: আপুনি ককাইদেউক ভালকৈ চিনি পায় ?

: ভালকৈ। এতিয়াই কিবা আলোচনা কৰিব লগা আছিলনেকি ?

: বিশেষ নাই। এইখন চিঠি আহিছে গুৱাহাটীৰ ব্যৱসায়ী মহলৰ পৰা। তেওঁলোকে দেউতাৰ নামত গণেশ পূজা পাতিছে। তাত উপস্থিত থাকিবলৈ মোক মাতিছে।

হৰিপ্ৰসাদে ডাঙৰকৈ হাঁহি দিলে। কলে : কালি মোকো খবৰ দিবলৈ আহিছিল। মই খুব গালি পাৰি পঠিয়াই দিছোঁ। সিহঁত কুকুৰহঁতে অধ্যাপক ৰাভাৰ কেৱল গণেশটোকহে পালে। সিহঁতৰ মতলব আছে; গণেশৰ পূজাৰ আঁৰত অধ্যাপকৰ সকলো গৱেষণা অৰ্থহীন কৰি পেলাব খুজিছে। কেতিয়াও নাযাব।

: আৰু এইখন জনজাতীয় সভাৰ চিঠি। তাত জনজাতিৰ অবিসম্বাদী নেতা হিচাপে দেউতাৰ নামত স্মৃতি ৰক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে।

: ধেৎ; অধ্যাপক আকৌ অকল জনজাতিৰ নেতা হব কেনেকৈ ? আজি-কালিৰ ৰাজনৈতিক ভাগ মতে হোৱা জনজাতিৰ কোঠাত ৰাভা থাকিব নোৱাৰে। তেওঁ চিন্তা কৰিছিল সমগ্ৰ মানৱজাতিৰ সৰ্বহাৰাৰ স্বাৰ্থত—কেৱল জনজাতিৰ স্বাৰ্থত নহয়।

দেউতাৰ কাৰণে গুৱাহাটীৰ ছাত্ৰবোৰে আজি এটা ডাঙৰ শোভাযাত্ৰা কৰিছে। ছাত্ৰবোৰে দেউতাক বৰ ভাল পাইছিল। মই এতিয়াই আপোনাৰ [illegible] অহাৰ কথা আছিল। মনৰ অজানিতে শোভাযাত্ৰা চাই চাই আহি [illegible]। [illegible], বাহিৰত [illegible] শূন্য নাই।

হৰিপ্ৰসাদে কাণপাতি শুনিলে। হয়, ডাঙৰ শোভাযাত্ৰা, বহুত মানুহৰ [illegible]। হৰিপ্ৰসাদ বিছনাৰপৰা নামিল আৰু জাহ্নবীৰ লগতে খৰৰ আগফালে

থাইনিত থিয় হৈ শোভাযাত্ৰা চাবলৈ ধৰিলে। ছাত্ৰবোৰে চিঞৰিছিল : ৰাভা হত্যাৰ প্ৰতিশোধ লাগে, তেজৰ বদলি তেজ লাগে।

হৰিপ্ৰসাদ থৰক্‌বাই উঠিল। উত্তেজনাত বৰ নোৱাৰি সি নিজে নিজক কবলৈ ধৰিলে : ইস্‌ ইস্‌, বৰ বেয়া কথা হৈছে। ৰাভাই কেতিয়াও প্ৰতিশোধ লবলৈ শিকোৱা নাছিল। বিপ্লৱ প্ৰতিশোধ নহয়, বদলা লোৱাৰ কথাও নহয়। মিচ্‌ ৰাভা, ধৰণী ইয়াত থকা হলে এই শোভাযাত্ৰা বন্ধ কৰি দিলেহেঁতেন। বৰ মূৰ্খামি হৈছে।

লাহৰী ৰাভ আচৰিত হল। আচৰিত হৈয়ে সুধিলে : আপুনি ইমান বিৰক্ত হৈছে কিয় ? ছাত্ৰবোৰে দেউতাক ভাল পায় কাৰণেই সিহঁতৰ খঙৰ প্ৰকাশ কৰিছে।

: লঘু চেতনা, মিচ ৰাভা, এইবোৰ লঘু চেতনা। অধ্যাপক ৰাভা কেতিয়াও লঘু চেতনাৰ পূজো প্ৰাৰ্থী নাছিল। এয়া ৰাভাক অপমান কৰা হৈছে।

: কিন্তু.........

: ইয়াত কিন্তু একো নাই। ইহঁতে কাক শত্ৰু বুলি ভাবিছে ? কাৰ তেজ বিচাৰিছে ? যিবোৰৰ তেজ বিচাৰিছে, সেইবোৰ প্ৰকৃততে শত্ৰু নহয়; ৰাভা-বিৰোধী মানুহবোৰ লঘু-চেতনাৰ মানুহহে। নুবুজাকৈ, প্ৰৰোচনাত পৰি সিহঁত বিৰোধী। আৰু শত্ৰু হলেও, সেইবোৰ শত্ৰুৰ নিষ্ক্ৰিয় শক্তিহে— পেছিভ্‌ ফোৰ্চ; সিহঁতক আক্ৰমণ কৰি শত্ৰুৰ সক্ৰিয় শক্তিক বেছি সক্ৰিয় আৰু শক্তিশালী কৰাহে হব। একেবাৰে সৰ্বনাশ হব। মিচ্‌ ৰাভা, আপুনি কিবা এটা কৰক।

: মই ? —মই অকলে কি কৰিম ?

: অকলে ? মই আছো নহয়।

: আপুনি ? —মিচ্‌ ৰাভা আচৰিত হৈ অথচ সহায় বিচাৰি হৰিপ্ৰসাদৰ ওচৰ চাপি আহিল।

: আমি, আমি, আমি, আন নহলে আমি দুটায়ে যেনেতেন অধ্যাপক ৰাভাৰ আদৰ্শক হত্যা কৰিব খোজা এইবোৰ উদ্‌ভণ্ডালি বন্ধ কৰিব লাগিব মিচ্‌ ৰাভা।

মিচ্‌ ৰাভাৰ চকুত জিলিকা পানীত হৰিপ্ৰসাদে অসহায়ৰ বেদনা জিলিকা দেখিলে। ধৰণীলৈ তাৰ মনত পৰিল। ধৰণীয়ে সকলো দায়িত্ব তাক দিছে।

: আমাৰ ঘৰত থকা খুড়ীহঁতো আজি যাবগৈ। মোক নিব খুজিছিল। মই দেউতাৰ ঘৰটো এৰি যাব খোজা নাই। কিন্তু মই অকলে কেনেকৈ থাকিম।

দায়িত্ব তেন্তে হৰিপ্ৰসাদৰ ওপৰতে যুদ্ধি লাহৰীয়েও এৰি দিছে। হৰিপ্ৰসাদৰ মনে দুৰ্বলতা নেদেখুৱায়। পৰিষ্কাৰ কণ্ঠস্বৰেৰে হৰিপ্ৰসাদে

সেনে নিজৰ হাত আগবঢ়াই দি লাহৰী ৰাভাক কলে ঃ আঁমি দুয়ো অধ্যাপক অৰবিন্দ ৰাভাৰ পজিটিভ্ চিন্তাক কামত লগোৱাৰ দায়িত্ব লব লাগিব। যদি আপুনি প্ৰস্তুত তেন্তে হাত মিলাওক মিচ্ ৰাভা।

লাহৰী ৰাভাই দ্বিধাহীনভাৱে নিজৰ হাত আগবঢ়াই দিলে। শোভা-যাত্ৰাৰ চিঞৰ তেতিয়া নুশুনা হৈ আহিছিল। ওচৰত থকা আম গছৰ পাত কোনোবা চৰায়ে হুলস্থুল কৰি সৰাইছিল। আকাশত ডাৱৰৰ ৰভা।

ডকাইতৰ দৰে চেহেৰাৰ হৰিপ্ৰসাদৰ জেৰেঙা মুঠিত লুকাই পৰা লাহৰীৰ লাহী হাতখন লাহৰীয়ে টানি নিনিলে। হৰিপ্ৰসাদে সেইখন লাহী হাতক জগতত অকলৈ থাকিবলৈ এৰি দিব নোৱাৰিলে।

ৰঙা ৰঙা ৰং—আবেলিৰ বেলি আৰু সমদল যাত্ৰীৰ টুপীত; আৰু সাম্যবাদী হৰিপ্ৰসাদ সেনৰ মনত; আৰু আশ্ৰয় বিচাৰি পোৱা লাহৰী ৰাভাৰ আবেগত।

পোষ্বৰ আগষ্ট। ১৯৭১ চন।